

8/2135
g 2

A BUDAPESTI
ÁLLAMI IPARIKOLA
KÖNYVTÁRA.

183
2019

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

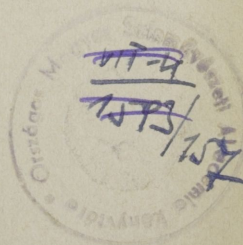
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANHETEDIK KÖTET.

(235. 236. 237. SZÁM.)

g/p

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMDA.

1896.

A BUDAPESTI
ÁLLAMI IPARIKOLA
KÖNYVTÁRA.

18954 Gi

~~4793~~
~~3 10 22~~
26.-

TARTALOM.

CCXXXV. SZÁM.

	Lap
A HOLT KÉZRŐL SZÓLÓ TÖRVÉNYEK A KIR. CURIÁN. — Z.	1
VAJDA JÁNOS. — V. Z.	15
KÜLFÖLDI EGYETEMEK. (II.) — Grósz Emiltől	39
A CONGRUA TÍZ ÉVI TÖRTÉNETE. — Joób Lajostól	51
A MAGYAR EGYENES ADÓK REFORMJA. — Hegedüs Loránttól	76
MÁRTA. — Rajz. — Herczeg Ferencztől	115
AZ IBOLYA ROMÁNCZA. — Szász Károlytól	125
A MAGYAR ZENÉRŐL. — (Megjegyzések Érdy Lajos úr hason czimű tanulmányára) — Bertha Sándortól	129
EGY ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI KÉP. — Beöthy Zsolttól	140
ÉRTESITŐ: Műbarátok köre: <i>Magyar műkincsek.</i> — Pasteiner Gyulától. — Dante: <i>Pokol.</i> Fordította Gárdonyi Géza — i. t. — <i>Egy franciaia Magyar-</i> <i>országról.</i> — s. — <i>Új magyar könyvek</i>	152

CCXXXVI. SZÁM.

BUDENZ JÓZSEF EMLÉKEZETE. (I.) — Munkácsi Bernáttól	161
A XVIII. SZÁZAD FRANCZIA IRODALMA. — Faget Emil után, franciából	196
A CSAVARGÓ ÉS KOLDUS GYERMEKEK NEVELÉSÉRŐL. — Nagyiványi Fekete Gyulától	215
A FÉRFIAK FORRADALMA. (I.) Regény. Besant Walter után, angol- ból. — Hegedüs Páltól	241
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ádás.</i> — Lévay Józseftől. — <i>A farkas halála.</i> De Vigny Alfréd után, francziából. — Zemplényi Árpádtól	275
BERNHARDI EMLÉKIRATAI. — V.	279
A KÉT GONCOURT. — Salgó Ernőtől	291

ÉRTESITŐ: Az 1896-iki országos kiállítás. A történeti főcsoport hivatalos katalógusa. — rdl. — Vargha Gyula: <i>A magyar hitelügy és hitelintézetek története.</i> — Pólya Jakabtól. — Szentessy Gyula: <i>A rajongó és egyéb költemények.</i> — g. — Hógyes Endre: <i>Hazai orvosi oktatásügyünk és a budapesti egyetem orvosi kara.</i> — G. E. — Meier V: <i>Compositions und Successionsverhandlungen unter Kaiser Matthias, während der Jahre 1615—1618.</i> — d. — <i>Új magyar könyvek.</i> 301

CCXXXVII. SZÁM.

DEÁK FERENCZ LEVELE GYÁMLEÁNYÁHOZ	321
BUDENZ JÓZSEF EMLÉKEZETE. (II.) — Munkácsi Bernáttól	329
TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÉLET A NYUGATEURÓPAI FŐISKOLA LÁKON. — Richter Aladártól	360
A FÉRFIAK FORRADALMA. (II.) Regény. Besant Walter után, angolból. — Hegedüs Páltól	382
KÖLTEMÉNYEK: <i>Talló.</i> Kozma Andortól. — <i>Szonettek.</i> I—IV. Heredia után, francziából — Vargha Gyulától	420
METASTASIO ÉS PARINI. — Radó Antaltól	423
VISSZAEMLÉKEZÉSEK ROSCHER VILMOSRA. — Földes Bélától	445
MÉG NÉHÁNY SZÓ A MAGYAR ZENÉRŐL. (Bertha Sándor megjegyzései alkalmából) — Érdy Lajostól	450
ÉRTESISŐ: Palóczy Lipót: <i>Buda-Pest és környéke.</i> — zs. — Hampel József: <i>A hazai rézkor viszonya az újabb európai kutatások eredményeihez.</i> — Téglás Gábortól. — Spillmann. <i>A voxindoni csodavirág.</i> Történeti regény. Fordította Perényi István. — Rada István: <i>Ilegendből.</i> Elbeszélések. — rdr. — Benedek Elek: <i>Testamentum és hat levél.</i> — <i>A szív könyve.</i> — i. — <i>Kant-Studien.</i> — Waldapfel Jánostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	461

A HOLT KÉZRŐL SZÓLÓ TÖRVÉNYEK A KIR. CURIÁN.

Hatályban vannak-e még a holt kézről szóló törvények? E kérdésre a királyi curia 1896. február 1-jén tartott teljes ülésében kimondotta: hogy az egyházaknak, egyházi testületeknek, és egyházi személyeknek ingatlan vagyon szerzését tiltó törvények a változott viszonyoknál fogva elavulván, nincsenek hatályban (63. számú polgári döntvény).

E curiai döntvény indokaival akarunk foglalkozni, teljes tárgyilagossággal igyekeztünk kimutatni, hogy ez indokok tévesek, és téves az azokra felépített conclusio.

A curia indokolásának alaptétele az, hogy a szóban forgó törvényeknek célja az ősiségi intézménynek védelme volt, miből a curia szerint következik, «hogy az ősiség és a koronát régibb törvényeink szerint megilletett háromlási jog megszűntével, megszűntek azok a tényleges viszonyok, melyeknek védelme a holtkézi törvények alkotásának főindoka volt, a mi egyszersmind a törvényeknek hatálytalanná váltát is maga után vonja».

Mi pedig azt tartjuk és alább ki is fejtjük, hogy az ősiségi intézménynek, miként az a holtkézi törvények alkotásának idejében kifejezett, a holt kéz elleni védelemre egyáltalában nem, a korona háromlási jogának voltaképpen a korona érdekének pedig csak annyiban volt szüksége, a mennyiben kívánatosnak mutatkozott, hogy a koronának adományozási joga a holt kézre való adásnak tilalmazása által korlátoztassék, miből azután csak az következik, hogy a mennyiben az adományozási rendszer s az ezzel kapcsolatos háromlási jog megszűnt, a holt kéz elleni törvények az a része, mely a korona adományozási jogát korlátozta, tárgyatalanná vált, tehát valósággal

elavult, ennek döntvény általi kimondására azonban úgy véljük, sem szükség, de alkalom sem forgott fönn. Az ősiség, és a korona háromlási jogának megszűnte azonban, a curia által ama határon túl vont következtetést épenséggel nem igazolja.

A curia indokolásában abból indul ki: «hogy a holt kézről szóló tiltó törvények eredete I. Lajos 1351. évi II. András 1222. évi aranybulláját megerősítő végzeménye záradékának az ősiségi intézmény alapját képező 11. §-ra vezetendő vissza».

E szerint tehát I. Lajosnak 1351. évi törvénye volna az első úgynevezett amortisationalis törvény Magyarországon, és így az ősiségi intézmény a holt kézről szóló törvényekkel közös forrásból eredvén, «nem szenved kétséget, mondja a curia, hogy az említett törvények az ősiségi intézménynek védelmére, és megerősítésére szolgáltak».

Lássuk tehát mit tartalmaz I. Lajosnak idézett törvénye.

A király abban megerősíti II. András aranybulláját, kivéve a megerősítés alól annak negyedik cikkét, mely így szól: «Siquis serviens (nemes), sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo sicut ipse voluerit disponat», — e cikket veszi ki a király a megerősítés alól a következő szavakkal: «Excepto uno articulo, eo videlicet; quod nobiles homines, sine hærede decedentes, possint et queant, Ecclesiis et aliis quibus volunt, in vita vel in morte dare et legare, possessiones eorum vendere vel alienare. — Imo ad ista facienda nullam habeant facultatem sed intra fratres proximos et generationes eorundem, ipsorum possessiones, de jure et legitime, pure et simpliciter, absque contradictione aliquali devolvantur».

Az aranybulla negyedik cikkének és I. Lajos törvényének egybevetéséből kitűnik, hogy ez utóbbi nem szó szerint idézi az aranybullának a megerősítés alól kivont cikkét, így jelesül az aranybullában az egyház megnevezve nincs, továbbá az csak a halál esetére való szabad rendelkezésről szól, I. Lajos törvénye pedig az élők közti szabad rendelkezést, mint az aranybullában foglaltat említi, és azután mindannak, mi az aranybullában szerinte foglaltatik, az ellenkezőjét, vagyis azt rendeli, hogy a (leszármazó) örökös nélkül elhalt nemes sem élők közt, sem halál esetére jószágairól nem rendelkezhetik, hanem azok testvéreire s ezek maradékaira háromlanak.

I. Lajosnak itt tárgyalt törvénye igen is alapja az ősiségi intézménynek.

A kérdés azonban az : nevezhető-e egzszermind holt kéz elleni törvénynek.

Ilyennek tartja kétségtelenül az 1647. évi XVII. t.-cikk, midőn azt következő szavakkal erősíti meg : *De bonis secularibus, ecclesiasticis non abalienandis Decr. Andreae II. per Ludovicum I. facta confirmatio approbatur*». Ily természetű törvénynek tartotta a most idézett törvény nyomán jogtudósaink nagyobb része.*)

Azonban már Frank fölismerte, hogy e törvény csak az elágazó rokonok öröklését védi, «melyet későbbi törvény oda magyarázott, hogy világi jószágot egyháziaknak adni, hagyni, eladni, vagy elidegeníteni szabad ne légyen»,**) — vagyis Frank szerint az 1647. évi törvény egy régibb törvénynek magyarázata alakjában hozott új, immár valóságos amortisationalis törvény, és Franknak e nézete a helyes. Lajos törvényében említettnek ugyan az egyházak, de nemcsak ezek, hanem a törvény tiltja, hogy a magvaszakadt nemes ingatlan vagyonáról az egyház vagy bárki más javára rendelkezék, a tilalom nem irányul az egyház, mint holt kéz ellen, annak célja félreérthetetlenül az oldalrokonok örökösödési igényeinek megóvása mindenkivel szembeu. Már pedig az ily törvény fogalmilag különbözik az amortisationalis törvénytől, melynek jellemző vonása az, hogy az általános érvényű jogszabályoktól eltér, és csak a vagyonszerző egyházi vagy más corporatio ellen irányul, ennek tiltja meg közérdekből az oly vagyonszerzést is, mely másnak jogait nem sérti, s ezért minden másnak meg van engedve. Az ily törvény a rendes joggal szemben mindig, mint külön jog (*jus singulare*) jelentkezik.***)

*) Igy Kelemen : *Historia Juris Hungarici privati*. 153. lap.

**) Frank Ignác : *A közigazság törvénye Magyarhonban*. I. rész 129. §.

***) I. Lajos törvényének keletkezését és értelmét remekül fejti ki Bartal György : *Commentariorum ad Historiam Status jurisque publici Hungariae aevi mediü Libri XV*. III. kötet 70—80 lapok. Fejtegetése nyomán érthető az is, hogy miként keletkezett a tévedés e törvény természeté iránt. Szent István törvénye ugyanis, mely mindenkinek jogot adott javairól korlátlanul rendelkezni (*Decr. II. 5.*), ellenhatást idézett elő ugy a királyi kinestár, mint a rokonoknak

Téves ennél fogva a curia indokolásának kiindulási pontja, mely szerint az amortisationalis törvények az ősiséggel közös forrásból erednének, de ha ez úgy volna is, nem látjuk be, hogyan lehetne e körülményből azt a következtetést levonni, hogy az említett törvények az ősiségi intézménynek védelmére szolgáltak.

A curia határozatában első helyen említett törvények az 1498. évi LV. és LXXVI. törvénycikkek valóságban is az első amortisationalis törvények hazánkban. A későbbi ott fölhivott törvények (1647. XVII. és 1715. XVI. t.-cz., amazoknak jóformán csak megújításai.

Az elől idézett két törvénycikkből érvényteleneknek mondatnak, az egyházak, mint szerzők és magánosok, mint átruházók között ingatlan javaknak átruházása iránt már előbb kötött, vagy jövőre kötendő jogügyletek. Ezenfelül az LV. törvénycikkből kimondatik, hogy egyházak és egyháziak a királyi Felségtől jószágot nem nyerhetnek.

Ezekről a törvényekről mondja a Curia, hogy azoknak főczélja az ősiségi intézménynek, és a korona háromlási jogának védelme volt.

Lássuk: helyt áll-e a curiának ez a feltevése?

A szóban forgó törvények alkotása Werbőczy idejére esik, sőt majdnem egyidejű a *Hármaskönyv* megírásával. Ugyanazon országgyűlésen, melyen e törvények hozattak, bízott meg Ádám ítélőmester az ország jogszokásainak írásba foglalásával (1498: VI.), mely megbízást azután 1500-ban az országgyűlés a nyolczados törvényszék összes tagjaira ruházta (1600: X.). E megbízás sem vezetvén azonban sikerre, a király Werbőczyt, már országbírói ítélőmestert utasította a földadat teljesítésére, ez utasítás eredménye volt a *Hármaskönyv* megírása, melyet azután egy az 1514-iki országgyűlésből kiküldött bizottság átvizsgált és az országgyűlés megerősített (1514: LXIII.)

Szem előtt tartva Werbőczy *Hármaskönyvének* tartal-

veszélyeztetett érdekei tekintetéből, a mely ellenhatás azutáni nyomról-nyomra I. Lajos törvényének alkotására vezetett és mivel szent István idézett törvénye az egyház ingatlan birtokának mód nélküli felszaporodását eredményezte, az ellenhatás is első sorban az egyház ellen irányult, a mi alkalmat szolgáltatott e törvény hozatalára és egyszerűsmind természetének félreértésére is.

mát, nyilvánvaló, hogy az itt szóban forgó törvények alkotásának idejekor sem a korona háromlási jogának, sem az ősiségi intézménynek ily törvények általi védelemre szüksége nem volt, ezeknek célja tehát e védelem nem lehetett.

A magyar jog fejlődésének e korszakában ugyanis az adományi rendszer és a koronának ebből folyó háromlási joga, valamint az ősiségi intézmény is a magok alapelveikben teljesen ki voltak építve.

Általánosan el volt fogadva, hogy a nemesi birtok gyökere a koronánál van, s hogy ennél fogva az adománylevél záradékát tartva szem előtt, az utolsó magvaszakadt jogosult birtokosnak örököse a király, sőt hogy a korona háromlási jogának nem áll útjában az sem, ha a jószág ily magszakadás esetében nem az utolsó jogosultnak, hanem harmadik személy birtokában találtatik, érvényesíthető lévén ily esetben az idegen ellen a jószágban rejlő jus regium, vagyis, hogy az adománylevélnek záradéka ellen történt elidegenítés a fiscussal szemben érvénytelen.)*

Mi pedig az ősiségi intézményt illeti, meg volt állapítva, hogy az ősi vagyonról a mindenkori birtokos az örökségre hivatott rokonok sérelmére nem rendelkezhetik, s hogy az ily rendelkezések a jogaikban sérelmet szenvedettek által érvényteleníthetők.**)

Nyilvánvaló ezekből, hogy a korona háromlási joga és az ősiségi intézmény az amortisationalis törvények hozatalának idejében, már a jogtételeknek egymást kiegészítő hosszú sorában az egyházzal szemben is kellő oltalmat talált, azon törvények célja tehát azoknak védelme nem lehetett, sőt ellenkezőleg az e törvényekben foglalt tilalom első sorban oly vagyonszerzésre vonatkozott, mely se a korona háromlási jogát, se a rokonoknak az ősi vagyonhoz való jogát nem sértette.

Csak egyben függ össze az amortisationalis törvény a korona háromlási jogával, miként azt már előbb jeleztük, tudniillik abban, hogy a törvény tilalmazza a birtokadományozást egyházak és egyháziak részére. Itt is azonban nincs szó a háromlási jog sérelméről, hanem szó van azon köz-

*) H. K. I. rész. 10., 13., 23., 64. 65.

***) H. K. I. r. 47., 58—60., 63.

érdekről, hogy a fekvő birtok holt kézre ne kerüljön. «Publici interest ne Bona Saecularia ad manus mortuas deveniant, et a successione Fisci Regii in perpetuum abstrahantur» mondja igen helyesen az a régi Döntvény (de causis ad invalidationem fassionum ex præjudicio 48.), melyet a curia indokolásában véleményünk szerint tévesen annak bizonyítására idéz, hogy «régibb joggyakorlatunk is a holt kézről szóló törvények főcéljául az ösiség és a királyi jog (jus regium) megóvásáért tekintette». A Döntvény azonban nem ezt, hanem azt mondja, hogy közérdek az, hogy a birtok holt kézre ne kerüljön, már pedig ha a holt kézről szóló törvények célját föl akarjuk ismerni, akkor azt kell keresnünk, mi az a közérdek, mely a törvények alkotásánál a törvényhozó szeme előtt lebegett, melyet a törvény által óvni akart meg.

A curia által az ország erdélyi részére vonatkozóan idézett *Approbata Constitutiók* I. rész 1. czimének 10-ik és I. rész 6. czimének 2-ik czikkei sem mondják azt, hogy e törvények tilalmának célja a kir. jogunk, vagy valamely törvényes örökös jogainak védelme volna. Mondatik ugyanott, hogy ingatlan javaknak az egyházak javára történt elidegenítése «sokszor præjudicál Véreknek és igaz Successoroknak s a Fiscusnak is», de e körülmény az absolut vagyonszerzési tilalom indokául nem állittatik fel.

A korona adományozási jogát korlátozza a curia által idézett 1542 : XXXIII. t.-czikk is, mely tiltja a jószágok adományozását városok és más községek részére, minthogy az ilykép adományozott jószágok a királyi fiscusra többé vissza nem szállnak, — e törvéynél is ezt kell kutatnunk, mily közérdek az, mely kívánatossá teszi, hogy az adományozott jószágok a fiscusra visszaszállhassanak.

Mondottuk egyébiránt már föntebb, és ismételjük újból itt, hogy a mennyiben a hazai jog legújabb fejleménye következtében az adományozási rendszer, és a koronának abból folyó háromlási joga megszűnt, elavult kétségtelenül az amortisationalis törvények az a része, mely a korona adományozási jogát korlátozza, de korántsem a törvény állítólagos céljának megszűnte okából, hanem elavult egyszerűen azért, mert e jogfejlemény következtében nem létesülhet az a tényállás, melyre a törvény tilalma alkalmazást nyerhetne. A király nem adományoz többé jószágot a régi jog szerint, miből következik,

hogy az a kérdés, vajon nem ütközik-e adománya a törvény tilalmába, semmiféle hatóság előtt föl nem merülhet.

Ámde ugyanez következik-e az ősiség megszűntéből? Az emberek ma is rendelkeznek ingatlanokról élők közt és halál esetére, akár csak mint 1498-ban. Más formákban, más korlátok között az igaz, de ez nem állhatja útját a törvény alkalmazásának, mert az a tényállás, melyre a törvénynek tilalma szól, tudniillik ingatlanok holt kézre ruházása, ma az ősiségi intézménynek megszűnte után csakúgy előállhat, mint a törvény alkotásának idejében.

Valóban megfoghatatlan, miként keletkezhetett félreértés amortisationalis törvényeink célja iránt, midőn e célta a történelmi háttér, mely mögöttük áll, más országok hasoneredetű és tartalmú törvényei, sőt a szavak, melyekkel e törvények magyarul épűgy, mint minden más nyelven megjelöltek, (lat. manus mortua, francziául: mainmorte, angolul: mort-main) kellő világításba helyezik.

A nyugoti birodalom összeomlása után az egyház volt az egyedűli szellemi hatalom, mely a letelepedett barbárookra szelidítő hatást gyakorolván, a hódítás okozta szenvedéseket enyhítette, és megmentvén az antik cultura maradványait, megvetette egyszersmind egy új polgárosodás alapjait. Hivatása volt az egyháznak az emberiség vezetése lelkiekben ép úgy, mint világiakban, és nincs kétség benne, hogy őt e hivatása teljesítésére hierarchikus szervezete képesítette kiválóan.

Tagadhatatlan azonban az is, hogy e szervezet következtében kísértések merűltek föl, s hogy ezeknek hatása alatt oly állapotok keletkeztek, melyek ártalmára voltak az államnak, a társadalomnak és magának az egyháznak is. Ily állapot volt a rengeteg ingatlan vagyon birtoka, mely fejedelmeknek és magánosoknak pro remedio animæ tett adományai következtében az egyház kezeibe jutott.

Ellenhatást idézett elő ez a fejedelmek részéről a nagy politikai hatalom miatt, mely az ingatlanok birtokával járt, és azért, mert elődeik bőkezűsége által megfogytokztak jövedelmeikben, ellenhatást továbbá a társadalom részéről, mely a forgalomra nézve elhalt ingatlanok szaporodása által a vagyon szerzésében magát korlátozva érezte, sőt felmerűlt ez ellenhatás magának az egyháznak kebelében is azon következmények miatt, melyek a nagy gazdagság következtében az

egyház disciplinájában beállottak.)* Ez ellenhatásnak általános és mélyreható voltát tükrözi vissza a középkori irodalomnak az egyháziak irányában ellenséges hangulata.**)

Ily történelmi milieuban keletkeztek majdnem minden nyugat-európai államban az úgynevezett amortisationalis törvények. Első volt ezek között I. Frigyes császárnak 1158-iki törvénye, ezt követte sz. Lajos francia király ordonnance-a (uralkodott 1226—1270), majd I. Eduard angol király 7-ik statuma (1272—1307).***) Ezeknek nyomában járnak a mi 1458-iki törvényeink. Mind e törvények egybehangzóan korlátozzák vagy megszüntetik az egyháznak ingatlan vagyonszerzési képességét azért, mert az egyházi vagyon a forgalomba többé vissza nem kerülhet. Nyilvánvaló ebből, hogy e törvényeknek mellözve a most már nem irányadó politikai és fiscalis szempontokat, egybehangzó célja volt az ingatlan javak szabad forgalmának megóvása.

Ez az a közérdek, melynek megóvását czélozta a magyar törvényhozás azon törvények alkotásával is, melyek a korona adományozási jogát korlátozták, okúl adván, hogy az egyház vagy község részére adományozott javak a királyi fiscusra többé vissza nem szállhatnak. Közjogunk szerint ugyanis a kincstári javaknak legkivált a koronára visszaszálltának, az is volt rendeltetésök, hogy azok érdemes hazafiaknak teljesített szolgálatok jutalmazásául a király által adományoztassanak, — az adományozás tehát egyszersmind a nemesi javak forgalmának egyik módozata volt, s a törvény tilalma e forgalom biztosítására szolgált.

A történelmi milieu, melyben az amortisationalis törvények keletkeztek megszűnt, megszűnt különösen nálunk; kialakultak a szenvedélyek, melyek a középkorban az emberek kebelében háborogtak. Nem léteznek többé azok a politikai és fiscalis tekintetek, melyek azon törvények alkotására szintén

*) Ily ellenhatás következtében keletkeztek a XIII. században a kolduló szerzetek és később ezeknek kebelében az apostolok abszolút szegénységét állító eretnek tanok.

***) Tanuságot tesznek erről Dantenak a középkor világnézetét, eszményeit, szenvedélyeit megörökítő iratai. Így a *Divina Commedia* számos helye.

***) Hallam: *State of Europe during the middle ages*. II. k. 126. lap.

befolytak; de mivel a sokban változott viszonyok daczára megmaradt a szüksége annak, hogy gátoltassék az ingatlan birtoknak oly kezekben összetorlódása, melyekből az a forgalomba többé vissza nem kerülhet, ez az oka annak, hogy azon törvények egy vagy más alakban, szűkebb vagy tágabb keretben Európa majdnem minden államában ma is érvényben fennállanak.

Ha pedig fölismertük azt, hogy amortisationalis törvényeinknek célja nem az ősiség és a korona háromlási jogának védelme volt, hanem az ingatlan javak szabad forgalmának megóvása, úgy az a kérdés, hogy megszűnt-e a változott viszonyok következtében ez a cél, nálunk komolyan vitássá sem tehető, a felelet arra más, mint tagadó nem lehet.

Sőt ha az amortisationalis törvényeket törvényhozási szempontból tárgyalnók, azon meggyőződésünknek adnánk kifejezést, hogy a gazdasági, nemzetgazdasági, és társadalmi viszonyokban beállott változások nem a törvények eltörlését, hanem azoknak hatályosabbá tételét, esetleg kiterjesztését indokolják.

Általában azt tartjuk, hogy az a kérdés megszűnt-e, a törvény célja rendesen csak a törvényhozás előtt merülhet föl, midőn arról van szó ott, hogy valamely törvény eltörlendő-e vagy nem: a bíró csak igen kivételes körülmények között vonhat következtetést a törvény céljának megszűntéből a törvény hatályának megszűntére. Hogy ezt helyesen tehesse, szükséges mindenekelőtt, hogy a törvény valóságos célja iránt félreértés tévedés ne forogjon fön, és szükséges továbbá a törvényhozásnak oly határozott nyilatkozata, mely szerint nem tartja többé közérdekben állónak azon cél megvalósítását, melyet a törvényhozó a régi törvény alkotása által elérni akart.

A jelen esetben e föltételek egyike sincs meg. Kimutattuk, hogy a curia az amortisationalis törvények célját félreértette, arról pedig szó sem lehet, hogy a törvényhozás részéről bármely oly nyilatkozat tételét volna, mely azt tartalmazná, hogy azon törvények célja, tudniillik az ingatlan javak forgalmának biztosítása nem áll többé közérdekben.

Ellenkezőleg a törvényhozás csak imént alkotott egy a régiekkel összevetve, ugyanazonos közérdek megóvását célzó, valóságos amortisationalis törvényt, az 1895: XLIII. törvény-czikket, melynek 9. §-a 4. pontjában a jövőben törvényesen

elismerendő vallásfelekezetek ingatlan vagyonszerzési képessége a megengedett szerzés szabatosan körülírt eseteire van korlátozva. Megtörtént e szerint az, hogy rövid időközben a törvényhozás egy új amortisationalis törvényt alkotott, a curia pedig a régi ilyenmő törvényeket hatályt veszetteknek nyilvánította.

Tovább menve, a curia indokolásán constatáljuk egyébiránt, hogy a curia is elösméri az amortisationalis törvények általunk vitatott célját, de azt másod sorba helyezi. Azt mondja ugyanis, hogy a holt kéz elleni törvények annak a célnak is szolgáltak, «hogy az egyházi és világi rend közt a vagyoni egyensúly biztosítsék», a mi körülbelül ugyanazt fejezi ki, a mit mi vitatunk, hogy tudniillik az amortisationalis törvényeknek célja, szerintünk ma egyedüli célja, az ingatlan vagyon forgalmának biztosítása.

Ennek daczára a curia azon törvényeket hatályt veszetteknek mondja azért, mert az azokban foglalt tilalom csak a katolikus egyház ellen irányulván, fentartásuk ellentétben áll az 1848: XX. t.-cikk 2. §-nak kijelentésével, melyben a törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapittatik meg, nem lévén föltehető, «hogy az 1847/8. évi törvényhozás épen a katolikus egyházzal szemben a jogegyenlőség elvét megsonkitani kívánta volna».

Elöttünk, úgy látszik, hogy a curia ez okadással oly térre lépett, mely a bírói hatáskörön kívül esik.

Maga a curia mondja igen helyesen, hogy az idézett törvény csak elvet jelentett ki, vagyis, hogy a törvénynek nincs dispositiv tartalma, miből aztán szükségkép következik, hogy általa semmiféle régibb törvény eltörölve nincs.

Mi nem vagyunk barátai az ily merően csak elvet kijelentő, rendelkezés nélküli törvénynek, mindazonáltal az itt tárgyalt törvényben foglalt elvi kijelentésért hálával adózunk az 1848-iki törvényhozásnak azért, mert a kimondott elv, a vallásfelekezetek egyenlősége, a nemzet létföltételeinek fölisméréséből ered, és erős hitünk ennél fogva, hogy nem fog akadni magyar törvényhozás, mely az elv helyes értelmezését föltéve, azt intézkedésével meg fogná csorbitani, de azt tartjuk, hogy az elv gyakorlati alkalmazása a törvényhozásnak és nem a bíróságnak föladata.

Az ily elvet kimondó törvény nem egyéb, mint a jövő törvényhozásoknak szóló tanács, ezeken áll azután megválasztani az időt, a melyben, s a módot, a mely szerint az elv megvalósíttassék, e téren és ez irányban a bíróságra nincs föladat ruházva. Ennélfogva mindazt, mit a curia az 1848: XX. t.-czikk 2. §. alapján annak indokolására fölhoz, hogy a holt kéz elleni törvények hatályukat veszítették, birói érvelésre alkalmatlannak kell tartanunk.

Ezek volnának azok az érvek, melyeket, úgy véljük, a curia is indokolása súlypontjául tekintett, — az ezeken felülieket valószínűleg a curia is csak mellékesek gyanánt hozta föl, azokkal tehát mi is csak röviden foglalkozunk.

A curia úgy látja, hogy az absolut korszak alatti kormány intézkedéseinek egy némelyikében, jelesül az ösiségi patensben, az 1848: XX. t.-czikk hatása nyilvánul, e föltevés azonban teljesen önkényes, és ha nem az volna is, minden jelentőséget nélkülöz, mert törvény hatályban létéről lévén szó, e kérdésben csak a törvényhozás nyilatkozatai bírnak súlylyal.

Érvül hozza föl a curia az amortisationalis törvények hatályban léte ellen, hogy a telekkönyvi jelzálogrendszer behozatalával az egyházak, egyházi testületek és személyek utalva lettek arra, hogy pénzeiket jelzálogi biztosíték mellett helyezték el, már pedig ennek csak úgy van gyakorlati értéke, ha a jelzálogos hitelező egyúttal jogosultsággal bír, hogy a terhelt ingatlant végrehajtási árverés esetén meg is vehesse, a miből, a curia szerint, nyilvánvaló, hogy a jelzálogszerzési képesség szoros kapcsolatban áll az ingatlanok tulajdonának szerzéséhez való képességgel.

Az érvelés itt a *minor* ad majus, a kisebb jogosultságból a nagyobb jogosultság elismerésére történik, mi már önmagában is meg nem engedhető. De merően téves a curiának az az állítása, hogy a jelzálog szerzésére való képesség csak úgy bír gyakorlati értékkel, ha a jelzálogos hitelező egyszersmind azzal a jogosultsággal is bír, hogy a biztosítékul lekötött ingatlant szükség esetén tulajdonúl is megszerezhesse.

A telekkönyvekkel kapcsolatos jelzálog-rendszer a régi betáblázás helyébe lépett, ezt teszi biztosság szempontjából hatályosabbá. Úgy tudjuk, hogy az egyházi testületek, például káptalanok, a betáblázások idejében is képesek voltak pénzeiket tűrhető biztossággal gyümölcsöztetni, midőn nem birtak sem

zálog- sem tulajdonszerzési képességgel, helyzetök e tekintetben a jelzálogrendszer behozatalával csak előnyösebbé vált. A gyakorlati élet pedig azt mutatja, hogy teljes biztossággal helyezhetik el pénzeiket tulajdonszerzési képesség nélkül is záloglevelek szerzése által. A jelzálogi hitelezés e módozatát használják mindazon testületek, hatóságok, melyek hivatvak arra, hogy a kezelésökre bízott pénzeket gyümölcsözően és biztosan helyezték el.

Nem vagyunk ennél fogva képesek azt a szoros kapcsolatot fölfedezni, mely a curia szerint a jelzálog és tulajdonszerzési képesség közt fennállana, és legkevésbé sem tarthatjuk ez állítólagos kapcsolatot olyannak, melyből a tulajdonszerzés tilalmának megszűnése következtethető volna.

A Curia végre határozatának indokolásában hivatkozik a gyakorlatra, s ennek bizonyítékául két tényt hoz föl. Az egyik az, hogy az úrbéri szabályozások alkalmával a volt földesurak a katholikus plébániáknak számos helyen illetőségükön felül jelentékeny ingatlanokat juttattak, a nélkül, hogy ily szerzések érvénye bármily oldalról kérdés tárgyává tétetett volna. A másik tény az, hogy 1861 után a telekkönyvi hatóságok a katholikus egyházak részéről történt tulajdonszerzések alapján részökre a tulajdonjogot a legfelsőbb jóváhagyásnak kieszközlése nélkül is bekebeleztették.

Mind a két ténynyel szemben hivatkozunk az ismeretes jogi közmondásra: *jus non exempla faciunt sed leges*, de hivatkozunk az 1723: XV. t.-czikk 1. §-ra, mely nyilván kimondja, hogy a tételes törvénynyel ellenkező szokás meg nem állhat.

Nem tudjuk, de kötelességünk elhinni, hogy fordultak elő nagylelkű adományozások az úrbéri rendezések alkalmával, melyek talán a törvény tilalmába ütközöknek voltak tekinthetők, azt azonban szabadjon kétségbe vonnunk, hogy ezek oly számmal jelentkeztek volna, hogy a gyakorlat elnevezése alá vonhatók volnának, ebbeli kételyünket igazolja mindenesetre, a congrua rendezésének általánosan elismert szüksége.

Való igaz azonban, hogy a tulajdonjog bekebelezése körül a bíróságok, úgy alsók, mint felsőbbek, a holt kézről szóló törvények rendezését figyelmen kívül hagyták. Megjegyezzük, hogy itt nem szoros értelemben vett bírói gyakor-

latról van szó, mely csak a contentiosus ügyek ellátásából fejlődhetik, midőn a bíró a felek meghallgatása után itél az előtte vita tárgyává tett jognak érvényben fennállása fölött, ily gyakorlatra a curia nem hivatkozik. Az általa idézett gyakorlatot a bíróságoknak egy reájuk ruházott adminisztratív teendő körüli eljárása képezi, de abban a bíróságoknak jogi meggyőződése az általok figyelembe nem vett törvénynek kötelező erejéről nem nyilatkozik. Ez úgynevezett gyakorlat nem egyéb, mint egyszerű mulasztás, melyre a választ megadja az 1717: XLI. törvényczikk, midőn megújtván egy előbbi amortisationalis törvényt, hozzá teszi: «amodo deinceps observetur exactius».

Ezzel igyekeztünk kimutatni, hogy a curia határozata, melyben kimondotta, hogy a holt kézről szóló törvények nincsenek hatályban téves alapokra van fektetve, csak azt akarjuk még megemlíteni, hogy az összes jogi irodalom azon törvényeket hatályban lévőknek tekinti, s hogy azoknak hatályban léte csak most, a curia döntvényével vált vitássá.

Mindezek után azt mondhatná valaki, hogy a curia teljes ülésében hozott döntvénynek kritikája immár gyakorlati értékkel nem bír, mert a döntvény következtében előállott helyzet bajai csak törvényhozási úton orvosolhatók.

Ez egyébként nem jogászai fölfogással szemben álláspontunk a következő. Az 1881: LIX. t.-czikk 4. §. a curia teljes ülésében hozott határozatokról így rendelkezik: «e teljes ülés elvi megállapodásai az ügyek elbírálásánál irányadók». E rendelkezés értelme az, hogy az ily megállapodások a curia egyes tanácsaira nézve irányadók, nem kötelezik azonban az ország többi bíróságait.*) A curia e döntvényeinek ereje ugyanaz, a melyet Frank a curia régi decisióinak tulajdonít, tudniillik, hogy azok ereje annyi «mennyi fekszik az okokban, melyeken a végzés épült.**) Következik ebből, hogy az alsóbb fokú bíróságok, ezentúl is szabad meggyőződésök szerint fognak itélni abban a kérdésben is, hogy hatályban vannak-e a curia által elavultaknak mondott törvények.

*) Talán fölösleges megemlíteni, hogy ez másképp áll azokra a teljesülési határozatokra nézve, melyeket a curia az 1890: XXV. t.-czikk 13. § alapján hoz.

***) Frank: *Közgazdaság törvénye*. I. rész. 40. §.

A curia tehát előreláthatóan többször lesz abban a helyzetben, hogy a holt kézről szóló törvények hatályban létének kérdésében kellend határoznia. Alkalma lesz ekkor most hozott döntvényének indokait újabb *consideratio* tárgyává tenni. Ily alkalom adtával megváltoztathatja döntvényét. Meg fogja-e tenni? Mi csak annyit tudunk, hogy megteheti a nélkül, hogy ez által tekintélye legkisebb csorbát szenvedne.

Nincs a civilisált államok oly legfőbb bírósága, mely példáját nem szolgáltatná annak, hogy a bíróság jogi meggyőződését egyszer-másszor megváltoztatta. Elvégre collegialis bíróságokra is alkalmazható, a mit Anglia egyik nagynevű kancellárja, Lord Hardwicke mondott, midőn egy ügyben előbb kifejezett nézetétől eltérő véleményét nyilvánította: «Nem röstellem, úgymond, ezt tenni, mert mindég azt tartottam, hogy bíróra nézve súlyosabb szemrehányás az, hogy ragaszkodik tévedéséhez, mint az, hogy tévedését visszavonja.» Sőt mi tovább menve, azt mondjuk, hogy tévedésének visszavonásáért a bírót szemrehányás nem is érheti.

Z.

VAJDA JÁNOS.*)

Nem az ujdonság ingerével, nem is valamely előttünk ismeretlen költői tünemény iránt ébredő várakozással vesszük kezünkbe Vajda János versgyűjteményét. Írói működése régibb keletű; szinte ötven évvel ezelőtt veszi kezdetét. Költői erejének fejlődése, emelkedése és iránya a közönség szeme előtt történt s értékéről meggyőződést szerezni nem most áll először módunkban. Jelen gyűjteménye azonban különösebb figyelmet érdemel azért, mert hihetőleg javarészt foglalja magában összes költeményeinek s így talán hű tükreül tekinthető az ő legbensőbb egyéniségének, költői értékének.

Furcsa játéka a körülmények szeszélyének, hogy Vajda János napjainkban főleg a hírlapírással foglalkozó fiatalság egy részének fölkapott s becézett gyermeke lett. Gyakran magasztalva kürtölik nevét s rangsorozatot állítván az írók közt, megteszik őt az élő magyar költők legnagyobbikának. Félreismert, sőt üldözött lángésznek hirdetik, a kitől társadalom, közvélemény és irodalom igazságtalanul vonta meg az őt megillető méltánylást és elismerést. Jós tehetséggel is fölruházzák, kinek már régibb verseiből előre vetették árnyékaikat a jelen sötét napok. Nem győznek kifogyni a dicséretből, midőn róla beszélnek. Költői nagyságát abszolútnak hirdetik, csupa fénynek, minden fogyatkozás vagy homály nélkül. Egyik bírálója szerint «alig van régibb íróink közül valaki, a ki oly befolyást gyakorolt volna az újabb költői generációra, mint Vajda János. Minden, a mi új iránynak, új fej-

*) *Vajda János költeményei.* Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1895. Ára 3 frt. 480 lap.

lődésnek tetszik a mai magyar költészetben, egy vagy más tekintetben az ő inspirációjának nyomát hordja származási bélyegéül stb. Irodalmi jelentőség szempontjából az az ő különös sorsa, hogy míg az az irány, melyet ő kezdett, széles országúttá lett, ő maga egy magányos sziklafok homályos távolából rémlik az irodalmi közönségre stb. Mindent összefoglalva, el lehet mondani róla, hogy irodalmunkban ő a legelső, ki a mellett, hogy teljesen nemzeti, teljesen modern is és a ki egyéniségében ezt a két befolyást eddig utól nem ért harmóniába foglalta. Ezért őt a félreismert, nem méltányolt, sőt megtagadott költőnek, egészen és igazán kora költőjének nevezem».

Semmi kétség abban, hogy ha ez és az ehhez hasonló hírlapi magasztalás csakugyan a dolgok helyes megítélésén alapszik, Vajda János, a költő, bizonyos jelöltje az örök életnek. Mert hiszen «a ki saját korának élt, minden kornak élt». A ki költői irodalmunk egy egész időszakára reá nyomta a maga inspirációjának bélyegét, a kinek iránya, melyet ő kezdett, egy korszakban széles országúttá lett, a ki irodalmunkban legelső példánya a teljesen nemzeti és teljesen modern költőnek, a ki egyéniségében ezt a két befolyást eddig utól nem ért harmóniába foglalta: az csakugyan éreznél tartósabb emléket állított magának s visszazengik nevét «az időnek bérczei, a századok» akkor is, mikor a hírlapírói kürtök szava rég elhallgatott.

Legyen szabad azonban közelebb lépni e jóakaratólag tömjénfüsttel környezett alakhoz, «mely egy magányos sziklafok távolából rémlik az irodalmi közönségre».

Nem meglepő jelenség az, hogy az ifjúság egy része, a vérmesebb rész, természetes ellenszenvvel fordul a mult felé, kicsinyli annak szereplőit és vívmányait, örül, ha azok ellen épen egy keze ügyében levő fölkapott névvel tüntethet. Nagyon ínye szerint van, ha az ily eszményné varázsolt alak pessimista, embergyűlölő, a létezőt megvető, nagy szavakban dúskáló, mi által a szenvedélyekre és fölületesen ítélőkre hatni könnyen lehet. Ébreszti a figvelmet s emeli a hatást és érdeklődést az is, ha az ily alak viseletben, külső magatartásban érdes, különöczködésre hajló s oly színben mutatkozik, mint ha ő járna helyes és rendes úton, nem a körülte nyüzsgő társadalom.

Meg vagyunk győződve, hogy az a bőséges méltánylat,

sőt magasztalás, melyben Vajda költészetét bizonyos körök újabb időben részesítik, az inémt említett forrásokból ered. Mert, véleményünk szerint, ez a hódolat nem igazolható az előtünk levő versgyűjteményből, melynek értékéről és reánk tett hatásáról jelenleg szólni akarunk. Ezt az értéket és hatást a körülünk terjengő tömjénillat se nem csökkentheti, se nem emelheti.

Ha e csarnokba lépsz, nyájas olvasó! hagyj föl a remény-nyel! csaknem ez volna odaillő jelige a Vajda versgyűjteményének homlokán. Elvértve akad előnkbe egy-egy fölemelő, háborítatlanul üdítő költemény, mint sivatag pusztán egy-egy zöldelő gyepfoltocska. A hazafiság, a természet, a szerelem, mint dalának leggyakoribb forrásai, mind sötét fátyollal van bevonva. Ezeket kívül eső egyéni benyomásai is keserűek, elke-seredettek, a nélkül, hogy zordságukat a kifejezés művészete enyhítené. Nincs egy szava, nincs egy hangja az emberiség, vagy a társadalom derüesebb oldalainak méltatására. A sötét fátyol alól azonban minden pillanatban kiüti magát a nagy önhittség, a magáról sokat tartó elbizakodottság. Az ő szem-üvegén keresztül nézve, minden el van itt hibázva, gonosz és elfajult itt mi körülünk minden; csak ő, egyedül ő magaslik ki a sötét romlottság áradatából, «mint egy Ararát». Az ő fájdalma a legnagyobb, az ő szerelme a legmélyebb, az ő hazafisága a legtisztább. Ennélfogva összeütközésben érzi magát az őt környező társadalommal, mely nem adja meg neki a tőle várt elégtételt. Kárhóztatva küzd a világrenddel, mely nem az ő kívánata és véleménye szerint mozog. Eszméi, gondolatai többnyire ziláltak, szertelenek s «in vauco» tévedezők, mint egy elszabadult léggömb. Ehhez képest nyelvében s kifejezé-seiben is dagályra törekszik, melyet nem tekinthetünk a költői nyelv fönn szárnyalásának. Hasonlataival nem azon igyekszik, hogy természetesk és találók, hanem hogy rendkívüliek legyenek. Neki a hó nem is fehér, hacsak nem a Kárpátok vagy a Montblanc, a Himalája vagy a Csimborasszó tetejéről való; a nők nyaka és karja nem is számít, ha nem olyan, mint az a hó, vagy legalább a karrárai márvány.

Ez a szellem és modor nem alkalmas arra, hogy művészi valószínűségben állítsa elénk a tárgyakat. Szenvedélyünk háborgása miatt nem változik meg a nap pályafutása. A lét küzdelmei nem lesznek könnyebbek az által, hogy terheit sötét

és túlzó arányokban állítjuk szemünk elé. Szerencse, ha az ily természetek, rendkívüliségre törekvés közben, jobb sugallatainknak engedve, pillanatonként, mégis a való élet földjére szállnak alá s annak talajából merítik egyes műveik alkotó elemeit, a helyett, hogy folytonos légverésben, vagy mindig tétlen készülődésben fogyasztanak éltök java részét. Boldogult Székely Józsi fiatalsága éveiben szintén az ily eget vívó szellemek közé tartozott. Hír szerint, egykor mulatozás közben, akkor még dús fekete hajába merítve kezét, nagy hevülettel kiáltott föl: meglássátok, fiúk! egykor én még valami rendkívülit fogok teremteni. Tudjuk, hogy ez ígéret földjére soha sem juthatott el. Sőt azt sem vettük észre, hogy feléje közelget. A föllobbant vágytól és a neki gyürköző önhittségtől igen távol esik s gyakran egészen el is marad az eredmény.

Daczára a Vajda verseiben túlnyomóan uralkodó dagálynak, épen nem állíthatni, hogy azok üresek. Van azokban eszme, tartalom, gondolat, mely sokszor szerencsésen találja meg a maga legalkalmasabb s összhangzatos kifejezését. De ezek a gondolatok nem egyszer úgy tűnnek föl előttünk, mint nehéz fejtörés eredményei, melyeket át nem hatott a képzelet elevensége és az érzelm melegsége. Ezeknek terhe alatt aztán műzsája itt-ott nem is szárnyon repdes, hanem nehézkes léptekkel gyalog jár. Kedvencz tárgya, mondhatnók, vesszőparipája a végtelenség, a halál, a halhatatlanság. Bölcselkedő tépelődéssel vissza-visszatér ezekre az eszmékre számos darabjában. Néha egy-egy szépen induló lyrai költeménye is egyszeriben ezekre kanyarodik s magyaráz hol hosszabban, hol rövidebben: de igen ritkán a költőiség előnyére. Nem tartjuk ugyan a lyra mezejéről teljesen kizárandónak a reflexiót, de annak ott csak addig van jogosultsága, míg a lyra természetét megtartja s nem idegen alkatrész gyanánt tapad valamely költeményhez. Vajda verseiben a reflexiók, úgy látszik, túllépik ezt a határt; oly terjedelmesen s oly gyakran jelennek meg, hogy rovására esnek a költeménynek s terhére az olvasónak, a ki e miatt, vagy e miatt is, nem titkolható fáradalommal teszi le kezéből a gyűjteményt.

Ha legegységesebb lyrai verseit megalkotás tekintetében nézzük, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a legtöbbnek nincsen egy uralkodó érzelmi, vagy eszmei csomópontja, mely körül a részletek egységesen csoportosulnának. Mikor elkezd

egy költeményt, mintha maga se tudná, hol fogja végezni. Mintha írás közben fejlődnek a mű, oda és annyira, a hova és a mennyire a véletlen viszi. Hiányoznak az arányok, az összhang, a kellő mértéktartás. E miatt aztán gyakran áradozó, szökdécselő, inkább beszél, mint érez s nyújtja énekét akkor is, midőn az voltaképen már bevégeződött.

Méltánylattal kell szólnunk nyelvéről, mely eléggé tiszta, erőteljes és gyakran emelkedett. Habár nem mutatja vonásait tösgyökeres eredetiségnek, de satnya szintelenséget, vagy idegenszerűséget sem vehetni szemére. Nem igen keresi a népies nyelvet s a népies versformákat, a mint hogy költészetének egész áradata más természetű mederben foly. A külső technikával sem sokat törődik. Mint ha nem is volna méltó ez a nyűg a szellem úgy látszó magas röpködéséhez, melynek kiváltsága, hogy a formákat széttöri. Rhythmus, mérték, rím haszontalan apróságok. Mértéknek, mutatoul, elég egy költeményben egy pár sor, rimnek egy önhangzócska. Ezekkel a «minimákkal» ne gondoljon «a prætor», tekintse a becses tartalmat, a belső magvat, részecskék helyett az egészet.

A négyszáznolczvan lapra terjedő testes gyűjtemény elején a költő arczképe üdvözöl bennünket. Azaz dehogó üdvözöl! Zsöllyeszékében hátradőlve, komor deczemberi tekintettel mered ránk, mintha innen merítette volna a fönt említett bíráló azt a kifejezést: «egy magányos sziklafok távolából rémlik az irodalmi közönségre». Ha a címlap nem mondaná, hogy ez Vajda János, a kép hierogliphszerű aláírásából soha sem tudnók meg. Egyelőre is bizonyos affectatio benyomását érezzük s ezzel lépünk a pítvarból a versek csarnokába. Pedig szeretnök némi kegyeletre hangolni magunkat, midőn Vajda János ötvenévi költői működésének válogatott eredményével foglalkozunk. Őszintén óhajtánók méltányolni az ő törekvéseit e téren, melyek az irodalom önzetlen szeretetével s magasb eszmék szolgálatával voltak egybeforrva.

A gyűjtemény két csoportba különíti a műveket. *Kisebb költemények* czime alatt kétszázkilenczvennyolcz lapot foglalnak el. *Elbeszélő költemények* czime alatt négy darabot veszünk a következő lapokon. Legelsőben is a hazafias érzelmek dalba öntése vonja magára figyelmünket. Vajda János lantot pengetett már abban a korban, midőn szabadságharczunk nagy küzdelmei lángra gyújtották a honfi szíveket s midőn fegyve-

reink dicsőségét a letiport nemzet hosszú, néma szenvedése váltotta föl. Ez időkre emlékeztető dalokat azonban nem foglal magában a gyűjtemény, legalább a forradalomra emlékeztetőket nem. Az ötvenes évekből való *A virrasztók* (1855) című vers, mely a költemények sorát megnyitja s mindjárt az után a *Hajótöröttek* 1858-ból. Amaz kivált fölkapott és gyakran emlegetett verse Vajdának. A költők virrasztanak a haza «a nagy halott fölött, mely kiterítve fekszik előttünk». Legalább a költőket érthetni talán eme sorokból: «Csillagoltó sötétségben *Mi* vagyunk még éberen . . . *Mi* virrasztunk ébren, haj csak Ébren is mi álmodunk». A költemény megfelel a kor hangulatának, a reménytelenségre hajló elcsüggedésnek, mely egyébiránt a jobbak és erősebbek szívét akkor sem foglalta el. Még ebben csak szelíd vonásokban nyilvánul a kesergés s nem rontja meg a borongó költemény hatását. De már a *Hajótöröttek* című, mely az elbukott nemzet sorsát ábrázolja, erősen neki keseredik. Nem lát, nem vár segítséget s kérdezi: nem «választanánk-e, ha nincs egyéb — *halál és örület* között.» Kéri a vihart: kerülne vissza legalább, És ölne el szépen, dicsón, míg Nem *örjít meg* a némaság . . . a mi ránk vár, Koldus halála — éhhalál . . . Ajk nem mesél rólunk s mit írna föl könyv? Hogy vérünk is volt — hamu lett — Ah a bitó is szebb, hisz' arról valaki még példát vehet».

Nyilatkozhatik a hajótöröttek kétségbeesésig fokozott lázongó érzelve ily kitörésekben; de ha azokat a hazára vonatkoztatjuk, vigaszt és reményt bizony nem meríthetett azokból a búsongó honfi szív s nem igen fogadhatta a maga hangjának és hangulatának a szenvedő nemzet. A mi költőnk azonban kedveli az efféle bizarrságokat. Ez a sajátsága végig vonul nem csak hazafias, hanem más tárgyú költeményein is. Igen gyakran áll azokban az ő szolgálatára az átok, az örület, a halál, a végtelenség, a semmi. Az érzelmek vagy szenvedélyek alsóbb, természetesebb skáláin nem szívesen játszik. A haza sorsa miatt aggódó panaszát, kesergését és zúgolódó elégedetlenségét áthozta a múltból a hozzánk közel eső, sőt a jelen időkbe is. Íme, itt van a *Luzitán dal, midőn vezéreik a rómaiaknak meghódoltak*. Nem volt arra szükség, hogy ez idegen cím alatt árulja nekünk portékáját a jelen napok költője. Az ötvenes évek, hála Istennek! elmúltak, el azokkal együtt az allegorizáló versek ideje és szüksége is. Első pillanatra látja az

olvasó, hogy ez nem luzitán, hanem igaz nevén magyar *Szél-bali dal*, melynek nem fér a begyébe a nemzet és a trón kibékülése. Ő azt énekli tele torokkal, hogy «a nemzet a szabadság perciben eszeveszetten oda dobta legfőbb kincsét: *becsületét*, hogy dicső özvegyfátylát elcserélte mennyezet-
tel, (?) a honnan *elköltözött a becsület*, hogy hazánk bukott hölgy, eltévedt anya, kit elkerített a sok hazudozó banya, födele alól futni kell, mert az szégyent, gyalázatot terem. Ne jöjj ide vissza, te honfi, a ki leborulsz az ocezeáni partokon, mert hazád itt elveszett, szolgálta lett, rabigát hord; e meggyalázott földbe már apáid hamvát sem leled». S végül az ösök nyugtalan bolyongó szellemeit apostrophálja.

Ha már elég nagy átkotok,
Még vissza se tekintetek; —
Ne lássatok *nagyobbat* itt:
A megőrült becsületet,
Mit a helóta ivadék
Gunykazaja közé temet.

No hát mi ezt a dalt szívesen átengedjük a luzitánoknak. Magyarazzák meg ők magoknak, hogyan örült meg az a becsület, mely előbb már oly gyalázatosan elveszett. S hogyan temette azt az örültet gunykazaja közé a helóta ivadék? Mi csak örvendünk azon, hogy a dal költője, «lángostort fonván napsugarakból», méltónak találta ezt a meggyalázott földet szállásaúl továbbra is megtartani s Luzitán-izű dalai révén is örvendeni a népszerűségnek. Egészen a haza sorsával foglalkozó versei nem számosak, de kivétel nélkül ugyanaz a keserű szemrehányás és kárhóztatás lengi által valamennyit. Csak itt-ott villan meg futólag a remény s a biztatás egy-egy sugara. *Jubilate!* című versében (216. lap.) élesen gunyos hangon ostorozza, úgy látszik, főképen a «rókafark» vadászokat, a haszonlesőket, a nagyüri gögös léhákat. Satirájában nincsen só, csak epe, kijut belőle a szegény hazának is, melyet «idegen fikák» örzenek s melyet «németül vezényelt hadsereg» védelmez, melynek annyi az államadóssága, hogy több már nem lehet». Megérthetetlennek mondja, hogy «e fölfordult világban fényzönéből porba száll a sas, hogy a költőnek babérja nem elég, eszét veszíti az elsőrendű csillag

Elhagyja dícskörös helyét, nem boldog,
Míg nem kap innen egy fületlen gombot.

Nem tudjuk, honnan meritette ezt a tapasztalását. Ismer-e csakugyan költöket, a kiknek «elkopott a lába térdig» a «fületlen gomb» után való futkosásban, de a «gombot» meg nem kapták? vagy inkább olyanokat ismer, a kik nem futkostak, de megkapták? Úgy látszik az ő szemében egyik is, másik is egyformán elkárhozott. S ebben vele, habár nem az ő költői hatásának eredményeként, némely modern lantpengető társa szintén egyetért.

Feledni akarjuk azon izetlenségeket, melyekkel a költemény eleje a kiténtetés után rohanók ellen zúdul. «Hazatérő csürhe, mely sírva, ordítóva, rohan a vályuhoz, melybe bele áll; konyhahulladék, tányérnyál, mind nem elég ronda még neki: beléfürösztí moecos körmeit, fűszere a piszok, mely édesít». Azt gondolhatni, hogy ezek a vonások nem annyira az élénk rajzolni kívánt kép hű vonásai, mint inkább a rajzoló epéjének önfeledt, vagy önkénytelen eruptiója. Az a két sor pedig, melylyel a költemény mosdató része végződik, egyik bizonyítéka annak az önhittségnek, melyről föntebb megemlékeztünk.

Abdéra ez, vagy Sodoma förtelme?
S én, — én is!... élek, élni tudok benne.

Tehát még ő is! De a borús, mennydörgős napot mégis némi fénysugár végzi be. Van bennünk ép rész: «a nép, a nemzet ősfájának törzse még jó», az még újra kihajt

S virulni fog a második ezerben.
Meglombosodva gazdagabban, szebben...
Hazám! eged bár egyre elsötétül,
Én nem tudok meghalni e hit nélkül.

Az érzelmek nem kevesebb lázával és keserűségével szól a csakhamar ezután következő hazafias vers, a *De profundis*. (226. l.) Sokban hasonlít a *Virrasztókhoz*.

Mint az árva holt anyára,
Ugy borulok rád, hazám.
Hideg vagy, fekete, sárga,
Alszol-e, vagy valahára
Meg vagy halva igazán?

Ez az első szak megadja az egész költeményhez a hangot. Élénk, meleg és erőteljes az. A veszélyben képzelt hazát féltő aggodalma egy lángoló szívnek, melyet «*örüléssel fenyeget*» az a csalódás, hogy szenvedése mindhiába való, mely «*kétségbe esett őrvöngő*» sikojával költi az alvó nemzetet. Reméli, hiszi az Istent, hogy kikorbácsolja templomából «*a kapzsi, éhes prédaleső bandát*», vagy ha meghal a nemzet, a költő megkövül majd sirja fölött s Aeol-hangú sirjeleként zeng ősi dicsőségéről:

Legalább a feledéstől
Megmentem híred, neved.

Bár szenvedélyes a hang, de nem csap túlzásba; élénk, erős a szín, de nem rikitó, nem izléstelen. Azon költemények közé tartozik, melyeket méltóknak mondhatni írójok tehetségéhez.

Hasonló elemekből van megalkotva a *Lenni vagy nem lenni* című költemény (239. l.) «*Oh népem, jó magyar nép, drága vérem, Mit kell felőled hallanom, megérem!*» A többi népek közt te egymagad vagy csak inasruhában; magad szeresz rablánczot magadnak; már nem is magyar, hanem csak István-ország vagy; zászlódat horvát csatlósid tiporják; ős czimered, szineid megtagadva; nem a magad nevével indulsz hadba stb., stb., Ösztönzésül, egy kissé nagyhangú és túlzott dicsekvéssel oda mutat forradalmunk tényeire s némileg hosszúra is nyújtott rajzban a sértett és földühített oroszán példájára. Kivonja a tanulságot: nemzetünknek méltó büszkesége, hogy még most is él. Ez a mi költőnk hazafias műzsájának kedvelt hangja.

De utóbb mintha jobb meggondolás és a létező viszonyok helyesebb megítélése vett volna erőt rajta: a hiú kesergést, az erő-zsibbasztó, eredménytelen izgatást abba' hagyva: emelkedett hangon, buzdító szavakkal hívja föl a nemzetet a *munka versenyére*, hogy ha egykor a hazáért bőven ontotta véré, adja most érte veritékét. És beteljesülni látja a költő a jósigét, hogy Magyarország *nem volt, hanem lesz*. S rá a *királyi szót*: a Phönix hamvain és szebb lesz, mint volt. Költeményét ezekkel a megszívelendő sorokkal végzi:

Kit el nem öltek karddal óriások,
Fogd meg sörényen a kapát, az ásót;
Dologra is, ha ember kell a gáton,
Te légy az első az egész világon,

Nem tudjuk, vajon érzi-e az író, hogy ez a talaj, melyre ekként jobb sugallatát követve lépett, mégis csak szilárdabb és termékenyebb, mint holmi bolygótűzzel csábító ingoványok? Hiszi-e, hogy többre boldogul a nemzet, ha a maga körében, ki-ki megfogja a dolog végét s okos honszeretettől ihletve munkálkodik: mint ha rikitó színekkel képeket rajzolunk az *elárult*, vagy a *háládatlan* hazáról? Emez léhaság, amaz valódiság. Épen ezért némi jól eső érzéssel látjuk mintegy folytatásául eme jobb iránynak a *Credo* című verset (285. l.), melyben ügyes kézzel s némi satirai éllel felsorolja a haladás elhárítandó és elhárítható akadályait. És ha ezek mind el lesznek hárítva, «akkor telik be jóságod, Széchényi! dicsőség, boldogság lesz itten élni». Nincs itt szó rabságról, meggyalázott földről és más ily gyarló és elkopott kelméiről az olcsó hazafiságnak. Nem baj, hogy a rajz egy-egy apró vonása föltalálható azon a képen is, mely az előbb említett *Lenni vagy nem lenni* költeményben szemlélhető.

Azonban, úgy látszik, az efféle józanabb és megszívlelhetőbb irány, csak épen szeszélyes fordulat ő nála. Csakhamar visszatér «eredendő szerelméhez». *Sodoma* című versében (259. l.) «a kerületek árvereléséről», a képviselő-választásról van szó. Részletben, tudniillik, kerületenként még drága ez a haza; «egészen szinte semmit ér, lemondott róla mindenik adó, vevő, híven, hogy sirba tért; csak még a bőre! ezt adják, veszik». Lángoló haraggal csapkodja ezt az elfajult zsibvásárt, «a vitzölcsérbe jutott hajót», melyen «pokolba küldik az *őrült becsületet*, a szemérmert; nyerit a kéjvágy, bög a hiúság, vonit az irigy önzés éhesen», úgy hogy a költő itt, hol hiába átok és imádság, már csak a kénkö esőt lesi.

Nem bánjuk a kénköesőt. Bűnhődjenek a lelkiismeretlen kufárok, akár választók, akár kerülethajhászok. De az egy kissé különösnek látszik, hogy költőnk ezt a kénköesőt — a mint a versnek két utolsó szaka mutatja, nem is annyira a bűnösökért, mint inkább a maga kedvéért kívánja. Mert hiszen «kéj lesz neki e gyilkos tűz-zuhany: Szemlélni, hogy rémül a gyáva gaz! s diadala, ha ők mindannyian látják, *hogy hal meg köztük egy igaz*». Még ez sem elég az ő dicsőségére. Mint Herkulánus és Pompéji látatemetője maga alá temette az őrhelyén mozdulatlan maradt hű, valódi rómaikat: úgy költőnket is «ha majd kiássák a hamuözönből, álmélkodó késő

évezredek: találnak ott s majd ráismernek erről, egy fölemelt főt s egy üres kezét». Nincs kifogásunk a nem csekély önhittség ellen, ha az neki jól esik. Azonban, hát ha mégis, a biblia szerint, megtartja az Isten a bűnös várost, *azért az egy igazért?* hátha semmit sem fognak kiásni a hamuözönből az álmélkodó évezredek? vagy ha igen, oly tengernyi idő alatt fölcseréli a maga epithetonját a *fölemelt fő* és az *üres kéz*? Az a gyanúnk, hogy az üres kézben nemcsak dicsekvés, hanem egy kis vád és panasz is van elrejtve. Megmagyarázza ezt mindjárt a következő költemény: az *Utóirat* (261. l.).

Miért és mennyiben *Utóirat*? Tudni nem, csak sejteni lehet. *Előirata* alkalmasint a közvetlen előtte álló *Sodoma*, melyben a költő eltemette magát késő évezredek számára a hamuözönbe. Ez az utóirat tehát mint valami végrendelet codicillusa jelenik meg előttünk. Voltaképen leszámolás a hazával. De mily leszámolás? Ennél nyersebb és a gyomor érdekei körül járóbb megtiszteltetésben, valamire való költőtől nem igen részesült a «hálátlan» haza. Íme prózában, röviden, de csaknem szóról-szóra a tartalom. «Nem maradok adósod, hazám! Megtettem érted, a mi tőlem telt; odaadtam neked minden kincsemet: szívemet; de te nekem semmit sem adtál, kimért, inséges volt a kosztod, mint fegyenczházi gazdaszszonyé; frankfurtiakban kóczot ettem, melylyel puskát tisztítottak. Nem tartozom leányaidnak; e földi édenből enyém csak festve volt s azt — megfizettem. Asszúborod helyett oly rossz bort ittam, mitől a gyöngébbek szörnyet haltak. Tanácslom, jobban tartsd számon, kinek mit adsz, mert mások talán elrettenhetnének példámon, hogy úgy eresztesz el magadtól, mint gazdag ház fukar gazdája, ki a szegény utast még egy jó pohár borával sem kínálja». — Eddig van.

Íme a fölemelt fő és az üres kéz mily kevéssé jelenti azt a nemes büszkeséget, mely «erényeinek leplébe burkoltan» óvakodik a silány panasztól és szemrehányástól. Vörösmarty csak a *rossz bort* énekelte meg s alkalmat nyert aztán a *jó borról* is énekelni, de hogy a *koszt* ellen panaszkodott volna, vagy az ellen, hogy a leányok *festett édenét* pénzzel kellett megfizetnie: arra példát nem tudunk. Ennek a panasznak különböző árnyalata és apró pörzsöngései Vajda több költeményében is találhatók elszórva. De hát jó volna tudnunk és világosan látnunk, mik azok az írói és egyéb valódi érdemek, melyeket

az ő személyében észre nem vett és nem méltányolt a feledékeny, vagy épen haládatlan nemzet? Keressük, de nem találjuk. Hát ha *szívünket odaadjuk* verseinkben a hazának, azaz mondjuk, hogy *odaadtuk*, s ha eszméink tolmácsolására olykor tollat forgatunk: a haza, az a «szegény haza» mindjárt köteles bennünket elhelyezni egy kényelmes prytaneumban? Mi úgy tudjuk, hogy negyven-ötven év óta az írói munkásság nálunk sem tartozik már azon foglalkozások közé, melyek gyümölcs helyett csak töviset teremnek. De a költészet, különösen a vers-költészet mégsem elég arra, hogy kizárólag maga szerezzé meg egy modern írónak az élet mindazon kényelmét, melynek igényeit különben is esztelenül túlszigazza élvhajhász korunk. E miatt lehet keseregni, de érte a nemzetet váddal illetni nem való. Általános fejlődésünk és haladásunk széles mezeje bő alkalmat nyújt munkásságra minden valamire való szellemnek. És ha Gábor diák okosan meggondolja, hogy nem elég csak mélyen elmerülni, hanem élni is kell: bizony neki is szépen meg lehet már ma élnie. Azonban az a bohém-fölfogás, hogy a versíró megszenségteleníti geniuszát, ha a versírásón kívül más egyebet is lendít, sok fiatal, vagy bogaras főben zavart okoz. Azt hiszik, hogy a szárnyas Pegazus, ha nem mindig az üres levegőben tartózkodik, már igába van fogva. Előttök e tekintetben semmit se nyom íróink java részének példája és útmutatása. A könnyelműséget a szellemesség lépélével takargatják s nem veszik észre, hogy ezzel csak önmagukat csalják meg.

Mit adott a haza Vajda Jánosnak, mit nem adott? mily külső sikerben részesült általában írói működése s különösen költészete? nem tudjuk, nem kutatjuk. Határozott véleményünk azonban, hogy ez az *Utóirat* az ő költeményei közt sem tartalmi igazság, sem izlés tekintetében helyet foglalni nem méltó.

Hazafias költészetének körét, terjedelmét, irányát és változatosságát, úgy hiszszük, megítélhetni az eddig részletességgel föltüntetett darabjaiból, melyek gyűjteményében ezen a téren legszembeötlőbbek. Féltő, aggódó honszeretet sugárzik azokból, mely kitörő hevével meg nem akar félni türelmesen a jelen viszonyok korlátai közt. Pessimisztikus sötét szemüvegén keresztül nézve, hanyatlását és sülyedését látja a szabadságra és függetlenségre hivatott nemzetnek. Olykor fölcskillan előtte a remény egy jobb jövő iránt. Ennek biztosítékát nem a nemzet

egyetemében, hanem ennek úgy mondott törzsében, a népben látja.

Ha fölverte szenvedélyét a honszeretet, még inkább lobogtatja azt a szerelem. Ez az a tér, mely szívének csaknem egész mélységét, érzelmeinek s képzelődésének legforróbb hevét élénk tárja. Szerelmének mintegy külső történetére vonatkozólag, a mint azt a gyűjteményből kivehetni, föl kell említenünk a következőket. Mindjárt az első darabok közt találkozzunk a *Boldog szerelem* című költeménnyel (38. l.), melyben nem bír eltelni kedvesével; alig bírja terhét annyi isteni gyönyörnek; karjai közé fonódik, öleli, csókolja, besóhajtja, beleheli, stb. Neki a gyönyör és kéj e tünékeny játéka a boldog szerelem. Inkább *test*, mint valami magasztosb érzelem. Ennek a fölfogásnak többé-kevésbé vékony fonala csillan előnkbe azon az egész sötét alapú képen, melyet szerelméről hímzett. Ezt hangoztatja rendkívüli dagálylyal a *Csapongás* (51. l.). Ez a két költemény vezet bennünket a *Sírámok* (60. l.) című dalcyklushoz, mely előre vetett árnyéka annak a nagy sötétségnek, mely majd a következő cyklus kietlen felhőiből fog reánk borúlni. A *Sírámok*ban már nincs nyoma a boldog szerelemnek és a csapongásnak. Itt csak mély búját, elhagyott voltának érzetét zengi a költő. A mit maga körül lát és tapasztal, az mind az ő boldogtalanságát hirdeti. Mikor a vidéken mereng, valami nagy rejtett bánat fogja el az egész tájat, «az a nagy bú, a mely téged Vádol, örök nagy természet, Mely kiégett szívvel kérdi; Mért születni, minek élni?» — Hol zene harsog, ő elsiet onnan, *hogy ne örüljön meg*. A VII. számú dalban katonaeletét rajzolja. A rajz, mint ilyen, kéri a dalok sorából. Csatatér és győzelem képein mereng. «Mint egy új Napoleon, verem a világot; *Fülemen* véres babérkoszorúkat látok». Tehát Napoleon *fülén* a véres babérkoszorúk? — Úgy látszik, a végversszak kedvéért került ide, mely szerint: «szerelemmel halni is sokkal többet érhet; nem szeretve senkitől, mit ér ez az élet?» Mert a *Sírámok* egész sorozatában a szerelem után vágyakozó szív érzelve uralkodik. Ezt hangoztatja az utolsó X. darab is, mely a *viszonszerelem*hez intézi epedő kérdéseit.

Ily előzmények után ragadja őt meg a szerelemnek, úgy látszik, az előbbieknél erősebb és állandóbb hatalma. Vágyakozott, epekedett utána: de üdv helyett átok lett az reá

nézve. A *Sirákokat* követi a *Szerelem átka*, mely az utána következő *Gína emlékével* együtt harminczöt szakaszban ötvennégy lapját foglalja el a gyűjteménynek. Mindjárt az első daloeska megadja a hangot és magyarázatot ahhoz a magát emésztő lázas gyötrődéshez, mely a szerelmi költemények egész sorozatán oly reménytelenül végig vonúl, Olyat szeret, kiről már akkor mindjárt tudja, hogy hűtlen, hogy másokat is szeret, hogy olyan mint a nap, mely egynek lenyugszik, másnak fölkel: «mikor nekem föltámadtál, lenyugodtál, hűtlen, másnak». Még világosabban értésünkre adja azt a második dal, mely elmondja, hogy «e szép szemek napvilága és ez izzó tűzajak, mindezek a *bitorolt kéz oltárán* lobogtanak», valamint *Gína emlékében* is az első dal: «lehet-e az, hogy csak egyet szeress, te, kit *egész világ szeret!*» Legyen az ízlés különös szeszélye, vagy balvégtet gonosz játéka, hogy a költő szíve is rabúl esik egy bukott szépség büve-bájának; de semmi esetre sem számíthatni ezt a múzsa szerencsés hódításai közé. Még inkább sajnós, ha egy költő szerelmi világának legnagyobb részét az ily alak fénybevonása és epedő bálványozása foglalja el. A perditák megéneklésével nem költi föl részvétünket sem Reviczky Gyula, sem Vajda János.

Ennek a szerelemnek láncza kinzó teher ő rajta. Se levetni, se hordozni nem bírja. Nyugtalanul vergődik alatta. Meghasonlásba hozza önmagával. Örökké lázongó érzelme igen sokszor vad kitérésekben nyilvánul. Ritkán tudja szerelmi keservét összhangzó kerek dalba önteni. Hosszú sötét áradatban foly szét a sziporkázó láva. Ilyen a Gína emlékének II. darabja, melynek össze-visszaságát megérteni is nehéz. Kölcsönös átkozódásokban leli kedvét (VIII. IX.). Egyik dalban a kedves átkozza meg őt kegyetlenül, másikban ő a kedvest. De hát hogy' várjon és hogy' nyerhessen szerelmet attól, a kit folyvást korhol. kárhóztat, sőt átkoz? Ha úgy nyomja és kínozza lelkét az imádott lény perditasága, mi értelme és értéke van az utána való rajongásnak? Ez az önmagát szándékosan korbácsoló fakir-gyötrődés aztán nagy hangú, puffogató kifejezéseket és szertelen hasonlatokat ad ajkára. Másnemű verseiben is állandó sajátsága ugyan a légverő dagály, de a szerelmiekben különösen. «Láttatok már erdőt égni? Oh ez igen ritka látvány!» (XV.) Festi «a napsugártól meggyuladt (!) erdő égését» s azt látja, hogy «ez az ő szívéhez, szerelméhez hasonló».

Egymást éri «a szörnyű átok, az izzó velő, a nagyot csattanó villám, a vétkes átkos gondolat, a pokol lángja és legfeketébb ördögei, melyek az ő kínaihoz vad zenéül, szinte harsog, úgy kacagnak» (XVII.). S mindez csak egyetlen egy dalban. Ilyféle paprika-különlegességekből többé-kevésbé majd mindegyiknek jut valami.

Ritka az olyan szép, összhangzó, egyöntetű dalocska, mint a XX. számú. Szívhez szóló egyszerűséggel zengi, hogy ma-holnap itt lesz a tavasz, majd örülni és szeretni fog minden, csak ő «nem talál vigasztalan nagy bánatának csöndes helyet». Itt természetesen csoportosulnak egy érzelmi központcska körül a világos részletek. Az érzelem őszinteségét nem teszi gyanússá a mindent elmondani vágyó neki-dülés, a terjengő gondolatok össze-vissza kavarása, a zilált képek, hasonlatok, kifejezések riktó színei; habár itt is dissonánsnak tetszik előttünk egy kissé ez a két sor: «szeret majd minden *nyakra-főre*, A pillangók és a — legyek».

De bezeg, szabadjára bocsátja aztán kesergő szenvedélyét a következő (XXI., XXII., XXIII.) dalokban. Határt s mértéket nem ismer se formában, se kifejezésekben. Szerelme átkának sötét folyója a vége felé nem hogy csökkenne, még inkább buzog és áradozik. Örökös vergődésben kínlódik az imádott tündér oltára körül. Négyhosszú versszak közvetlen egymásután Oh-val kezdődik (112—113.). Bűnbánattal könyörög azokban a tündér bocsánataért, a kinek mivoltát nem igen takargatja.

Tekintsd, hogy eléggé meg vagyok büntetve,
S ne boszuld meg rajtam magad' — megalázva!
Feledd el sértésem, törd nemes szívedbe,
Nem éget ugy mégsem, mint *bűnűzlet máza*. (!)
Oh mert bárha tündér, hogy te is csak nő vagy!
Kire míg a bukás is éjt parányi mézet (mi ez?)
Szégyen kínja mégis férfi szívben oly nagy,
Minőt az magára maga nem tetézhet. (?)

S valami szépnek és természetesnek tartjuk-e, midőn így végzi:

S te nagy ég azért vagy ugy-e véghetetlen,
Hogy ha testem sem nyer a földben nyugalmat,
A hol a csábító és a hűtlen pihen:
Csontjaim hamvát is kivesd, szélyel szórjad? (az ég)

vagy midőn azt mondja, hogy «az, a mi az ő kárhozott szívében zordon egyetlenség szörnyeteg átkával örökös tanyát vert

egyedül, teremtőjét magát kaczagja szüntelen» stb. «Csak két dolog van a szörnyű mindenségben: Égben egy úr, földön az én bánatom!» Tehát az úr Isten is dolog, a bánat is dolog.

Tetőpontot ér duzzadozó terjengése a XXIII. szám alá került harminczhat versszakban. Ez a tetőpont ugyan több helyen is látszott előttünk föltűnni. Az imádott, gyötrő alak bábjainak mulandóságát rajzolja. Mi minden kerül itt össze, nehéz volna elmondani. Egyrészt biztatja, hogy fönmarad szépségének emléke, mert «míg koporsómat dúlják pondrók, kímélik rimelményemet», másrészt bevallja, hogy «örökre, végkép menthetetlen, te múlsz el egyedül magad». Emlegetik a ledölt Kárhágót, fényes Iliont, Shaksperet, Homért, «csak búbjód, mely mindezeknél fényesb, istenibb: tünékenyebb, semmibb a szélnél».

A szerelem átka nem ér véget a cyklus huszonöt dalával. Később, még évtizedek múlva is égeti az a költő szívét. Húsz év múlva írja sorait Gína emlékkönyvébe, mondván, hogy szive most már csöndes, «mint a Montblanc csücsán a jég», de ha fölmerül előtte az ő hattyúi képe: akkor kigyúl, «mint hosszú téli éjjelen Montblanc örök hava, ha túl a fölkelő nap megjelen». Szerelme gyötri még az ezután is következő szám dalában is. *Arabella* (157. l.), *Utolsó dal Gínához* (172.), *A feledhetlenhöz* (174.), *Páros dalok* (175.), *Ha szépet látok* (176.), *Szemközt* (177.), *Panaszok* (208.), *Bertának* (189.), *Fürdői emlékek* (229.), mind a szerelem hullámzásai, melyek némelyikében, úgy látszik, a tárgy már változott, de nem változott a tárgyalás, a hang, a fönt röpkedés. Ha kedvesének szerelmét bírhatná; «akkor megállna a nap s lélekzet nélkül a világ; az idő még egyet sóhajtana, végsőt: eddig volt, nincs tovább! úgy teli van szerelemmel, hogy ha valahol ki nem önti, maradása nincs e földön». Kérdezhetni, mily természetű az a *valahol* kiöntendő szerelem? De hát «úgy ég a vére, mint a kátrány a tengeren kigyúlt hajón, mint a salétromos rakéta, mely égbe vágva sustorog».

A *Szerelem hatalmát* (267. l.) izlésének és szenvedélyének megfelelően így festi: «a szép szemeknek sugarától Remegsz, a földön csúszszol-mászol; Nyögysz térdre esve, jársz négykézláb, Nyom a fejedre csörgő sipkát, Csinál belőled nagy boldondot» . . . Még ez sem elég nagy neki, ennél is nagyobb kell. Tehát « . . . egy parányi, láthatatlan Szikrában oly nagy ha-

talom van. A dinamitnak egy morzsája, Nagyobb úr mint a Himalája. Tövébe hogyha akna fúrva, Egy öntudatlan gyermek újja Érintse meg és hurrah, egyben A Csimboraszó légbe röp-pen». Ő előtte a szerelem hatalma ilyen hatásban, ilyen képek-ben jelenik meg, a mit mi egy kissé már soknak tartunk a jóból.

Tagadhatatlan, bő érzelemforrás volna az, mely ily szé-les áradatban ömölt szemünk elé. Ki tehet róla, hogy nincs kristályszíne, hogy nincs üdítő íze? Nem a boldog szerelem vidám derűje, nem is a kesergő szerelem bús melancholiája és szivre ható epedése. Változatosság nélküli örök vívódás, ön-magát tépő sivár gyöttrődés egy olyan eszményért, a mely könny-en bírható és neki mégis bírhatatlan, mennyei tündér a költő szemében s mégis porban hever. Majdnem azt mondhatni: ostrom a nyitott ajtó ellen. A fölszigázott szenvedély mindig egyforma lobogása, az a folyvást legmagasabb húron játszó nagyhangúság nem ébreszthet bennünk részvétet. Fáraszt a helyett, hogy gyönyörködtetne.

Szerencsésebb alkotásoknak tartjuk azon költeményeket, melyekben a természettel foglalkozik. Annak keblére siet olykor-olykor gyötrelmével, bánatával, aggodalmával. Úgy érzi ott magát, mint hányt-vetett hajós a révben, mint a gyermek anyja kebelén, mint a sebzett vad a tó vizében. De békülést a sorssal, vagy enyhületet ott sem talál. Post equitem sedet atra cura. Mindenhová követi saját benső világának sötét árnyéka. *A városligetben*, egyik legkitünőbb versében, meleg érzéstől áradozik szíve (147. l.). Túlzás nélküli, igaz, élénk és megható vonásokban rajzolja társalgását a természettel. Egyszerűségében is oly szép, oly meleg és szívhez szóló. De a végére oda kellett vetni a fekete pontot, hogy azért oly szép neki a liget, mert ő «rendesen korán megy oda, mikor még nincs megfer-tőztetve; nem járnak ott még emberek». Általában mondhatni, hogy mikor a természeti tárgyak, vagy jelenetek szemlélése dalra készíti, ő azoknak nem hű rajzolásában, lélekemelő és gyönyörködtető voltának szemléltetésében, hanem abban leli kedvét, hogy alkalmúl használja a maga vigasztalan keserű érzelmeinek, bölcselkedő reflexióinak s elmélkedéseinek elő-térbe állítására. Ecsetje alá veszi például az őszi tájkot (145.), összehordja annak sok különböző vonását a nélkül, hogy össz-hangzó egységes kép válnék belőle; hanem hát uralkodnak benne ezek a kérdések: miért születünk? mi az «életi cél?»

mi itten örök ? a halál-e, vagy a lét ? mi itten a kezdet ? van-e és hol van a vég ? mi a csalódás és hol itt az álom ?

A *bikoli fák alatt* (157.) marasztalja, vonja a vadon. Lesi annak rejtelmes sugdosásait. A szentegyházi néma csöndben azt gondolja, hogy most előtte egyszerre megjelen az Isten. S ennyi elég is volna egy rövidke lyrai költeménynek, ha épen többet nem akar nyújtani az erdő rajzából és hatásából. De a költőt megragadja az Isten eszméje. Ott hagyja a bikoli fákat s hosszú kérdésekbe és magyarázatokba bonyolódik. «Miért vagyunk mi és e minden ? Hogy' véghetetlen, ha egész ? És ha egész, hogy' véghetetlen ? Soha nem éri földi ész ? mi itten a kétség-beejtőbb : az örök-e, vagy a soha ? stb. «Az egyetemnek tárházában Nincs rém, csak ez a szó: örök ?» Így tépelődvén, bevégzi ezzel a megszívvelendő tanácssal:

Egyszerre mintha feneketlen
 Örvényed látnám : *végtelen!*
 Leborulok kétségbesetten,
 Szívem szorul, szédül fejem.
 Majd mintha gyóntató oltárnál
 Csak hallok még egy gyöngé neszt :
 «Erről fiam ne gondolkozzál,
 Jobb lesz neked nem tudni ezt !»

De nem igen fog rajta a jó tanács. Az örök lét, a kezdet és vég, a soha és a végtelenség eszméje folyvást kísérti. Nem tud tőle szabadulni. Mint Musset mondja, «malgré moi l'infini me tourmente».

Elmereng a Balaton partján (192. l.) egy valóban szép költeményben. De a türemlő habok a mulandóságot juttatják eszébe, mely «csak maga itt az örökké való». Vajon az örök idő kerekén visszafordul-e még a *soha* ? «Soha többé, soha többé ! Szív, hogy ezt elviseled ! Ember-agy, a *mindörökké*, Örületbe hogy' nem ejt ?» A tenger és a nap itt is megadja neki a jó tanácsot, hogy míg árnyék után kapkod, elfut előle a való, hogy a múlt és a jövő titkait ne keresse, mert csak a jelen az övé. Mind hiában !

Kiválóbb darabjai közé sorozzuk az *Otthon* (195. l.), melyben panaszra megy a természethez, oda hol legsötétebb a vadon s fölszaggatva vérző kebelét, kárhóztatással fordul a szülőföldi fák, völgyek, halmok és ligetek felé, azért, hogy őt nyílt szívűnek, őszintének nevelték, hogy gyanútalan, mohó

szívét az igaznak szeretetével csordultig töltötték. A szokott sötét hang ugyan, de egységes, egész és őszinte.

Még melegebb és meghatóbb az ezzel rokon *Gyermekkorom tájéka* (200 l.). Ohajtana még egyszer látni azt a tájkot, ha jó a kikelet. Eleven, sőt ragyogó vonásokkal festi tárgyát a nélkül, hogy túlzásba esnék. A részletek, melyekből a szép képet megalkotja, nem hidegen egymás mellé sorozott laza elemek, hanem egybefüggő természetes alkatrészek, melyeket meleg érzés hat által és elevenít. Emeli a költemény hatását a mélabús lemondás, melylyel a költő szeretettel rajzolt tájképétől megválik. «Nem, nem, ne menj, minek? Hiába hulló levélnek a tavasz! . . . Elmúlt az ifjúság, dicsőség, Az élet ragyogó dele! Fejed fölött sötétülő ég, Körülted ősz baljós szele».

Miképen tud egy élesen kidomborított gyönyörű természet-képet megalkotni, úgy szólván oda lehelleni, megmutatta azt a *Nyári lesben* (223. l.). Azon módon vászonra festheti a művész, és ha híven festi, nem lesz a képben semmi kirívó, semmi fölösleges, semmi természetellenes. Nincs hozadalmas elnyújtás oda nem tartozó részletekkel, nincs elborítva a reflexiók és bölcselkedések fojtó ködével.

Nem így a *Nyári éjjel* (287. l.). Itt már szabadjára bocsátja képzelődését és nyugtalan töprengéseit a végtelen űrben. A mindenség titkait fürkészi. Keresi az Istent a térben, a tér közepén. «De hát a térben, melynek széle nincsen, hol a közép? Sehol, vagy mindenütt» . . . «Elmulnak majd mind e világok, Egy ravatal lesz az ég boltja»; de aztán megint lesz itt élet, mert «enyészet, élet egymást váltja. Ez öntudatlan, zagyva minden, ez volt, van és lesz mindörökké». Minélfogva azt a különös kérdést teszi önmagának: «Karácsonyesti ólomöntők játéka-e hát a nagy mindenség?» — Kutatja, hogy mi lesz a siron túl? Örökké élni talán? az neki irtóztató, irtóztató:

«Ölj meg, de igazán, valóban,
Örökre öld meg lelkemet,
Ne keljen gondolat agyamban,
Ne tudja, hogy volt s még lehet.
Ez egyben légy, uram, kegyelmes,
És megbocsájtom én neked,
Hogy ádta e nem kért, keserves
Siralomházi életet».

Nem akarjuk részletezni, mily áldatlan és bizar vergődések után várja őt ez a sivár eredmény; de azt tartjuk, hogy az egész költemény oly túltengése a csapongó képzeletnek, melytől megvonja helyeslő mosolyát a lyrai múzsa.

Csaknem minden költeménye többé-kevésbé világot vet ugyan az ő szellemének, fölfogásának és kedélyének természetére és irányára, mégis helyén valónak látjuk még kiemelni egy pár versét, melyek e részben figyelemre méltók. Ilyen a *Memorandum* (45. l.), melyben büszke önérzettel veti meg a mai naphősök gúnyolódását és dicséreteit; azoknak babérja csinált, hamis virág. Ilyen a *Költő barátomhoz* (54. l.), mely szerint őket soha senki meg nem érti, hiába dalolnak — forró vulkán a szívök, fagyos hóhegy a fejük s jaj lenne a földnek, ha kitörnének, ha pedig ki nem törnek, akkor jaj nekik! az örüléstől csak a bor óvja meg őket. De vajon hogy' áll hát a dolog? kitörnek-e, vagy nem? Vagy ez is csak egy szappanbuborék, mely elpattan és se a földnek, se a költőnek baja nem esik miatta.

De egy versében sem tárul eléink oly túlcsapongó szerelenség és összevisszaság, mint a *Végtelenségben* (127. l.). Oly rettentő monolog ez a «lenni, vagy nem lenni» fajtából, melynek betanulása a legkönnyebben magoló színész fejét is megbódítaná. Örökké, mindörökkön, mindörökké! ez szédíti képzetét; kétségbe, rémületbe ejti; nem az elmúlás és enyészet, hanem az örök lét gondolatja tölti el lelkét borzalommal. Ezt az eszmét vonszolja keresztül az egész hosszú költeményen. Hirdeti, hogy «e nagy világon semmi sincs örök, csak maga az egész, az egyetem, az idő és az anyagmennység». De ezzel ő meg nem elégszik. Tudni akarja: «mi van a sirban, a halál után?» Természetes, hogy nem tudja meg, a tudás helyét pedig nála nem bírja pótolni a hit, melynek «koporsókötelét» hogy szilárdul ragadja kezébe az ember, tanácsolja ugyan verse végsoraiban, de maga meg nem ragadja. A fejtörő tárgy bonczolgatásához gondoljuk még oda a nyelv és kifejezések dagályos nagyhangú voltát s a költemény elolvasása után úgy érezzük magunkat, mint mikor a zúgó gőzvonaton egy sötét nyirkos alagútból a világos szabad levegőre értünk.

Ily eszméktől is zaklatva, nem csoda, ha gyakran vágódik a magányba (170. l.). «Keresem a magányt, a *véghetlent*,

Csak ottan önthetem ki bánatom». De ám ott sem szabadul töprengésének denevéreitől. Nem a csöndes szemlélődésben, vagy az őt környező természet biztatásában keres enyhületet. Istenhez fordul s tőle kérdezi, hogy ha e világon semmi sem tökéletes, ha fogyatékos minden, a mi véges: teljes talán az, a mi határtalan? továbbá, hogy míg a teremtett lények itt hánykolódnak gyarlón: talán az Isten egymaga volna elégedett? És az Isten, mintha megszólamlanék: «Hozzám hasonló a világon nincsen, Mindig magamban, egyedül vagyok!» A felelet nem ad kielégítő választ a föltett kérdésre, hogy «elégedett-e hát az Isten egymaga?» És ha azt válaszolná is, hogy meg van elégedve a maga munkájával; mit használna az nekünk? Inkább kerülni, mint keresni kell a magányt, ha a mélység és magasság ily fárasztó problémáinak fejtegetésével gyötör, még pedig költészet czíme alatt.

Pedig hát újra meg újra vágyódik a «lombos erdők ábrándos homályába, áhitatra készítő csendességébe, mert ott, csak ott van a sebhegesztő béke» (275.). Kivágyakozik «a förtelmek helyéről, hol tolvajok s csalók közé van bezárva, hol a bűnversenyben vadállatokba menekült az egyenes jámborság s őrzöngő hiúság csattogtatja egymásra agyaráját». Ámde nehéz annak gyógyulni, kinek minden ízét így átjárta a gyűlölet mérge. Annak a magány csendessége csak alkalom lesz az indulatok újabb fölviharozására, az erdők homálya csak új tápot ad lángjának, melyet a muzsa ihlete sem bír csillapítani, vagy szépíteni.

Többet ér, habár nem vigasztalóbb, rövid versecskéje *Az üstökös* (181. l.). Életének képét látja az üstökösben: «Szomorú csillag, életátkom képe, Sugárecset, mely festi végzetem, Akárhová mégysz a mérhetlen égbe', Te mindenütt egyetlen, idegen!» Érthető, átlátszó; bár verselése nem kifogástalan. Önérzete hozta magával, hogy élete hasonlataul ne valamely csekély földi tárgyat, hanem egy «földiekkal játszó égi tüneeményt» válaszszon, mely «csillagvilágok táborán át a végtelenséggel együtt rohan».

Természetesen csatlakozik ehhez, mintegy bővebb magyarázatul a közvetlen utána következő *Megnyugvás* (182. l.), mint a czím alá jegyezve van: «egy költő monologja. Teljesen önálló része egy nagyobb költeménynek». Mondnunk sem kell, hogy nem megnyugvás ez, csak a többiekhez hasonló lázongó

nyugtalanság, panasz és elégedetlenség. Nem is szükséges, hogy valamely nagyobb költemény önálló monologja legyen, tökéletesen beillik az a mi költőnk legegységibb érzelmenyilvánulásának. Harmincznyolcz versszakban ostorozza a teljesen megromlott világot, a dicsfényben úszó dúsakat és hatalmasokat, a kiknek emléke is végképen elvesz, míg a költő neve és hatása dalaiban fönmarad. Itt sem azért csattog az ostor, mert az erkölestelenség — erkölcstelenség, az igazságtalanság és szívtelenség bűn: hanem az éle abban hegyeződik ki, hogy a költő a barátság és a szerelem virágait nem élvezhette, hogy «bár leghivebbjét, emlőjéről gorombán elrúgta őt a haza», a mely panasz hangját különböző változatban már előbb is többször hallottuk. Mint különösséget kell fölemlítenünk, hogy a változást így rajzolja: «A nap alatt e szép világon Elváltozik sok minden itt; *Abroncsszekér* (!) sok ákombákom. Hieroglifjét feledik, Országhatárok összefolyva; Sok szer, ma ünneplő divat, Múzeumok ereklyelomja — Ott porladoz üveg alatt».

Ennek az «elrúgásnak», ennek a nélkülözésnek általános érzése szülte azt az *Életbölcselet* (191. l.), mely azt hirdeti, hogy «csak az a drága e világon, Mi itt örökre elmuló». Ő minden maradandót od'adna, ha egy szép Évával veszíthetné itt el a földi édent s az örök üdvességnél jobb lenne, ha szűz ölében elkárhoznék. Mert «fukar királynál, ki csak gyűjtött Országokat kincset, babért, Egy paradicsomból kiűzött Mezitlen Ádám többet élt».

Ez a «mezitlen» fölfogás forr elő a *Kisértetekben* is (213. l.). Mert nem azok a kísértetek, «Kik éjfelente sírkertekből holt-halavány (!) emelkednek föl»; hanem az a földön kízó örök kísértet, ha

Egyszerre mind föltűnni látod,
Mit elveszített ifjúságod:
A tünde lényt arany hajával,
Halhatlanító ajakával,
Honnan feléd mosolygva, nyitva
Az örök üdv csodája, titka;
S a vágytól, mert azt el nem érted,
Ujból örökké forr a véred,
Forr itt a földön, lenn sírodban
A mennyországban, a pokolban stb.

Ez neki az örök kísértet, az örök üdv, az örök jó. Nem is csoda, ha ennyi maradt föl számára azon a nagy szél-rostán, melyen

az élet és a halál, a lét és nem lét, a semmi és a minden, az örökkévalóság és a végtelenség eszméit átrázogatta; ha előtte «e földi világon, fellegeken túl, az a halhatlan, a mi soha nem él!» (258. l.).

A *halálról* emlékezvén (272. l.), lefesti annak «rettenetes vázképét» s még inkább azt, «a mit abból az emberek csinálnak», a koporsót, a sírgödröt s boldognak mondja azokat, kik a máglyán elégték s mint visszaröppenő lángok szálltak az égnek. Ő is azt kéri az emberektől «kik közt vesszőfutás volt élete», hogy égessék meg, mint egy elátkozottat, hogy megtérjen egyenest és egyszerre abba, mely minden éltet üdvöt oszt — a napba». Ugyanezzel rokonhangulatúak tudniillik «a szűk sír szörnyű éjétől való visszaborzadásnak ad kifejezést *Búcsú a naptól* című ritka szép költeményében (295. l.). «Lennék halott, csak szabadban, fényárban». Teljes méltánylatunkkal adózunk e darabnak. Erő és gyöngédség, a képzelet és érzelem mélysége és elevensége ömlik el azon. Egy önfeledt kedvező pillanata a múzsa ihletének, melyre véletlenül nem esett árnyék, a grűjtemény nagy része, csaknem egésze fölött lebegő vastag felhőkből. Legyen megengedve az a kis önzés, hogy e kedvező benyomás alatt — pour la bonne bouche — zárjuk be részletező szemlénket.

A kötet utolsó egy harmadát (310. laptól 478-ig) *Elbeszélő költemények* foglalják el. Négy van ilyen: *A szomorú körutas, Ábel és Aranka, Alfréd regénye, Találkozások*. Egy töről fakadtak a lyrai költeményekkel. Ugyanaz a fölfogás és eszméjárt, ugyanaz a stíl, ugyanazok a bombasztok. Kevés természetesség, sok mesterkéeltség. Szóhalmazba van burkolva egy-egy vékony mese. Alakjai, ha ugyan alakok, hús és vér nélküliek. Egy-egy pontot, lelki állapotot, vagy természeti jelenetet mód nélkül terjengve rajzol, de az így össze-vissza hányt vonások árjából semmi jellem, vagy jellemzetes ki nem dombozódik. Ne tartsunk attól, hogy «az akadémiai kritika rabszolganepe» közt kell «vesszöt futnia» Alfréd regényének s «ez a kitüntetés halhatlanítja» majd a költőt (347. l.). Nem! Csak a természetes, józan eszű és izlésű olvasóra kell azt bízni; az majd önkénytelen is megadja a kritikát azzal, hogy már félúton kifáradva teszi le kezéből Alfréd regényét.

Ezek után az azzal foglalkozókra bizhatjuk annak meghatározását, hogy hanyadik helyen áll tehát Vajda János az

újabb és a régibb, az élő és nem élő magyar költők közt: első, második, vagy harmadik helyen? első sorban, vagy középen?

A mi véleményünk szerint ő gondolkozó s nem fölszínen járó költő. A gondolatok hatása alatt nem sokat törődik azok kifejezése körül a verselés külső kellékeivel. Egy lyrai költőnk sem foglalkozik oly merőben transcendentális eszmékkal, (Isten, világ, halhatatlanság, végtelenség, örökkévalóság) mint ő. De ez nem válik előnyére lyrájának. Elveszi könnyűségét, átlátszó tisztaságát, szívhez szóló egyszerűségét. Költészete általában egyhangú és egyszínű. Színben és hangban kevés a változatosság. Tárgyban elég van. Nem találkozunk a kedély derűjének egy tiszta megvillanásával, vagy ha igen, sötét köd kíséretében jelenik az meg. Valóban pessimista költőnek mondhatni őt; de pessimismusa nem annyira az emberiség, vagy társadalom magasabb érdekeinek s eszményeinek kultusából, mint inkább saját egyéni apró bajából és szenvedéséből ered. Mintha hiányoznék bizonyos fensőbb erkölcsi mag. Mintha itt-amott igen is testi, igen is anyagi volna.

Költői erejét s érzékét senki sem vonhatja kétségbe. De hogy új irányt és új nyomokat jelölt volna költői irodalmunkban, hogy hatása akár az olvasó közönségre, akár közéletünkre mélyebben nyilvánult volna, észre nem vettük. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy sikerültebb művei közül nem egy tartósabb életre ne számíthasson.

. V Z.

KÜLFÖLDI EGYETEMEK.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

AMERIKAI EGYETEMEK.**)

A német egyetemi rendszer, melyet egy évszázadig tartó küzdés után főbb vonásaiban a francziák is elfogadtak, Amerikában is kezd tért hódítani. Humboldt elvei, a mint Napoleon burocratikus oktatási rendszerén győzedelmeskedtek, most már a kezdetben angol mintára szervezett amerikai egyetemeken is irányadók. Az új világ felső oktatását nem szabályozza évszázados hagyomány, az állam nem gyámkodik, mint önkényes hatalom, hanem városok, magánosok, egyesületek s maga az állam is nemes versenyben igyekeznek a felső oktatásnak tökéletesebbnél tökéletesebb otthonokat teremteni. A szellemi és anyagi erőktől duzzadó nemzet rövid idő alatt a felső tanintézetek egész sorát teremtette s folyton újabb eszmék merülnek föl, melyek megvalósítása hihetetlen gyorsasággal történik. Egyöntetű egyetemi rendszerről ugyan szó sem lehet, az amerikai viszonyok pedig igen nagy mértékben különböznek a mieinktől, s mégis több olyan alkotást találunk, melyek meghonosítását szegénységünk mellett is megkísérélhetnők.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 234. számában.

***) Laurent. *Les universités des états Unis et du Canada*. Bruxelles. Lamartin. — Compayré. *Les Universités d'Amérique*. (Extrait d'un rapport sur le haut enseignement en Amérique.) *Revue internationale de l'enseignement*. Paris, 1895, 517 o. — *Academisc* 1895 és 1896-ik évi füzetek.

Az amerikai egyetem a törvény értelmében alkotott s általa a «jogi személy» tulajdonaival felruházott magános vagy nyilvános testület, melynek majdnem abszoluthatalommal felruházott elnöke, széles körű autonómiaja, rendesen óriás vagyona, számos egyesülete s majdnem kivétel nélkül egy egész telep internatusa van.

A legrégebbi egyetemeket magánosok alapították, az állam csak segítségükre jött. Ez iskoláknak eleinte felekezeti jellegű volt, a papi rend kezében volt az administratio, az oktatás; csak később oszlott a kezdetben egyetlen college-ből álló főiskola fakultásokra, a midőn aztán, a theologiai kar kivételével, a tudományok és művészetek ápolása a világiak kezébe került. Egyes intézetek azonban még sokáig megőrizték a felekezeti jellegét (secterian), míg mások azt teljesen levetették (unsecterian). Valamennyire jellemző a legmesszebb menő türelmesség; még a theologiai facultáson is különböző felekezetű tanárok taníthatnak. Csalódik, a ki azt hiszi, hogy az amerikai egyetemek kizárólagosan az utilitarismus szolgálatában állanak. Vannak egyetemek, melyeknek úgyszólván kizárólagos célja a tudománynak önmagáért való művelése (Clark); az pedig általános jellemvonásuk, hogy a szakoktatást az egyetemhez csatolják és pedig olyan szándékkal, hogy a tudományosság légrétege ezekbe is behatoljon. Igaz ugyan, hogy egyes főiskolák programja csupa üres reclam, mások a tanítás alacsony színvonala miatt meg sem érdemlik büszke nevüket, de mindenütt szembe ötlük a haladás, a jobb felé való törekvés s a vágy, hogy az ó-világ példáin, tanulságain okuljanak.

Az egyesült államokban körülbelül harmincz egyetem van. Szervezetök, tanulmányi rendjük igen különböző. A régi típusú főiskolákat Cambridge és Oxford mintájára rendezték be. Ilyenek a Harvard Boston-Cambridgeban (1638); a Yale New-Haven-Connecticutban (1700); a Princeton New-Jerseyben (1746); a Pennsylvania Philadelphiában (1749) és a Columbia New-Yorkban (1754). Az egyetem élén elnök áll, kinek oldalán kormányzótanács működik, a tanulók Collegek-ben laknak, az előadások kötelezők s a felekezeti jelleg megmaradt. A modern típusú egyetemeket német mintára szervezik. Rendesen valamely állam alapítja s segélyezi, de a kormányzás az egyetemi tanács kezében van, a tanszabadság teljes, a discip-

lina úgyszólván semmi, a hallgatók nem lagnak internatusokban, a felekezeti jelleg teljesen hiányzik s az oktatás rendesen ingyenes. Ilyenek: Michigan Ann Arborban (1837); a Minnesota Minnéapolisban (1851); a California Berkeleyben (1868). Végül vannak olyan főiskolák is, melyek e két typus között állanak, ilyenek: a Cornell Ithacaban (1865); a John Hopkins Baltimoreban (1873).

Az egyetemi szervezet három hatóságból alakul; 1. az elnök (the crown, prévot, principal), az egyetem hivatalos képviselője. Sok évre választják, valóságos uralkodó szerepét játszsza; kiterjedt hatásköre van s ennek fejében a felelősége is nagy. De majdnem kivétel nélkül olyanra ruházzák reá ez állást, ki úgyszeretetét, lelkesedését és képességét már bebizonyította. Az ó-világ egyetemi rektorainak állása valóságos pünkösdi királyság az amerikai kollegáéhoz képest. 2. az igazgatótanács tagjai: a kormányzó, az alkormányzó, a közoktatásügyi miníster, a régi tanítványok delegáltjai, a felekezetek képviselői. Ezen ex officio tagok kiegészítik magokat. A jelenlegi irányzat abban áll, hogy a régi tanítványok képviselőit szaporítják. 3. A facultás, melynek élén a dékán áll (dean). Amerikában a facultás fogalma más, mint nálunk; ott az egyetemi tanárok összeségét értik alatta, míg a mi facultásainknak a sectiók, departement-ek vagy college-k felelnek meg. Például Ann Arbor hat sectiója a mi fogalmaink szerint hat facultásnak felel meg. Az is lényeges különbség, hogy e karok száma korántsem szorítkozik az európai beosztásra, hanem majdnem minden egyetemen több mint négy.

A legutolsó alapítások egyike a chicagói egyetem. Nem lesz talán érdektelen, ha ennek szervezetébe betekintünk. Az egyetem alapítóinak intentióit külön igazgatók (incorporators) képviselik, a tényleges igazgatást a kormányzó-tanács (trustees) eszközli. Az egyetem élén az elnök áll. Maga a főiskola öt osztályra oszlik. 1. a szorosabb értelemben vett egyetem, mely a következő karokat foglalja magában: művészet és irodalom, természettudományok, theologia, jog, orvosi tudományok, technologia, szépművészetek, zene. 2. University extension, mely rendszeres előadásokból (the class work department), könyvkölcsönzésből (lecture study department-traveling library), levelezésből (the correspondence department), facultativ vizsgálatokból (the examination department), gyakorló

iskolából (olyanok számára, kik ez osztály tanárai akarnak lenni: the training department) áll. A harmadik osztály a könyvtárt, laboratoriumokat s muzeumokat foglalja magában; a negyedik az egyetemi sajtó; az ötödik a collegekkel való affiliatio.

A tanári kar igen nagy, tíz fokozat van: főtanár, tanár, segédtanár, tanársegéd, instructor, tutor, assistens, lector, docens, fellow. Háromféle diplomát adnak ki, úgymint baccalarius artium, magister scientiæ és doctor. Az egyetemmel hat internatus áll kapcsolatban, ezek között három nők számára. A tanulók évenként (kilencz havi időszakot számítva) átlagban ezer forintot költenek, de ez csak úgy lehetséges, hogy az egyetem nagy költségeinek fedezéséhez alig, vagy épenséggel nem járulnak hozzá.

New-York legjelentősebb főiskolája a Columbia College. Hallgatóinak száma 1700, a tanerőké 200, öt facultása van: művészetek, jog, politikai tudományok, bányászat, orvosi tudományok. A legrégebbi egyetem a Harvard. Szerény kezdetből hatalmas főiskolává emelkedett, alapítója 1638-ban 300 kötet könyvet és tízezer forintot hagyományozott egy college létesítésére. Ma egy egész kis város 1800 hallgatóval; a Massachusetts állam bőkezűen dotálja ugyan, de gazdagságát magánosok adományainak köszönheti. A tanulmányok változatossága s a teljes tanszabadság jellemzi a Cornell egyetemet. A programmban az irodalom, philosophia, természettudományok, mezőgazdaság, építkezés, ipar, mechanika, történelem, politikai és orvosi tudományok, jog, philologia, pædagogia és rajz szerepelnek. Az egyetem Ithaca városa tövében 102 épületből álló telepet képez, maga a könyvtár 240,000 kötetet számlál, alapítója s követői bőkezűségéből egyike a leggazdagabb főiskoláknak.

Az amerikai egyetemek gazdagsága mesés. A chicagói egyetemnek tizenhét milliója, a Cornellnek huszonhárom, a Harvardnak harminczegy, Columbiának harminczöt és a San Franciscónak hatvankét millió forint vagyona van. Ez óriási összegek nagyobbára magánosok alapítványaiából gyűltek össze, de az államok is megtették a magokét. A közoktatás régi alap-törvények által előírt dotatióján kívül az egyesült államok 1862-ik évi congressusán törvényt alkottak, mely szerint minden egyes állam annyiszor 12,000 hectár földet fordít a felsőbb

oktatásra, a hány senatort és képviselőt küld a congressusra. Így a Cornel-egyetem 330,000 hectárt kapott s maga Ezra Cornel több milliót adott ugyanezen főiskolának. 1873-ban John Hopkins, egy kereskedő, tizennyolcz millió forintot adott egy egyetem alapítására. Leland Stanford és felesége elhalt fiuk emlékére hatvankét millió forintot adományoztak a Palo Alto (California) egyetemnek. Mindezzel szemben a magyar társadalom nem igen akar tudni a főiskolákról. Még azok is, kik néha nagyobb összegeket adnak kulturális czélokra, az egyetemekről megfeledkeznek. Kívánatos volna, hogy az amerikai példa nálunk is mennél több követőkre találjon. Lehetséges különben, hogy az amerikai egyetemeknek a társadalmi körökkel való sűrűbb érintkezése is hozzájárul az érdeklődés ébrentartásához. Ez érintkezés még eredményesebbnek ígérkezik, a mióta az University extensiont meghonosították. Tanulságos, hogy néhány év alatt mennyire elterjedt ez angol intézmény.*) Alig pár éve, hogy a John Hopkins egyetem egy graduáltja: Edward Bemis a Buffalo-könyvtárban közgazdasági kérdésekről tizenkét előadást tartott s az első egyesület: a society for the extension of University teaching is csak 1890-ben alakult s mégis az ugyancsak 1890-ben Roxboroughban, Philadelphia elővárosában tartott negyven cyklusnak 60,000 hallgatója volt, csakhamar minden államban alakultak ugyanezen czélra egyesületek s a chicagói egyetemnek pedig az University extension számára külön osztálya van. E nagy sikerben tagadhatatlanul annak a körülménynek is van része, hogy a Vincent püspök által alapított Chautauquan education előkészítette a talajt. Ez oktatás súlypontja az otthon való olvasáson nyugszik, de évenként egyszer (július 15—augusztus 15) magában Chautauquanban rendszeres előadásokat is tartanak. A tanulmányi anyagot négy évre osztották be, a vallástant mind a négy évfolyamra felvették, ezenkívül a természettudományok, történelem, irodalom, philosophia, politika, társadalmi tudományok, hygiene is szerepelnek. A társaság nemcsak jó könyvek kiadása, hanem hírneves előadók meghívása által is gondoskodik vonzóerőről. Tulajdonképen ez a Chautauquan education

*) L. Kármán Mór: *„Az angol egyetem és a nemzeti közművelődés. Budapesti Szemle 82., 161., 1895. Ugyanezen cikk feleslegessé tette az angol egyetemek újabb ismertetését is.*

nem egyéb, mint a College extension: a középiskolai képzés kiterjesztése. Az University extension tehát egy előképzett hallgatóságot talált, mely nemcsak rendszeresen eljár az előadásokra, hanem meg is érti s az írásbeli dolgozatokat is pontosan elkészíti. Amerikában ugyanis az University extension formái közül a levelezés útján való oktatás nyert legnagyobb elterjedést. A tanítványok kitüntetések s bizonyítványokat is kapnak, de gradusokat nem. A fizetendő díjak minimalisak. Azon törekvések tehát, melyek nálunk a szabad Lyceumnak, a közegészségi egyesületnek adtak életet, Amerikában, az egyetem tekintélyével, a legkiválóbb szellemi erők közreműködésével, nagy anyagi eszközökkel kiváló eredményeket mutatnak föl.

Az által, hogy minden egyetemnek széleskörű autonómiaja van, az egyes főiskolák között igen nagy a különbség. Franciaországban épen a burocratikus egyöntetűség ellen akarnak küzdeni, a midőn a vidéki egyetemeket erősítik s autonómiájokat kiterjesztik. Amerikában az amúgy is nagyon particulált államszervezetben az ellenkező viszonyok egy más törekvésnek adtak életet s ez egy centralis, nagy nemzeti egyetem alkotása. Ez eszme még magától Washingtontól származik. Már 1775-ben s 1778-ban foglalkoztak azzal a tervvel, hogy egy főiskolát alapítsanak, mely anyagi eszközeinek nagyszerűsége, tananyaga sokfélesége s erősen nemzeti jellege által valamennyi egyetemet fölülmúlja. Egy ideig arról is volt szó, hogy az egész genfi egyetemet tanáraival s lehetőleg tanítványaival együtt átültetik; Washington ugyanis nagyon fájlalta, hogy a fiatal amerikaiaknak tanulmányaik befejezése czéljából Európába kellett utazniok. Ezt nemcsak szégyenletesnek, hanem politikailag nagyon károsnak is tartotta. 1799 július 9-én kelt végrendeletében újra felemlíti a nemzeti egyetem eszméjét, a hová az újjászületett birodalom minden részéből sereglene a fiatalság eliteje, mely ott a tudományokat és művészeteket elsajátítaná, a politikában és kormányzásban tökéletesedne, s a helyi féltékenységet és előítéletet levetné. Hogy ez eszme megvalósítását elősegitse, 50 darab 500 dolláros részvényt hagyományozott. Az adományok 1805-ben 30,000 dollárt tettek, az elnökök: Jefferson és Madison, pedig újból hangsúlyozták Washington eszméjének helyességét. A mozgalom azonban csak 1850-ben erősödött, a midőn

Albanyban, New-York államban, akarták a nagy nemzeti egyetemet (of the highest type) felállítását eszközölni, a melynek fő jellemvonása az emberi tudás összes ágai számára a tanerők összegyűjtése s a teljes tanszabadság lett volna, de a háború ismét megakadályozta a megvalósítást. Újabban Washington eszméje mellett John W. Hoyt buzgólkodik. Jelentésében, melyet, mint az egyesült államoknak a párizsi világtárlatra kiküldött biztosa, annak idejében benyújtott volt, azt mondja, hogy az amerikai egyetemnek egy európai típushoz sem kell hasonlítani, forrásaiban gazdagabb, körvonalaiiban kiterjedtebb, szervezetében tökéletesebb legyen, több philosophiát s e mellett több gyakorlati vonást tartalmazzon, a haladás számára az igazságok új tömegét nyújtsa, a nemzeteket fejlődésökben vezesse, s hozzájáruljon az egész emberi nem színvonalának emeléséhez. Hoyt buzgó támaszt nyert Eaton tábornokban; a national educational association, a human freedom league ugyancsak pártolják az eszme megvalósítását. Az ügy már a senatus elé is került volt, de itt a particularismus híveiben ellenkezésre talált. Ezekkel szemben Hoyt azt hangsúlyozza, hogy minden intelligens ember tudhatná, miszerint, ha a politikai centralisatio agyvértoduláshoz hasonlít, mely egy bizonyos határtól kezdve végzetes lehet, a pædagogiai összpontosítás az, a mi a vér összefolyása a szíven, t. i. az ismeretek elterjedésének szükséges feltétele, mely egyedül képes az erőt és egészséget az egész politikai testület számára biztosítani. A mi a pénzkérdést illeti, Washington hagyománya ma már másfél millió dollárt ér. Természetesen ez összeg az amerikaiak szemében csekélység egy egyetem alapítására. De a pénzen bizonyára nem fog múlni; ha az állami dotatiót a particularismus féltékenysége megakadályozná, ott van a társadalom; a Wanderbiltek, Stanfordok, Hopkinsok még nem haltak ki.

A nagy nemzeti egyetem alapítása kedvező alkalom, hogy a már virágzó többi egyetemek is a haladásra újabb impulsust nyerjenek; de nagy kár volna, ha ez utóbbiak elvesztenék hallgatóságukat. Az sem szükséges, hogy valamennyi egyetem az új főiskola mintájára átalakuljon; elég nagy, elég gazdag Amerika, hogy különböző irányban is lehessen eredményt felmutatni. A Clark-egyetem egyedüli célja az exact tudományok művelése, míg a másik új alapítás a californiai

Stauford-egyetem, ezzel ellentétben, a Harvard és Iale encyclopædikus rendszerét vette mintául s a gyakorlati képzést tartja szem előtt. Sőt sokan azt is helyeslik, hogy a középiskolai oktatás az egyetemi képzéssel egy fedél alatt van. A technikai tudományok páratlanul sikeres művelése mellett a classikus műveltség nyújtását sem hanyagolják el, sőt a Columbia-egyetemen ez utóbbit nélkülözhetetlennek tartják s a legtöbb helyen pedig a természettudományokat, a modern nyelveket s a classikus tanulmányokat egyenrangú tényezőnek tekintik.

Amerikában az egyetemnek a tudomány művelésén s a szakképzettség nyújtásán kívül nagy socialis jelentőséget tulajdonítanak. E főiskolák feladatai közzé sorozzák, hogy vezetőkül szolgáljanak a társadalom regenerálásában s fejlődésében (self regeneration and self devlopment). Az egyetemektől várják a nép problémáinak tanulmányozását és megoldását. Amerikában a socialis kérdések még súlyosabbak és veszélyesebbek, mint Európában, hol a hagyomány s a conservatív hajlam a társadalmi intézményeket hathatósan védelmezi. S minden ezen feladatot az amerikai egyetemek megbírják. Az egyesült államok egyetlen intézménye sem mutat oly rohamos haladást, mint a főiskolák. A tanszékeket szaporítják, a tanerőket gyűjtik, laboratorumok, kórházak, könyvtárak épülnek s a fejlődés forrásai kiapadhatatlanok. S e mellett mindig szem előtt tartják, hogy a «gondolat szabadsága s az egyéni felelősség érzete a democraticus társadalom oszlopai». Azt tartják: igaza van annak az angol tudósnak, ki azt mondja, hogy semmiféle egyetemi fegyelemre sincs szükség, mert a tanár személyes befolyásának s a tanuló teljes self responsibility-jének kell azt helyesbitenie. Compayré, a lyoni egyetem rectora, a kormányhoz intézett e jelentését azzal végezi, hogy az amerikai egyetemek példáján sokat lehet okulni. Odaát van, úgymond, az élet, a hatalom, ott van a szerencsés kezdeményezés, a bőkezű adakozás, a mozgalom, a haladás. A gazdagságot nem lehet átültetni, de bizony egy kis szabadságot jó volna áthozni. Szabadság kell az administratióban, a methodusban, a tanulmányokban, a jellem képzésében. Az amerikai egyetemek, hibáik ellenére is, bámulatot keltének életerejök, anyagi és moralis erejük, törekvéseik s haladásuk által. Így

beszélnek a francziák, kiknek felső oktatása az utolsó huszonöt év alatt — mint láttuk — olyan óriásit haladt!

A fény mellett az árnyék sem hiányzik.

Az amerikai egyetemek keservesen sínylik a tanulók előképzettségének hiányosságát. A német egyetemekre a gymnasiumokból kitűnően előképzett, a gondolkozásra és a tudományokba való elmélyedésre fegyelmezett szellemű, idealis mustól áthatott fiatalság jön. A német gymnasiumokban még nem lép előtérbe a közvetlen gyakorlati cél, hanem általános műveltség és széles ismeretkör nyújtása a fődolog.

Midőn aztán a fiatalság az egyetemre kerül, ott a szigorú fegyelmet teljes szabadság váltja fel s épen az előképzés érdeme, hogy azután e szabadságot jól tudja értékesíteni. A német egyetemek, mint láttuk, a tudomány valódi otthonai, a hol a fiatalság a tudomány fejlesztésének módszerébe nemcsak betekint, hanem annak önálló művelését is elsajátítja. Az amerikai egyetemek tanárainak ugyancsak hiányosan előképzett hallgatósággal kell küzöldniök, ezért kénytelenek magok az egyetemek előkészítő cursusokat létesíteni s azokat föntartani. A középiskolai oktatásnak az egyetemtől való elválasztása nagyon is kívánatos.

Az amerikai egyetemek másik hiánya, hogy nélkülözik a német egyetemek magántanárait. A német tanszabadság talaján a rendes tanár és magántanár nemes versenyt fejtenek ki a tudomány kutatásának, előbbrevitelének s terjesztésének munkájában. Jól mondja Renan, hogy a kis német egyetemek szegletes tanárai és éhezö magántanárai többet tettek a tudományért, mint Oxford jólétben élö fellowai. A nápolyi egyetemet is a magántanári intézmény mentette meg az elpusztulástól s kétségtelen, hogy a német egyetemi tanári kar, s a tudományos haladás forrása ez intézményben van. Jobb középiskolák, magasabb színvonalú tanítói kar, teljes szabadságot élvezö magántanári intézmény, ezek azon kellékek, melyeket az amerikai egyetemeknek meg kell szerezniök.

S ha most azt kérdezzük, hogy igyekezzünk-e e három nagy nemzet egyetemeinek fejlődésével lépést tartani, vagy jobban mondva, azok színvonalát megközelíteni, meg kell vallanunk, hogy hazánkban az egyetemek még nem részesülnek abban a támogatásban, melyet megérdemelnének. A törvényhozás a közoktatásra szívesen áldoz ugyan, de a nép-

iskolák tagadhatatlanul nagy jelentősége mellett a tudományegyetemekét szem elől téveszti, pedig régi igazság, hogy a közoktatást csak felülről lehet fejleszteni. E sajnós jelenség különben az ezredéves alkotásokon is meglátszik: míg emlékekre, szépművészeti múzeumra milliokat szavazott meg a törvényhozás, addig a népiskolákra jóval csekélyebb összeget, a tudományegyetemekre pedig semmit sem szántak, pedig a tanárképzés emelése égető szükség, a jogi s orvosi oktatás javítása halaszthatatlan. Akkor, midőn minden társulat, club vagy casino, minden bank vagy takarékpénztár igyekezik magának otthont teremteni, a budapesti királyi magyar tudományegyetem, mint azt, Fodor József rector olyan jellemzően kiemelte, hajléktalan s ünnepélyei megtartására helyiséget kell kölcsön kérnie. A főváros pedig a helyett, hogy legrégibb s legelőkelőbb főiskoláját támogatná, ridegen elzárkozik e kötelessége elől, mivel, úgymond, az állam feladata. Az állam sehol sem olyan mindenható, mint Franciaországban s láttuk, mit tesznek egyetemeikért a városok. Ha csak annyival segitené a főváros az egyetem tudományos céljait, a mennyivel a löversenyeket támogatja, máris megelégednénk mert hogy újra Fodort idézzem: «bizony-bizony okosabb Magyarországon lólabakkal versenyezni, mint emberi észszel!»

Nem csoda, ha ilyen körülmények között azon örvedetes fejlődésben, melyet főiskoláink a kiegyezés óta mutattak, némi szünet állott be. A lezkepezés-rendszer eltörlése s a kellő kárpótlás hiánya máris meghozta azt a következtést, hogy a tanárok egy része elkedvetlenedett, a gyakorlati oktatás hanyatlik, a tanszékek betöltése nehezebbé vált s a jövedelem, néha a megélhetés biztosítása kedvéért, az egyetemen kívül keresik a kárpótlást. Az állások és hivatalok cumulálása napirnden van. A magántanári intézményt annyira meggyöngítették, hogy korántsem teljesitheti nagy feladatát. Csak az orvosi facultáson szaporodnak szerföltött, de itt is főleg a cím és azzal járó anyagi előny kedvéért, s bizony a tanítás a szűk keretben a legtöbb esetben siralmasan eredménytelen. Pedig a docens fogalmához első sorban az tartozik, hogy docealjon. A tudományos működésen is erősen megérzik a tanári cím elnyeréseért való törekvés s nem egyszer a tudományos működésnek csak a látszata van meg. Az új szünidei beosztás a tanév meghosszabbítása helyett annak rövidülését ered-

ményezte, a katonai szolgálat pedig az amúgy is rövid szorgalmi idő jelentékeny részét felemészti. Pedig a viszonyok nálunk alkalmasak volnának, hogy az egyetem kettős feladatát: a tudományos oktatást s a szakképzést teljesítse. A keret megvan, csak ki kell tölteni. A francziák, az amerikaiak megmutatták, miként lehet a német egyetemi rendszer előnyeit meghonosítani, nálunk minden változtatás ellenére is még meg vannak a körvonalok, csak ki kell ezeket építenünk. E feladat megoldásában a törvényhozásnak, a fővárosnak s a társadalomnak egyaránt közre kell működnie. Tagadhatatlan hogy nálunk egyik tényező sem lelkesedik az egyetemért, első sorban tehát ezeket (még pedig a társadalomon elkezdve) kell meghódítanunk. Ha a társadalmat meggyőzzük arról, hogy az egyetem nem diploma-gyár, mint azt, sajnos, sokan hiszik, hanem a legfőbb műveltség terjesztője, akkor a közvélemény nyomása alatt a törvényhozás és a város sem zárkozhatik el kötelessége teljesítése elől.

Láttuk, hogy az University extension Amerikában milyen gyors elterjedést nyert, mi sem áll útjának abban, hogy mi is meghonosítsuk. De az University extension alatt nem azt értem, hogy egyetemi hallgatók matinéeket rendezzenek, hanem azt, hogy egyetemünk elsőrangú tudósai, legjobb előadói, rendszeres, magas színvonalú előadásokat tartsanak s személyök, állásuk, képességeik egész súlyával, a külső körülmények kiaknázásával, igyekezzenek a nagy közönséget megnyerni. Helmholtzknak, Max Müllernek nem derogált ilyen előadások tartása.*) S ha az első lépés megtörtént, akkor — nem kétlem — a fiatal gárda lelkesedéssel, kitartással és sikerrel vehet részt a munkában. Legalább az is meglátszik, ki igyekezett csupán a czím kedvéért a habilitatio elnyerésére.

Egy másik mód, mely külföldön sikeresnek bizonyult, társulatok alakítása. Az egyesült államokban az egész közoktatásra, úgyszólván, döntő befolyást gyakorol a National educational association, mely 1871 óta áll fenn. Az igazgatótanácsnak tíz osztálya van, ezek között egy a felső oktatás.

*) A természettudományi társulat által rendezett előadások nagy sikere bizonyítja, hogy nálunk is lehetséges. A télen Klug Nándor, egyetemi tanár, nagy érdeklődés mellett tartotta mintaszerűen berendezett előadásait.

számára. Az évi nagygyűlésen 5—15,000 tag vesz részt s a munkálatokat évenként kiadják. Néhány év előtt a középiskolai és felsőbb oktatás tanulmányozására az egyesület tizes-bizottságot küldött ki; az elnökük Charles Eliot, a Harvard-egyetem elnöke, s Harris, a bureau of education elnöke lettek. E bizottság albizottságokat nevezett ki (negyvenhét egyetemi tanárt és negyvenkét tanfelügyelőt s igazgatót); a tárgyalások eredményeit közzétették. E jelentés egyike a legértékesebb tanügyi okmányoknak. Franciaországban a société pour l'étude des questions d'enseignement superieur a francia egyetemi reformok előkészítésében tevékeny részt vett, hivatalos folyóirata: *Revue internationale de l'enseignement* pedig úgy a francia, mint a külföldi egyetemek életét a társadalom számára hozzáférhetővé teszi.

A júliusban összeülő II. tanügyi congressus, jó alkalmat nyújt ily egyesületek alakítására. A felső oktatás sectiójának feladata a kezdeményező lépés megtétele.

Culturalis intézményeink haladása ne szédítsen el, hanem igyekezzünk az eddiginél még nagyobb buzgalommal, nagyobb áldozatkészséggel, hogy egyetemeink a megérdemlett helyzetbe jussanak, mert igaza volt és van Washingtonnak, mikor a jó oktatást tekinti a boldogság legfőbb tényezőjének.

GRÓSZ EML.

A CONGRUA TÍZ ÉVI TÖRTÉNETE.★)

I.

A congrua-ügy fejlődésének tíz évi történetét tartalmazza e könyv; hálásan fogadhatja mindenki, a ki magának a tárgyról egész képet kíván alkotni. A könyvet sokan úgy fogadták, mintha lassan elhúzódó és elposványosodni készülő ügynek krónikája volna. Elismerem, hogy az ügy fejlődése egyes oly phásisokat tüntetett föl, melyek a kérdés megoldását inkább hátráltatták, mint előre vitték; azt is elismerem, hogy a mi tíz év alatt történt, az más körülmények közt néhány évvel rövidebb idő alatt is megtörténhetett volna. De ha másfelől megfontolom, hogy az ügynek rendezése annyi különféle érdeket érint és hogy felekezeti oldalai előbb-utóbb kiélesülnek, például csak az egyházi terheknek vitás dologi vagy személyi természetére kell gondolni; ha megfontolom, hogy a congrua rendezése a katolikus autonomiának összekapcsolásával szélesebb mederbe áradván a catholicismus szervezetének alapjait látszik megtámadni, vagy legalább is a magyar katolikus egyház mostani szerkezetének fölforgatásával fenyegetődzik, mihelyt az autonomia szükségének érezte a közvéleményben általánossá válik, szóval, ha a kérdés fejlődésének eddigi arányait szemlélve megfontolom azt, hogy nagy társadalmi problema megoldásával állunk szemközt: egyáltalában nem bírom kicsinyleni a tíz év alatt elért eredményeket,

*) *A lelkeszi congrua ügye 1885—1895.* — Írta gróf Széchenyi Miklós. — Az esztergomi főegyházmegyei hatóság jóváhagyásával. — Esztergom, 1895. Buzárovits Gusztáv bizománya.

ámbar csak előzetes tájékozódások és tanulmányok számába mennek. Természetesen, ha a kérdés fejlődése ily ütemben haladna tovább, még vagy ötven év volna szükséges megoldásához. Csakhogy nagy kérdéseknél épen az indítás, az előzetes tájékozódás nehéz és jöhetnek oly lendületes időszakok a közéletben, melyek alatt az ügy néhány hónap alatt előbbre halad, mint annakelőtte több év alatt előrehaladt volt. Csak a rövidlátó nem látja, hogy a szökellészerű előmenetelben az előbbi érdemek tétovázó megfontolással szerzett vívmányai érvényesülnek. De másfelől igaz az is, hogy ha az ellentétes érdekek befolyása marad a fölszínen, ha más kérdések foglalkoztatva a közéletet, meggátolják az ügynek további fejlődését és ha különösen a katolikus közvélemény tovább is akkora, az érzéketlenséggel határos közönyt és értelmetlenséget tanusít, a mekkorát eddig tanusított: a kérdés további fejlődése könnyen a homokban folyhat szélylyel, vagy legföljebb a szűkölködő lelkesek valamelyes ideiglenes segélyezésévé zsugorodhatik össze és ez is csak nagy későn . . . A lefolyt tíz év alatt is több ízben hátráltató körülmények álltak elő. Ilyen volt a makaes meggyőződésű Simor hercegprimásnak elhalálózása, a ki egyébként is, szemlátomást, mindig csak bizonyos tartózkodással nyúlt az ügyszóhoz; ily hátráltató körülmény volt a Simor utáni széküresedés, majd az elkeresztelésből kifejlődött országos viszály és végre az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása, mely erősen elfoglalta az egyházi férfiakat és alapjaiból fölrazta a közéletet. Szerző könyve átnézetesen vezeti le a tíz év fejlődési történetét, egyes phásisai föltüntetésével, a mérvadó egyének és érdekeltségi körök nyilatkozatai és a tárgyalási irományok nyomán. A könyv kevésbé történeti előadása az eseményeknek, mint inkább hű, majd kivonatos, majd szószerinti közlése az adatoknak. Szerző objectiv állásponton marad és csak az utolsó részben közli saját nézeteit, a hol is csak főleg a congrua-szükséglet fedezésének forrásait beszéli meg. A könyv tehát első sorban forrásmunkának tekintendő. A mi benne van szükséges tudnivalók mindazok számára, kik az ügy iránt mindenfelől tájékozást keresnek; de épen a részleteknek aprólékossága és a mellékes körülmények halmaza miatt a könyv olvasása gyakran fárasztó. Ez különben természetes: az ilyen forrásműnek olvasása igen komoly tanulmány.

II.

A congrua-ügyet Trefort miniszter hozta folyamatba 1885. évi márczius 26-áról kelt körlevelével, miután a congruát Ausztriában a törvényhozás 1885. évi április 19-én hozott törvénnyel rendezte volt. Boncz közalapítványi királyi ügyigazgató, a miniszter meghagyása következtében, véleményt terjesztett elő a plébánosok jövedelmeinek összeírása iránt s e véleményt a miniszter a püspöki karral közölte. A hercegprimás a püspököket 1885. évi december 15-ikére összehívta a Boncz véleménye fölötti tanácskozásra. A hercegprimás átiratot is intézett a miniszterhez, melyben közvetlen czélul kitűzte a plébániák összeírását és azon irányelvek megállapítását, melyek szerint az összeírásnak történnie kell; e végett a püspöki kar megbízottaiból és a miniszteriumok kiküldöttjeiből álló vegyes bizottság kirendelését hozta javaslatba. A püspöki kar három legkiválóbb és legharcziasabb tagját küldte ki: Haynaldot, Samassát és Schlauchot. Trefort elfogadta az indítványt és a bel-, igazság- és pénzügyminiszteriumból két-két tagot, a saját miniszteriumából is két tagot küldött ki. E bizottság 1886. évi február 2-ikán ült össze először és Bonczot választván előadónak, megbízta: készítsen javaslatot a lelkészi jövedelmek összeírása és becslése iránt.

Míg a vegyes bizottság készülődött, addig a püspöki kar külön értekezletben foglalkozott a congrua-üggyel. A püspöki kar elkülönözött tanácskozása ezentúl is rendessé vált és, habár tagjai közt némi versengés mindig észlelhető volt, mégis a tisztviselőkből álló világi tagok függeteg helyzetével és alárendelt tekintélyével szemben az egyházi rendbeliek mindvégig bizonyos felsőbbséget tanúsítottak. A püspöki kar értekezletében Schlauch, akkoriban még szatmári püspök, terjedelmesen indokolt javaslatot terjesztett elő. Indokolásában kiemelte, hogy a lelkészek segélyezésének kérdése már évekkel ezelőtt foglalkoztatta a püspököket: ma az eszme máshonnan jött, világiak vették kezökbe az ügyet. Sajtóban és közvéleményben terjedni kezd a nézet, hogy az egyházi javak megadóztatása képezi egyedüli kútforrását a congrua kiegészítésének. E kérdés a stólát, a párbért, a lelkészek jövedelmét, a

visitatio canonicát, a nagyobb javadalmak, a püspöki jövedelmek, az alapítványok, az egyházi javak megterhelhetését, illetőleg megadóztatását érinti. Alakítsák tehát meg a javadalmasok, indítványozó Schlauch püspök, a segélyzési pénztárt; ehhez a megindítandó összeírás is használható lesz. Alapítson a püspöki kar, a káptalanokkal és a javadalmas szerzetesrendekkel együtt központi pénztárt, mely az elégtelenül javadalmozott lelkészkedő papság segélyzésére, illetőleg a megállapítandó congrua kiegészítésére és esetleg tanulmányi célokra szolgáljon. E célból ajánljon föl a püspöki kar nagyobb tőkét, melynek 3—4 %-os kamatait az egyes javadalmasok évenként a központi pénztárba szolgáltatják be és közakarattal kirendelendő bizottság fordítja céljaikra. Schlauch indítványa érdekes eszmecserét keltett. Haynald hozzájárult a javaslatához, Samassa előbb minden javadalmasnak véleményét kívánta meghallgattatni. Simor hercegprimás szerint a szükséglet mérve eddig ismeretlen lévén, a födözet iránt még most bajos határozatot hozni; de megjegyezte, hogy a javadalmak már-már túlterhelvék, a mint a tanulmányi alap számára megajánlott 50,000 forintnyi összeg tárgyalása alkalmával tett nyilatkozatokból kitűnt. Schuster a görög-katholikus plébániákra nézve 700 hives egyházközségek alakítását hozta javaslatba, 600 forintnyi congruával. Az erdélyi püspök fölszólalására pedig Erdélyt is bevonandónak mondták a congrua-kérdés rendezésébe. Végül elvben elfogadták Schlauch javaslatát; egyszersmind elhatározták minden püspök, minden káptalan és minden javadalmas szerzetesrend főnöke véleményének kikérését. A beérkezett véleményeket 1886. évi június havában tárgyalták és ezek lényegileg megegyeznek azokkal a véleményekkel, melyeket 1895-ben újonnan adtak és melyek később megbeszélés tárgyát fogják képezni.

A Schlauch javaslata tárgyalásánál fölmerült nézetek többfelől jellemző világot vetnek a kérdésre és a későbbi tárgyalások során is folyton visszazegtek. Maga a külön tárgyalásnak iránya meg arra a célzatra látszik mutatni, hogy egyházi körökben megvan a hajlandóság a kérdést saját hatáskörükön belül, lehetőleg világi elemek kizárásával megoldani. Tagadhatatlan, ha ez hamarosan sikerülne vagy ha már eddig is sikerült volna, a congrua-kérdés további tárgyalása elmaradhatna. Csakhogy ez nem sikerülhet oly könnyen. A legszű-

kebben javadalmazott egyházmegyékben, különösen a görög-katholikus felekezetiekben van leginkább szükség a congrua följavítására; utóbbiakban a bajt a plebániák aránytalan mennyisége növeli, melyek apasztását a papok túlnagy száma igen megnehezíti. A dolog tehát úgy áll, hogy tulajdonképen a jobban javadalmazott egyházmegyéknek kellene gondoskodni a szegényebb egyházmegyébéli lelkészek congruájának följavításáról; de ettől a vagyonosabbak annál inkább idegenkednek, minthogy saját területök körében is mindig van elég egyházi szükséglet, mely támogatást igényel.

III.

Időközben a vegyes congrua-bizottság is folytatta tanácskozásait. Boncz ügyigazgató a lelkészi javadalmak összeírására vonatkozó javaslatát az 1886. évi márczius 27-diki ülésen nyújtá be. Javaslat a helyszíni nyomozó eljárás elvén alapult; indítványozá, hogy az egyházmegyei hatóságok, a köztörvényhatóságok, a kegyúr és a plébániai hívek választotta bizottság járjon helységről helysére és állapítsa meg a jövedelmeket, úgy mint a terheket. Ez előadói javaslat ellenében Samassa érsek, a püspöki kar elvi hozzájárulásával, olyatén indítványt terjesztett elő, mely az összes lelkészeknek hiteles okiratokkal igazolt bevallása elvén alapult. Samassa, párhuzamot vonva a két összeírási módozat között, előterjeszté, hogy mind a kettő, a helyszíni bizottsági eljárás elvén alapuló és az okiratokkal támogatott bevallás elvén alapuló is, már alkalmazásban volt. A helyszíni eljárás szerint írták össze a múlt század végén és a mostaninak elején a lelkészi javadalmakat: a bevalláson alapuló módozat legközelebb a birodalmi tanácsban képviselt országokban nyert alkalmazást. Samassa az utóbbi módozatnak ad előnyt, mely Ausztriában czélszerűnek bizonyult, kevesebbe kerül mint a Boncz javasolta helyszíni eljárás módozata, kevesebb izgatottsággal jár, de hamarabb is vezet célhoz. Samassa javaslatára szerint a lelkészek a kellőn fölszerelt bevallásokat a megyés püspökhöz terjesztenék föl, ki azokat ténybeli megigazítás után a miniszter elé terjesztené, a végből, hogy a miniszter azokat érdemleges fölülbírálás végett vagy a vegyes bizottság elé, vagy a megyeileg alko-

tandó vegyes bizottság elé terjeszse. A megyénkénti fölülvizsgálás jobbnak mutatkozik, minthogy a fölülvizsgálást a megyei viszonyokkal ismerős egyének teljesítenék. A megyei bizottság az általa fölülvizsgált bevallásokat az egyházmegyei hatóság útján, végleges elintézés végett, a cultusministerhez terjesztené föl, a ki azokat a miniszteriumok és a püspöki kar kiküldöttjeiből alakult vegyes congrua-bizottsághoz tenné át.

A vegyes congrua-bizottság 1886. évi április 8-dikán beható tanácskozás alá vette az egri érseknek és Boncz előadónak javaslatát. A miniszteriumok kiküldöttjei az előadó javaslatához, a püspöki karéi pedig az egri érseknek a püspöki kar által is elvben elfogadott javaslatához ragaszkodván, a bizottság többsége az előadó javaslatát tette magáévá és a részletes tárgyalás alapjául elfogadta. Más szóval: a világi tagokból álló többség a püspöki kar képviselőit leszavazta. És ez hiba volt. A Boncz javasolta helyszíni eljárás nem illik a mai korba és fölötte sok körülményességgel járna; ellenben Samassának javaslata inkább felel meg az újabb kor kívánalmainak, kellő módon érvényre juttatja az egyházi és a világi elemek összeműködését és több fölülvizsgálati fórumhoz kötött eljárásával elegendő biztosítékot nyújt az összeírás eredményeinek megbízhatósága iránt. A püspöki kar nem is nyugodott meg kiküldöttjei leszavaztatásában: 1886. évi június 26-diki tanácskozmányában az egri érseknek javaslatát tette magáévá, ezt a miniszter elé terjeszté és élesen elítélte Boncz javaslatát. Érvelésében egyebek közt találón kifejté, hogy a vándorküldöttségek általi összeírásnak a régibb időkben tudniillik akkor volt értelme, a mikor sem telekkönyv, sem adóhivatal, sem földadó-kataszter nem létezett, szóval, a mikor a közigazgatás és a községi szervezet fejletlen volt. Mostanában a bevallás rendszere czélszerűbb, mert a jövedelmek és a terhek tételei hiteles okiratokkal igazolhatók. Kiemeli a püspöki kar véleménye azt is, hogy a miniszteriumok kiküldöttjei érezték rendszerök visszásságát, a mikor a túlságosan elfoglalt szolgabíró helyett a bizottság vezetését bármely megyei bizottsági tagra ruházhatónak mondták, a ki azonban nem bírhat a szolgabíró tekintélyével és a mikor abbéli reményöknek adtak kifejezést, hogy az eljárás költségei nem fognak a congrua-alapra nehezülni, mivel sokan megbízásukat nobile officiumnak tekintve, ingyen

fogják teljesíteni. Valóban nagy hiszékenység a mai viszonyok közt.

A miniszter a király elé terjesztette a püspöki kar fölterjesztését; erre 1887. évi márczius 22-dikén legfelsőbb elhatározás érkezett le, mely több kérdésnek előzetes megoldását jelölte meg. Ezzel az ügy elodázást szenvedett ugyan, de helyes irányba terelődött, a mennyiben a püspöki karnak, úgy látszik, aulikus befolyása a vegyes bizottság korszerűtlen javaslatát mellőztette és ez által a helytelen irányban fejlődni készülő ügyet megigazította. Ha a vegyes bizottság világi tagjai is magokévá tették volna az egri érseknek a bevallás elvén alapuló javaslatát, az előzetes kérdések megoldása az összeírással már akkoriban párhuzamosan történhetett volna és a congrua-ügy néhány évvel előbb érte volna el azt az álláspontot, a melyen manapság áll.

Az 1887. évi márczius 22-diki legfelsőbb elhatározás egyik sarkkövét képezi a congrua-ügy fejlődésének és előzetesen megoldandó kérdéseikül kijelöli ezeket:

1. a kegyúri viszonyoknak további föntartását, szabályozását vagy esetleges megváltását;

2. a községek és a hívek különféle adózásai és szolgálmányai, terményben, pénzben, vagy szolgálatokban teljesítendő-e, a szolgálmányok birtokiaknak vagy személyieknek tekintendő-e és mennyiben mérvadók a régi egyházlátogatási okiratokban foglalt határozatok;

3. szabatos és világos határozatok állapítandók meg a stóla-jövedelmek és az alapítványok iránt;

4. megoldandó a görögkatholikus papságot és a görögkatholikus plébániáknak némely vidéken netalán előbb fogantatosítandó szabályozását illető kérdés; végre

5. megoldandó az, ha vajon a congrua szabályozása Erdélyre is kiterjesztendő-e, az erdélyi katolikus status ez iránt okvetlenül meghallgatandó és az ottani különös viszonyok figyelembe veendő.

A legfelsőbb elhatározás szerint csak e kérdések eldöntése után következik az összeírás módozata fölötti döntés és a segélyforrások fölkeresése. E kérdések megoldása végett a legfelsőbb elhatározás a vegyes bizottságnak olyatén átalakítását rendelé el, hogy abba a központi hatóságok és a püspöki kar kiküldöttjein kívül más kiváló egyéniségek is meghívandók.

A legfelsőbb elhatározás leérkezte után a vegyes bizottság összegyűlt ugyan, sőt Boncz előadót meg is bízta, hogy a legfelsőbb elhatározás pontjaira javaslatot dolgozzon ki; de a püspöki kar tagjai, előbb Samassa, majd a többiek távol tartották magokat tőle, minthogy kiküldetésök az összeírás fölötti tárgyalással véget ért. A vegyes bizottság régi formájában tulajdonképen megszűnt élni.

IV.

A congrua-kérdés fejlődésének későbbi folyamában a püspöki karban élénk mozgolódás észlelhető. Egyik-másik tünetből azt következtetné az ember, mintha az egyházi egyének a világiakat megelőzni, sőt tények alkotásával a világi elemek nagyobb befolyását nélkülözhetővé akarták volna tenni. Az egyháziak eljárásának egyik rúgója a vegyes bizottság világi tagjaiban való bizalmatlanság volt, másik rúgója a netalán megizmosodható közvéleménynek lefegyverezése, mérsékelt kedvezményeknek önszántukból való engedése által. A célzat alapjában véve nem helyteleníthető, hiszen tény, hogy a feltörekvő radicalismusnak legtermészetesebb ellenszere a külső kényszerítő ok nélkül alkalmazott liberalismus; de vajon elegendők-e a kilátásba helyezett engedmények, azt, eddig észlelhető módjok és mérvök után ítélve, legalább is kétesnek kell tartani.

A főpapok 1888. évi április 25-dikén és a következő napokon értekezletre gyűltek össze. A gyűlésen a legfelsőbb elhatározást kiinduló pontul véve, a miniszterhez intézett fölterjesztésben oly bizottságnak összeállítását javasolták, a melyet a felség szándékolt; e mellett elhatározták, hogy ki-ki saját megyéjében eszközöltesse a lelkészi jövedelmek összeírását. A miniszter ő felsége jóváhagyásával 1891. elején a főnálló congrua-bizottságot kibővítette a parlament mind a két házának és a felsőbb bíróságok egyes tagjaival és az egyház jog egyik egyetemi tanárának meghívásával. A főpapok pedig még 1888-ban összeírták saját megyéjük lelkészeinek jövedelmét; de az összeírás, a mint később a főpapoknak nyilatkozataiból kitűnt, minthogy nem egyező elvek szerint és világi hatóságok igénybevétele nélkül elsietve történt, a

congrua-ügy megoldására alkalmas alapot nem szolgáltatott.

A püspöki kar hosszabb szünetelés után 1892. évi május 10-diki tanácskozmányában, melynek elnöke már az új hercegprímás Vaszary volt, ismét a lelkészi congrua ügyével foglalkozott. A püspöki kar Császka kalocsai érsek elnöklete alatt bizottságot küldött ki; ez május 14-dikén tartotta meg első értekezletét. Azt indítványozta a püspöki karnak, tekintse a congrua rendezését elodázhatlannak és e célból kérje föl a hercegprímást, hogy az egyházmegyei kimutatásokat, melyeknek összeírása még 1888. évben el volt rendelve és foganatosítva, adssa ki egy, a primás székhelyén működő bizottságnak, mely minden egyházmegyének congrua-szükségletét állapítsa meg, az egyes megyék szükségleteit összegezze, az össz-szükségletet tüntesse ki és azután hozza a püspöki karnak tudomására. A szükséglet megállapíthatása végett a bizottság a congrua minimumát következőleg véle megállapítandónak: törvényhatósági joggal fölruházott városokban legyen 1000 forint, rendezett tanácsú városokban és bányavárosokban 800 forint, nagyközségekben 700 forint, kisközségekben 600 forint, káp-lánnak illetménye 500 forint, de ebből tartás fejében a plebánosnak jusson 200 forint. A szükséglet fődözésére szolgáljon első sorban a vallásalap, azután az intercalare az üresedésbe jövő nagyobb javadalmak után, a nagyobb javadalmasoknak megállapítandó kulcs szerinti évenkénti százalékos segélye, a lelkészi javadalmaknak netaláni jövedelmi többlete valamely kisebb mérvű százalékban, végül az alapítványok.

Samassa érsek nem értett egyet a püspöki bizottság határozatával és reá, a hercegprímáshoz intézett előterjesztésében, megtette észrevételeit; ezzel, nézetem szerint, az ügyet a helyes mederbe irányította. A bizottság javaslatát nem tartja eléggé mélyrehatónak. A plébániai jövedelmeknek egyoldalulag az egyházi tényezők által készített összeírásai nem nyújthatnak biztos alapot. A minimumnak előzetes megállapítását helytelennek tartja; előbbre való lévén az összeírás révén felmerülendő szükséglet kitüntetése és a fődözetről való gondoskodás. Azt véli, hogy előbb kell ismerni a rendelkezésre álló segélyforrást és ennek erejéig kell kiterjeszkedni a segélynyújtásánál. A congrua rendezésénél elengedhetlen a görög-katolikus plébániák rendezése; ez képezi Simor boldogült

hercegprimásnak a fölség előtt kifejtett véleménye szerint is, a congrua rendezésének legfőbb nehézségét. Azt véli továbbá, hogy a vallásalaptól akkora támogatást várni méltatlanság; de a nagyobb javadalmak összeírásának szükségét is kiemeli. Átküldi ugyan a megyéjebeli plébániák jövedelmeinek összeírását, de ezt nem kívánja hozzájárulásnak tekinteni a püspöki bizottság javaslatához. A többiek is beküldték a hercegprimáshoz egyházmegyéjük plébániái jövedelmének kimutatását, de nagyobbrészt olyan megjegyzések kíséretében, melyek szerint az összeírásokat sem megbízhatóknak, sem hasznavehetőknak nem tartják. A beküldött összeírásokat a hercegprimás a megállapodás értelmében áttette Császka érsekhez, mint a püspöki bizottság elnökéhez.

A püspöki bizottság 1892. évi november 29-dikén ülést tartott. Ebben az eгри érseknek különvéleménye fölött nem döntött, de elhatározta, hogy azt a püspöki kar elé terjeszti. Foglalkozván a hat görög és tizenkét latin szertartású egyházmegyéből beérkezett jövedelmi kimutatásokkal, megállapította, hogy a congruának oly mérvű rendezése következtében, mely szerint minden plébános legalább 600 forintnyi, minden káplán legalább 300 forintnyi minimummal lenne javadalmazva, évi 907,359 forintnyi hiány mutatkozik, a mely összegből 198,591 forint a tizenkét latin szertartású egyházmegyére és 708,768 forint a hat görög szertartású megyére esik. Kiemelte a püspöki bizottság, hogy a beérkezett kimutatásokat kísérő jelentések is arról tesznek tanúságot, hogy az 1888-ban elrendelt jövedelmi összeírások nem egyező elvek szerint készültek. Egyes jövedelmi ágaknál a számítás egymástól lényegesen eltérő elvek szerint történt. Az ingatlanok jövedelme kiszámításánál a kataszteri tiszta jövedelem mellett, részben az illető vidéken fizetni szokott haszonbért is alapul vették. A fölmerült kételyeket vagy egyáltalában nem, vagy pedig nem egyöntetű eljárás szerint oszlatták el. Ezek nyomán a püspöki bizottság is kénytelen volt kijelenteni, hogy az összeírásokat nem tekintheti kifogástalan alapnak a lelkészi congrua följavítására és állandó megállapítására.

Az összeírások e kritikája mellett következtelenségnek látszanék a püspöki bizottságnak abbéli indítványa, mely szerint az a hat püspök, a ki a jövedelmi kimutatásokat nem küldte be, a hercegprimás útján felkérendő kimutatásainak

benyújtására. Ez indítvány, ellenére annak, hogy az egyoldalú egyházi összeírást az ügy későbbi folyásában elejtették, következetlenséget nem jelentett; minthogy a püspöki bizottság akkoriban az összeírásoknak egyházmegyénkénti elkészítése elvéhez ragaszkodott és egyházi hatáskörben való helyesbítésöket tartotta szem előtt. Ugyanis a bizottság a püspöki karhoz intézett előterjesztésében mellőzhetlennek jelentette ki azt, hogy a plébániai jövedelmek összeírásánál és hitelesítésénél követendő irányelvek a püspöki kar által közös elhatározással, egyöntetűen, szabatosan és a jövedelem minden címére kiható részletességgel, valamennyi egyházmegyére kiterjedő kötelező erővel állapíttassanak meg, a felmerülő kétségek egyöntetű elintézését nyerjenek és valamennyi összeírás egyöntetű fölülvizsgálás alá kerüljön.

Érdekes tünet, hogy Szmrecsányi szepesi püspök indítványára a bizottság fölkérte a püspöki kart, hogy a munkálatok befejeztéig a plébániákat ideiglenesen segélyezzék, egy a püspöki kar által megállapítandó összeg erejéig, melynek részletei méltányosság szerint évről-évre a nagyobb javadalmakra vetendők ki. Ennek következtében a hercegprímás 1892. évi május 28-dikán írt a miniszterhez, fölkérve, eszközölné ki a felség engedélyét ahhoz, hogy míg a congrua-bizottság a legfelsőbb elhatározásban előzetesen eldöntendőnek mondott öt pontot megoldandja, engedje meg, hogy a püspöki kar a szegényebb lelkészek sorsán a saját hatáskörén belül ideiglenesen segíthessen. A miniszter, természetesen csakhamar, még pedig 1892. évi július 6-dikán azt válaszolta a hercegprímásnak, hogy a felségtől eziránt kieszközölte a beleegyezést. Az ideiglenes segélyezés szándéka bizonyára helyeslendő, de megvalósítása még most is késik. Minthogy szűkölködő lelkészek épen a szegényebb egyházmegyékben, különösen a görög szertartású katolikus felekezetenél találhatók: a segélyezés főképen a vagyonosabb római katolikus egyházmegyebéliek nagyobb áldozatkészségétől függ. Már pedig mindenki óvakodni fog, ha csak ideiglenesen is, súlyosabb terhet magára venni, félő, hogy ez maradandóvá lesz és a jövőre praëjuciumot fog alkotni; tehát az ideiglenes segélyezés lényegében ugyanakkora nehézségekkel találkozik, mint a végleges.

V.

A főpapok értekezleteiben ezentúl az autonomia kérdése is fölmerült s az egyes nyilvánulatokból azt következtethetni, hogy egyházi részről hajlandók a világiaknak bizonyos mérsékelt kedvezményeket nyújtani, csak hogy a kérdésnek radicálisabb megoldását megelőzzék és hogy az autonomia behozatalával a catholicismust szilárdítsák a liberalismus túlkapásaival szemben. De a szándékot nagy siker nem koronázta és alig képzelhető, hogy az autonomia általános megelégedésre szabadelvűtlen szellemben nyerhetne megoldást.

A püspöki kar 1892. évi december 15-dikén ismét tanácskozáásra gyűlt össze. Császká érsek, mint a püspöki bizottság elnöke, jelentést tett a bizottság javaslatairól és elfogadásukat ajánlta. Schlauch püspök a katolikus önérzet emelése végett az autonomia megalkotását és ez úton erős conservatív katolikus párt teremtését javasolta. Indítványozta, szavazzanak meg a nagyjavadalmasok tíz millió forintnyi alapítványt, a melynek tőkéje egyelőre náluk maradna: kamat fejében a javadalmasok a tőke után 2—5 %-ot fizetnének. Az alapot a hercegprimás elnöklete alatt, felében a javadalmas egyházakhoz tartozó tagokból, felében a fölség kinevezte katolikus világiakból álló bizottság kezelné. A bizottság képezné az országos autonomiai tanácsot. A tíz milliónyi tőke a nagyjavadalmakra bekebelezés útján nyerne biztosítást. Az alsó papságnak és a világi elemnek bevonása, az indítványozó püspöknek vélekedése szerint, erős bástyát alkotna a papi javak *sæcularisatio*ja ellen. Ahhoz kétely fér, ha vajon az autonomia kérdése az alsó papságnak és világi elemeknek bevonásával conservatív szellemben tartósan megoldható-e; valószínűbb, hogy illetén megoldás a fogékonyság elterjedésével a szabadelvű megoldásnak útját egyengetné. Schlauch püspök különben a congrua-ügyben két főakadálynak azt jelzé, hogy a görög-katolikus plébániák rendezetlen állapotban vannak és hogy a lelkészkedő papság bevallása alapján készített összeírás nem szolgálhat kiinduló pontul; azért az összeíráshoz a kormány hozzájárulásának igénybevételét mondotta szükségesnek.

Császká érsek is indítványt terjesztett elő a congrua-alap

létesítése érdekében. Szerinte a fölség engedélyével tíz millió forintnyi kölcsön lenne felveendő, mely a főpapi, a káptalani, az apátsági, a prépostsági és birtokos-szerzetrendi javakra kebeleztetnék be, a javadalmak birlalói által igazságos aránykules szerint ötven év alatt törlesztetnék. Ezenkívül egyházi törvénnyel minden javadalmast arra kellene kötelezni, hogy hagyatékának bizonyos hányadát a congrua-alapra hagyja; a főpapi javak intercalaris jövedelmei is oda folyjanak.

A püspöki kar a következő napokon Schlauch és Császká indítványaival foglalkozott. Érdekes eszmecsere fejlődött, mely nemcsak a véleményeknek a részletekre vonatkozó szétágazását tanúsította, de a fő elvekre vonatkozólag is ellentéteket tárt föl. Világos bizonyosságai a kérdés nagyságának, megoldása nehézségeinek. Zalka püspök véleménye szerint a nagyjavadalmak folyton növekvő szükségletnek vannak kitéve, azért nem kívánna még most bizonyos összegek megállapítását, hanem kívánja, hogy minden püspök beszélje meg az ügyet káptalanával; sőt az áldozásra bevonandó egyházi testületek meghallgatását is szükségesnek mondta. Samassa érsek, a főpapságnak legradicálisabb tagja, kijelenté, hogy neki Schlauch javaslata jobban tetszik ugyan, mint a Császkáé, de tíz millió forintnyi tőkének 5 0/0-os kamatját elégtelennek tartja a congrua-szükséglet fődözésére, különben a kölcsön fölvétele, nézete szerint az országgyűlés hozzájárulása nélkül meg sem történhetnék; a mi az autonómiát illeti, Schlauch autonómiáját, mely a kinevezés elvén alapszik, nem tekintheti autonómiának. Az összeírás módjára nézve meg azt javasolja, hogy hatósági közbenjárással irandó össze a segély nyújtására hivatott javadalmasok jövedelme, valamint a segélyre szoruló alsó papságé is, hogy ily módon kiderüljön a segély szükséglete és fődözésének igazságos aránya. A hozzájárulásra nézve a progressio elvét ajánlja; 50,000 forintig terjedő jövedelemig 5 0/0, 50,000-tól 100,000 forintig 10 0/0, 100,000-tól 150,000 forintig 15 0/0, azontúl 20 0/0 legyen a tiszta jövedelem megadóztatásának maximuma. A hercegprímás 30,000 forinttal ígérkezett hozzájárulni a congrua szükségletéhez. Schlauch kiemelte, hogy az autonómiát felülről lefelé, nem megfordítva véli megalkotandónak, még pedig fokozatosan. Bende püspök a többiek helyeslése közt a hozzájárulást úgy magyarázza, hogy az a terhek levonása után fönmaradó tiszta jövedelem után történ-

jék. Szmrecsányi püspök a congrua rendezésére kíván szorítkozni; nem akarja egyelőre az autonómiát, kedvezőtlen lévén a politikai hangulat. A hercegprímás a szentszék levelét terjeszté elő, mely az autonómia rendezését óhajtanónak nyilvánítja ugyan, de föntartja magának a hozzászólást. Mihályi püspök a görögkatholikus plébániák érdekében megelégednék azzal, ha a congrua-segély nem a plébániák száma, hanem a hívek száma szerint kerülne fölosztásra. Fireczák püspök kijelentette, hogy plébániái reducálhatók ugyan, de a baj a görögkatholikus papok nagy számában van. Az autonómiára nézve azt a nézetét nyilvánította, hogy a felülről lefelé építendő ki, minthogy a fejlesztésnek ez a módja a katolikus egyház szellemének inkább felel meg, mint az ellenkező mód. Fehér Ipoly pannonhalmi főapát kijelenté, hogy a szerzetrendek a congrua-ügygel szemben tartózkodólag viselkednek, minthogy az csupán a lelkészkező papságnak szükséglete, a tanítórendek vagyona az oktatás ügyének van szánva.

Végre határozatilag kimondották, hogy a püspöki kar elvben elfogadja Schlauch püspöknek a congrua és az autonómia együttes megoldása iránt előterjesztett javaslatát és azt a hercegprímás elnöklete alatt, felerészben a püspöki kar tagjaiból, felerészben pedig világiakból szervezendő tizenötös bizottságnak adja ki a célból, hogy a részleteket dolgozza ki és a kivétel módozatai iránt a püspöki kar elé tüzetes javaslatot terjesszen. A püspöki kar mindjárt meg is választotta a hét püspöki tagot; a világiakra nézve pedig megkérte a hercegprímást, hogy hívjon meg hét egyént a törvényhozás két házából és a parlamenten kívül álló körökből.

VI.

Ezzel az autonómia kérdése megindult, egy kissé szélesre aradt s azután megállapodott. A hercegprímás a tizenötös bizottságba a hét püspöki taghoz hét világit hívott meg, túlnyomólag főurakat, határozott felekezeti pártszínezettel. A bizottság 1893. évi január 17-dikén tartotta első ülését. A Schlauch-féle javaslat képezvén a tanácskozás tárgyát, természetesen a congrua és az autonómia kérdése együttesen került szőnyegre. A hercegprímás rövidesen összegezte a con-

grua-ügy állását; előterjesztette, hogy míg a legfelsőbb elhatározás értelmében az ügy hosszabb tárgyalás után megoldást nyerne, a fölségtől szóval és írásban engedélyt eszközölt ki arra, hogy a szegény papok sorsáról másképen gondoskodhasanak. A congrua és az autonomia körül fölmerült részletes vitában elfogadták gróf Apponyi Albertnek azt az indítványát, mely szerint a hercegprímás a püspöki kar nevében a káptalanokat és a birtokos szerzetesrendeket, az apátokat és a prépostokat szólítsa föl, hogy a congruához való hozzájárulás iránti beléegyezések iránt nyilatkozzanak.

A káptalanok, a szerzetesrendek főnökei, a javadalmas apátok és prépostok által beadott nyilatkozatok sokban eltérő nézeteket és különféle kívánalmakat tartalmaznak. A káptalanok többsége egyetért abban, hogy elvben készek a congruához hozzájárulni, de az ügy további fejlődésében meghallgattatni kívánnak. Az esztergomi főkáptalan azt a nézetét fejezte ki, hogy a congrua kérdése maradjon kizárólag a clérusnak belső kérdése. A győri káptalan ellenzi a tehernek bekelezését; a congrua-segély nagy részét az államtól, a valásalapától várja. A székesfehérvári káptalan nem kívánna az utódokat kölcsönrel lekötöni. A csanádi káptalan a plébánosai fölsegélésére szánt alapot a sajátjának tekinti, méltánytalanságnak tartván, hogy az ő papjainak jövedelmét, a másokéi javára, csorbítsa. A gyulafehérvári káptalan kijelentette, hogy a status-gyűlés határozatához képest a congrua-ügyet rendezni akarja alkotmányához híven, önállón és külön. Több káptalan a görögkatholikus plébániák számának apasztását kívánja; sőt a kassai káptalan megjegyezte, hogy a segélyezés módja azt a benyomást teszi reá, mintha a kérdést a görög katholikus plébániák érdekében hozták volna szőnyegre. Különben megjegyezte a kassai káptalan, hogy a congrua-alap megteremtéséhez a római katholikus egyházi személyek és testületek $\frac{8}{10}$ -eddel, ellen a görög szertartásuak $\frac{2}{10}$ -eddel fognak hozzájárulni. A szükséglet épen ellenkezőleg áll: utóbbiaké $\frac{8}{10}$ -ed, előbbieké $\frac{2}{10}$ -ed. Ezt nem tartja igazságosnak, azért kimondandónak véli, hogy a pénz felét a római katholikusokra, másik felét a görög katholikusokra fordítsák. A római katholikusoknál a congruát 800 forintra lehetne kiegészíteni s ezzel a görög katholikusok kényszerülve lennének plébániáik számát apasztani. — Hat káptalan, tekintettel szegényes javadalmazá-

sára kijelentette, hogy a congrua-alaphoz semmivel sem járulhat.

A pannonhalmi főapát, a csornai premontrei prépost és a zirczi cisztercia apát, valamint a kegyes tanítórend tartományi főnöke kijelentették, hogy a congrua-ügy csak a világi nagyjavadalmasokat illeti, a szerzetesrendeknek különös közoktatási céljaik vannak; különben ők a kegyuraság címén rájuk rótt terheknek annyira eleget tesznek, hogy congrua címén rájuk új terheket róni lehetetlen. Ugyan így nyilatkozott a jászói premontrei prépostság kormánya is. A Jézus-társaság rendtartományi főnöke, a kapornoki apátság után, elvben késznek nyilatkozott a congrua-alaphoz oly módon hozzájárulni, mint más szerzetek, de megjegyezte, hogy rendje voltaképen a kolduló szerzetek közé tartozik s föladata a nevelés és a tanítás. A vágújhelyi javadalmas prépost oda nyilatkozott, hogy ő csak a kegyúr beléegyezésével járulhat a congruához, de ez csak úgy történhetnék, ha általánosságban a jobb javadalmú plébániákat is igénybe veszik. Több apátság egyszerűen kijelentette, hogy a congruához hozzájárulni hajlandó.

Ha mind e nyilatkozatok különféleségét és a bennök rejlő elvi jelentőségű nézeteket fontolóra vesszük, el kell ismerni, hogy gyors segély nyújtása, vagy, a mint a jelszó mondja, a congruának általános érvényű ideiglenes rendezése a lehetetlenséggel határos. A tizenötös bizottság, természetesen, csak az ideiglenes rendezést vehette célba, minthogy a végleges rendezés más tényezőkre van bízva, egyelőre a kiegészített vegyes bizottság hatáskörébe tartozik. De azért tény, hogy a különféle nyilatkozatok becses tájékoztató anyagul szolgálhatnak a vegyes congrua-bizottság elhatározásaihoz is.

VII.

A congrua rendezése fölötti tárgyalásba azontúl belé-vonták a nagyjavadalmak jövedelmeinek összeírását is. Az autonomia kérdése lassanként leszorult a napirendről; sőt később nyíltan is a millennium utánra halasztották. A congrua-ügyben is bizonyos tekintetben elülről kellett kezdeni, minthogy a régi vegyes bizottság javaslatával kudarcot vallott

és a főpapok külön összeírási tevékenysége bal eredménnyel végződött.

A miniszternek 1893. évi november 27-dikén a hercegprímáshoz intézett sürgető levele következtében, a püspöki kar ülést tartott. Ebben az egri érsek, hasonlóan annak idején a vegyes congrua-bizottságban tett indítványához, újra azt indítványozta, hogy a lelkészi jövedelmek egyházi és világi tényezőkből álló vegyes bizottság útján hitelesen összeírandók és hogy a püspöki kar a segélyezés módozata és mérve iránt közvetlenül tanácskozzék a káptalanok képviselőivel és az egyházi nagyjavadalmasokkal. A püspöki kar ilyformán határozott.

1894. évi január 17-dikén a püspöki kar a káptalanok kiküldöttjeivel, a javadalmas apátokkal és prépostokkal, valamint a szerzetesrendek főnökeivel tanácskozott. A beteg hercegprímás helyett az egri érsek elnökölt. Többek fölszólalása után a tanácskozmány határozatilag kimondotta, hogy a segélyszükséglet földerítése céljából a lelkészi javadalmak előre megállapítandó egységes irányelvek szerint, újra egyetemlegesen összeírandók. Ezután az elnöklő érsek fölvetette a kérdést: nem lenne-e czélszerű, a segélyhez járulás mérvének megállapíthatása végett, a segélyhez járulóknak javadalmait is összeírni?

Fehér Ipoly pannonhalmi főapát a saját rendje és a többi rendek képviselőjében kérte a szerzetesrendek javadalmi összeírásának mellőzését, minthogy ezek kizárólag tanügyi czélokra szolgálnak. Beszédjében utalt a vallás- és a tanulmányi alap rendeltetése közti különbségre; ilyen különbség áll fenn a világi és a szerzetesrendi főbb javadalmak közt is, amazok a lelkészek segélyezésére, emezek ellenben tanügyi czélok előmozdítására szolgálnak. Erre az elnöklő érsek a főapát által tett megkülönböztetés veszélyességére utalt, mondván, hogy már most is van áramlat, mely a tanulmányi alaptól megtagadja a római katolikus jelleget. Különböző nézete szerint a szerzetesrendek száma II. Ferencz király által 1802-ben kiadott restitutionale diploma nem zárja ki ridegen a szerzetesi javadalomnak a tanügytől eltérő más célra való alkalmazhatóságát; ezt bizonyítja az erődítvényekhez való hozzájárulás iránti intézkedése, de a diploma az egyházi kegyúrnak kötelezettségei alól sem mentette föl a szerzetesrendeket. Ezután a tanácskozmány, a pannonhalmi főapát, a zirczi

apát, a jászói rend képviselője és a piaristák főnöke ellenében elhatározta az összes nagyobb egyházi javadalmaknak, még pedig ugyancsak a kormány útján való összeírását; tehát köztök a szerzetesrendek javadalmainak összeírását is. Pótlólag hozzátették, hogy az összeírás a kataszteri jövedelem alapján történjék.

A szerzetesrendek meg nem nyugodhatva a püspöki kar határozatában, a miniszterhez és a püspöki karhoz memorandumot intéztek. Ez okmány az erős meggyőződés hangján és jogtörténeti adatok alapján van írva és a könyvnek talán legérdekesebb részlete. Ebben a szerzetesrendek abbéli meggyőződésüket fejezték ki, hogy a congrua följavításához nem kötelezhetők és javadalmaik az összeírás alól kihagyandók, mint-hogy alapítványi kötelezettségek és jogkörük a congruához való hozzájárulás kötelezettségétől lényegesen különbözik. Egyébiránt a tanítórendek hozzájárulási kötelezettségét — mondja a memorandum — a püspöki kar nem is állapította meg, de meg sem állapíthatta; erre csak a fölség és az 1848: III. törvényzikk 6., 7. és 9. §§-ai értelmében a miniszter lenne illetékes. A három tanítórendet illetőleg kiadott diploma restitutionale és a piaristáknak fehérvári custodia-tusára nézve kiadott okmány főczélnak a tanító-ügyet jelöli meg. Igaz, hogy királyaink rendszerint háromféle segélyezést (subsidiium ecclesiasticum) kívántak az egyházi birtokokból; úgy mint segélyt: a) az erődítési alap részére (pro fortificatorio); b) a papnöveldek föntartására és az elaggott papok segélyezésére (seminariumi alap); és c) a lelkészi pénztár részére (pro cassa parochorum); a két utóbbiból képződött a vallásalap. De a felsorolt segélyezési kötelezettségek nem terhelhetik a szerzetesrendeket. Az erődítési alaphoz való hozzájárulás kötelezettsége megszűnt, a mióta a papság épen úgy adózik, mint bármely más állampolgár; különben is ez volt a papok hadi adója. A papnöveldei alaphoz való hozzájárulásra a tanítórendek nem köteleztek, sem a három főrend az 1802-ben kiadott diploma restitutionale által, sem a piaristák az 1807-ben kiadott adománylevél által. A szerzetesrendek azért nem kötelesek papnöveldek czimén a vallásalaphoz járulni, mert magok kötelesek gondoskodni papnövendékeik neveléséről és kiképzéséről, elaggott papjaik ellátásáról. A lelkészek pénztárához (cassa parochorum) sem kötelesek járulni, ellenben a

világi főjavadalmások igen, minthogy végrendelkezési joggal bírnak. A szerzetesrendek kötelezettsége csak a saját birtokai-kon működő plébánosok javadalmazására és szükség esetén a plébániák szaporítására szorítkozik. A multa visszatekintőleg a memorandum jogtörténeti adatok nyomán kimutatja, hogy a tanítórendek javadalmai közül csak azok tartoztak a vallás-alapha fizetni, a melyek 1. világi főpapok kezére jutottak és 2. a melyek Magyarországon kívül eső szerzetesrendekhez voltak csatolva, a tanítórendek a memorandum végén kérik a minisztert: részökre a felségtől elvi kijelentést eszközöljön ki az iránt, hogy a lelkészi congruához járulni nem kötelesek és ezért javadalmaik összeírása maradjon el.

VIII.

A papság körében lefolytatott tárgyalások eredményeiben az új világi tagokkal kiegészített vegyes congrua-bizottság bőséges anyagot talált. Az egri érsek elnöklete alatt ülésézőn, elhatározta, hogy a miniszter útján kéri a felséget, engedné már most a lelkészi javadalmak összeírását, párhuzamosan az előzőleg megoldandónak jelzett kérdések tárgyalásával, abból a czélből, hogy ennek megtörténte után az összeírás véglegesen foganatosítható legyen. A bizottság albizottságot küldött ki, melynek működése alatt leérkezett a felség engedélye.

Az albizottság hivatása volt az összeírási módozatok megállapítása; meg is állapította. Elkészítvén a plébániai jövedelmek összeírási módjára vonatkozó munkálatát, ezt a bizottság elé terjesztette, a mely ellentétben a kimúlt régi vegyes bizottság határozatával, egyértelműleg a hiteles okiratokkal támogatott, két, esetleg három fórum által fölülvizsgált önbevallás elvét fogadta el. A helyszíni nyomozó rendszert elejtette.

Messzire vezetne a vegyes congrua-bizottság messziható határozatainak részletes méltatása; csupán a főbb elvek megemlítésére szorítkozom.

Az összeírásnál minden jövedelmi vagy kiadási tétel hiteles okirattal igazolandó; úgy, hogy az összeírásnak tulajdonképeni alapját kevésbé a bevallás, mint inkább a beval-

lott tételek valódiságát és helyességét bizonyító okiratok képezik. A lelkészi összeírás első correctióját, az alakiség szempontjából, az egyházi főhatóság gyakorolja, a nélkül, hogy az egyes bevételi és kiadási tételeknél érdemi elbírálásba bocsátkoznék. Az érdemi fölülvizsgálatot a megyei és városi törvényhatóságokban vegyes fölülvizsgáló bizottság gyakorolja; elnöke az első tisztviselő, egyházi tagjai az egyházmegyei főhatóságnak három kiküldöttje, világi tagjai a pénzügyi igazgató, a tiszti ügyész, a főszolgabíró, illetve városi tanácsos vagy polgármester és a törvényhatóság egyik jegyzője mint előadó és tollvezető. A fölülvizsgáló bizottság határozata ellen egy szervezendő congrua-bizottsághoz lehet fölfolyamodni. — A lelkész bevallásának büntetési sanctiója is van, tudniillik a congrua kiegészítésére való igénynek elvesztése. Helyeslendő rendszabály ugyan, de itt valami óvóintézkedésről is kellend gondoskodni, nehogy valamely lelkésznek közönye vagy ellenkezése az utódnak is árton. — A bizottság irányelveket is terjesztett elő, melyek a bevételek és kiadások tételei összeállításánál követendők; hasonlólag utasítást is dolgozott ki, az eljárásra, a mintákra és kitöltések módjára nézve.

A bizottság a nagyobb javadalmak összeírására vonatkozó irányelveket is tárgyalás alá vette. Az összeírás módzatára nézve a nagyobb egyházi javadalmakat két csoportra osztotta, a szerint a mint az 1715 : XVI. törvénycikk rendelkezése alá esnek vagy nem. Az előbbiekre nézve — ezek: az érsekségek, a püspökségek, a királyi adományozásból nyert apátságok és prépostságok — azt találta a bizottság, hogy jövedelmeik a vallás- és a pénzügyi miniszteriumok által sikeresen összeírhatók, minthogy e miniszteriumok a javadalmak törzsvagyonára vonatkozó adatok birtokában vannak. Ellenben az idézett törvénycikk rendelkezései alá nem eső többi nagyobb javadalmaknál — ezek: a székes- és társaskáptalanok, a magán kegyuraság alá tartozó apátságok és prépostságok — törzsvagyonuk a két miniszterium ellenőrzése alá nem tartozván, jövedelmeik összeírásánál szintén az okiratokkal támogatott bevallás elvét kellett elfogadni. Ezek összeírásánál ugyanazok az elvek követendők, mint a lelkészi javadalmak összeírásánál.

A bevallás útján összeírt nagyobb javadalmak összeírásánál az első correctiót, az alakiség szempontjából, szintén az

egyházmegyei főhatóság gyakorolja, mely azonban az adatok helyességének érdemi elbírálásába nem bocsátkozik. Az alakilag kifogás alá nem eső összeírások az egyházmegyei főhatóságtól a vallásügyi miniszterhez kerülnek, mely az összeírásokat érdemi fölülbírálás végett a központi congrua-bizottsághoz teszi át.

A javadalmas szerzetesrendek javainak összeírását nem javasolta a bizottság, minthogy céljuk a közoktatás; de a bizottság a miniszternek javaslatba hozta annak elbírálását, ha vajon a javadalmas tanítórendek II. Ferencz király visszaállító okmányában rájuk ruházott egyházi és iskolai kötelezettségeknek teljes mértékben eleget tesznek-e. E határozat ellen az egri érsek, vesztett posztíójához szilárdúl ragaszkodva, különvéleményt adott be, indítványozva, hogy a tanító szerzetesrendek javadalmai a congrua szempontjából szintén összeírandók.

A vegyes congrua-bizottság az 1887. évi márczius 22-iki legfelsőbb elhatározásban felsorolt előzetes kérdések megoldása iránt is hozott határozatot. Nevezetesen 1894 évi márczius 16-ikán tartott ülésében, az elnöklő egri érsek indítványára elhatározta, hogy az előzetes kérdések tisztázása végett négy albizottságot küld ki. A megválasztott négy albizottságot a következő teendőikkel bízta meg: 1. a kegyuraság; 2. a párbér és a hívek mindennemű szolgáltatásai; 3. a stóla, az alapítványok és az erdélyi latin szertartású egyházmegyének esetleges bevonása, és 4. a görög szertartású lelkészek és a görög katolikus plebániák szabályozása.

A püspöki kar 1894 évi október 11-én tartott tanácskozmányában a vegyes congrua-bizottságnak munkálatait, miután azokat egy albizottság által is tárgyalhatta volt, némi módosításokkal, magáévá tette. A mi különösen a szerzetesrendek javadalmait illeti, ezekre nézve is elfogadta a vegyes congrua-bizottság javaslatát, azaz Samassa érseknek különvéleménye ellenére, azokat nem mondta a congrua kiegészítése céljából összeírandóknak. A hercegprimás a püspöki kar elhatározását közölte a miniszterrel, ki hozzá a felség jóváhagyását kieszközölte; ezt az országos congrua-bizottság 1895 évi május 17-iki ülésében tudomásul vette.

Ezzel a congrua ügyének tiz évi története jelentős zárponthoz ért. A vázolt végeredményben az egyházi és a világi

elemek egyetértő megállapodásra jutottak. És habár a munkálatok további folyásában az egyházi és a világi tényezők összehangzatos közreműködése biztosítva látszik, mégis mondhatni, hogy az eddig elért eredményben az egyháziaknak befolyása, különösen Samassa érseké, hatott keresztül. A congrua rendezése terén újabb lépés jelezhető, a mennyiben Wlassics választásügyi miniszter 1896 évi márczius 17-én az életbe léptető rendeletet adta ki, melylyel az összeírás megkezdésének idejét 1896 évi június 20-ikára tűzte ki és melyben az összeírás és fölülvizsgálás módját részletesen megállapította és az egyes cselekvényeket szoros határidőkhöz kötötte.

De az elfogadott és életbe léptetett összeírási módozattal csupán az alap van megteremtve, a megalkotandó rendszernek csak kerete van megvonva. A lényeg, a tartalom még messzi láthatáron van; megvalósítása sok ellentétes érdeket fog mozgalomba hozni. Az előlegesen megoldandó kérdések, a congrua szükségleti összegének végleges megállapítása, a szükséglet fődözésére szolgáló források megjelölése és a járulékoknak fölosztása a különféle fődözeti források közt, — ezek mind oly zátonyok, melyeken a kérdés végleges megoldása, ha az eddigi arányokban halad tovább, még sok ideig elhúzódhatik, könnyen hajtörést szenvedhet.

IX.

Az eddigi fejezetekben, gróf Széchenyi Miklós apátnak bő adatokat tartalmazó könyve alapján, fő vonásaiban híven kifejteni igyekvém a congrua tíz éves történetét, helylyel-közzel tárgyilagos észrevételeket koczkáztatva. Érdemes szerzőnk előttünk fekvő könyvének utolsó részében azokkal a forrásokkal is foglalkozik, melyek a congrua-alap megteremtéséhez igénybe vehetők volnának. Ebbeli fejtegetései megfontolásra érdemes eszméket tartalmaznak. A segélyforrások megjelölésénél nagyjában mindenki azonos eredményre szokott jutni s ez nem is lehet másképen, hiszen a források úgy szólva nyilvánvalók; az eltérés a források kihasználásának mérve, egymás közti aránya körül nyilatkozik leginkább s ez képezi a dolognak legnehezebben megoldható, mert sok ellentétes érdeket érintő oldalát.

Majd mindenki a vallásalapot tekinti első és fő forrásnak. De szerzőnek igaza van abban, hogy a vallásalap túl van terhelve és reá legfőlebb abban a mértékben számíthatni, a a milyen mértékben a congrua följavítása céljából mostanában is igénybe szokták venni. Javulás nem a nagyobb mértékben való igénybevételtől várható, hanem a helyesebb arányban való igénybevételtől. A vallásalaphól folyó segélyeket mostanában nem mindig méltányosan adják: néha oly lelkészek congruáját egészítik ki, a kiknek congruája a minimumot jóval meghaladja, de gyakran a leginkább szűkölködő lelkészek semmiben sem részesülnek. Ha tehát a hiteles összeírás eredményéhez képest történik a segélyezés, a vallásalap lényeges tényezőjévé válik a congrua följavításának.

Egyik fő segélyezési forrás a nagyjadalmasok hozzájárulása; habár meg vagyok győződve, hogy ezt rendesen túlbecsülik. Ez iránt elvégre is egyetértésre kell jutniok mindazoknak, a kik túlzott radicalis nézeteknek nem hódolnak; ilyeneket azonban el nem fogadhatnak azok, a kik történeti intézményeken nyugvó állami létünknek magasabb érdekét tartják szemük előtt és a kik egy fontos közjogi intézménynek gyöngítését nem akarják. E forrás igénybe vételének mérve iránt bajos előleges számításba bocsátkozni; szerzőnk sem teszi és alaposan nem is tehetné mindaddig, a míg az egész vonalon az összeírás eredménye és a szükséglet nagysága ismeretes nem lesz és míg az igénybe veendő források iránt megállapodás nem történik. Ezért Schlauch, Császka és Samassa idevágó terveiről is korai dolog beszélni. Egyelőre csak az általános irányelvek állíthatók föl és ezek abban központosúlnak, hogy a hozzájárulás ne vegye annyira igénybe a nagyjavadalmasokat, hogy másnemű kötelezettségeiknek és társadalmi állásuk kívánalmainak meg ne felelhessenek.

A congrua-alapnak egyik legfőbb forrása az alsó papság megadóztatása s ezt czélszerűen nyugdíj-alap megalkotásával lehetne összekötni. Minden más forrás fölött az az előnye van, hogy a legáltalánosabb és azért a legbőségesebb jövedelmet ígérő forrás. Kiterjedhet minden egyházi személyre, akár a lelkipásztorkodás, akár a tanítás, akár az egyházi közigazgatás terén működik. Persze a megadóztatás mérvének simúlnia kell az adóalanyok jövedelméhez, azért tételei különfélék és a legkisebb részletre kiterjedők legyének. Az eszme megvalósítása

ellen indokolt kifogást alig lehet tenni: az egész legföljebb nehéz mennyiség-tani problema. Szerzőnk méltán kiváló súlyt helyez e segélyforrásra és alaposan czáfolja Boncz alapítványi ügyigazgatónak az egyházjog és a jogtörténet köréből ellene fölhozott érveit. Egyébként is nehéz volna belátni, miért ne alkossanak magoknak az egyházi személyek segélyezési és nyugdíjazási alapot, holott azt minden más érdekeltségi kör alkalmazottjai, még a magán vállalkozás terén működők is, dicséretes buzgalommal teszik.

Segélyforrásul említi szerzőnk, mint általában mindenki, a ki ez ügygyel foglalkozik, az alsó papság köteles hagyományait, a főpapok hagyatékát és a nagyjavadalmak időközi jövedelmeit.

A Kollonich-féle egyezményben nem foglalt javadalmak szabad végrendekezési joggal bírnak. Vannak ugyan általános és egyházmegyénként érvényes szabályok, melyek értelmében a lelkészek valamit egyházi czélokra kötelesek hagyományozni; csak, szerző nézete szerint, ki kellene mondani, hogy ez a valami a congrua-alaphoz folyjon, vagy hogy ezen kívül is hagyományozzanak valamit a congrua-alapnak. Azt is kívánja szerző, hogy a végrendelet nélkül elhunyt lelkészek hagyatékának az egyházat illető egyharmadát szintén a congrua-alap javára kell fordítani. A nagyjavadalmak hagyatékából az egyháznak jutó egyharmadra és széküresedés esetén a főpapi javadalmak időközi jövedelmére vonatkozólag, melyek úgysis a vallásalapba folynak, szintén azt kívánja szerző, hogy a congrua-alap szaporítására szolgáljanak. Épen úgy, nézete szerint, a kanonoki állásoknak időközi jövedelmei, legalább részben szintén a congrua-alapra lennének fordítandók. Ez indítványok ellen észrevétel alig tehető ugyan, de még sem hiszem, hogy e forrásokból, tekintve az általános szükséglet nagyságát, a congrua-alap nagy mérvű szaporodásban részesülhetne; egyrészt azért, mert e forrásokat részben már most is elaggott papok támogatására, szükölködők fölsegélésére és hasonló czélokra fordítják, de másrészt azért is, mert az indítványok értelmében történvén az alkalmazás, más egyházi czélok fognak fedezetüktől elesni és ez által oly szükségletek fognak fölmerülni, melyek fedezéséről másképen kellend gondoskodni. De a congruaügy általános rendezéséről lévén szó, a hagyatékok és az időközi jövedelmek forrása még sem mellőzhető.

Segélyforrásul szerzőnk a kincstár igénybevételét is említi; a mennyiben a főpapok végrendelkezési szabadsága engedélyezéseért a kincstárba fizetni szokott illetéket a congrua-alapnak szánja, minthogy, érvelése szerint, a kincstár az egyházi vagyonból az egyenértéki illeték által amúgy is nagy összeget húz. Eszmetársulás révén az is ajánlatos, hogy a végrendelet nélkül elhunyt főpapok hagyatékából a kincstárnak járó harmadrész is a congrua-alapba folyjon. Az állam, csak-hogy a congrua-ügynek általános rendezése a nyugdíjazási ügyvel kapcsolatosan megvalósuljon, bizonyára lemondana e bevételekről. Ezekon kívül a kincstártól legfőlebb valami kiegészítő évi járulékot, de egyéb nagy áldozatot alig várhatni, minthogy kegyüri kötelezettségeinél fogva amúgy is sokat költekezik, a többi szegényebb hitfelekezeteket is segítse s a jövőben még nagyobb mérvben lesz kénytelen segíteni. Különben az érintett segélyforrások összeségökben méltányosan és kellő arányban kihasználva, valószínűleg elégségesek is lesznek a felmerülő szükséglet fődözésére.

Szerző nem tárgyalja azoknak a magán- és közjogi kérdéseknek megoldási módját, melyek az ügy végleges rendezésével együtt járnak és melyek a négy albizottságba utalt előleges kérdések lényegét teszik; de bő adatokat tartalmazó forrásművét a legjobb kívánságokkal zárja be a folyamatban levő nagy munkálat sikere iránt. Minden helyesen gondolkodó csatlakozik jó kívánságaihoz; mert a kérdés nem csupán az egyházi rendnek belső kérdése, de fontos társadalmi kérdés is egyszersmind, melynek hordereje következményeiben minden hazafira, rendi és valláskülönbség nélkül, kihat.

JOÓB LAJOS.

A MAGYAR EGYENES ADÓK REFORMJA.

Mióta államunk háztartásában megszűnt a hiány s az egyenes adók reformja egész határozottan, sőt követelőleg az előtérbe lépett: minden rendű tervek és egyoldalú, érdeksugallta vélemények között egyetlen főgondolat áll rendületlenül; az egyetlen szilárd pont, a melyben az egymást kúszán keresztező jámbor óhajtasok és merész hypothesisek összetalálkoznak, az a követelés, hogy mostani adórendszerünkbe a személyhez tapadó jövedelmi adót kell behozni. A jövedelmi adóval foglalkozott a magyar gazdák congresszusa s ugyanarra fektette a fősúlyt a budapesti kereskedelmi- és iparkamarának 1893 decemberében kiküldött bizottsága; ezt az adót állítja oda a reform főszlopául az 1893-iki pénzügyminiszteri memorandum, miután a parlamenti beszédek és hirlapi cikkek egész raja hangosan felszólalt érdekében. Végül, talán szükségtelen is megemlítenem azt, hogy az utolsó évek adó-értekezései egyetlen kérdést sem tárgyaltak oly buzgó hévvel, mint ezét az adóét, a melynek behozatalára az írók a legkülönbözőbb módszereket kínálták, s a melyet a legváltozatosabb bajok gyógyító írjául használnának föl.

Keveset mondok, ha azt mondom, hogy a pénzügyi kérdések olvasó- és beszélő közvéleménye a jövedelmi adó mellett foglalt állást, ezzel az eszmével töltötte meg a közönséget, a mely kezdi hinni, hogy itt nemcsak egy közönséges adóreformról van szó, hanem egy olyan új intézmény beültetéséről, a mely sokaknak nagy könnyebbséget hoz és talán egész gazdasági világunk arczatát meg fogja változtatni. Közelebb járok az igazsághoz, ha úgy szólok, hogy az adótanulmányok, melyek könyvpiacunkon egymás sarkába

lépnek, annyira neki hevílve kardoskodnak ennek az adófajtának érdekében, hogy szinte napról napról látni, hogy hajtják bele magokat a teljesen kivihetetlen tervekbe, és szép mondatok árján hogy merülnek el nem földön-született hypothesisokba, a melyekhez támaszt sehol sem lehet találni, ha csak a levegőben nem. Így egyik közgazdasági írónk, az *Adók reformjáról* meglehetősen felületességgel írt könyvében, azt a programot állítja föl, hogy meg kell szüntetni a hozadék-adók rendszerét, lehetőleg a földadó-kataszterrel egyetemben; «meg kell szüntetni a foglalkozások nagyszerű skatulyázását», — egyszóval szét kell törni mindazt, a mit csak magyar egyenes adó rendszernek hívunk, s mindezt a személyes adó vagy adók kedvéért. Ha hozzáveszszük ehhez azt, hogy pénzügyi, gazdasági és sociális oldalról mi minden szépet hallunk, a mit mind ennek az új adónak kell megvalósítania, akkor csakugyan elérkezünk Schäftelehez, a ki mind e következő változások bekövetkezését a jövedelmi adótól várja, mondván: *) «a jövedelmi adó a leghatalmasabb érdekeket tudja mozgósítani abban az irányban, hogy a fogyasztási adók hibái kiegyenlíttessenek, hogy — a jövedelmet szerző állami vagyon megmaradjon, hogy az állam, a mennyire csak lehet, elkerülje a törlesztés nélküli adósságokat, és végül, hogy akadályozzon minden fölösleges és időszerűtlen állami kiadást». Továbbá: «a jövedelmi adó kulcsának legkisebb föltolása vagy leszállítása mindenfelé fölkelti a politikai erőket, a melyek hozzálátnak az egész adó- és pénzügyrendszer mindennemű megjavításához».

Tehát Schäftele szerint a jövedelmi adó mindazt megadja és mindenkorra biztosítja nekünk, a mit csak egy tökéletes államháztartástól kívánnunk lehet. De ez még nem elég, mert a következő oldalon már az a kijelentés történik, hogy ugyanez a nevezett jövedelmi adó az, mely az államnak és a társadalomnak békéjét megbecsülhetetlenül előmozdítja. Még ezen is túl tud Warschauer menni,**) a ki állítja, hogy ha ezt az egyetlen adót baj éri, akkor az államnak szervezete lázas rángatózásokat kap, úgy, hogy végre atomokra hull szét az egész állam-mindenség.

*) Schäftele: *Die Aussichtslosigkeit der Socialdemokratie*. 4-ik kiad. (1891) 131. lap.

***) Warschauer: *Zur Reform der direkten Steuern in Preussen*

Nem szólhatok most arról, hogy nemcsak mindazon kívánságok teljesülését nem várhatjuk a jövedelmi adótól, a melyek semminemű adótól sem követelhetők, — pedig ilyenek nagyrészt a hozzá fűzött reménységek, — de még azokat az énekeket is ki kell zárunk, melyek «tökéletes adóul» magasztalják fel őt; csak egyszerűen azt kívánom megállapítani, hogy tényleg egyenes adóink reformjának, a melyre évek óta készülünk, a főpontját a jövedelmi adó képezi, e körül forognak a tanulmányok s az egymással vivódó törekvések; hogy tényleg az egész reform-mozgalom irányát a jövedelmi adó kérdése szabja meg.

Ezért talán nem választottam helytelenül, midőn egyetlen czélt tűztem most magam elé s ez az, hogy úgy egyenes adórendszerünk jelen állapotát, mint másik oldalról a behozandó reformokat tisztán és kizárólag a jövedelmi adó szempontjából vizsgáljam meg. Lehetetlenségnek tartom azt, hogy egyetlen tanulmány keretében egyszerre meg lehessen beszélni a nagy pénzügyi igazságokat, magát a reformot s azonkívül még a részletek finom, de apró kérdését is; ilyen módszer mellett az író ha mást nem, de a perspektivát bizonyosan összetöri s kis és nagy dolgokat árul egymás mellett. Nem hinném, hogy célra vezetne, ha az első oldalon azt vitatnám, hogy az állampolgárok szolgáltatási képességek arányában adózzanak-e vagy pedig más alapelv szerint, s a huszadik oldalon már abba merülne el a fejtegetés, hogy a magánhivatalnokok lakbérét mi módon kelljen mentesíteni az adó alól. Ezért sem részlet-tervekbe nem megyek belé, sem az adóphilosophia alapkérdéseit nem bolygatom. Ez utóbbit annál kevésbé tehetem e helyütt, mert csak véget nem érő polemikák útján védhetném meg azt az álláspontomat, melyet két dolgozatomban fárasztó részletességgel kifejtettem, s mely szemben a nálunk és különösen a német földön elterjedt fölfogással, azt hirdeti, hogy a szolgáltatási képesség szerinti adózás nem fogadható el alapelvül, s hogy életbe léptetni azt az elvet teljes lehetetlenség.

Így egészen pontosan megvonhatom azt a keretet, a melyben mozognom szabad s talán így föl is állíthatom kérdésemet: mennyiben vannak meg a jövedelmi adó elemei a magyar egyenes adók mai rendszerében; hogyan állítható be az ez adó a létezők közé és behozatala minő hatással lesz most

fennálló egyenes adóinkra? Azt szeretném tehát kutatni, hogy jelen állapotunk, a reform és adórendszerünk jövő fejlődése egyen-egyen hogyan tűnnek föl és mily képet mutatnak egyetlenegy világosság szerint nézve őket s ez a világosság — a jövedelmi adó.

I.

Magyarországon ma tizenöt egyenes adó áll fönn. A hivatalos összeállítások csak tizenegyet sorolnak így elő: földadó, házadó, kereseti adó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, melyet a gyakorlat üzleti adónak hív, azután tőkekamat- és járadékadó, általános jövedelmi pótagó, bányaadó, nyereségadó, szállítási adó, fegyver- és vadászati adó, hadmentességi díj. Tényleg azonban elérjük a tizenötöt azzal, hogy a házadó két lényegesen különböző adófajra oszlik a házosztályadóra és házbéradóra; a kereseti adó pedig világosan négy külön adóra szakad, a melyek között legalább is vannak akkora különbségek az adóaláb megállapításától kezdve egész a kivetések eltérő módjáig, mint például köztök és az úgynevezett üzleti adó között. E tizenöt adó sorából azonban a négy utolsót (nyereség-, szállítási-, fegyveradó- és hadmentességi díj) a jövedelmi adó kérdése nem bántja s tényleg a reformáló tervek sem terjednek ki rájuk.

Megmaradt adóink kettős hozadéki adó rendszert képeznek. Céljuk voltaképen az, hogy az ország határsorompói között mindennemű forrásból származó jövedelmet le fogjanak az adó alá, de nem úgy, hogy a különböző jövedelmeket az egyes adózóknál összefoglalják s abból leütven a személy jövedelmét-szerző költségeit, adóssági kamatait stb., tekintettel lévén az illető adózó egyéni viszonyaira, az ő tiszta jövedelmét egy a személyhez simuló adóval megcsapolják; ha ezt tennék adóink, vagy azt akarnák cselekedni, akkor jövedelmi adórendszert alkotnának. De éppen nem ezt teszik, hanem nem törődnek azzal, hogy ki az az adózó személy, van-e még más forrásból is jövedelme, vagy nincs, van-e adóssága vagy nincs, s milyenek egyéni viszonyai; de egyszerűen magokat az adótárgyakat, a földet, házat, üzletet

veszik, külön-külön, úgy a mint vannak, s minden tekintet nélkül a személyre, megadóztatják azokat állandó külső jelek szerint, a melyek lehetőleg kevésbé specialisálnak, hanem mindig és mindenütt az átlagot keresik. Ez fő jellemvonása egyenes adóinknak, épen ezért hozadéki adórendszert alkotnak együtt mindenestül. Kettősnek mondhatom az adóépületet azért, mert mikor a többi adók már minden adótárgyat, a mennyire csak nehézkes mozgólataikkal meg tudták fogni, utolértek, akkor fölübök jön még egy új hozadéki adó, az általános jövedelmi pótagó, mely határozott százalékokkal fölemeli az adóforrások terhét s így egy második hozadéki adó réteget alkot. Nem szólva arról, hogy a II. osztályú kereseti adóban még majd egy harmadik rétegnek a félbenmaradt képleteit is meg fogjuk találni, most csak azt jegyzem meg, hogy az általános jövedelmi pótagóról azért ismétlem itt annyiszor, hogy hozadéki adó, mert újabban divatba jött ezt az adófajt, mint a jövedelmi adók maskaráját állítani oda s mulatságot csinálni abból, hogy a jövedelmi adónak, ez, az, meg ez a jellemzője mind hiányzanak ebből a «jövedelmi» adóból. Természetesen hiányzanak. Hiszen ez az elkeresztelt adó nem is arrogálja azt magának, hogy jövedelmi adó volna, de nyíltan bevallja, hogy hozadéki adó, a melyet nem is lehet a jövedelmi adók szempontjából fogni kritika alá. Nem védelmül hozom ezt föl az általános jövedelmi pótagó mellett, mert magam is eltörlésére szavazok, de nem hiszem, hogy a szempontoknak illetén összekeverése helyes bírálatra vezethetne még — az adóval szemben is.

Egyenes adóink közül, melyek ily hozadéki adórendszerré állottak össze, a jövedelmi adónak semmi vonására sem találunk a földadóban. Massív hozadéki adó ez, mely az ő mintaterek és átlagos becslések alapján megszerkesztett kataszterével, kontingált s nem változó előírásával, még a földtulajdonosok jelzalogos terheit sem véve számba, teljesen ráfekszik a földre, s az adó-lehárítások által szinte beiszsza őt a talaj. Így minden kötelék el van tépve, mely a hozadéki adóknak ezt a tipikus fajtát, a földbirtokos személyes viszonyaival kapcsolná össze; más szóval: egy oly adóval áll itt szemben a jövedelmi adó kérdése, mely tisztára idegen tőle s azért nincs mit keresnie itt annak, ki a jövedelmi adó után kutat. Ennél a földadónál, mely mechanikus rendszabályaival

ellent áll minden individualizálásnak, legfőlebb a technikai alapok javításáról, vagy arról lehet szó, hogy az adóösszeg följebb vagy lejjebb csúszszék, de semmi esetre sem találhatunk itt arra, a mit dolgozatunk keres: a magyar jövedelmi adó elhintett csiráira.

Házadóink már sokkal érdekesebbek. Abban az esetben, ha a magyar házadó történetéből egy hossz metszetet készítettünk, azt találjuk, hogy ez az adó egy egységes elv szerint fejlődik. Az 1850. márcz. 4-iki nyílt parancscsal életbelépett házadó előzője nálunk az 1843/4-iki adótörvényjavaslat. Ebben a javaslatban a házadó az épület adók alakulásának még abban a stádiumában van, a midőn a házadó kiszármazik a földadóból s ezért még ennek a jellemvonásait viseli magán annyira, hogy részben még telekadó is, épen úgy, a mint az olvasható ki az osztrák házadónak II. József által 1788-ban elrendelt szabályozásából is. Az 1850-iki pátensben azonban már kezd a házbéradó kiemelkedni. Ha pedig ezután az 1850-iki pátenssel szembe állítjuk az 1868: XXII. t.-cikket s ezzel viszont szemközt fordítjuk az 1875: XXIII. t.-cz. rendelkezéseit s illetőleg a mai állapotot, akkor egy folytonos, lépésről lépésre tartó fejlődést látunk, melynek egységes iránya ez: a ház hozadékának megadóztatásában a házbéradó mindjobban háttérbe szorítja a házosztályadót, mely nem keresi a házak valódi jövedelmezőségét, hanem város-klassziszokat állít föl s ezekben külső ismérvek (lakosztályok száma stb.) alapján osztja el az adót: viszont a házbéradóban mindinkább maga a bér, s nem a ház, vagy község nagysága lép előtérbe. Ennek a tételnek bizonyításául csak azt hozom föl, hogy szemben az absolut korszak házadójával, már az 1868: XXII. t.-cz. 3. §-a értelmében házbéradó alá vonja a bérbe adott házakat, bár oly községekben fekdjenek is, hol különben házosztályadó van behozva; a 7. §. a házbéradónak addigi egyenlő kulcsát megváltoztatta; az 1875: VII. t.-cz. pedig már a házosztályadót igyekszik a házbéradóhoz hasonlóbbá gyúrni az által, hogy az adótételeknek az 1868: XXII. t.-cz. 10. §-ában fölállított egységes schémáját összetöri s a városok nagysága szerint állapítja meg az adókulcsokat, a progressióról sem feledkezvén meg egészen.

Ez által már mindenestre közelebb jutott házosztályadónk a házbéradóhoz, mint ha a házak osztályozásának alap-

jául oly mechanikus ismérveket állított volna föl, mint a háztetők után való megkülönböztetés, (a melynek nyomait az 1850. osztrák Wildschgo-javaslatban találjuk) vagy a falusi házaknak a hozzájuk tartozó birtok nagysága szerint történő fölvételét, mint az 1861. porosz törvényben, vagy végre a beépített terület nagyságából vont következtetésen alapuló adózást, mint — részben, a bajorországi; nem is szólva, természetesen, az agyoncsépeelt francia ajtó- és ablakadóról.

Bármennyire hiánycsnak találja is valaki házadóink mai állapotát, (— és a részleteknél kétségtelenül sok baj van —) egyet el kell ismernie s ez az, hogy házadóink, saját fejlődésének egységes iránya szerint, folyton jobban közeledik a házaktól húzott tiszta jövedelemnek megadóztatása felé, sőt azt az egyik házadó, tudniillik a házbéradó már nagyrészt el is érte. Így mondhatom ezt azért, mert igaz ugyan, hogy a jelzálogi terhek kamata nem vonható le a tiszta hozadékból, sőt az épületfentartási költségek levonásánál is fix százalékot szab meg a törvény (1883: XLVI. t.-cz. 5. §.); azonban az érvényben levő törvények egész tenorja, kezdve az 1868: XXII. t.-cz. 1. §-ának kijelentésétől, egész a lakásüresedés czimén elrendelendő adóleírások pontos szabályozásáig, kétségtelenül e mellett tanuskodik.

Ezen a módon a házbér adó első hozadéki adónk, a melyben ráakadtunk a tiszta jövedelmet adóztató, agilis jövedelmi adó elemeire, vagy ha jobban tetszik: jeleire.

Daczára annak, hogy a házak hozadéka, a maga természete szerint, oly jövedelmi forrást képez, mely igen közel áll a földbirtok jövedelméhez, s e két jövedelmi ágnek jelleme hasonlatos, mégis abban a pillanatban, a mikor fölismertük, hogy a házbéradó kezdi egy részleges jövedelmi adónak az alakját felölteni, rögtön megakad szemünk egy igen-igen fontos jelenségen, a mely nézetem szerint, döntő súlylyal birhat egyenes adóink reformálásánál.

Akármilyen kis mértékben mutatkozzék is itt, észre kell vennünk azt a különös dolgot, hogy mihelyst a jövedelmi adónak csak egy csöppje is belejutott a házadóba, egyelőre nem várt tűnemény állott elő. A mint föntebb több ízben hangsúlyoztam, házadóink hozadéki adók. A házosztály adó tisztára az, de némi közeledést mutat a házbér-adó felé; alapjában ilyen a házbéradó is, azonban, mivel a házaktól húzott

tiszta jövedelmet akarja utolérni, azért a jövedelmi adó felé indul s ennek némely elemét magába szívta. Az által, hogy egy hozadéki adóba a jövedelmi adónak a paránya belejutott, ebben a házadóban összeütközés állott elő a hozadéki- s jövedelmi adó elemei között. Később fogom ugyan csak bizonyítani tételemet, de már itt fölállíthatom azt, ekképen: az a folytonos összeütközés és birkózás, mely a mi egyenes adóinkban egyfelől a hozadéki adóelvek, másrésztől a jövedelmi adó beléjük jutott elemei közt megvan, okozza első sorban azt, hogy adóinkból hiányzik az arányosság s hogy pénzügyi közigazgatásunk nem képes egységes gyakorlathoz jutni. Egyszóval: mindazon sok visszáságnak és bajnak a gyökerét, a melyet ma a magyar egyenes adókról kimutatnak, abban kell főként keresnünk, hogy bennök két különböző fajtájú adórendszernek, tudniillik a hozadéki adóknak és másrészt a jövedelmi adónak az elvei és szabályai vannak, ugyanazon adótárgy megadóztatásánál összekeverve, egy adóban.

Állításomat igyekezni fogom bebizonyítani adórendszerünk bírálatában, s erre különösen kedvező alkalom fog mutatkozni akkor, midőn azon adók vizsgálatára térek át, a melyek, az ingóságok jövedelmét s a keresetet fogják meg s melyek épen ezért önkéntelenül közel járnak a jövedelmi adó elveihez. Azonban annak bizonyosságául, hogy egy annyira massív jövedelmi forrásnak a megadóztatásánál is, mint a minő a házak hozadéka, meg lehet látni azt az összeütközést, s hogy ez az összeütközés épen a házadókba belecsöppent jövedelmi adóelemek miatt áll elő, szeretnék egy pár próbát tenni a házadókkal is. Ezzel be is végzem ennek a két hozadéki adónak bonczolgatását, mivel továbbat minket nem érdekel. Lásuk tehát.

Kohn Dávid *Adók reformjáról* írott munkájában helyesen mondja, hogy «a házosztályadó alá eső ház, ha üresen áll, ép úgy nem hajt hasznót a gazdának, mint a hogy nem hoz semmit a házbéradót fizető ház, ha nincsen lakója», s ezért fölveti a kérdést, hogy az időleges adómentességek miért ne adassanak meg ép úgy a házosztályadó alá eső házaknak, mint a házbéradó alá tartozóknak? Ez egy oly hiba, mely Kohn szerint abból áll elő, hogy a házadóról szóló magyar törvények a házbéradó és házosztályadó közti, önmagában véve nagyon helyes és igazságos megkülönböztetést nem

viszik következetesen keresztül. Kohn ugyan téved, mikor azt hiszi, hogy az időleges adómentességek nincsenek meg a házosztályadónál, mert hiszen világosan kiterjeszti rája azt az 1868: XXII. t.-cz. 23. §-a, melyet az Egyenes adótörvények és szabályok hivatalos összeállításának I. rész 119. §-a magyaráz; azonban egy nincs meg a házosztályadónál, tudniillik az, hogy ha időközben megüresedik a lakás, akkor nem lehet az adót leírni, a házbéradónál pedig lehet. Világos, hogy az egy igazságtalanság a házosztály-adót fizetők, tehát épen a szegényebb házbirtokosokra nézve s előny a gazdagabb háziuraknak. S miből áll ez az aránytalanság? Kohn azt mondja, azért van ez, mert a házosztályadó és házbéradó közti különbség nincs elég következetesen keresztülvive. Épen ellenkezőleg áll a dolog. A házosztályadó egy tiszta hozadéki adó, s mert ilyen, azért az adótárgy időközi hullámzásait nem is veheti figyelembe. Ez az egyik adó. A másik, a házbéradó, azonban a tiszta jövedelmet keresi, mert a jövedelmi adónak egy eleme beléjutott, ezért lakásüresedésnél okvetlenül meg kell engednie az adóelengedést, a mit meg is tesz, s ezzel megteremti a szegényebb adófizetők hátrányára az aránytalanságot. Mint látni való, ez az igazságtalanság szükségkép bekövetkezett, mert: a hozadéki és jövedelmi adó ugyanegy adótárgynál összeütköztek, és mert a házosztályadó és házbéradó közti különbség nagyon is következetesen vitetett keresztül.

Ha egy második példát veszek, a dolog még világosabbá lesz. Azt mondhatná valaki, — s ezt nem is vonnám kétségbe, hogy maga a házbéradó is sokban megtartotta hozadéki adó jellegét, a mi onnét is kitetszik, hogy miután három évre kivetették, a később beálló változásokat, mint a lakásbérek hanyatlását vagy emelkedését, a három éven belül, nem veszik figyelembe. Ez igaz. De a házosztályadó még itt is rosszabb helyzetben van, mert az oly nehézkesen van megszerkesztve, s oly kemény kapcsolatokkal beékelve a három év állandóságába, hogy még akkor sem lehet megváltoztatni, ha az adókulcs alapját képező osztályozás megváltozik. Így a pénzügyminiszterium kimondta, (56,011—1891 szám alatt), hogy a három évre jogerősen megállapított házosztályadó: a három évi kivetési cycluson belül eszközölt új összeírási munkálat alapján nem módosítható; sőt azt is megállapította, (9188—1891. sz. a.), hogy a három évre szóló adót azért, mivel

az illető hely időközben rendezett tanácsú városból nagy községgé vagy viszont nagy községből rendezett tanácsú várossá alakult át, változás nem érheti. Mindennek s különösen e két (házosztály- és házbéradó) közt főnforgó ellentétnek fontosságát s nagy horderejét azután élesen megvilágítja az, hogy mindannyiszor, a mikor csak arról van szó, hogy egy városban, mely eddig a házosztályadó alá tartozott, azután be kell hozni az általános házbéradót, mivel a község vagy város elérte az 1868: XXII. törvényczikk 8. §. ismérvét, akkor, a két adónem találkozásának és összeütközésének e határszélén, elkeseredett küzdelem támad a község és a pénzügyi közegek között, mintha csak jelképezni akarnák így, hogy e két különböző adó hogyan csatázik egymással. Innét, hogy gazdag városaink nagy részében ma is még csak házosztályadó van kivetve.

Miután ennyit beszéltem két házadónk érdekességéről, még csak egy utolsó pontját vizsgálom, hogy az átvezessen többi adóinkhoz.

A házbéradó azt akarja, hogy a háznak mindenféle bérhozádekát teljesen lefogja, a mint az az 1883: XLVI. törvényczikk 3. §-ának első három pontjából látható. Itt ismét a részleges jövedelmi adó egy elszakított eleme bujt a házadóba. Azonban az elv keresztülvitele nem teljes; az 1883: XLV. törvényczikk 3. §-a végén megjijed, s odahátrál, hogy a butorzat bérbeadása nem tartozik ám a házbéradóba s ennek a bére a házbérből levonandó. Mi lesz ebből? Ismét összeütközés. A pénzügyi közigazgatás tényleg azon van, hogy a házbérbe mindenféle jövedelmet lehetőleg bele szorítson; így tesz a pénzügyi közigazgatási bíróság, mely a világitási költséget (1609. sz. elvi jelentőségű határozat), s így a miniszterium, mely a vízvezetéki díjat (82,790—1889. sz. rendelet) számítja bele a lakás bérébe s vonja házbéradó alá. Egészen következetesen, most ha végsőig következetes akarna lenni, akkor a bérbeadót butorzat után járó díjat is ide kellene számítania. De itt megállítja a törvény, mely a hozadékai adót nem merte így kiterjeszteni. Erre tehát a 78,270—1893. sz. rendelettel kimondatott, hogy a bérösszegnek az a része, mely a butorzatra és felszerelvényekre esik, nem házbéradó, hanem járadékadó alá tartozik. A bérösszeget nem lehetett ketté vágni s ezért a *Pénzügyi Közlöny* 1895. évi 12. számában oly körren-

delet jelent meg, (121 P. M. szám), a mely szerint a gyógyfürdőhelyeken a butorzattal együtt bérbeadott házaknál a butor bére nem vonandó egyáltalán semminemű adó alá. indokolása: «eme bértöbblet nem képez oly jövedelmet, mely kézimunkából, ipar- és kereskedelmi üzletből, haszonhajtó foglalkozásból vagy személyes keresetből származik: ennél fogva az járadék- vagy egyéb adó alá tartozó jövedelemnek nem tekinthető». Így volnánk tehát a gyógyfürdőkkel, azonban a pénzügyi bíróság épen ellenkezőleg azt tartja, hogy a gőzmalmok bérbeadott felszerelése is igenis a járadékadó tárgyai (1421 e. j. h.), gyáraknál ugyanezt tartja maga a pénzügyminiszterium is, mely odáig ment, hogy «épülettel el nem látott pinczehelyiségek, ha bérbeadtnak, nem házbéradó, hanem járadékadó alá vonandók (6169—1880. sz. rendelet).

Ime ily zűrzavar és meghasonlás, mihelyst a törvény kétfelé vásik, mivel benne az alap természetét képző hozadékadóelv összeütközik a jövedelmi adónak egy elbujtatott, ellentétes jellemvonásával.

A házbéradó, midőn a házak tiszta hozadékát akarta elérni s ez által a részleges jövedelmi adó felé közeledett, a mint itt bemutattam, önkéntelenül érintkezett egyéb jövedelmi ágakkal, a melyektől, mint hozadéki adó, voltaképen el lett volna zárva. Így belenyúlt a járadék megadóztatásába is, s azért talán nem lesz helytelen, ha most ennek a jövedelmi ágnak az adójával, a tőkekamat- és járadékadóval foglalkozom.

A tőkekamat- és járadékadóval elérkeztünk az oly jövedelmi ágak megadóztatásáig, a melyeknél a hozadékból a személyi elemet mind kevésbé lehet kiválasztani; az egyén itt annyira közbejátszik, hogy a jövedelem és a hozadék egy bizonyos mértékig mindig összeesnek. Ennek a természetes következménye az, hogy az adóban is, mely ezeket a vagyonelemeket sújtja, a hozadéki adóba mindjobban és jobban belekeveredik a jövedelmi adóelem, s ennél fogva mind szaporábbak lesznek az összekocczanások a két adóelv között, az igazságtalanság pedig egyre nő.

A kamat- és járadékadóban egyszerre igen eredeti módon szólal meg a jövedelmi adó: a létminimumot kiveszi az adó alól az 1875: XXII. törvényczikk 2. §-ának parancsából, mely így rendelkezik: adómentes a 315 frotot túl nem haladó kamat

vagy életjáradék, a mennyiben az illető fél összes jövedelme adósságainak levonása nélkül ennél az összegnél nem több. Ez a paragraphus egyedül áll adórendszerünkben. Igaz, hogy a IV. osztályú kereseti adó is ismer ilyen mentességet, de a különbség nagy. Először is, a IV. osztályú kereseti adónál csak a 100 frtnál kisebb jövedelem van felmentve az adó alól: nem más indokból, de azért, mert az állandó fizetések, melyekre a IV. osztályú kereseti adó van kivetve, semmiképen sem tudnak kibújni az adó alól s így igen méltányos, hogy az állandó fizetések megadóztatásánál enyhe legyen a törvény, s ne legyen más jövedelmi ágak adójával arányos, mert ha az, úgy igazságtalanná válik. Másodsor, — és ezen sarkallik a dolog — egyedül a kamat- és járadékadó létminimumánál számítja oly módon a törvény az adómentes összeget, hogy az illető fél összes jövedelmét tekintetbe veszi.

Egy tiszta hozadéki adónál, mely az egyes adótárgyakat köti le, ez képtelenség. A hozadéki adó lehetőleg keveset törődik a személylyel, és épen semmit a személynek egyéb forrásokból nyert jövedelmével, vagy összjövedelmével. Ezt a szót, hogy összjövedelem, a hozadéki adó nem is ismeri, de annál inkább tudja, keresi azt a személyes jövedelmi adó, mert hiszen ő ebbe az összjövedelemben van beleültetve, ebből szedi minden erejét, egy szóval: ebből él. Következtetésünk tehát világos: midőn a kamat- és járadékadó adómentességet ad azoknak, a kiknek összes tiszta jövedelme 315 frtnál kisebb, akkor a kamat- és járadék hozadéki adójában ezen a ponton teljes erővel megszólal a jövedelmi adó hangja. Ha a kamatadó mindvégig hozadéki adó maradna, akkor nem adná meg az ily létminimum adómentességét. Mivel azonban a jövedelmi adónak belejutott egy erjesztő része, azért megteszi s azért — rögtön előáll mindaz, a mit előre megjósolhattunk, tudniillik az igazságtalanság egyrészt, és másfelől az adminisztráció ingadozása.

Az igazságtalanság abban van, hogy sem a szegény földbirtokos gazda, sem az iparos nem kap adómentességet, annyira nem, hogy még a két krajczáros földadót is látni, ellenben a kis tőkepénzes jövedelmét fölszabadítja a törvény az állam terhe alól. Azonban az még kisebb baj volna a másodikhoz képest, melyet úgy formulázok, hogy mihelyst így egyazon adóban hozadéki adóelv is van, és jövedelmi adó is, akkor

annak a törvénynek a gyakorlati megvalósításában, a közigazgatásban rögtön érezhető az ellenmondás, az ingadozás, mely bántó igazságtalanságokra vezet az egyes adózóikkal szemben. Azért, mert: a két adóelv összeütközése véges végig vibrál a gyakorlaton, s mindenütt bajt és aránytalanságot teremt. Tényleg úgyis áll a dolog, hogy bár a törvény meghagyja a 315 frton alúli kamat adómentességét, ez kevesebb esetben van helyesen keresztülvive, mint a mennyiben tévesen, sőt maga a pénzügyminiszterium is kényszerülve volt 136,972—1890. számú rendeletével kimondani, hogy a pénzügyintézetknél elhelyezett 315 forinton alúli kamatjövedelmek adómentességben nem részesíthetők. Ugyanígy határozott a jogi személyekre nézve a bíróság is 159. és 350. számú elvi jelentőségű határozatában.

Mi az oka annak? Igen egyszerű; egész adótörvényhozásunk s egész pénzügyi közigazgatásunk a hozadéki adók alapján s azok megvalósítására van berendezve akként, hogy minden jövedelmi ágat külön fogjon meg az adó, ennél fogva nem lehet azt várni attól a berendezéstől, hogy egy adónál, egy pontban egyszerre csak, mint a jövedelmi adó, az összes jövedelmet vegye tekintetbe, a mit ki sem tud számítani; legfőlebb azt, hogy találomra egyes esetekben érvényesíti a létminimum adómentességét, és teremtsen evvel — új panaszokat.

A házbéradónál kimutattam azt, milyen bajok teremnek abból, hogy a házadó nem fogja meg a házak összes jövedelmét, hanem ennek egy részét a járadékadó alá csúsztatja; még sokkal nagyobb hiányok és ferdeségek születnek azonban az által, hogy a kamat- és járadékadó tárgya nincs élesen elvágva minden más jövedelmi ágtól, és így nincs erősen és biztosan lekötve ez egy adó alá. A kamatadó egyik főtárgyát a jelzálogilag be nem kebelezett követelések s első sorban a váltókövetelések kamatjövedelme képezi. Igazán szólva, képeznél, mert tényleg úgy állunk, hogy ennek a rendkívüli nagyságú jövedelmi ágnak csak egy csekély része fizet adót, a többi pedig elszalad, s az adóterhet a szegény kis gazdákon hagyja.

A ki valaha közléről látott adóketést, az el nem tagadhatja, hogy nemcsak a községek tőkekamatadójának törzsiveiben nem találni mást, mint jelzálogi követeléseket, hanem

nagy városokat látni, pezsgő forgalommal, a hol egyetlenegy váltókövetelést sem vallanak be a tőkekamatadó alá, úgy hogy a végén az sül ki, hogy abban a nagy városban egyetlenegy váltó sem találtatott. Pedig mindenki tudja, hogy százezrekre megy a váltó-adósság, ha nem milliókra. Erre az állapotra a legjellemzőbb szót Steinbach osztrák pénzügyminiszter mondta ki, midőn 1892. februárius 19-én tartott beszédében, melylyel a képviselőházban az egyenes adók reformját bevezette, így szólt: az (osztrák) kamatadó, mely egyezik a miénkkel — egy adó-satyra.

Kétségtelen, hogy ennek az inséges állapotnak több oka van. Egyik oka az adóláb magassága, — azonban ezt a kérdést bántani most nem kívánom, mivel az 1893-iki pénzügyminiszteri memorandum a tíz százalék adókulcsot, némely kisebb rendű leszállításokkal (appanageoknál stb.) továbbá is fenn akarja tartani. A másik ok az, hogy a kamat- és járadékadónál a pénzügyi közegeknek végtelenül kevés módjok és joguk van arra, hogy megcsipjék azt a jövedelmet, mely önként nem jelentkezik; itt okvetlenül be kellene hozni azt a szigorúbb rendelkezést, melyet úgy Steinbach miniszter osztrák egyenes adójavaslatára, valamint Plener miniszternek azt követő újabb munkálata is magában foglal; — az előbbi törvényjavaslat a 175. §-ban, az utóbbi 140-ik szakaszában. Ez abból áll, hogy a pénzügyi hatóságnak joga van mindenkit, a kiről fölteszi, hogy van kamatadótárgya, fölszólítani, hogy nyolcz nap alatt adjon be vallomást, s így ha ekkor is eltagadja tőkéjét, akkor olyannak tekinthető, mint a ki hamisan vallott. — Mindezeket azonban nem tekintve, egészen bizonyos, hogy a kamatadó betegségének egy harmadik főoka is van, s ez az, a miről beszélni kezdtem, ez az, hogy határa ingadozó s ezért a be nem táblázott adósságok megadóztatásánál olyan szakadásai vannak, a melyeken ez a finom jövedelmi ág szépekén kiszalad, szüzen az adótól.

Ez pedig így történik. A *Hivatalos Szabálygyűjtemény* II. részének 66. §-a rendeli, hogy III. osztályú kereseti adó alá tartoznak a pénzüzerek jövedelmei is, vagyis azon jövedelem, melyet telekkönyvileg nem biztosított adóslevelekre, váltókra vagy a nélkül kiadott kézi záloggal vagy jótállással biztosított, s más ily természetű kölcsöntökék után húznak. Ezek tehát nem fizetnek kamatadót. Igen, de a pénzügyi bíró-

ságnak 1242. számú elvi jelentőségű határozata megint úgy szól, hogy a hitelezőnek azon jövedelme, melyet a neki kézi-zálogképen átadott részvények osztalékából élvez, kamatadó tárgyát képezi, — a minthogy tényleg minden hitelezői jövedelem kamatadó alá tartoznék. A két eset között tehát a határvonal úgy van megvonva, hogy nem-jelzálogos kölcsönök után III. osztályú kereseti adó fizetendő akkor, ha a hitelező üzletszerűleg ad kölcsön, s állít ki váltókat, ha azonban nem folyamatosan, nem üzletszerűleg teszi ezt, akkor nem kereseti adót, hanem kamatadót fizet. Kohn Dávid, az *Adók reformjáról* című munkájában helyesen mondja, hogy lehetetlenség megállapítani, mikor áll be az egyik s mikor a másik eset. Ez a kriterium tarthatatlan s eredménye az, hogy a két adó között az adótárgy elúszik — adómentesen. Úgy ez ismérv gyöngességét, mint keresztülvihetetlen voltát legjobban a következő körrendeletből lehet kiolvasni, mely (45,062—92) a *Pénzügyi Közlöny* 1893. évi 5. számában megjelent, s mely úgyszólván lemond az adóköteles jövedelemnek egy részéről s így hangzik: «minthogy a bíróságok által bemutatott váltójegyzékben semmi oly ismérv nem foglaltatik, melynek alapján a kereskedelmi váltókat a tőkeelhelyezés céljából kibocsátott váltóktól meg lehetne különböztetni: meghagyatik a pénzügyigazgatásnak, hogy e váltókövetelések kamatjövedelmeit csakis abban az esetben vonja tőkekamatadó alá, ha az e részben fölhivandó váltótulajdonos a beperesített követeléseknek kereskedelmi váltón alapuló természetét esetről esetre igazolni nem képes».

Világos ebből először az, hogy a kamatadó egyik felét szelütötté tette az a rendelkezés, mely megengedi, hogy ugyanazon jövedelem két adó között tánczoljon s ez által mindakettőt kikerülje; de világos másodsor az is, hogy a kamatadón csak úgy lehet segíteni, ha egész pontosan és keményen megállapítjuk az alája tartozó jövedelmet s ez által, megkötvén azt, ebben a tekintetben is igazi, megállapított hozadéki adóvá változtatják. Meg lehetne talán tenni azon kísérletet is, hogy a kamat- és járadékadó alá csak a járadék és a jelzálogilag biztosított tőkekövetelések jövedelme tartoznék, a többi kölcsönök pedig hitelezőiknél kereseti adó alá fogatnának. Bármint legyen is az, annyi bizonyos, hogy a kamat- és járadékadónak is csak megrontójává lett az, hogy

a jövedelmi adóelemek, annyira a mennyire benne vannak, beléje jutottak.

Miután a bányaadóról, melynek reformjáról nincs szó, nem beszélék, áttérhetek a legnehezebb problémára, az ipari és személyes kereset megadóztatásának szövevényes, de igen érdekes kérdésére. Erről szeretnék szólni a következőkben.

II.

Az ipar, kereskedelem, a testi és szellemi munka jövedelmét négy adó akarja nálunk megfogni első fokon az I. III. és IV. osztályú kereseti adók s a nyilvános számadásra kötelezett egyletek és vállalatok adója. Az alapeszme voltaképen az volna, hogy — a vállalati adót nem tekintve — az I. osztályú kereseti adó a cselédek és munkásokat, a IV. osztályú kereseti adó az állandó fizetéssel alkalmazott polgárokat adóztassa meg s a III. osztályban az ipar, szellemi munka és a kereskedés, üzérkedés hozadékát érje az adó. Azonban a választó-vonalak bizonytalansága és részben igazságtalan fölállítására következtében folytonos határviplongások vannak az adók közt.

Erről a kérdéstről, melyet a házbéradónál és épen most a kamatadónál is alapjaiban megvilágítottam, itt ismét bővebben szólnom fölösleges. Ezért nemcsak arra nem kívánok rámutatni, hogy mily ingadozás mutatkozik ott, hol a kereseti adók egyéb adófajok előőrseivel találkoznak, — a mint ez az üres háztelkek bérjövedelmének (a pénzügyi bíróság 146. sz. elvi jelentőségű határozata), a lelkészek és jegyzők fizetésébe beleszámított földhaszonélvezetnek, továbbá a saját termésű mezőgazdasági terményeket elárúsító gazdák jövedelmének stb. a kereseti adó alá vonása vagy nem-vonása körül tapasztalható. Hanem mellőzöm azokat a surlódásokat is, melyek a kereseti adó egyes osztályai között napról-napra tömegesen előállanak és ép oly tömegesen idéznek elő aránytalanságot és panaszkodást. Ilyen, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok igazgatóinak járandóságánál a III. és IV. osztályú kereseti adók összetalálkozása, s az ingadozás, mit a hivatalos összeállítás II. részének 68. és 124. §-ai mutat-

nak, a mint azt már többen szóvá tették; ugyanúgy csapong a gyakorlat, mikor az ígás kocsist még cselédnek tekinti, azonban a mezőgazdaságnál alkalmazott kovácsot és bognárt már nem (1918. sz. e. j. határozat), vagy midőn a pénzügyminiszterium kimondotta, hogy a magyar királyi államvasutak gépgyára és a diósgyőri vasgyár alkalmazottainak évenként adatni szokott jutalékok nem III., hanem IV., illetve I. osztályú kereseti adó alá tartoznak. (90,597—94.)

Nem folytatom ezt, mert csak azt kell megjegyezni, hogy ezekben a kicsinyeknek látszó határvillongásokban, elfedve, beburkolva megint csak annak a nagy háborgásnak a nyomai látszanak, a mely egyenes adóink rendszerében a hozadéki és jövedelmi adó csatázó elvei között dül. Bár az, a ki kérvényt kérvény után ad be és végigszaladja az összes fórumokat panaszával, nem tudná megmondani, hogy miért van oly nagy és terhes különbség abban, ha az ő keresetét nem az I. vagy IV. osztályú adó alá sorozzák, hanem III. osztályú kereseti adót rónak rá: mihelyt közelebbről nézzük a dolgot, rögtön kipattan az acta-burokból az, hogy az ily esetekben — s ugyan ki tudná azoknak számát — két összekevert, de mindig ellenséges adóelv birkózik egymással.

Az I. osztályú kereseti adó, mely a munkásokat, cselédek és a legkisebb iparosokat éri, egy kemény hozadéki adó, a fejadóra emlékeztető osztályozásokkal, és szinte matematikai adó-táblával. Olyanforma, mint az 1820-iki porosz osztályadó, vagy a francia 1695-iki huszonnégy osztályú adó volt, melyben például a nő és nőtlen portások is meg voltak különböztetve, vagy épen Anglia XIV. századbéli fejadója, melyről azt írja Dowell: the tax was, strictly speaking a poll, only within the limits of each particular class. Az I. osztályú kereseti adónak valóban semmi köze sincs sem a tiszta jövedelemhez, sem a jövedelmi adóhoz.

Eddig tehát megvolnánk, s az ipari jövedelem legalsó fokát is hozadéki adó alá fogtuk. De most — most egyszerre csak megállítja a törvény ezt az adófajt, s azt mondja, hogy ettől kezdve ugyanennek az ipari jövedelemnek a többi fokait nem osztályadóval sújtom, hanem a III. osztályú kereseti adóval, a mely már nem osztályadó, sőt talán nem is hozadéki adó. Az I. és III. osztályú kereseti adó között, — melyek pedig részben ugyanazon fajta jövedelmi ágra utaznak — tátongó

hasadék van; a mi azt teszi, hogy a kettő határvonalán a sokszor említett elvi összeütközés következtében, oly sok és súlyos aránytalanság áll elő, hogy például a III. osztályú kereseti adót fizető iparos mindig panaszkodhatik az I. osztályba sorozott kollégájára. Ezért kívánja azt — igen helyesen — Mariska Vilmos az *Egyenes adók reformjáról* című értekezésében, (*Politikai Szemle*, 1892. 2. füzet), hogy a városokban, és a nagy községekben segéd nélkül dolgozó iparosokat ki kellene venni az I. osztályú kereseti adóból, s áttenni a III.-ba; s ezért foglaltatnak ily irányú javaslatok az 1893. memorandumban is.

Úgy gondolom, hogy az eszmény az volna, ha az I. osztályú kereseti adót tisztára a munkások és cselédek adójává alakítanák át, kimetszve belőle minden önálló ipari foglalkozást, legfőlegb talán a legkisebb iparosok kivételével, kiknek egy sorja van a szerződött munkásokkal. Minthogy dolgozatom kerete nem engedi meg, hogy ez adónál életbe léptetendő új beszédési módokról szóljak, csak azt jegyzem meg, hogy az adó kiterjedésének ilyen összehúzása és területének megtisztítása által mindenesetre elérnének két dolgot. Az egyik az volna, hogy az I. osztályú kereseti adó nagyobb közelségbe jutna az ő természetes folytatásához, a IV. osztályú kereseti adóhoz, mely a magasabb szellemi munkások állandó fizetéseit adóztatja meg, igen jól működik s melyről ugyanezért részletesen nem is fogok szólani.

A másik, a mit elérünk az, hogy a hozadéki s jövedelmi adóelvek összeütközésének nehézségeit — nem meg nem oldjuk, hanem az egészet tovább toljuk a III. osztályú kereseti adóra, ennek a problémának a főfészkére és főbetegére. Úgy, a mint ma állunk, maga az I. osztályú kereseti adónak a kisiparosokat sújtó része, maga az, hogy a nemzeti jövedelem ugyanazon ágának — az iparnak — alsófokai egy kezdetleges hozadéki adó alatt vannak, a magasabb fokokon pedig a jövedelmi adóba belekevert hozadéki adó éri az ipart: egymagában oly visszahatással van a III. osztályú kereseti adóra, hogy azt folyton ide-oda rángatja a hozadéki és jövedelmi adó között s beláthatatlanná teszi a zavart. Valóban ennél a III. osztályú kereseti adónál a válság eléri tetőpontját. Nem tiszta jövedelmi adó, mert első célja két rendbeli hozadék megadóztatása: tárgyai e mellett oly természetű bevételeket

képeznek, a melyekben az egyént igen nehéz a hozadéktól különválasztani. De nem is tisztán folytatása a többi hozadéki adóknak, mert a jövedelmi adóelemek tömegben jönnek elő benne s egész külső ruházatát ezek szabják meg. Még sem jövedelmi adó, mert adó-szemponjtja nem az egyén, a maga gazdasági teljességében, hanem a kereset, a maga szétदारboltságában. Összes adóink között a III. osztályú kereseti adóban tetszik föl legerősebben a hozadéki adókról a jövedelmi adóra való átmenetel, átmenetel, a mely itt forrásban van. Az új elem ott van benne, de nem tud tisztult alakra vergődni, csak lappang és küzködik. Egyike a legérdekesebb jelenségeknek, a mit az adófejlődés föl tud mutatni, az elmélet szempontjából; de a gyakorlatban: zavargó, meg nem üllepedett állapot.

A többi adónál fáradságosan és apróságos kutatásokkal kellett keresnünk oly beteg helyeket, a hol a törvény egyszerű hozadéki és jövedelmi adó is akarván lenni, válságot és küzködő lázt teremt. Nem így a III. osztályú kereseti adónál. Ez első pillantásra megmutatja annak, a ki nézi, hogy kettőbe van törve egész szervezete, s nincs olyan pontja, melyen a két adóelv ellenséges küzdelme meg ne látszanék. Ezért van ellene annyi panasz, ezért emlegetik minden reformnál első sorban. Ezért tárta föl az irodalmi kritika oly teljesen meztelenségeit és ezért végezhetünk vele, ha sokszor elmondottakat nem akarunk ismételni, igen könnyen.

Valóban, úgy kell lennie, hogy nincs olyan pont, melynél egyfelől a hozadéki, a másik oldalon a jövedelmi adóelvek ne találkoznának benne, s szét ne repesztenék ezt az adót.

Mindjárt így van ez — a mint már annyiszor hallottuk — magának az adó alapjának kiszámításánál, mert a törvény kettős mértékkel mér. Egyrészt azt mondja, hogy a III. osztályú kereseti adó, vallomások alapján, a tiszta kereseti nyereségre vettetik ki, s ezt oly szigorúan veszi, hogy a hivatalos összeállítás 73. §-a egész pontosan elő is sorolja, hogy mit lehet a jövedelemből levonni és mit nem lehet, hogy a tiszta nyereség kijőjjön. Itt van tehát egy annak módja és rendje szerint megalkotott jövedelmi adónk. De ezután rögtön sarkon fordul az egész törvény, (1875: XXIX. törvényezikk 18. §.) és megparancsolja, hogy ha az előbbi módszer kudarczra visz, akkor az adóalapját képező kereseti nyereség különböző külső ismérvek

segítségével számíttassék ki s fölállítja híres minimális tételeit. Itt van tehát egy darabos és sokszor szinte mechanikai skálán csúszó hozadéki adónk. Többet valóban nem is szükséges szólnunk: a III. osztályú kereseti adó már legelső alapjában úgy ketté van erőszakkal hasítva és fölosztva két ellenség között, hogy még ha minden rendelkezése a tökéletességek megtestesülése volna is, akkor is minden emberi számítás szerint elvérzenék, veleszületett szervi betegsége miatt.

Minthogy a dolog oly világos és annyiszor megvitaták, nem is foglalkozom tovább azzal, hogy ez a bifurkált adó folytonos viaskodásban van önmagával, s az összeütközések bonyodalmasnál bonyodalmasabbak, a mi az adózók nyelvére fordítva azt teszi, hogy két ugyanazon foglalkozásban dolgozó polgár adója egymás közt folyton aránytalan és önmagában is bizonytalan ingadozású lehet, már a törvény rendelkezései szerint. Hogy meddig hegyeződhetnek ki ezek a viszályok, azt mindenek fölött jellemzi, hogy a pénzügyi bíróság kényszerülve volt elvi jelentőségű határozatot hozni arra nézve, (268. szám) hogy nem szabad valakit egyik üzlete után a lakás és üzlethelyiségére alapján kiszámított minimális tétellel, másik üzlete után pedig ugyanakkor és ugyanabban az időben más rendelkezésre álló adatok alapján megadóztatni. Mivel a tarthatatlanul magas adókules — póttadóval 13·5% — lehetlenné teszi azt, hogy az adózók igazán bevallják jövedelmüket, azért a helyzet a gyakorlatban egészen élére van állítva, annyira, hogy az adókiszabási javaslatokat általában bifurkáltan kell készíteni, hogy még ott is, a hol az állítólagos tiszta jövedelem van — talán bevallás alapján — megállapítva, külön ki kell számítani azt is, hogy a minimális tételek alapján mit fizetne az illető. Mintha csak maga a törvény mondaná: két-féle igazságot ismerek.

Épen azért, mert oly magas az adókules és mert kevés vallomás érkezik be — nemzetiségi vidékeken különösen kevés — azért természetesen hajlik a közigazgatás a minimális tételek alkalmazása felé, már csak azért is, mert egész pénzügyi adminisztrációnak szervezete a hozadéki adók rendszerére van berendezve s nem a jövedelmi adó alkalmazására. Ekkor azután egy új akadályba ütközünk bele. Ezek a minimális tételek rendszertelenül vannak megállapítva, — (sokszor azt merné mondani az ember, hogy csak találomra jutottak a

törvénybe) — s mindenek fölött kevesen vannak, úgy, hogy maga a közigazgatás pótolja őket, a mint például az újabb adókiivetéseknél a vasúti úrlapok fölhasználásával nyert a kereskedők és iparosok átlagos jövedelmének kiszámításában új adatokat a gyakorlat. Ugyanígy új ismérveket kellett keresni a fogyasztási adó-bérlők keresetéhez (73,075—95. sz. körrendelet I. fejezet IV. pontja). Ez által természetesen a hozadéki adó javára billen a mérleg, a mi az aránytalanságoknak természetesen nem vet véget, hanem világosan megmutatja, hogy a törvény milyen ürességet hagyott akkor, midőn a III. osztályú kereseti adót nem építette ki egy teljes hozadéki adó formájában. A hiba tehát el van követve. Miért? Mert a III. osztályú kereseti adó egyszerre akart hozadéki és jövedelmi adó is lenni.

Természetes, hogy ha a III. osztályú kereseti adónak ilyen a kezdete, nem lesz más a folytatása sem. Mennél tovább megyünk benne, annál nagyobb lesz a repedés, mintha csak ékkel feszítenék szét. Ez máskép nem is lehetett s azért, hogy ne kelljen ismeretes dolgokat még egyszer elmondanom, csak néhány tüzúrással mutatok rá a főbb összeütközésekre. Ilyenek az itt következők.

A III. osztályú kereseti adó, mely a tiszta kereseti nyereséget akarja megfizettetni az állam számára, az 1883 : XLIV. törvénycikk 11. §-a értelmében három évre előre állapíttatik meg, például most 1896—1898-ra; e három év alatt akár csökkenik, akár nő a jövedelem, az adó marad és meg nem változtatható. Annyira megy ez, hogy ha például a terménykereskedő a három éves adókivetési cykluson belül terményszállítási vállalathoz is fog, ezért nem lehet megadóztatni külön (a p. ü. bíróság 677. sz. e. j. határozata), s az ügyvédet sem, ki időközben más ügyvéd irodáját átveszi. (1869. sz. e. j. határozat.) Megfordítva, akár mennyi legyen is a fél vesztesége, az adót három évig leszállítani nem lehet (hivatalos összeállítás 85. §.), még akkor sem, ha például egy lókereskedőnek miuden lova elpusztult, de azért ezután is lókereskedő akar maradni. Ebből a rendelkezésből nem csak az származik, hogy az állam számtalan esetben akkor követel az adózótól adót, mikor az veszteséggel dolgozik és viszont a jobb évek nyereségeit adózatlanul hagyja, hanem okvetetlenül bekövetkezik az, hogy az adó mind kevésbé vettetik ki a tiszta jöve-

delem alapján és mind jobban kiszorúl belőle a jövedelmi adóelem, azon egyszerű okból, mert a tiszta jövedelem az, a mely legkevésbé tűri el és bírja meg, hogy három évre előre lekössék. Veszek egy másik példát. Ha a III. osztályú kereseti adó jövedelmi adó lenne, a személy változásait venné figyelembe, ha hozadéki adó volna, úgy az adótárgyét; most azonban mind a kettőt teszi és ezért egyiket sem viszi állhatatosan keresztül. Tudjuk, hogy a jövedelem szempontjából mily nagy különbséget tesz az, ha egy üzlet áthelyeztetik, például Budapestén a belvárosból kihurczolkodik a Józsefváros végére; ennek ellenére ily esetben a III. osztályú kereseti megmarad a maga merev mozdulatlanságában s három évig nem lehet se leszállítani, se fölemelni. (61,081—1895. sz. pénzügyminiszteri rendelet.) De éppen ellenkezőleg, midőn egy üzlet több üzlettárs tulajdonát képezi s ez üzlettársak változnak, a három évi cykluson belül új adókiivetés kell (660. sz. e. j. határozat). Hogy azonban azt ne gondolhassuk, hogy a személy viszonyai állandóan figyelembe vétetnek, kimondatott, hogy ha a kézműiparüzlet tulajdonosa nő, s r. tanácsú és törvényhatósági jogú városokban azért kénytelen segédet tartani, mert az iparüzlethez ő maga nem ért, mégis ezt nem veszik figyelembe, s az illető nem I., hanem III. osztályú kereseti adót tartozik fizetni. (12,996—1895. sz. miniszteri rendelet.) Hasonló igazságtalan ingadozásokat találunk ott is, midőn arról van szó, hogy a személynek különböző jövedelmei összefogassanak-e egy összeggé, mint a jövedelmi adó kívánja, vagy pedig minden adótárgyát külön vallja be az adó alá, mint a hozadéki adók elve szerint kell (hivatalos összeállítás 100. §.), a mely utóbbi kívánalomnak sokkal következetesebb keresztülvitelét látjuk Plener osztrák javaslatában. Éppen így pontosabb s a hozadéki adó követelményeinek sokkal megfelelőbb, ennek az osztrák javaslatnak mind az a rendelkezése, mely a vállalat székhelyét, az adóztatás helyét stb. szabja meg (a bizottsági szövegezés szerint 38 és következő §.), holott nálunk éppen az itteni tapasztalható hiányosságok következtében oly nagy a zavar és oly folytonos az összeütközés; mit semmi sem mutat jobban, mint az az ellentmondó gyakorlat, mely a III. osztályú kereseti adónak a vállalati és igazgatósági székhely közti megosztásában, az adóátutalásnak ily nagy horderejű kérdésében főforog, mely sokszor életkérdés egy-egy község háztar-

tására nézve, s melyet a hivatalos összeállítás 78. és 79. §-ai oly kétségesen szabályoznak.

De úgy hiszem, elég lesz már a III. osztályú kereseti adó nagy és mégis mindig egyazon forrásból származó hibáiból.

Az úgynevezett üzleti adóra — a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adózása — nézve azt mondja az 1893-diki pénzügyminiszteri memorandum, «hogy az ide vonatkozó összes törvények és eljárási szabályok mai érvényökben föntartandók lennének». Tényleg el kell ismernünk, hogy az egyenes adók rendszerének ez az ága jobban ki van kápezve előzőinél és rendelkezéseinél tekintetbe veszi a közkereseti társaságok különös sajátosságait, a melyek a jövedelmebe olvadó halmozott hozadék sajátos kialakulásából származnak. Azért ebből a szempontból s így a jövedelmi és hozadéki adóztatás szempontjából, nincs is mit szólanom. De ezt nem tekintve, egyet szeretnék megjegyezni. Miután ez üzleti adónak az alapelve az, hogy a vállalatoknak olyan jövedelmét adóztassa meg, a melyet más adó még meg nem csapolt s így a másutt már adó alá fogott bevételeket leüti az adóalap kiszámításánál, ezért az üzleti adó voltaképen összefogja összes többi adóink tárgyát, levont tételek formájában s így mindamaz adóknak negatív lenyomatát, nemleges photographiáját képezi. Ezeket a levonásokat az egyenes adótörvények hivatalos összeállításának III. rész 18. §-a szabályozza. És most megtudjuk azt, hogy ez a 18. §. miért lett oly híressé a pénzügyi gyakorlatban azon a réven, hogy óriási casuistikája van s úgyszólván nincs két pénzügyigazgatóság, a melynek területén teljesen egyenlően vinnék keresztül. Magának az adómentes értékpapírok kamatjövedelmének a megállapítása, vagy még azon fölül annak a kiszabása, hogy mit kelljen «üzleti költség» néven érteni és mit nem, bonyodalmas eltéréseket mutat szerte az országban. Bizonyos, hogy ennek a sok kétségnek és még több ingadozásnak az egyik főoka az, hogy a törvény szavai nem szabatosak, de bizonytalanok és elmosódók (18. §. 1. pontja!). Ezért okvetetlenül szükség van arra, hogy egy új törvény igen pontosan és igen részletesen elő szabja mindazt, a mit ettől az adótól kíván. De ezt nem tekintve, maga az a nagy homályosság és ingadozás, melyet többi adóink tárgyának ennél a nemleges szereplésénél látunk, nem világosan mutatja-e azt, hogy hozadéki adóink nincsenek se

egymástól szigorúan elhatárolva, se bennök, bensejökben nincs megállapodottság és arányos egyensúly, mindez legelsőben is egy okból: azért, mert nem tiszta hozadéki adók, hanem beléjük van keverve a jövedelmi adónak egy-egy kiforratlan eleme, mely zavarossá teszi állapotukat, aránytalanná terhőket és csapongóvá a gyakorlatot. Ez az egy dolog volt az, a mit bizonyítani akartam minden adón keresztül s most, mikor a befejezéshez értem, szeretném hinni, hogy nem hiába bizonyítottam.

Úgy hiszem, hogy ezzel a bevezetésben fölvetett hármias probléma legnagyobb részét a magam módja szerint megoldottam s a mi még hátra van, az igen könnyen fog menni, minthogy semmi egyéb, mint egyszerű következtetés.

Elősoroltam azokat az adókat, melyek egymással kezelt fogva, minden hozadékot, a melyet csak külön törvény nem látott el az adómentesség bélyegével, Magyarországon első fokon lefognak a hozadéki adózás alá. Törvényeink azonban itt nem állanak meg, hanem egy újabb adóréteget borítanak rá a polgárookra. Egy újabb adóréteget, melynek semmi új «elvi alapja» nincsen, hanem a fiskális pénzszerzés s ezt a feladatukat, bármennyit szídjuk is őket, valamelyes tisztességgel meg is oldották. Többet azután, különösen több jót, nem is igen lehet mondani rólok.

Az az újabb réteg három darabból áll össze: a családtagok adójából, a II. osztályú kereseti adóból és a hosszú címezetű általános jövedelmi pótagóból.

A családtagok adójával nem is szabad az elmélet szempontjából foglalkoznunk, mert nem áll ki semmilyen kritikát; elmondtak már róla minden rosszat, elnevezvén bűnös fejlődőnek, mely igazságtalan teherrel súlyosodik azokra a családokra, melyek sok tagot számlálnak, a helyett, hogy a jövedelmet vagy gazdagságot adóztatná meg; védelmére csak egy hang emelkedik, az, hogy a történelemből, régi idők óta, hozzászokott a nép.

Majdnem így vagyunk a II. osztályú kereseti adóval is, mely egyben a családtagok adójának zömét is magában fogja, s így az 1895. évi adóelőírásban 8.820,150 frt nagy összegével szerepelt. Ezt az adót, mely 2, 3, és 4 frtos tételeket rak rá minden megkülönböztetés nélkül, azokra, a kik már föld- és házadót vagy kamatadót fizetnek, a jövedelmi és hozadéki

adóknak vagy épen az elvek összeütközésének kérdése csak ké pontban érinti. Az első pont jelentéktelen s ismét azt mutatja, hogy a sokszor emlegetett két ellentétes adózás — a hozadéki és jövedelmi adó — mihelyt összekeveredik, rögtön zavarossá változtatja az adóállapotot; így a II. osztályú kereseti adónál is az történik, hogy mint állítólagos jövedelmi adót az adókötelesek rendes lakóhelyén vetik ki (1875: XLVII. 13. §), azonban, némely esetekben mégis az adótárgy (földbirtok stb.) helyén róják ki, mint például a külföldön lakó birtokosoknál, mivel igazság szerint mégis hozadéki adó ez. Természetes, hogy az első s általánosb módszer mellett sokan, kik nem ott laknak, a hol házuk vagy földbirtokuk van, néha egészen kikerülnek az adót, másszor pedig kétszeresen fizetnek, míg adókulcsuk megállapítása sokszor nagy nehézséggel jár.

Másodszor ezért érdekli a jövedelmi adó kérdését ez az adó: minden indokolás nélkül fölemeli némely hozadéki adók fizetőinek terhét, (a többi kereseti adót fizetőket nem sújtja) s ezzel míg egyfelől egy új nehezéket köt a hozadéki adókra annyira, hogy arra is két forintnyi II. osztályú kereseti adót rónak, ki két kr. földadót fizet, addig másfelől odalép a hozadéki adók és a jövedelmi adók kérdése közé, megzavarván a perspektívát és félbenhagyott romjaival megnehezíti az épület betetőzését. Ennyi elég róla; elvi alapon való reformálásról nála nem is beszélhetünk.

Marad egy utolsó adónk, egy pénzügyileg igen nagy és elvekben igen kicsiny adónk, az általános jövedelmi pótdadó a melyről már e dolgozat bevezetésében kimutattam, hogy semmi más, mint egy új rétege a hozadéki adóknak, a miért is őt máskép nézni nem lehet. Valóban nem. Egyszerű százalékos emelés, mely általán 30—40 százalékkal súlyosbitja az adókulcsot, ép úgy, mintha magokat a törzsadókat emelték volna; ennél fogva nem is új adó, s annál kevésbé lehet róla, mint önálló jövedelmi adóról, beszélni. Még annyira sem megy, hogy a hozadékokat összefogná, hanem meghagyja őket külön-külön elsőfokú adóik alatt s a mi kis jövedelmi adósság van benne, az is első sorban azért jutott bele, hogy terhe valamiképp elviselhetővé váljék; ilyen a jelzálogi terhek levonhatása, az a darabka létminimum, mely abból áll, hogy az I. osztályú kereseti adó alá tartozók nem fizetik a pótdadót, s

az a kis progressio, mely a III. osztályú kereseti adó fölemelésénél mutatkozik. Ennyi az egész.

A jövedelmi adó világosságával kezünkben íme véges-végig jártuk azt a nagy mezőt, melyet a magyar egyenes adónk rendszerének hívnak. Eredményünk az: egységes jövedelmi adót sehol sem találtunk, hanem e helyett láttunk egy többé-kevésbé teljes hozadéki adórendszert, a melybe itt-ott beletörött a jövedelmi adónak egy-egy elve, egy-egy darabkája s mindenütt, kivétel nélkül, igazságtalanságot teremtett, s ingadozóvá, bizonytalanná tette a gyakorlatot, a közigazgatást, kárára az államnak és veszedelmére az adózóknak. A kérdés most az: mit kell tehát tenni?

Úgy hiszem, az első felelettel hamar készen leszünk s nem kell reá sok szót vesztegetnünk, hacsak nem akarunk sokszor elmondott dolgokat újra ismételni. A mint a bevezetésben rámutattam, a magyar közvélemény valóban ritka egyértelműséggel jelentette ki, hogy az igazi jövedelmi adó behozatalát kívánja és várja. Szinte egyhangúlag jelentette ki, hogy mennyire érzi hozadéki adóink darabosságát és eldaraboltságát, nehézkességét, mely semmit nem tekint a személyre, annak összefogott jövedelmeire, adósságaira, terheire és egyéni viszonyaira, hanem éles csapással elvágja a személyt, az élő központot keresetének forrásaitól, azután pedig egyen-egyen felaprózza azokat a kereseteket is, elvágja őket egymástól, hogy adótárgyakat teremtsen s mikor ez mind megvan, akkor összerakja az adórendszert, azt az adórendszert, melyből nemcsak a simulékonyosság maradt ki, hanem a legfőbb erő, az egyén, is künrekedt. Minél tovább fejlődtek és mennél kuszáltabbakká és egyben mozgékonyabbakká váltak gazdasági viszonyaink, annál inkább megérezte az egyén ezt a rajta elkövetett igazságtalanságot s most már annyira érzi, hogy sürgősen kívánja a jövedelmi adó behozatalát.

Azt hiszem, mivel már ennyire jutottunk, más választás nem is lehet s a jövedelmi adó behozatala, mely mellett a pénzügyi költségvetés tárgyalásánál Lukács László pénzügyminiszter állást is foglalt, immár csak idő kérdése.

Ez adó alapja már kettősen elő van készítve. Először a német és a hazai elmélet teljesen magáévá tette Wagner Adolf tanítását, mely szerint az egyenes adók fejlődésének harmadik fokán — (a durva, egységes, vagyon- vagy fejadó, majd másod-

fokon a mind jobban specialisalt hozadéki adórendszer után) — elérkezik az evolutio az általános, modern jövedelmi adóhoz.*) A nemzet gazdaságának, a munkamegosztás alapján való fejlődésével, «minden azon munkálkodik — írja Wagner,**) — hogy az egyenes adózásnak egy új rendszerét teremtsen meg, a mely mozgékonyabb legyen s jobban hozzá simuljon az egyes termelési ágakban, meg a kis- és nagyipar között előálló eltulódásokhoz ép úgy, meg a technika folyton-folyvást tartó átalakulásaihoz; jobban tekintetbe vegye a kereset személyi különbözőségeit, a gazdaságot vezető alanyok jelentőségeit: s ez a modern jövedelmi és vagyoni adóztatás.»

Másodsor kellő alapot nyújt a gyakorlat is. Először a külföldi s első sorban a porosz, mely a híressé vált 1891. június 24-iki jövedelmi adótörvényvel ennek az adónak tiszta incarnatióját teremtette meg, s melyet — a mint már annyiszor el volt mondva — a badeni, hesseni, szász stb. reformok követtek, egészen a legutóbbi osztrák reformig, melyet tizenhárom hasztalan kísérlet után, legutóbb fogadott el Ausztria képviselőháza. De azt merem mondani, hogy elő van készítve bizonyos fokig erre az új adóra a mi adórendszerünk is. Ez az állítás talán különösnek látszik, de hogy mégis úgy van, azt rögtön meglátjuk, ha azt a tükröt, melyet eddig egyenes adóink elé tartottunk, egy fél fordulatra eltoljuk.

Állhatatosan és talán aprólékosan bizonyítottam eddig azt, hogy mennél tovább megyünk a magyar egyenes adók rendszerében, mennél inkább közeledünk az ingó alapú s a személyes munkából fakadt keresetekhez, annál zavarosabbá lesz az adoállapot, mert — az illető hozadéki adókba annál több eleme vegyül a jövedelmi adónak, mind a III. osztályú kereseti adóig, mely már felerészben s a papírosan maga is jövedelmi adó volna. Egyszóval, ha most hátranézzünk, világosan látjuk, hogy a jövedelmi adó csirái már kiütötték fejüket a magyar egyenes adók talajából, itt-ott neki is eredtek a rügyek, s most csak azt várják, hogy teljes, erős növésbe szökjenhessenek. A mint tovább bizonyítani fölösleges, a fejlődés már annyira megérett, hogy csak az állami háztartás egyen-

*) Wagner A.: *Finanzwissenschaft*. (2. Theil, 2. Auflage.) 502 lap.

***) U. o. 503 lap.

súlyát várta be s máris az egész közvélemény egy kívánsággal jött elő, s ez: a jövedelmi adó.

Erről a tisztázott kérdésről nem szeretnék már fölöslegesen beszélni, de azért röviden megérintem azt, hogy ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a fejlődés hosszmeteszét veszszük. A házadóknál már részletesebben ki is mutattam azt főntebb, hogy egy folytonos, lépésről tartó haladás nyilvánul benne, mely abból áll, hogy a házberadó, mely közelebb áll a jövedelmi adó elveihez, mindjokban háttérbe szorítja a házosztályadót, s viszont a házberadóban mindinkább maga a bér s nem a ház vagy község lép előtérbe. De ugyanezt találjuk magánál a kereseti adónál is. Az abszolút korszak (1850) személyes kereseti adójának I-ső osztálya ép úgy teljesen mechanikus alapokon nyugszik, mint az 1875: XXIX. t.-cz, első osztályú kereseti adója, de sokkal durvább és képzetlenebb, annyira, hogy midőn benne a munkások, cselédek vannak megtaksálva, csupán arra van tekintettel, vajon falvakban vagy városokban laknak-e, s az első esetben kevesebbet fizetnek, (érdemes tudni, hogy az adótétel legkevesebbé különbözik a cselédeknél, s legjobban a gyári stb. vállalatokban alkalmazottak adójától.) Ezzel szemben a mai I. osztályú kereseti adó sokkal tagoltabb, a mi más szóval azt teszi, hogy nagyobb figyelemmel van az egyén viszonyaira, bár még mindig fix tételekkel dolgozik. Legjellemzőbb azonban e személyes kereseti adónak II. osztálya, míg a III. osztály azoknak volt adója, kiket már egyéb adó terhel, olyanforma mint a mai II. osztályú kereseti adó, csak hogy egy teljesen elhibázott «progressio» szerint működött. A mint mondom, a régi személyes kereseti adónak a II. osztálya a legérdekesebb az adófejlődés szempontjából; ez nem a jövedelem százaléka szerint, hanem egyszerűen kiszabott fix tételek szerint adóztatta meg a hivatalnokokat és honoratiorokat (3 frttal), az iparosokat és kereskedőket, a kik között csak a lakhely szerint tett az adó három megkülönböztetést és végül a saját háztartással bíró segédmunkásokat stb. (Pólya: *Egyenes adóink fejlődése. Nemzetg. Szemle*, 1890). Ha most evvel összevetjük a mi III. és IV. osztályú kereseti adónkat, a melyek ebből a II. osztályú személyes kereseti adóból származtak ki, akkor egészen tisztán áll előttünk, minden bizonyítgatást szükséglelenné téve, az a megdönthetetlen tény, hogy a fejlődés tisztán a jöve-

delmi adó irányában történt. Úgyszólván, már csak egy nagy lépés kell: az elszórt jövedelmi adóelemek egyesítése; sőt ki van jelölve az egyesítés helye is azzal, hogy az általános jövedelmi pótagóban van egy olyan adónk, a melyet ki lehet csavarni és eldobni, a nélkül, hogy a hozadéki adórendszer teljességét megbontanók, a mely egész egyenes adórendszerünket átfogja és a mely maga is — igen jellemzően — már egy egyesítési művelet eredménye, mert az abszolút korszak különféle (hadi stb.) pótlékainak a helyébe állt. Világos, hogy most az ő helyébe lesz eljövendő az igazi évről évre kivetett jövedelmi adó.

Ezen a módon a magyar adófejlődés önmagában épen úgy eljut természetes betetőzéséhez, az egyensúlyozó, egységsítő és kiegészítő jövedelmi adóhoz, mint a mint a maga útján Anglia az úgynevezett «licent-adóktól», mint az 1792. behozott ügyvédadó, az 1877-iki auctioneers-licent és az 1808. bankártaksáttól eljutott az Income taxig,*) vagy a mint, megint csak a maga specialis módján, Poroszország előbb 1811-ben a fejadót fix-jövedelmi adótételekkel kombinálta, 1851-ben megkülönböztette a Klassensteuert és a «klassifizierte Einkommensteuer»-t, hogy az 1873. reform után**) 1891-ben elérhessen a jövedelmi adóhoz s 1893-ban a kiegészítő vagyonadóhoz Miquel pénzügyminiszter nagy és bátor munkálatai szerint.

A jövedelmi adó kérdése így el is van döntve, mivel a porosz jövedelmi adó egy oly typutst teremtett, melyeknek a többi államok utána jövő tervei és törvényei csak gypsz-levonatát képezik. Így — bár ennek kifejtésével most nem foglalkozhatom — egészen természetesnek kell tartanom azt, hogy a magyar pénzügyminiszter-miniszterelnök 1893-iki memorandumuma, mint a jövedelmi adónak vérszerinti sajátosságait veszi föl és ajánlja a létminimum adómentességét és a progressiót. Mindössze azt kell ide írnom, hogy ha ezt az adót, melytől a jövő tekintetében annyit várunk, nem akarjuk bimbójában megrontani, nem csak hogy oly finomságokat nem várhatunk még tőle, mint a porosz Einkommensteuernél a

*) Dowell: *History of taxation and taxes in England*. III. kötet 2. fejezet.

**) Wagner: *Direkte Steuern*. Schönberg *Handbuch*ában. III. k. 196. lap. (1891).

gyermeknek számának adócsökkentő beszámítása, hanem a progressiótól sem kívánhatunk többet, mint az 1893-iki memorandumnak egy százaléktól öt százalékig emelkedő tervezete, mely nem nyomja agyon az adót túlságos követelésekkel, de nem is felejt el a pénzügyi célt, mint részben az országos iparegyesület 1894-iki emlékirata (16. lapján) s egészen az iparkamara bizottságának, bevezetésében említett, dolgozata. Épen így vagyunk a létminimum adómentességével is, mert a memorandum a 300 frtnál kisebb jövedelmet adómentesül hagyván, inkább többet tesz s magasra szabja az összeget, mint kicsinyre, ha meggondoljuk, hogy mennyi jövedelem fog így elszabadulni az adó alól, akkor, mikor a statisztika szerint a magyar állam 3.868,779 adófizetője közül 3.627,382-nek most adójövedelme nem megy többre 300 frtnál s mikor annyian készülnek jog nélkül igénybe venni az adómentesség kedvezményét. (Dr. Exner Kornél: *Az egyenes adók reformja*. 52. lap.) Nem szabad bizony elfelejtenünk, hogy adóink jövedelmét ma is az adja ki, a mit Carlyle oly pompásan mond: The spig of taxation is taken lower in the barrel.

Dolgozatomban bevezetésében három kérdést állítottam föl; ezek közül már csak az utolsó vár megfajlására: a jövedelmi adó behozatala minő visszahatással lesz a többi — hozadéki — adóra?

Egész értekezésem arra törekedett, hogy mind magasabbra lépve egyenes adóink során, minden adónál, minden ponton megvigyázza és leírja azokat az eseteket, mikor a jövedelmi adó egy-egy elve, töredéke, bejutott a hozadéki adóba. Mindenütt, kivétel nélkül, egybehangzó eredményre jutottunk. Mindenütt, kivétel nélkül, azt láttuk, hogy adóink sínylődése és a közigazgatás bántó ingadozása, első sorban egy főokra vezethető vissza, s ez abból áll, hogy mihelyt a jövedelmi adórészekék behullottak egy-egy hozadéki adóba, s mindenütt a hol behullottak, úgy hatottak, mint az erjesztő spórák, zavarossá tették az adóállapotot, és aránytalanná az adót. Sorra vettük górcső alá az eseteket és csupa köresetet találtunk. Bármint csináljunk is, bármint forgassuk is a dolgot, ebből az állapotból csak egy kivezetőt találunk, a minthogy a fenti bizonyítások is csak egyetlen következtetésben csomósodnak, s ez kérelhetetlenül azt kívánja, hogy sorra a hozadéki adókból kimetszessék minden jövedelmi adóely, részlet és darab;

minden tárgyi adó megtisztuljon a jövedelmi adónak beléjértörött félelvétől, s ez által megmaradjon annak, a minek lennie kell, állandó és biztos hozadéki adónak. Megbizonyosodtunk arról, hogy a bajoknak és — a mi épen olyan nagy hiba — az ingadozásoknak az eredő gyökere itt van, s azért másként gyógyítást, segítséget nem várhatunk, hacsak nem kívánjuk, ennek a baj-gyökérnek teljes kivágatását. Így állna elő egy oly adórendszer, a melyben megvan a kettős réteg. Alól a hozadéki adók kapcsolatos összesége, mely ingadozó és mozgó elemeitől megszabadítva teljesíti mind azt, a mit a hozadéki adóktól várunk, midőn állandó és megkötött jellegével, az átlag-jövedelmet átlagosan megadóztatva, biztos jövedelmet ad az államnak, kemény alapot az egész adórendszernek és fix terhet ró a polgárookra, a mit most hozadéki adóink nem tudnak megtenni. E fölött az egységes, személyhez simuló jövedelmi adó, főntebb ecsetelt előnyeivel — a mi ma mind hiányzik.

Az előadottak után, most még az lehet kétséges, vajon megvan-e a kapcsolat a jövedelmi adó behozatala és a hozadéki adók illetén átalakítása között, vagy, hogy épen a jövedelmi adó behozatala-e az, mely a hozadéki adókat is ilyen új alakzatokba veti, mintegy eltasztván őket magától ellenkező delejességével az adófejlődés ellentett sarkára? Meggyőződésem szerint ez a kapcsolat eltagadhatatlan és hasonlaltal szólnán, úgy képzelem hozadéki adóinkat, mint a túlhűtött folyadékokat, a melyek cseppfolyós állapotban vannak, de ha egy követ beléjük dobnak, az egész folyadék egyszerre megfagy, megmerevedik. A jövedelmi adó az a kő, melyet bedobva a magyar egyenes adórendszerbe, a hozadéki adókat egyszerre kemény, tárgyi, kataszteres adókká fogja átváltoztatni.

Hogy ez így van, azt a bizonyítékok hármassorával kívánom bemutatni, a melyek egyúttal be is fejezik fejtegetéseimet.

Mindama cikkek és tanulmányok, a melyek az utóbbi időben nálunk az adóreformmal foglalkoztak, valami módon igyekeztek megfelelni arra a kérdésre, hogy mi legyen a jövedelmi adó behozatala után hozadéki adóinkkal, mivel kétség sem fért ahhoz, hogy a pénzügyi eredmény tekintetéből ezutánra is óriási túlsúlyban lesznek, a miért is szó sem lehet

mellőzésökről, megszorításukról is alig. A kiinduló pont, melyet íróink itt elfoglaltak, legalább is igen különös.

Kohn (Pap) Dávid (*Adók reformjáról*) azon kezdi, hogy «a magyar egyenes adók reformjának két nagy elven kell felépülnie. Az egyik az, hogy az állam bevételeit kockázthatni nem szabad s a másik elv, hogy az új adórendszerből ki kell küszöbölni a mostani igazságtalanságokat mind s belé kell vinni az új rendszerbe mindazt, a mit a gyakorlatban kipróbált pénzügyi tudomány helyesnek, igazságosnak, keresztülvihetőnek elismert». Ez nem két elv, hanem két phrasis, a mit mindenki és mindig hangoztatott, valahányszor adóreformról volt szó s a mely alatt mindenki mást értett, mint a szomszédja, ki ugyanazt a «két nagy elvet» vallotta. Ebből tehát nem jön ki se reform, se semmi. Kohn azonban ennek a két szólásformának azt a tartalmat adja, hogy «meg kell szüntetni a hozadéki adók rendszerét» és «meg kell szüntetni a foglalkozások nagyszerű skatulyázását». — Ugyanily kérelmetlenül nyilatkozik Pólya Jakab dr. is a hozadéki adók ellen, midőn így ír: (*Az egyenes adók reformja. — Közgazdasági Szemle. 1895. október*) «a tudomány már rég pálczát tört a hozadéki adók fölött, nemcsak hibáik, sőt bűneik miatt, hanem a miatt is, mert állampénzügyi célznak sem felelnek meg.» És tovább: «ha tehát igazán oda törekszünk, hogy az adók a teherviselési képesség arányában osztassanak meg, akkor föltétlenül szakítanunk kell a hozadéki adók rendszerével és azt helyettesítenünk kell a személyes adóval.»

Úgy hiszem, egyelőre elég az idézésből annak bizonyítására, hogy e felfogás szerint a jövedelmi adó mint valami abszolút jó, és a hozadéki adó mint abszolút rossz van odaállítva a közvélemény elé; mint olyan rossz, a melytől minél előbb meg kell szabadulnunk, a melyet most még kénytelen-kelletlen tűrünk csak, minthogy a «tudomány már rég pálczát tört fölötte». Ennek ellenére hozadéki adóink ma is főnállanak, az adóbevételek legbővebb forrását képezik s eltörölni őket nem lehet. Ezt az elmélet el nem tagadhatja; mit cselekszik tehát? Azt teszi, hogy ha csak elveit föl nem akarja adni, akkor öntudatosan vagy öntudatlanul (és a kik, mint Kohn, következetesen járnak el, azok öntudatosan hirdetik), szolgálják azt az irányzatot, hogy a jövedelmi adó elemeit még jobban bele kell vinni a hozadéki adókba. Öntudatosan és következe-

tesen teszik ezt, mert hiszen ha egyszer úgy indultak, hogy a jövedelmi adó a föltétlenül jó adó, s ha útjokban azt találták, hogy a végtelenül rossz hozadéki adókat még sem lehet eltörölni, akkor csak egy választásuk lehet s ez az álláspont, hogy ezeket a hozadéki adókat, a mennyire csak lehet, be kell oltani a jó anyaggal, a jövedelmi adó serumával. Álláspontjok, ismétlem, következetes lesz, és egyszerűen kényszeríti őket, hogy a hozadéki adókban megnöveljék azt az elemet, mely azoknak sínylődését okozta: a jövedelmi adó felelveit.

Nem lehet kifogásom a következtetés helyessége ellen, de meg kell állanom a mellett, hogy helytelen maga az alapelv. Főntebb azt írtam, hogy a német és hazai elmélet teljesen magáévá tette Wagner Adolf tanítását, mely szerint az egyenes adók fejlődésének harmadik fokán elérkezik az evolutio az általános modern jövedelmi adóhoz. Nem szabad azonban elfelejteni azt, hogy azokban az országokban, a melyek gazdasági fejlődése nem a német földről kapott gazdasági lökések szerint mozog, nem csak hogy az elmélet nem fogadta el oly teljességben a jövedelmi adó elvét, (a mint Franciaországban Leroy-Beaulieu, de különösen Say Leon könyve, a *Solutions democratiques des questions des impôts* bizonyítja), hanem a törvényhozás is más alapon áll. Hiszen Franciaországban még ma sincs jövedelmi adó, sőt egy kormány ép, mostanában bukott meg tervével, az angol income tax is egészen más, mint a porosz Einkommensteuer. De nem tekintve a rést, mely így a jövedelmi adónak abszolútán esett s elismerve, hogy nekünk itt a német példát kell követnünk, maga Wagner is, a jövedelmi adónak nagy híve, azon az állásponton áll, hogy a jövedelmi adó csak bizonyos fejlődési foknak, állapotnak, a relativ körülményei között, helyes és üdvös hatású, hogy berendezését, mértékét idők és országok szerint változó okok szabják meg, s azért nincs benne semmi abszolút jóság; néha jó és néha rossz. A mint azt a főntebbi idézet is mutatja s a mint Wagner folyton bizonyítja, vannak oly viszonyok, a melyekben nem a jövedelmi adó, hanem a hozadéki adórendszer a természetes s egészséges, s hogy mi oly gazdasági állapotban vagyunk, mikor még túlnyomólag a hozadéki adók felelnek meg nekünk, azt ha más nem bizonyítaná, bizonyítják magok azok az adók, melyek ma eltörölhetetlenül fennállanak nálunk. Ezért, úgy gondolom,

se azt ne higyük el, hogy a hozadéki adóktól minden áron meg kell szabadulnunk, a mikor a jövedelmi adóval befödött rendszerök jobban nekünk való, mint egy tiszta jövedelmi adó systema, (a mi lehetetlenség is volna), se hozadéki adóinkat ne rontsuk el azzal, hogy az «abszolút jó» jövedelmi adó kedvéért, ennek az elvét beléjük vigyük. Mindössze talán azt tartathatjuk meg tanulságul, hogy a jövedelmi adó sem abszolút elv, a mint, hogy abszolút adóelvek egyáltalán nincsenek ezen a földön, nagy ellenkezés ellenére már egyszer kimutattam. (*Az adó alapelve. — Közgazdasági Szemle. 1893. december.*)

Egy második irányban, elhagyva az elméleti vitát, így bizonyítanék. Sem a hozadéki adók rendszerét semmi módon nem nélkülözhetjük, sem a jövedelmi adót nem akarjuk elejteni, mivel szükségét érezzük s ilyen módon a kettőt valami módon össze kell kötözni. Kohn megpróbálja az egyik módszert, a mely abból áll, hogy mivel szerinte a hozadéki adók rendszere egyrészt maga is absurdum, másrészt absurdumokra vezet (azt hiszem, hogy ezt a kategorikus állítást még senki sem bizonyította be), azért a kívánatos cél, a mely felé törekedni kell, az, hogy a hozadék-adók az ingatlanoktól származó jövedelemre is megszűnjenek s az országnak csak egyetlen egységes adója legyen; a meddig pedig ez keresztül nem vihető, addig a nem fundált jövedelemre nézve — az üzleti adó kivételével — korlátozás nélkül keresztülvitessék a személyes adók rendszere, a mely csak egyetlen egységes adót tűr meg. Ez Kohn állítása, a melynek utolsó pontjával azért nem foglalkozom, mert a mai pénzügytanok az egyetlen egységes adó eszméjét már teljesen kivették a forgalomból. Nem tekintve ezt, ez az eszme teljesen életképtelen nálunk. Ép ily kevésbé valószínű meg az a radicalis fölforgatás, a melyet Kohn akként tervez, hogy a földadó-kataszter eltöröltessék s a földadót is úgy vetnék ki, mint a III. osztályú kereseti adót, ezenkívül a házadó maradna fenn, a hol lehetetlen módon meg kellene különböztetni az adótárgyakat, úgy, hogy «más az a ház, a melyben a földbirtokos állandóan lakik s honnan a birtokát igazgatja és más az a ház, a mely csak mulatságra, fényűzésre szolgál, vagy a mely bérbe van adva». E két adón felül — két kivétellel — lenne az egységes jövedelmi adó, a melyet fizetne minden nem fundált jövedelem, minden nem ingatlanból szár-

mazó jövedelem, a mennyiben azt physikai személy húzza. Több adó nem lenne.

Így vitetnék bele adórendszerünkbe, a mi hozadéki adóinkba is, a jövedelmi adó elve. Kohn így írja, hogy «a ki komolyan akarja a reformot, abban kell lennie legalább is annyi bátorságnak, a mennyi ehhez a tervhez szükséges. Mert igazán kevés kell hozzá». — Nem a magam nézetét írom, de szakférfiakét, mikor azt mondom, hogy, a ki komolyan akarja a reformot, és megvédi tételes jogunkat, közigazgatásunkat és államháztartásunk rendjét, az nem tarthatja megbeszélhetőnek sem ezt a tervezetet.

Ezt a tervet, mely a jövedelmi adóelv ama túlhajtásának a visszhangja, melyet e dolgozat bevezetésében bemutatam, eldobván, csupán az a választás marad hátra, hogy vagy megelégszünk a jövedelmi adónak a hozadéki adókba belevitt töredékeivel, vagy a hozadéki adókat teljesen megtisztítjuk a jövedelmi adó darabkáitól. Így állván a dolog, úgy hiszem, félreérthetetlenül körvonaloztam álláspontomat, mikor sorra az egész adórendszeren kimutattam, hogy az első eljárás nemcsak sok bajnak és aránytalanságnak lett szülőjévé, hanem mindenütt megrontotta azt a hozadéki adót, a melynél próbát tettek vele. Kicsiny és nagy dolgokban megvizsgáltam: s az eredmény mindig ugyanaz lett. Most pedig, mikor a hozadéki adók fölött megtermi adórendszerünk az egységes jövedelmi adót, az az egyetlen indoka is megszűnik ennek a módszernek, hogy így darabonként legalább ne nélkülözzük a jövedelmi adóelveket, — hiszen most meg lesz az egész adó. Épen a jövedelmi adó az, mely kemény talajt kíván maga alá s nem ingadozásokat, melyek rögtön előállottak, mihelyt a hozadéki adóelv egyazon adóban a jövedelmi adó elvével összekeveredett. Ez a kemény, biztos talaj pedig csak úgy lesz meg, ha mindazokat a részecskéket kimetszük hozadéki adóinkból, a melyeknek jövedelmi adó természetét főntebb kimutattam, s melyeket most fölösleges újból előszámlálnom. A czél tehát hozadéki adóink tekintetéből egy kemény, de teljes rendszer lenne, a hol az egyes adók tárgyai keményen el vannak egymástól különítve — s nem úgy, mint a hogy a mai állapotról láttuk — s az egyes adókon belül állandó és fix tételek alapján kiszabva az adó, kezdve a házadóktól, melyek a házadó-katasztert várják, adómentes létminimumtól megszabadított kamatadón s

mindazon pontokon keresztül, a melyek betegségét előbb kirajzoltam, egész a III. osztályú kereseti adóig, a mely az úgynevezett minimalis tételek pontos és részletes kiterjesztésével meghatározott, külső jelek alapján kivetett tárgyi adóvá változnék át, s nem lenne, mint ma az egyik fele, fiktív jövedelmi adó, még fiktivebb bevallások alapján, (melyek, mellékesen megjegyezve, egész adóerkölcsünket megrontották) kiszámítva. Kétségtelenül nem vágyakodhatunk sem a francia iparadó, sem Steinbach pénzügyminiszter tervezetének 200 oldalos «Erwerbsteuertarif»-jének (119—300 lap) aprólékos pontosságára, de az elv előttünk van s kifejtése a jövedelmi adó behozatalában és mai állapotainkban gyökerezik. Megjegyzem még azt az egyet, hogy ha a III. osztályú kereseti adó illetén reformja akként vitetnék keresztül, hogy a kontingentált és fölosztott adóösszeget az adózók társulatai vetnék ki saját tárgyaikra, akkor csak egy oly mód válnék általánossá, a melyet a III. osztályú kereseti adó kivetésénél már ma is sok helyütt követnek a pénzügyi közegek.

Bár nem érezhetem magamat hivatottnak arra, hogy az 1893-iki memorandum részletes bonczolásába fogjak, ide írhatom, hogy ha az a bevalláson alapuló, progressiv részleges jövedelmi adó is behozatnék, mely ott a III. osztályú kereseti adó neve alatt szerepel, vagyis ha a helyett, hogy itt is kimetszetenének a jövedelmi adóelemek a hozadéki adóból, még több jövedelmi adóelv jutna' bele a hozadéki adóba, akkor, — nem tekintve azt, hogy igazi jövedelmi adóvá még sem válhatnék — hatványozott mértékben előállna az a kritika, a melyre a mai állapottal szemben a fentebbi következtetések vezettek. Egyrészt magában a kereseti adóban s közte és a többi hozadéki adók közt folyton előállanak azok az összekocczanások és aránytalanságok, melyeket a mai adórendszerünk mutat, a hol a hozadéki és jövedelmi adóelemek csatájában a közéjük kerülő adózók ugyanoly módon járnak szerencsétlenül, mint azok, kik közigazgatásunk rendezetlen állapota miatt egyfelől a kiépitetlen állami, másrészt a csonka autonóm közigazgatások találkozó, és mindjárt összeütköző pontjaira jutnak valamely ügyökkel. Másrészt a helyett, hogy az új III. osztályú kereseti adó szilárd tárgyi alapjául szolgálna, e jövedelmi forrásra nézve is, az egységes jövedelmi adónak, addig támaszpontok helyében, hibásan adott bevallásai-

val megrontaná a jövedelmi adó őszinteségét s így maga ellen zúdítaná mindazokat az érveket, melyek az ellen szólnak, hogy egyszerre két jövedelmi adó természetű taggal szaporodjék adórendszerünk. Pedig tudvalevőleg ezek az érvek vezetnek arra döntő bizonyosságukkal, hogy, ellenére az elmélet szép érvelésének (Dr. Fellner Frigyes: *A kiegészítő vagyoadó és szerepe a magyar egyenes adórendszerben*, 1895), megakadályozzák a vagyoadó behozatalát a porosz *Ergänzungssteuer* mintájára.

Harmadszor és utoljára tervünk mellett szól a jövő adófejlődésnek előkészítése is. Elhiszem azt, hogy nemzeti jövedelmünk 2000 millióra mehet, a mint Pólya Jakab dr. kiszámította; sőt azt is elhinném, ha többet mondana. De azt is tudhatjuk, hogy ezt ugyan a jövedelmi adó alá bevallani nem fogják, s azért a jövedelmi adó bevétele igen messze el fog maradni attól a 22·5 milliótól, melyet dr. Pólya Jakab vár. Így tehát az adóreformot akként kell berendeznünk, hogy ezzel a ténynyel számot vetve, ne kockáztassa egyszerre az állambiztosítást nehezen elért rendjét, hanem lépésről lépésre vonja el az igazságtalan adók jövedelmét az adókinestártól és léptesse életbe az új reformokat. Erre a célra pedig semmi sem annyira alkalmas, mint az a terv, a mely mellett kardoskodtunk; e mellett minden évben biztosan előre mehetünk egy fordulóval, a nélkül, hogy bármikor is fölforgatnók az adórendszert. A reform nőne és nem ugrana: és a reformmal együtt lassan és széles alapon lenne fejleszthető a pénzügyi közigazgatás, a hivatalnoki kar, a mely ma, és egyszerre teljességgel összetörne a reform súlya alatt és végül is megtörné az újítás javát.

Egyszerűen elérhető ez azzal, ha először csak az új jövedelmi adó foglalja el az általános jövedelmi pótheadó helyét s egyéb változás nem történik. Könnyen megtörténhetik ez olyan években, mikor a III. osztályú kereseti adó már három évre meg van állapítva, ki van vetve, (mint 1897, 1898-ban) s így az adókövető gépezet, adókövető és felszólamlási bizottságaival (1883: XLIV. t.-cz.) fölszabadul. Mindössze arról lenne szó, hogy miként adóztassanak meg azok az új adótárgyak, melyek e három évi cycluson belől keletkeznek. Ha figyelembe vesszük azt, hogy csak úgy számíthatunk becsületes bevallásokra az új jövedelmi adónál, ha a törvény kimondja, hogy a

ki például 1896-ban hibásan vallott a régi és súlyos kereseti adó alá, azt elfelejti neki, mikor az új és könnyű jövedelmi adó előtt őszinte akar lenni: akkor egyedüli megoldásul azt vehetjük föl, hogy azok az új adótárgyak, melyek a jövedelmi adó behozalala után, de a három éves adókivetési cyclus lejáratára előtt keletkeztek, tisztán tárgyi ismérvek, azaz a minimális tételek alapján s így bevallások mellőzésével vettessenek III. osztályú kereseti adó alá.

Mihelyt a három éves adókivetési cyclus lejárt, nemcsak hogy a közönség hozzászókkott a jövedelmi adóhoz, hanem egyúttal épen a legnehezebb ponton, a III. osztályú kereseti adónál, be van így vezetve az átmenet a reform második nagy darabjához, ahhoz, hogy a hozadéki adók átalakítván, a jövedelmi adók bennök levő fél-elemeitől megszabaduljanak. Midőn ez a második nagy átalakulás elérkezett, akkor a főntebb elmondott ok alapján szoros revisio alá vehetők hozadéki adóink, kiegyenlíthetők aránytalanságaik, s a mint úgy a jövedelmi adónak, a mint az egészségesebb hozadéki adóknak összes bevétele mind jobban nő, részletenkint el lehet törölni a II. osztályú kereseti adót és a családtagok adóját, a melyek ismét hangsúlyozom, csak eltörlésre, de nem reformálásra érettek. Természetes, hogy a mint főntebb kifejtettem, e teljes reform, egy rendszeresen fejlesztett közigazgatási szervezetet s egy erős, nagy és jól fizetett tisztviselői kart épűgy megkíván, mint minden újítás.*)

Érdekes fejlődés nyílik meg előttünk akkor is, ha elgondolják, hogy egykor talán még tovább fog menni a reform és porosz mintára fölmerülhet az a kérdés, hogy a hozadéki adórendszer némely tagjait nem kellene-e átadni a községeknek, autonóm testületeknek, s ez által megszüntetni őket mint állami adókat? Ebben az esetben, mivel a jövedelmi adó s a jövedelmi adótermészetű tárgyi adók természetöknél fogva nem darabolhatók el a községek között, megint csak egy megoldás fog előttünk állni s megint csak azt kell tennünk, hogy az átutalandó hozadéki adókból kivágassanak a jövedelmi adó-elemek. Hogy a terv, a melyet főntebb vázoltam, már most

*) Itt nem hallgathatom el azt, hogy Ausztriában most nem kevesebb, mint 1,200.000 frttal irányozták elő azt a költségtöbbletet, melyet a reform következtében a közigazgatásnak szántak. (Artikel VI).

megfelelne annak a körülménynek is s így már ma teljes biztossággal előkészítené a végleg alakulást — ez is egy mellette szóló érv s talán nem utolsó védője a támadásokkal szemben.

Így irtam le a magyar egyenes adók reformját, s erősen hiszem, hogy ezen az úton és ezzel a tervvel olyan adórendszert kapunk, mely kemény és biztos hozadéki adóival s rugalmas jövedelmi adójával természetes és organikus fejlődését adja a magyar adók eddigi rendjének. Kimetszi abból a holt részeket, erőbe szökkenti a fiatal csirákat, s midőn folyton nő, folyton hozzá is simul minden ágazatával a mi magyar viszonyainkhoz s a mi fejlődésünkhöz. Azt lehet rá mondani, hogy nem ad tökéletes adókat. Természetes, hogy nem teremt ilyeneket, mert hiszen csodát nem fog művelni. Tökéletes adó még nem született ezen a világon, s hogy nem is fog előtámadni, azt igen szépen elmondta már Mac Culloch, Pope versével szólván :

Whoever hopes a faultless tax to see
Hopes what ne'er was, is not, and ne'er shall be.

HEGEDÜS LORÁNT.

M Á R T A.

Rajz.

Ott kezdem igénytelen történetemet, mikor a hősnőm — ha egy mindenképen epizód-alaknak született leányzót szabad így nevezni — egy nap elaludta a reggelijét.

Mint igazságszerető író, a ki ellensége minden romantikus hazugságnak, beismerem, hogy ilyesmi gyakrabban is megesett a Kovács-ház büszkeségével. Egész nap járt-kelt, forgott és durúzsolt, mint a bugócsiga; ha azután nyugalomra tért, ez a bizonyos mélységes álmom szállott szemére, mely kizárólag a tizenöt esztendő és patyolat tiszta lelkiismeret jutalma.

Pont hét óraker az édes anyja bekopogtatott a leányszoba ajtaján.

— Márta, kelj föl!

Márta ilyenkor, a nélkül, hogy kinyitná szemét, ravaszul megsuhogtatja selyempaplanát és derült hangon mondja:

— Már öltözködöm, édes mama!

A mama dolgára megy, Márta meg tovább alszik. Mondhatnám, hogy sietve aludt, hogy kiélvezze a tűnő percek gyönyörét, és mégis némi búskomolysággal szívében, mert hiszen félálmban is tudta, hogy fél nyolcz óraker a mama reá fog nyitni s ha akkor is ágyában találja — ipsissima verba! — «akkor nagy bál lesz.»

Fél nyolczkor tényleg megnyílt az ajtó.

— Márta! Te még ágyban vagy!? — kérdezte jogos fölháborodással Kovácsné.

— Dehogy! — vigasztalta édes anyját a kis leány. — Csak várom, hogy mikor hozzák már a ruhámat!

— Hiszen a ruhád hat óra óta itt van a széken!

— Igazán? — csodálkozott Márta.

— Teremtőm! Mi lesz ezzel a leánynyal, ha férjhez megy! — szólalt meg az anyai szív aggodalma.

(Kovácsnének ugyanis az volt a sziklaerős meggyőződése, hogy a jó gazdasszony első kötelessége az, hogy hajnali öt órakor minden cselédet kizavarjon az ágyából — akár van dolog, akár nincs. A cselédeknek az a szokásuk, hogy alusznak, egyáltalán csak elévült visszaélés, melyet az ember kénytelen eltűrni, de a melyet minél szűkebb korlátok közé kell szorítani.)

Mi lesz ezzel a leánynyal, ha férjhez megy!

— Úgy el fog hízni a sok alvástól, hogy az ura majd pénzért fogja mutogatni a nagyvásáron. — Ezt Kovács úr mondta, a ki a szomszéd szobában költötte el reggelijét.

Márta fölényesen mosolygott magában. Neki egész más tervei voltak a jövőre vonatkozólag. Olyanformán képzelte, hogy a jövőbeli ura — ha ugyan rászánja magát a házasságra, mert nagyjában megvetette a férfiakat — a jövő ura, mondom, tisztviselő lesz, a ki hét órakor már hivatalba megy. Ő maga azután tizig alszik. Az ebédet a vendéglőből hozatják.

Ezúttal azonban az édes anyja olyasmit mondott, a mi mégis megsebezte a reggeli lelki küzdelmekben már elfásult érzékenységét.

— Sándor már fél órával ezelőtt itt járt és tudakozódott utánad. Beszélni akar veled.

Hogy valaki, még pedig egy felnőtt, komoly ember, mint Sándor, beszélni akar vele, az egészen szokatlan esemény volt Márta életében. Ő vele senki sem akart beszélni. Sőt, ha az embereknek valami komoly beszélni valójuk volt, a kis leányt rendesen kiküldték a szobából.

A kíváncsiság egyszerre lázba ejtette s ennek az lett az üdvös következménye, hogy a leány húsz percz múlva már teljes díszben — már a mennyre egy kék babos mosóruhát, a mely azonfelől egy tizenöt esztendő fiatal hölgy becsvágyához mérve elszomorítóan rövid is — dísznek lehet nevezni, a friss mosdó víztől rózsás arcczal, kilépett az ebédlő szobába. Útközben még fölkapta kézi munkáját is, egy megkezdett fekete harisnyát, a melynek segítségével — édes atyjának állítása szerint — már fél esztendő óta leplezte a semmittevést.

Édes atyja különben már régebben fél kiló bonbon erejéig fogadást ajánlott Mártának, hogy a pesti új országház palotája előbb fog elkészülni, mint az ő harisnyája. Márta azonban kijelentette, hogy ő elvből nem fogad.

Sándor úr, a kinek ez a tüntetés szólt, jövődő sógora volt Mártának. Vőlegénye a nagyobbik Kovács leánynak, Arának. Egy kis titkos rajongással viseltetett iránta a kisebbik leány, melybe egy csöpp féltékenység is vegyült. Ugyan nem találta nagyon szeretetreméltónak Sándort, de nem lett volna igazi leány, ha nem irigyelte volna a nővérétől azt a kiváltságos helyzetet, melyet mátkasága idejében élvezett. Nem gonosz-ságból irigyelte — csak ösztönszerűen.

Most elköltötte reggelijét, majd ártatlan arczczal a könyves állvány körül kezdett settenkedni. Végre sikerült neki egy piros kötésű könyvet csempészni a kötője alá, azután kezében az örökös harisnyával, kiosont a kertbe. A kert végében, a virágzó bodzafa alatt, melynek öreg koronájában ezer méh döngicsél, volt neki egy kedves kis padja, — magános óráiban ott ismerkedett meg a világirodalom válogatott remekeivel. Ha azt mondom: remekeivel — ezzel csak a Márta egyéni ízlésének tesztek engedményt. Kedves könyvei ezek voltak: *Izaura grófnő*, *Az utolsó Cavignac örgróf* és *A fekete lovag*. Polgári regényeket, olyanokat, a hol a hős nem volt legalább is lovag, nem szívesen olvasott. Legtöbbre becsülte még az utolsó Cavignac örgróf személyét, mert bátor volt, előkelő és érdekes, mint a megyei fiatal urak közül egyik sem. A homlokán egy nagy sebforradás látszott, az a bizonyos regény-sebforradás, a melyet szíves hallgatóim is ismernek és a melyről tudják, hogy vérvörös lesz, valahányszor a hős indulatba jó. Nőkben pedig az Izaura grófnéhoz hasonlókat kedvelte. Azokat a bizonyos szöke démonokat, a kik tudvalevőleg ép oly veszedelmesek, mint titokzatosak. Mindezek az emberek utaznak és párbajoznak, zokogva dőlnek a tengerzöld boudoirjok kerevetére, gyakran a gyűlölettel lángoló pillantásokat vetnek egymásra, a végén pedig mégis csak összeházasodnak. Mert az igaz szerelem mindig a gyűlöletből fakad. A női szerzők könyveiben legalább így szokott történni, száz közül kilenczven esetben.

Alig hogy két lapot olvasott Márta, mikor már Sándor hangját hallotta a kertben.

— Itt vagyok!

— Nézze, kis lány, mutatok magának valamit.

Egy ékszertokot hozott a kezében. A tokban arany óra volt, pompás kis női óra, monogrammal a fődélén és csörgő lánczczal. A láncz végén mindenféle csecebecse, abból a fajtából való, melyet fiatal hölgyek olyan rejtélyes szenvedélylyel gyűjtenek. Arany abroncsba foglalt krajczár; ezüst keresztes pók; valami titokzatos állatnak gyűrűre fűzött zápfoga és végül — oh boldogság! — egy gránátszemű malacz.

Márta sovár szemmel nézte a kincset.

— Arankáé? — kérdezte bizonytalan hangon.

— Nem, a magáé. Hálás elismerésem jele, a hat hétig teljesített fárasztó gardedám szolgálatokért.

Márta a füléhez kapta a ketyegő csodát, aztán — egy hirtelen hevületnek engedve — kétszer körülpolkázta a bodzafát. Később kissé elszégyelte magát Sándor előtt és hogy némileg rehabilitálja női méltóságát, előkelő mosolylyal nyújtott neki kezét.

— Nem is tudom, Sándor, hogyan köszönjem meg . . .

— Mondja utánam: Sándor sógor . . .

— Édes Sándor sógor — mondta a kis leány.

— Márta egy kissé szereti magát.

— Márta nagyon szereti magát . . .

Szükségét érezte azután, hogy valami örömet okozzon a gavallér sógornak.

— De nemcsak Márta szereti ám, hanem más valaki is . . . Képzelve, Aranka azelőtt való éjjel magáról álmódott.

— Ő mondta? — kérdezte Sándor bizalmatlanul. Nem igen hitt a halvérű kis menyasszonya epekedésében.

— Ő semmit sem mond, de álmában beszélt és én meglestem.

A dolog kezdte érdekelni Sándort. Nagyon szerette a mátkáját, de azzal szokta vádolni, hogy délelőtt az ebéd, ebéd után a vacsora, éjjel pedig legfőlebb a reggeli érdekli — egyéb semmi.

A kis leány részletekbe kezdett mélyedni.

— Úgy volt, hogy fölbredtem éjjel és egyszerre elkezdtem irtóztatónan félni . . .

— Mitől félt, kis gyáva?

— Hát — féltém! Olyan rémes sötétség volt és minden

olyan csöndes volt a szobában . . . A fogam vaczogott és félelmemben fölkeltem és áthurczolkodtam az Aranka kis diványára . . . A paplanomat a vállamon vittem . . .

Márta egyszerre elhallgatott.

— Hallja, nem illetlenség az, a mit beszélek ?

— Szó sincs róla ! Hiszen rajta volt a paplan !

Ez megnyugtatta a kis leányt. Elmondta azután, hogy mit beszélt álmában Aranka. Azt mondta: mindig, Sándor ! mindig ! Hogy mit mindig — azt Mártának legnagyobb sajnálatára nem sikerült kinyomoznia, bárhogyan fülelt is a sötétségben. De Sándor ennyivel is beérte.

A nap folyamán Márta jobbik keze elzsibbadt attól a számtalanszor megismételt mozdulattól, a melylyel az órát az övétől a füléig emelte. Minden öt perczen elfogta a gyanú, hogy az óra megállott és ilyenkor meg kellett magát nyugtatnia. Azután ellenőriznie kellett a lakásban levő órákat, a melyek mind rosszul mutatták az időt. Még a kertben levő napóra is késett vagy egy félórát.

Csak alkonyatkor, mikor a cselédudvaron járt, feledkezett meg egy pillanatra órájáról és az óra ekkor megbüntette hűtlenségeért. A kútból ugyanis verébcsipogást hallott Márta és mikor áthajolt a korláton, hogy szemével megkeresse a fészket, az óra kisiklott az övéből. Elkialtotta magát és halálra ijedten lehunyta a szemét. Azután egyszerre úgy érezte, hogy az óra a kezében van. Estében elkapta, a nélkül, hogy maga is tudta volna, csodával határos eset volt. Hanem azért még vagy öt perczig ott ült az itató vályú szélén, remegő térddel és hófehérré vált arczczal.

Harmadnapra, mikor a titokzatos tisztelet, melylyel ketyegő kincse iránt viseltetett, lassanként már rajongó, de bizalmas szeretetté kezdett átváltozni az irigy istenek olyan csapást mértek Kovácsék házára, a melytől jó időre beborúlt az égök. Úgy jött, mint az özönvíz, ellentállhatatlan erővel és elsöpört, elnyelt mindent. Az órát, a völegényt, a jókedvű boldogságukat — mindent ! Az órát is !

Hogy ezt elmondhassam, kissé bővebben kell foglalkoznom a völegény személyével, a mit talán előbb is meg kellett volna tennem.

Aranka völegénye, Vass Sándor, a vármegye főjegyzője volt. Derék, munkás és becsületes ember volt, a kinek csak

egy végzetes hibáját ismerték. De ez az egy hibája megadta neki a tragédia-hős rangját. Ezt a hibáját, jobban mondva rögeszméjét, nem tudom jobban jellemezni, mintha az ő — kissé triviálisan hangzó — szavait idézem: A főjegyző nem akarta eltűrni, hogy őt valaki borbélylegénynek tartsa.

Értsük meg egymást! A főjegyző úr kétféle embert különböztetett meg: urat és borbélylegényt. A homo sapiensnek e szokatlan osztályozásával korántsem akarta megbántani a hajművészek rokonszenves czéhét. Ő a borbélylegényt átvitt értelemben használta. Annak tartott mindenkit, a ki az ő meggyőződése szerint nem érdemelte meg embertársainak becsülését. A gyáva ember, a rossz nevelésű, a léha, a csúszómászó, mind borbélylegény volt. És mivel a főjegyző cholерikus és harczias vérmérsékletű ember volt, nem elégedett meg azzal, hogy csöndes megvetésével sújtsa a borbélylegényeket, hanem mindenütt és mindenkor támadólag lépett föl velök szemben, fölkereste őket odvaikban, mint György lovag a sárkányt. Ha rajta áll, akkor az egész vármegye egy óriás becsületbíróssággá alakul át, a mely előtt meg kell jelenni 150,000 embernek, hogy beszámoljon jellemével. Szint kell vallania, hogy úr-e avagy borbélylegény. Azokat, a kiket ő borbélylegényeknek nevezett, legszívesebben kiballotirozta volna a világból.

A mondottakból érthető, hogy Vass Sándornak tengernyi volt a hallgatag ellensége. Mert ő belekötött azokba is, a kik az utcán túlságos alázattal köszöngettek neki. Hát úr az olyan, a ki annyira meghunyászkodik?

De belekötött azokba is, a kik nem fogadták elég szívesen a köszönését. Borbélylegény vagyok én, hogy megbillentsek előttem a kalapjokat?

Följegyezték róla, hogy a megyei közgyűlés végén mindig megvárta a főispánt a gyűlésterem ajtajában, azután közvetlenül az öreg méltóságos előtt hagyta el a termet. Ezt csak azért tette, ne hogy a főispán — a kit különben nagyra becsült — őt csúszómászonak tartsa. Följegyezték róla azt is, hogy a Szent-István koronaországainak legkellemetlenebb párbajsegéde és legfanatikusabb corruptió-vadásza volt, a ki boldog volt, ha rábizonyíthatta valami szerencsétlen jegyzősegédre, hogy ötven krajczárral megcsalta a parasztot a marhapassusnál.

Ha mindazonáltal is szilárd állása volt a megyében, azt a hatalmas munkaerejének és talán első sorban vagyónak köszönhetette.

A nagy baj azzal kezdődött, hogy a vőlegény az említett kritikus napon összeveszett a jövődöbeli apósával.

Kovács, a ki megyebizottsági tag volt, az öreg alispán várható lemondásáról beszélt.

— Ha lemond az öreg — szolt Kovács — majd összedjük a familiát és téged szorítunk be.

Sándor úr e pártfogó hangon tett kijelentésre elpirult a haja tövéig.

— Hát minek tart engem? Azt hiszi talán, hogy a feleségem révén akarok emelkedni?

— Nem kell kicsinyleni a familiánk befolyását — szolt Kovács.

— De bizony kicsinylem én a római pápa familiáját is!

Fölforrt a fekete vére és az öklével nagyot ütött az asztalra... Csak azt ne tette volna! Kovács ugyan áldott jó ember volt, de ha dühbe hozták, akkor makacs volt és goromba, mint egy öreg ágyú. Csakhamar mázsa súlyú mondatok repültek át az asztalon és mikor Vass vagy kilenczszer kérdezte már, hogy minek is tartja őt Kovács, az öreg úr megmondta, hogy minek tartja: borbélylegénynek!

Megesett a súlyos, a többé jóvá nem tehető sértés. Csak azt ne mondta volna alsó-bükki Kovács!

Vass azután elment és délután megküldte a választ a borbélylegényre, egy csodálatos levélben, melyet Arankának írt. Kevély megalázkodás hangján kifejtette ebben a levélben, hogy mivel Kovács őt oly kevésre becsüli, jó lélekkel nem is adhatja hozzá leányát és hogy a maga részéről véget vessen a dilemmának, vérző szívvel bár, de kötelességéhez híven, visszaküldi a jegygyűrűt.

— Én talán bele fogok halni, kisasszony, de ez az én magánügyem és ön, kisasszony, azért csak teljesítse kötelességét apja-urával szemben...

Aranka sírva fakadt, mikor a «kisasszony» megszólítást olvasta.

— Rögtön vissza kell küldeni mindent, a mi tőle van! — dörögte Kovács. — A gyűrűjét is, minden ajándékát a futóbolondnak... Semmi se maradjon a házamban...

Márta, mint közvetlenül nem érdekelt fél, bizonyos érdeklődéssel nézte ezt a tragikus fordulatot. Az imént még azon gondolkozott, hogy oda adná-e neki Aranka az ezüstös övét, ha elkérné tőle. A mióta menyasszony volt, állandóan valami csöndes megindultság uralkodott rajta és ebben az állapotában nem tudott a hugától megtagadni semmit...

— Az órát is! Azt is vissza kell küldeni! — dörögte Kovács.

Teremtő Isten! — az óra! Arra nem gondolt Márta. Úgy érezte, hogy a föld megindult a lába alatt. A nap pedig ijedten áll meg égi útjában, mert nem tud már mihez igazodni.

És elvitték az óráját! Márta ott feküdt a kis szoba divánján, miközben úgy rémlett neki, mintha a távolból valami egyre gyöngülő, szomorú ketyegést hallana... Elvitték az óráját! Úgy megsiratta, mint Rachel a gyermekét. Arankát láthatólag kevésbé keserítette a maga vesztesége. Az illem kedvéért lefekvéskor ugyan kontrázott Mártának a sirásban, de meglátszott rajta, hogy nem szenved annyira, inkább bosszankodik.

— Az urak kiabálnak — mondta magában. — Nos, az urak már máskor is kiabáltak és baj még sem lett belőle. Nem lehet, hogy a dolog ennyiben maradjon.

És öt percz múlva már mélységes álomba merült, míg Márta lüktető szívvel és forró fővel ült ágyában. Nem tudott és nem akart aludni, egyre az órájára gondolt.

Kovács időközben valami megyei mozgalom szervezésén törte az eszét, a mozgalmat a főjegyző ellen akarta indítani. Ő a közügyből mindig személyes kérdést csinált s így illőnek találta, hogy ezt a személyes kérdést is a közügyek porondján küzdje végig. Megbuktatja Vasst. Ha az alispán tartja: azt is megbuktatja. Ha kell: az egész világot megbuktatja.

Három nap múlt el így, az égtudná, hogyan. Harmadnapra Márta, a mint szívében Lear király keserőségével bolyongott az országútra kirugó töltésen, összetalálkozott Vassal, volt sógor-jelöltjével. A főjegyző vállán vadász-puska díszelgett, különben pedig meglehetősen rossz színben volt.

Mikor megpillantotta a kis leányt, szinte elérzékenyült.

— Nos, kis Márta, szóba áll-e még velem?

Márta is elérzékenyedett.

— Hát miért ne állnék én szóba magával ?

— Azt hittem, már maga is borbélylegénynek tart.

— Oh, én soha sem tartottam annak . . .

— De az órát mégis visszaküldte, Márta. Lássá ez fájt nekem leginkább.

Márta majdnem hangosan felsírt, mikor azzal gyanúsították, hogy önként visszaküldhette az órát. De azért mégis sikerült megőriznie női méltóságát.

— Isten áldja meg, Sándor! Keressen magának másik sógornót, találhat eleget, szebbet, jobbat nálamnál, a kinek odaadhatja az órát . . .

Mai nap reggel azután egy merész terv fogamzott meg Márta fejében. A szobácskájából hallotta, a mint odaát, az ebédlőben, a szülei beszélgettek. Az édes anyja sopánkodott és kérlelte az öreget.

— Meglátod, Aranka még valami bolondot tesz . . . Isten bizony attól félttem, hogy bánatában elemészti magát . . .

Aranka azalatt nyugodtan öltözködött a szomszédban. Szerette ugyan a hóbertos vőlegényét, de kissé fatalista volt és az még álmában sem jutott volna eszébe, hogy akárki fia kedvéért is bolondot tegyen.

— Hejh, micsoda leány az az Aranka! — kesergett magában Márta. — Ha én volnék a helyében, milyen rendet csinálnék én itt!

Mikor aztán Aranka kiment a szülei után a kertbe és a kis leány egyedül találta magát az ebédlőben, megcselekedte azt, a mit a jó szelleme sugallt neki. Gyors elhatározással leakasztotta a falról az egyik nagy lovassági pisztolyt, a melylyel a családi hagyomány szerint, egyik őse vitézkedett Alvinczy generális győri táborában. Egy kicsit megijedt ugyan a barátságatlan szerszámtól, mely — egy másik, de a mai napig még be nem bizonyított családi hagyomány szerint — állítólag valamivel meg is lett volna töltve, de azután bátran bevitte az Aranka ágyához és bedugta a nővére csipkés vánkosa alá. Azután ki-osont a bodzafája alá, a hol szende arczczal, folytatta a Penelope-harisnya kötését. A többit a jó Istenre bízta.

Fél órával később éles sikoltás hallatszott a lakásból. Az ágyazó szobaleány megtalálta a gyilkos szerszámot. Kiáltására elösielt Kovácsné. Mikor meglátta az Alvinczy-pisztolyt a havas lepedőn, közel volt az ájuláshoz.

Senki se nyúljon hozzá!

Behivatta az urát, azután kézen fogva odavezette az ágyhoz.

— Íme, te emberevő, ez a te műved!

Az erős ember megtántorodott.

— Teremtőm! Hát ennyire vagyunk? Hol van Aranka?

Fölkutatták utána a ház tájékát és megtalálták a baromfiudvaron, a hol a szalmában térdepelt és egy tuczat sárga pihés, kis kacsát szedegetett a kötőjébe.

— Mit akartál tenni, boldogtalan?

Aranka ámult-bámult, zavarba jött és akadozott és semmit sem értett az egészből. Meglehetős ostoba arczoekát vágott. A zavarát beismerésnek, a hallgatását pedig makacs elszántságnak vették.

— Csak egy óráig várj még! Csak egy rövid óráig! — kiáltotta Kovács.

Befogatott és behajtatott a városba. Úgy lépett Vass Sándor elé, mint a fogoly Vercingetorix Julius Cæsar elé; legyőzöttnek érezte magát, megadta magát, de a büszkeségéből nem engedett.

Ebédnél már megint rendben volt minden. Aranka, a ki most sem értette a gyors változás okát, nem is igen törte rajta az eszét, hanem megadással és jó étvágygyal evett, közbe pedig édesen mosolygott vőlegényére.

Márta nem mosolygott. Nyugodt volt és komor. Csak akkor gyúlt ki szemében az édes öröm tüze, mikor Sándor az ebéd végén kezébe csúsztotta megint a ketyegő kis óráját, melyet azóta zsebében hordott. A kis leány fölkelt az asztaltól és szó nélkül, gyorsan, mint egy fiatal őz, futott ki a kertbe. Az órát a boldogan dobogó szívéhez szoritotta.

Az Aranka kis bánatával véget ért az ő nagy fájdalma is.

HERCZEG FERENCZ.

AZ IBOLYA ROMÁNCZA.

I.

Nem fázol-e, szegény kis ibolya,
E téli fagyban itt az utcza-sarkon ?
Jer, haza viszlek, ott meleg szoba,
Ott gyöngye szirmod' jó melegbe tartom.

S megvettem attól, a ki árulá
A kis virágot — s ajkaimhoz vittem,
De búsan hajtá kis fejét alá,
S esengve pillantott rám, csüggedetten.

— «Hiába ! nem tudok mosolygni még,
Nincs illatom, nézd szirmom is mi halvány !
Olyan vagyok, mint egy rab-ivadék,
Kit anyja börtönben szült, ronda szalmán.

Én sem születtem erdön, szabadon —
Csak üvegházban, mesterkélte melegben,
Engem se' látott nyilni a vadon,
De rab gyanánt, sinlödve növekedtem.

Szánj meg — s oh dobj el !» — És önkénytelen
Kezemből kiejtém az utcza-porba ;
Vágtatva jött egy hintó, hirtelen,
S szegény virág-árvácskát eltiporta.

(Budapest, január 15.)

II.

(Tavaszközeledtén.)

Enged már a föld fagya,
 S mit a tél még meghagya,
 Az utolsó hó is olvad.
 Mégis, melyre oly sovár
 Szívem olyan várva vár:
 Első ibolyácska, hol vagy?

Kedvesem, lásd, mily beteg,
 Kedve nincsen, csüggeteg,
 Nem vidítja tréfa, sem dal.
 Tavasz első mosolya,
 Nyíl ki szende ibolya,
 S jőjj, üdítsd fel illatoddal!

(Február 2.)

III.

A tél megújult,
 Hóföreteggel
 A lég tele;
 A szürke napra
 Nem virrad reggel
 S nem jó dala.

A szél az erdön,
 Minden csapáson
 Tombolva zúg;
 A hó-esésben,
 A hó-fuváson,
 Elvész az út.

Tanyát keresve
A vad csak csörtet,
S a láb alatt,
A mint az ember
Előre törtet,
A hó szakad.

Mit is keressz itt
Szegény költő, te!
Tán kedvesid
E hó-takarta
Bús temetőbe'
Feküsznek itt?

— «Nem holtat, egy kis
Alvó virágot
Keresek én.
Feltámadás van,
Nem örök átok
A sir fenekén!»
(Február 25.)

IV.

Keresni ibolyákat
E tengerpartra jöttem
Hol a nap nem oly bágyadt
S az ég derült fölöttem.

Élvezni a hús árnyat —
Erdőben járdalok,
Hol szerenádra várnak
A csalogány-dalok,

És a bokor tövében
Vonz édes illatár:
Itt az ibolya! — épen
Leszakításra vár.

(Cirkvenicza márcz. 6.)

V.

Itt vagy végre, kis virágszál
S itt a tavasz is veled!
Csakhogy végre kivirágszál
S hinted illatos lehed'!

Ömlik rólad édes balzsam,
Életadó s üdítő,
S mind kinyílik lassan, lassan,
Fa, virág, és rózsató!

Téged, elsőt, leszakítlak —
S hozzá viszlek most el én:
Öntsd ki rá mi benned illat,
Úgy hervadj el kebelén!

SZÁSZ KÁROLY.

A MAGYAR ZENÉRŐL.

(Megjegyzések Érdy Lajos úr hason című tanulmányára.)

Bár elvileg meg nem engedhető, hogy az író dolgozatának genesiséről beszéljen, mert ez egyéniségének szerénytelen előtérbe tolásaként tűnhetnék föl: vannak esetek, melyekben ez általános szabály megszűnik kötelezővé lenni s ha nem is épen a lényeg, de legalább megnyilatkozása formájának s módjának megértésére nézve elkerülhetlenül szükséges tudni az olvasandó munka létrejöttének körülményeit.

Így a jelen soroknál is.

Kelleténél nagyobb hevességök mentségéül felhozandó, hogy akkor irattak, midőn hosszas külföldön való tartózkodás után újra viszontlátván Magyarországot, annak minden irányban való óriási haladásáról lépten-nyomon repeső lélekkel győződhettem meg s ennél fogva annál jobban fájt, hogy azon magyar zene létjoga, melynek fejlesztésére szenteltem életemet, itt a *Budapesti Szemlében*, a magyar szellem egyik megostromolhatlan menhelyében, vonassék kétségbe, még pedig nem Liszt Ferencz nagyszavú felületességével, hanem rendszeresen tudományos alapra támaszkodva, nem mint a zongorakirálynál, utánzott nagyúriás szeszélyből, mely az előidézendő hatás megfontolása nélkül késztet tenni, hanem arra törve, hogy eredményt — és valljuk be, a magyarságra nézve káros eredményt — érjen el.

Mert, sietem jelezni, hogy Érdy Lajos úr *A magyar zenéről* irt cikke ép oly szép zenetörténelmi készültséget árul el, mint gondos kidolgozásról tanúskodik — két, bizonyosan magára a cikk megjelenésére nézve is, nagy befolyással bíró tulajdonság — s mert benne a magyar zenét leplezetlenül

örökös kiskorúságra kárhoztatja, művészi fejlődését lehetlenségnek nyilvánítván.

Ha most megfontoljuk, hogy a művészetek mily kiegészítő tényezői egy nemzet géniuszának, azt kell tehát mindennek előtt hangoztatnunk, hogy ez alkalommal Érdy úr első sorban nemzetsértési vétséget követett el.

Súlyos vád volna ez mindenkor — egy jó hazafi szemében kétségtelenül a legsúlyosabb; — jelenleg azonban hozzájő a dolognak azon odiuma is, hogy azon évben követtetett el, midőn annyi lelkesedéssel lépünk nemzeti létünk egy újabb ezredéves korszakába, reményelve, sőt biztosnak véve, az ország előre be nem látható úgy szellemi, mint anyagi fejlődését, a magyar név növekvő dicsőségét.

Nem késem hozzá tenni, hogy e — mandjuk — tisztán chauvinistikus szempontból itélni meg Érdy úr érvelését elégtelennek tartanám; mert bírok annyi tiszteletével az igazságnak, hogy ha magasabb erkölcsi szempontból a magyar géniusz ellen lehetne következtetéseket levonni, azokba nehéz szívvel bár, de szótlanul mindig belenyugodnám. Sőt volt alkalmam arra is, hogy túlzásba eső hazafiaskodás ellen nyílt sisakkal lándzsát törjek.

De a magvarság szerencséjére itt ily chauvinistikus hibába esnem nem lehet, miután Érdy úr állítása nem kevésbé valótlan, mint hazafiatlan.

Először is engedje meg tagadnom, hogy oly dolgokról, melyek az embertől függenek, s pszichikai vagy physikai képességeinek hatáskörén túl nincsenek, oly föltétlenül lehessen jósolni jót vagy rosszat.

A ki csak kissé ismeri a világot, az előtt a «mindig» és «soha» igehatározók valódi értéke nem titok, s ennél fogva készséggel átengedi használatukat a tapasztalatlan fiataloknak.

Érdy úr azon enunciatiói tehát, hogy: «ez a szikladarab (már t. i. a magyar zenének a műformákban való fejlesztése) nem fog fölérni a hegy csúcsára soha», vagy hogy: «soha se kereste és nem is keresheti föl (a magyar zene) e területet (a hangszeres zenéjét)», vagy, hogy: «magának a magyar dalnak haladása vagy fejlesztése nem lehetséges», még azon esetben is kevés emberismeretre vallának, ha a magyar zene valóban oly éllhetetlen volna, mint minőnek lenni állítja, mert egy úttörő

lángész föltünése nem tartozik a természetfölötti események sorába s egy ily lángész pedig könnyen «örökre» meghazudtolhatja a megfontolatlan horoscopokat, arról nem is beszélve, hogy már eddig is vannak egyes dalok és darabok, ha nem is számosan, melyek nem lángeszek szüleményei s melyek magyar szellemök daczára kiállják a legszigorúbb bírálat tűzpróbáját s tökéletest nyújtanak a legtöbb ismeretet és izlést igénylő műformákban is. Hogy egyebet nem említek, ott van Liszt Ferencz A-moll rhapsodiájának Adagio-ja, Mosonyi Mihály *Hódolat Kazinczy szellemének* című ábrándja s Erkel-től *Bánk-bán*ban Melindának tiszaparti jelenete.

De mi is volna hát az ok, melynél fogva egyedül a magyar zenének tiltatnék meg oly processuson menni át, minőn a többi nemzetek zenéje mentek, hogy mai tökélyök színvonalát elérhessék. Még ha elfogadnók is azon szellemes hypothesisét Érdy úrnak, mely szerint az általános zene s a miénk évszázadokon át egymással bujósdit játszottak s mindig csak akkor találkoztak, midőn találkozásuk nem válhatott a magyar zene előnyére, annak lehetősége nem záródott ki véglegesen, hogy most kezdjük meg — még pedig tervszerűen — a magyar dal rendszerét az általános zene módjára fejleszteni ki.

Szerény véleményem szerint, melyet a *Budapesti Szemlé*-ben volt kétszer alkalmam nyilvánosságra hozni*) a magyar zeneszerzőknek ép az volna legsietősebb feladatuk, hogy e retrospectif munkát végezzék el alaposan, ha nem is a közönség szeme láttára, de dolgozó-szobájok magányában. Mert csak így lehet valami módon utánpótolni az elmulasztottakat s megteremteni a magyar művészi zenestilt, mely nélkül csakugyan nem lesz, hogy Érdy úr szavaival éljek, soha sem nemzeti zeneiskolánk.

Nem kell felednünk ugyanis, hogy a stil adja meg a zenének mindenek fölött a nemzeti jelleget. Midőn egy ismeretlen szerzeményt hallunk, ennek nyomán ismerjük fel rögtön, hogy melyik zeneiskolához tartozik. A tekintélyesebb szerzők egyéni sajátosságai csak azután tűnnek föl, képezvén megannyi válfajokat.

*) *A magyar zene jövője*. 1880. november-decemberi sz., 1887 szeptemberi sz.

A stílnak e fontossága még a képzett műkedvelőre nézve is rejtély, a mennyiben ő is azt hiszi, hogy a zeneszerző a harmonia és az ellenpont segítségével már szabadon forgódhatik a zeneszerzés minden terén, holott ezeknek kisebb vagy nagyobb mértékben való felhasználása észjárását és ízlést tételez föl: nemzeti tulajdonságok, melyeknek befolyása nélkül a művész haláláig csak tapogatózásokat engedhet meg magának, de úttörőleg nem viselkedhetik.

Ez az, mi eddigi legérdemesebb zeneszerzőink legtöbb műveit oly kétes becsüekké teszi, s mi bizonyosan Érdy urat is félrevezette a magyar zene életképességét illetőleg: Liszt a cigányok modorának utánzásával iparkodott a hiányzó magyar stílt pótolni; Erkel nem volt eléggé képzett zenész s elég széles látkörű művész, hogy az erős szellemi gymnastikát igénylő feladatot véglegesen megoldja, s ha Mosonyitól nem lehet megtagadni a stíltre való törekvést egy művében sem, nála a magyarság mindig kissé erőltetett, miután a német szellemű Brand-chrysalidból csak negyvenhat éves korában bontakozott ki mint magyar zeneszerző.

Általában zenénk művelői eddig túlnyomóan idegen eredetűek voltak s nem hogy magyar észjárással és izléssel bírtak vagy annak megszerzését megkísérelték volna, de csak kivételesen táplálták a magyarság iránt azt a jó akaratot, melynek befolyása alatt idegen eredetű honfitársaink sorából annyi jeles államférfia, világhírű tudósa és művésze, hasznos és tiszteletre méltó polgára került ki a hazának.

A Magyarországon élő zenészek legtöbbje itt csak azért él, mert másutt nem élhet, s tekintetét fürkészve mindig a külföldre irányozza, hogy fölhasználhassa ott a legelső alkalmat kiköltözni egy oly társadalomba, melynek eszmevilága a távolság ellenére sokkal közelebb van lelkéhez, mint a miénk. Ebbe behatni nem vesz fáradságot magának, egyrészt, mert ezt tenni érdemesnek nem tartja, másrészt, mert nem is bírja felfogni azon előnyöket, melyek reá származnának, ha történelmünket, irodalmunkat, szellemünket tanulmányozná, nemcsak magyar, hanem általános emberi szempontból is.

Ily körülmények között tőle a magyar zene fejlesztését várni nem lehet, sőt nem is kell, mert közreműködése kénytelen-kelletlen, és eredményében e kénytelen-kelletlenség bélyegét mindig magán fogja hordani, valójában többet árt-

ván, mint használván. Földrajzi helyzetünk, nemzetiségi viszonyainknál fogva a magyarság úgy is eléggé saturálva van már idegen elemekkel. Azokat magával assimilálni legsürgősebb feladata s vétkes hanyagságot követne el, ha ellenkezőleg a nemzeti géniusznak egyik oly fő alkotórészét, minő a zene, idegen kezeknek engedné át kiműveltetése céljából.

Ezekre kellett pedig gondolnia Érdy úrnak, midőn a magyar zenének az összes műformákban való fejlesztését lehetlenségnek nyilvánította, mert csak idegen zenészekre nézve áll az az alternatíva, hogy magyar szellemű, vagy nem magyar szellemű szerzeményeket írjanak-e? Az igazi magyar zenész bármily érzelmet akarjon is bármily formában kifejezni, mindig oly modorban fogja tenni, mely sem német, sem olasz, sem francia, s melyet éppen ezért először meglepőnek tartand a világ, míg hozzá nem szokik s míg azt több magyar szerző műveiből elvonván, magyar modornak, stílnak el nem ismeri.

És e stíl a magyar zenészre nézve nem oly választás kérdése, minőnek a festő veti alá a festő-tábláján kirakott színeket, tetszése szerint vevén azokból olyat és annyit, minőre s mennyire szüksége van, hanem ez lényéből kifolyó oly kényszer, melynek nyomását legkevésbé sem érzi, s mely őt úgy készíti magyar zenét írni, mint Ovidiust készítette a versírásra költői ösztöne, vagy mint a francziát francia, a németet német, az olaszt olasz zeneírására megfelelő nemzeti jellegében gyökerező egyénisége készíti máig is.

Ily állásontra helyezkedve, mely egyedül felel meg a tényeknek s egyedül észszerű, nagyon természetes, hogy többé nem az a kérdés: vajon alkalmas-e a magyar zene az ellenpontra, vagy a nagyobb szabású műformákra? hanem már az: föltehetni-e a magyar fajról egy oly zeneszerző phalanx megteremtését, minővel irodalmilag és festészetileg is rendelkezik?

Tagadhatatlan, hogy itt a conjecturák világának küszöbére lépünk s hogy állításaink nem lesznek kevésbé merészeknek mondhatók, mint Érdy úréi.

Mentségökül csak az szolgáljon, hogy biztatóan hangozván, némileg ellensúlyozni vannak hivatva zenészeink és műkedvelőink táborában azon csüggesztő benyomást, melyet benne Érdy úr cikkének kellett előidézni elsomoritó deductióival.

Azután meg, ha már hypothesiseket szabad fölállítani, legyenek legalább reménnyel kecsegtetők.

A mi Érdy urat leginkább tévedésbe hozhatta, az sok más is tévedésbe hozhatna kétségtelenül: tudniillik oly közönyösen viseltetik a magyar közönség a magyar zene iránt, mint egy művészet iránt sem, minek következtében az irányadó körök sem érzik annak szükségét, hogy idevonatkozólag nagyobb tevékenységet fejtsenek ki.

Íme! Itt van a millennium és senki sem gondolt Magyarországon egy nagy ünnepi munka — opera vagy oratorium — megírására! Itt van egy alkalom, hogy egy oly zenészi tüzzel bíró ország, mint a magyar, méltóan mutassa be magát a világnak, úgy a zeneszerzés, mint az előadás, éneklés terén az országos tárlat kedves és sikerült keretében: és a helyett nem találkozunk ott semmi olyas erőfeszítés nyilatkozásával, mely azt engedné hinni, hogy zenészeti köreink légkörét fellanyozta volna a nagy nemzeti ünnep eszméje.

Bizonyosan az illető illetékes tényezőknek van erre a megjegyzésre kész feleletök s hogy minden hiányért a kormányt, a tárlati igazgatóságot vádolják. Hiszem azt is, hogy tettek előterjesztéseket ez irányban, s hogy ezek egy vagy más okból visszautasítottak. De ez a közönségre nem tartozik: a közönségnek joga van a tényállást egyszerűen regisztrálni s ridegen kimondani, hogy az egyébként oly jól rendezett országos tárlat zenészeti szempontból igen szerény eredményeket mutathat fel csupán.

Ha csak egy kis jóakarát, egy kis buzgalom lett volna a befolyásos zenészeti kitünőségeknél, megindíthattak volna a sajtóban egy oly ellenállhatlan mozgalmat, minőt a külföldi zenészeti érdekek javára szoktak megindíttatni, s melyek mindig meghozzák a siker gyümölcsét.

A mennyiben tehát a mai viszonyokra vonatkozik Érdy úr elfogultsága, nem egészen indokolatlan; de ha most «van is valami rothadt Dániában», ebből még nem következik, hogy «mindig» is legyen. «Napok mulnak, napok mennek» s nagy változások állhatnak elő a zenészeti constellatiókban. Akkor aztán lehet magyar világ is.

Miért ne lehetne számítani például egy oly zenei tehetségekkel felruházott emberre, ki a zenészetet alaposan megtanulta, s kinek alkalom adatott bemutatni képességeit?

Ennyit csak megenged feltenni fajunk egy gyermekéről legnagyobb ellensége is, s ez már bőven elég a magyar zene fejlesztéséhez.

Egy ily szellemi tulajdonságokkal rendelkező zenész ugyanis nem azt kérdezi magától, hogy ebben vagy abban a műformában, ilyen vagy amolyan stilben megkísérelhető-e magyar zenét írni? Ő pillanatnyi benyomásait követve, a körülmények befolyása alatt egy vagy más munkába fog kezdeni s azt úgy fogja esetleg ellenpontosan és polyphon-modorban kidolgozni, a mint már a munka művészi színvonala megkívánja. Az, hogy magyar zenét ír-e? nem is kell hogy praecupálja. Ha magyar szívvel érzett, magyar észjárással gondolkozott, s magyar közönséghez fordult, nem fog annak idegen érzelmeket idegenszerűen kifejezni. Magyar lesz ellenpontja, polyphoniája, — daczára, hogy stilje meg fog felelni a zeneszerzés abstract szabályainak.

Ily irányba terelve a kérdést, sok aprólékos akadály, vagy jobban mondva akadékoskodás fog magától megszűnni egy magyar zeneiskola megalapításának munkájában. Mindaz, mi materialis külsőség, — minő a rhythmus, a sallang, a megszokott záradék — mellékes dologgá válik, vagy egyszerűen elesik a lényeg fontosságával szemben.

Nem lesz szabad magunkat többé egy kínai fallal körülvett magyar zene czopfos öreivé tennünk; a megbízható magyar zenész ki fogja szélesbiteni annak határait a végtelenig, foglalván mindig újabb talajt, hozván a fölszínre mindig újabb kincseket.

Nem a magyar zenére, mint valami specialításra, hanem a magyar zenészre, mint a zenészet egy saját jelleggel bíró művelőjére kell a fösúlyt fektetnünk.

Ne kössük meg képzeletének szárnyait: békó azon a zsinór, még ha vitézkötést csinálnak is belőle. Engedjük, hogy vigye fel minél magasabbra: csattogása magyar lesz mindig, ha vért bele magyar szív lövel, ha tollain magyar napsugár hagyta szinompáját.

Voltak magyar verslábaink; magyar rimelésünk is egészen elütő volt a Zrinyi-féle strófákban a többi nemzetek költészetének rimelésétől. S vajon jutott-e valakinek eszébe Vörösmarty elé azzal a váddal lépni, hogy hazafiatlan volt, midőn a *Szózatot* nem chorijambusban és négyszeres rimekkel írta?

- Csak mindig merészebben fel a csillagok felé!

Érdy úr így szólt — az igaz, hogy csak úgy alattomban, zárjelek között: «Hucbald barát bűvös arcanuma, a titokteljesen megszülemllett második szólám, mely megindította a zenerendszer felépülését, a magyar zenében még nem jelentkezett és nem is fog jelentkezni soha» — holott csekélységem a *Repülj fecském* s a *Kítették a holttestet* című népdalokat e titokteljes második szólammal kísérte már évek előtt!

Érdy úr azt mondja: «Ha érintik (a magyar zenét) varázsa azonnal szétfoszlik és az előbb oly közvetlen, mély kifejezésű phrasisek, értelem és jelentőség nélküli hangokra esnek szét».

Minden eszmeszülőtnél így van ez. Mint a csecsemőt a gondos anyának, oly kíméletesen kell dédelgetni a zenei eszméket a zeneszerzőknek, nehogy elveszítsék hamvukat, nehogy finom hangképleteik összetörjenek az összhangzatok pályájában, mint a zsenge tagok a legkisebb nyomás alatt; nehogy gagyogásukat elfojtsa a polyphonia alkalmilag szükségtelen fecsegése.

Ha tehát kényes természetű a magyar zene, nem kényesebb más zenénél, különösen pedig arra nézve, ki azt állhatatos szeretettel, meleg ragaszkodással, megilletődve műveli. Ha tehát némely zeneszerző karjai között kivetkezik formájából, ez nem a zene életképtelenségét bizonyítja, hanem az illető brutalitását.

Toldi, a magyar Hercules alakja, márványba vésott alak, s ha hivatlanok nyúlnak hozzá, mégis bizony derekát törhetik.

Az érvelés éle ennélfogva itt sem a magyar zene ellen fordul, hanem a magyar zeneszerzők szellemi hiányai ellen, melyeket azonban igen könnyen megszüntethet a jövő nemzedéknél az észszerű, hazafias nevelés.

Erről Érdy úr hallgat. Mintha cikkének végső betűjével megszünt volna minden haladás, bevégeztnek tekinti ő a magyar zene fejlődési cyclusát, s szóvirágokat hintvén a magyar dal megkövesült szobrára, még egy utolsó döfést mér a magyar zenészre azon kijelentésével, hogy: «A kit (a magyar dal) bájával és varázsával elragad, az előtt más zene érthetetlen, s az ilyen nem is fog gondolni a magyar dal fejlesztésére és alakítására».

Bocsánat! de itt az akarat — jó-e vagy rossz-e? ennek

megítélését a kegyes olvasóra bízom — túlbuzgóságba sodorta a tisztelt cikk íróját, kettős vágást szabotván vele ez egyetlen mondatával a magyar zenészre. Mert képtelennek nyilvánítja őt nemcsak az általános zene — ha ugyan van ilyen — megértésére, hanem még arra is, hogy az «ilyen» — egyéb qualificatiót a magyar zenész csak nem kívánhat — valami magasabb művészi ambícióval bírhatson.

Azt hiszem, hogy ily kettősen sértő állítást csak hallgatással lehet visszautasítani — bármily értelmet adjunk is e hallgatásnak — s hogy ennek részletes czáfolatába bocsátkozni, egy becsületérző magyar zenész méltóságán aluli dolog volna.

Ha Érdy úr csakugyan azt tartja, hogy művelt zenészszer csak a magyar géniusz egyik legfőbb nyilvánulásának megtagadása árán válhatik az ember, vagy hogy magyar zenésznek maradván eo ipso egy zenei értéket nélkülöző művészet határai közé kell húzódnia: úgy talán jobban teszi, ha a magyar zenéről mint ilyenről általában nem ír, mert munkáját valamely benevolus magyarfaló lefordíthatná s nagy diadallal bemutatná oly helyeken — minők, fájdalom! kelleténél számosabban előfordulnak — hol a mi a magyarság hátrányos oldalait tünteti föl, nagy mohósággal és kárörömmel veszik tudomásul. Ott friss és kábító illatú babérok várnak Érdy úrra, melyeknek fonadékait a Luegerek és az Urechiák sietni fognak hervadhatlan koszorúkká fűzni!

Vigaszomra csak az szolgál, hogy végre tehát mégis van előttem a wagneristák részéről egy nyilatkozat a magyar zenét illetőleg. Mert eddig ezen oldalról e kérdést igen eszélyesen nem bolygatták, vagy mintha nem lett volna érdemes vele foglalkozni, vagy félelemből, nehogy a magyar közvélemény a bayreuthi fél-isten imádói ellen fellázadjon.

És Érdy úr, mint szóvivő, tökéletesen megfelelt megbízói várakozásának. Oly dolgozatot írt, mely wagnerista alaposság színezetével, de wagnerista logikával is, tárgyalja a magyar zenét, elmondván fölötte egy igen hízelgő halotti beszédet s mindössze azt jelentvén ki, hogy: «Mégis ez az a műforma (a modern zenedráma), a melyben fölhasználva legtöbbet őrizhet meg a magyar zene eredeti sajátágaiból», miután azonban előzőleg így írt volna: «A lyrai részekre kiválóan alkalmas lenne a magyar sajátágú dal, de a zenei

szavalásnál, melyre nincsenek hangjai, és a zenekíséretben, mely zenei eszmék egybefűzésével követi a cselekményt, kénytelen volna a zene az általánoshoz fordulni».

Ez tehát a sors, mely zenénkre a wagnerista kezekben vár! Azaz, hogy egy oly szerzeményben, mely, maga Érdy úr szavai szerint, a «zenei formák szabályait majdnem teljesen mellözi, s melyben zenei feldolgozás helyett az eszmék csak egymás mellé helyeztetnek és halmoztatnak, és zenei építés helyett a dráma menete vezet — csak az általános zenével való egyezkedés és megalkuvás mellett alkalmazható a magyar zene!»

Tehát Érdy úr azért ajánlja a magyar zenét a zenedrámába bevinni, mert abban nincs se szabály, se zenei építés; a túlnyomó zenei szavalásnál és a zenekíséretben pedig a magyar zenét felfüggeszti benne az általános zene javára.

Ennél már többet ígért még Schmerling is, midőn arra buzditott, hogy mennénk be a birodalmi tanácsba. És azért még sem mentünk oda; nem csábított el annak reménye, hogy még többségre is juthatnánk. Inkább akartunk egy szűkebb magyar parlamentet, mint egy tágasabb nem-magyar; inkább akartunk itthon teljesen függetlenek lenni, mint Bécsben vezérszerepet játszani.

Tegyünk így zeneileg is. Ne kápráztassuk el magunkat oly műformák óriásinak látszó dimenziói által, melyek az osztrák államférfi óriásinak látszó művéhez hasonlólag vannak közel enyészetre kárhozthatva. Maradjunk meg magyar zeneszeknek a templomokban, a színpadon, a hangversenytermek csillárai alatt. Érvényesítsük magyar észjárásunkat, izlésünket a zenészet terén, mint államférfiaink érvényesítették alkotmányosságunkat, szabadságszeretetünket a politikában. Ők oly munkát vittek véghez, mely ma már tiszteletet gerjeszt egész Európában; a mienk szerényebb keretek között vivja ki a művészvilág elismerését.

Meg levén győződve, hogy ez Isten segítségével így lesz, mert másként nem is lehet hogy legyen az adott körülménye között, tekintve a magyar zene gazdagságát s a magyarok szellemi képességeit — e kecsgetető jövő előérzetében első felindulásom önkénytelenül kiengesztelődik s Érdy úrtól azon kívánsággal veszek búcsút: venné szívére érveléseimet s fordítaná ezentúl azt a tudományt, azt a szorgalmat, melylyel

ma zenénket megtámadta, annak védelmére. Ha most Liszt Ferencz ellenében már határozottan a magyar zene magyar eredete mellett foglalt állást, legközelebb, kevés magábszállás után, a magyar zene fejleszthetőségét is ismerje el.

A boldogult nagy tudományú és hazafias érzelmű Érdy János fiának az igazság s a magyarság érdekében szempontot változtatni nem kerülhet sok lelki erejébe, a jó ügynek pedig bizonyosan a legnagyobb előnyére fog válni.

BERTHA SÁNDOR.

*) Szívesen adtunk helyet e fölszólalásnak, annyival inkább, mert e folyóirat egyik régi dolgozó társa hallatja szavát. Azonban sajnáljuk, hogy tisztelt dolgozó társunk nem bocsátkozik Érdy tanulmányának tüzetesebb bírálatába s némiképp félre érti kiinduló pontját. Érdy nem becsmérli a magyar zenét, sőt azt állítja, hogy a magyarnak régi, szép, minden mástól eltérő eredeti zenéje van, a mely azonban keletkezése- és saját-szerű természeténél fogva nem alkalmas arra, hogy az általános zene műformáiban fejlesztessék. Ez lehet téves állítás, de, mint tudományos kérdésben mondott vélemény, épen oly kevésé hazafiatlanság, mint ellenkezője hazafiság. Egyébiránt Érdy bizonyára meg fogja tenni észrevételeit e fölszólalásra, mi csak a hazafiatlanság vádjá ellen védjük őt, mert jól ismerjük buzgó hazafiságát. Szerk.

EGY ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI KÉP.

Nagy nemzeti emlékünnepeknek, ha nem mondva-csináltak, meg szokott lenni az a nagy és jótékony hatásuk, hogy a múlthoz közelebb hoznak bennünket. A kutató tanulmány, a bolyongó emlékezés és a szárnyaló lelkesedés, együtt és külön, mind a távolabbi vagy közelebbi múlt tájékaira visznek s itt oly forrásokat fakasztanak, melyekből nemcsak politikai, hanem erkölcsi és művészi életünk is új erőt merithet. Pedig talán, a múlt századi fölvilágosodás nemzedékeit kivéve, nem volt társadalom, mely jobban rászorúlt volna a nemzeti fejlődés ősi kapcsolatai megértésének és megbecsülésének élesztésére, mint a mi történeti jogon álló, de haladásban, utánzásban, keveredésben újjá alakuló világunk. A «legnagyobb magyar» lerakta az új Magyarország alapját, melyen ma is építünk; de mint a legtöbb jelszó, az övé is túlzott. Egyszerűen lehetetlen elképzelnünk olyan magyar jövőt, mely megfelelkezzék a magyar múlttól. Ellenkezőleg: történeti érzésünk erősödése első rangú szüksége egész nemzeti életünknek s biztosítéka haladásunknak. Ha ebben a tekintetben a millenniumnak igazi hatása lesz: fényére és zajára nemcsak az emlékezés gyönyörűségével, hanem hazafias hálával gondolhatunk vissza.

Mutatkozik-e valami ilyféle szellemi életünknek abban a körében, mely erkölcsi hatások iránt természeténél fogva a legérzékenyebb: művészetünkben s ennek különösen abban az ágában, melynek a nemzeti múlthoz való közelség érzete, a történeti érzés egyenes sugallója: történeti képirásunkban? Az új műcsarnokban egész sereg új magyar történeti képet találunk s talán még több ily tárgyú vázlatot, mert, műtárla-

taink tanúsága szerint, a vázlat, a csak nagyjában és hirtelesenében vászonra vetett kép, úgy látszik, a magyar festő-iskolának rég keresett specialitása. E történeti képek és vázlatok azonban kicsinyes fölfogásukkal és kifejező módjokkal, hidegségökkel és készületlenségökkel, szívesen kivéve egyet-kettőt közülök, még a szerényebb igényeket is alig elégitik ki s nagy számukkal inkább a megrendelő közönség, mint művészetünk történeti érzésének emelkedéséről tanúskodnak. Ha összehasonlítjuk őket a múzeumi képtár első termeiben elhelyezett régibb történeti festményeinkkel, melyek minden tekintetben mostohább viszonyok között bizonytalanra készültek, a fölfogásnak és kivitelnek se nagyságára, se erejére, se eredetiségére nézve nem tapasztalhatunk szembetűnőbb haladást annak a régi Rahl és Piloty-iskolának magyar tanítványaival szemben, melyről újabb művészeink csak vállukat vonogatva szoktak beszélni. E múzeumi termekben találjuk azt a festményt, mely ma is legmélyebb hatású s bátran kimondhatjuk, legelső történeti képünk. Madarász Viktor *Hunyadi Lászlója* ez, a feledhetetlen sirbolti jelenet: a kivégzett, lepellel letakart, medvebőrre fektetett, két gyertyától világított, anyjától és menyasszonyától siratott dalia képe. Mily mélyen hat a tárgy költői fölfogása, míg képzeletünket a kálváriára villantja, az elrendezésnek egyszerű szépsége és nagysága, de különösen színhangulatának csodálatos mélysége, mely épen oly jellemző a mű tárgyra, mint keletkezésének korára, az ötvenes évek nemzeti borújára! A magyar történeti élet vidámabb és fényesebb jeleneteinek ábrázolatai közül pedig, a művészi tudás egyenlő fokán is, mérközhetik-e valamelyik elevenségre, gazdagságra, lendületre Wagner Sándor vigadóbeli freskójával, *Mátyás király diadalával*, mely szintén harmincz évnél régebben készült?

Különben ezen a millenáris történeti képtárlaton alig derült ki más, mint a mit előre tudhattunk, az tudniillik, hogy a tömeges megrendelések sem tehetnek csodát s új festésmodoroknak szeszélyes kísérleteiből, egy, inkább a külsőhöz tapadó genreből máról holnapra nem teremthetnek a nemzet szívéhez szóló, mindenkinek érthető és mindenkit fölemelő történeti művészetet. Kimondhatjuk, hogy ha a bírálatra hivatott szaktestületek olyan enyhén és elnézően járnak el, mint eddig tették: akkor közönségünk, törvényhatóságaink és főpapjaink

áldozat készsége ezután sem lesz jelentősebb befolyással történeti művészetünk kívánatos emelkedésére. Ennek az emelkedésnek első föltétele, hogy művészeink a történeti képek mostani keresletének napjait, a kereslet motivumánál fogva, ne csak a vásár, hanem az ünnep napjainak érezzék. Azonban mindennek ellenére sem állíthatjuk, hogy a millenium hangulata és mozgalmi eredménytelenek maradtak volna történeti festésünkre. Csakhogy ezeket az eredményeket, a maradandó becsű új alkotásokat, nem kereshetjük a műcsarnokban s részben nem is találjuk rajtok a hivatalos bíráló bélyegét.

Ott van mindenek előtt a főrendiház múzeumi tanács-termében, végleges elhelyezését várva az új parlamenti palotában, Munkácsy *Honfoglalása*. Találhatunk benne rajzhibákat, kifogásokat tehetünk egyik-másik alakja ellen is s ha kicsinyeskedni akarunk, talán korhűség tekintetében is szóvá tehetjük egyes részleteit; de annál nagyobb elismeréssel kell lennünk benne az iránt, a mi utóvégre is a fődolog: concep-tiójának nagysága iránt. Bizonyos, hogy a nagy művész magyar lelkének csodálatos ihlete a magyar hazai és politikai életnek egész világát, jellemző erővel és világos fölfogással élénk tudta állítani egy hatalmasan összefoglalt s tisztán tagolt jelenetben, mely gyönyörködtet, tanít és fölemel: a magyar vitézség, nagylelkűség és okosság képében. Nyugodt, és mégis gazdag színrendjében a mesternek legjobb színhatású alkotása ez, melyben az ő ereje teljességének oly méltán magasztalt perspektíváló képessége szeméinket nemcsak a térnek, hanem az időnek is igazán ábrázolt távlataiba ragadja. Munkácsy *Honfoglalása* után készült el s a székes főváros kiállítási pavillonjában látható Benczúr Gyula nagy és kitünő festménye: *Budavárának visszavétele*; vagy inkább: Lothringeni Károly bevonulása Budavárába. A ki megáll előtte, ellenállhatatlanul érezni fogja festői szépségének ritka varázsát, mint a világot ünnepi díszében festő legjobb régi és új mesterek alkotásai előtt. Typusainak jellemző ereje, szerkezetének tiszta összefoglaltsága, vonalainak harmonikus szépsége, minden részletének művészi gondja, de különösen színeinek teljes és mély ragyogása: ezek nagyjában a varázs forrásai. A fénynek és színeknek hatásában méltó utóda *Vajk keresztelésének*, melynek zárt egységét azonban sokkal gazdagabb és szabadabb s mégis egységes compositiójának művészetével meghaladja.

Egy kis kitérésre kérve engedelmet, idézzük emlékezetünkbe a híres királyi keresztelőnek azt a színvázlatát, mely a múzeumi képtár első termében függ, szomszédjában annak, hol maga a kész mű helyet talált. Ha a vázlat is itt, közvetlen a nyomán készült kép mellett lenne szemlélhető: egybevetésök épen oly tanulsággal járhatna, mint a bécsi császári műtörténelmi gyűjtemény Rubens-vázlataié és képeié. Alig lenne műbarát, ki a kész mű keltette legnagyobb elismerése mellett is ne sajnálná, hogy a mester tulajdonképen nem ezt a kitünő vázlatát, hanem csak egyik sarkát festette meg s egy gazdagabb, a kitérő és jellemző mozzanatokot is felölelő történeti festmény helyett Szent Adalbert oltárképét alkotta. *Buda visszavételében* megmutatta, hogy szerkesztő és színező ereje tágasabb téren, nagyobb tömegekkel és gazdagabb színskálában épen oly mesterien érvényesül, mint az esztergomi keresztelőkút körül elhelyezett s arany-fényben ragyogtatott néhány alakon. A mi azonban az ábrázolt mozzanat megválasztását illeti, erre már van szavunk; de későbbre hagyjuk.

Munkácsyról és Benczúrról most említett képeik megfestése és kiállítása előtt is mindnyájan tudtuk, hogy mire képesek, sőt épen Munkácsy festménye hatásának talán ártott is a túlságosan fölcsigázott várakozás, mely nem érve be a mester tehetségének csodájával, minden újabb művében csodát vár és követel. Tudtuk, hogy mind tőle, mind Benczúrtól kitünőt várhatunk a históriai festés terén. Épen ezért talán az ő műveik sikerénél is örvedetesebb momentuma millenáris művészeti mozgalmainknak egy új, ifjú, eddig teljesen ismeretlen történeti festő föltünése, kiben, úgy látszik, megvan a tehetségnek az az ereje, és igazi ambíciója, az érzésnek is az az emelkedettsége s találkozása nemzetével, a tanulmánynak is az a komolysága, melyek a kiváló történeti festő adományát és készületét teszik. Ez a fiatal művész: Thorma János, az *Aradi vértanúk* festője.

Képe iránt, mely a Károly-körúton egy rosszul világított, kopott táncsteremben van kiállítva, közönségünk művészi érdeklődését eleinte csak igen kis mértékben voltak képesek fölbreszteni a fölöle megjelent hirlapi közlések. Első vendégei alig vártak mást, mint egy, rossz értelemben vett sensációs képet, mely rémletes tárgyával igyekszik megadóztatni a nemzeti kegyeletet, különösen a jó vidéket; a tárlat, a millenáris

sokadalom azon látványosságainak egyikét, melyek a «vakülj magyar!» jelszava alatt nem épen eszményi célra törekszenek. A vén Orczy-házról, melyben ki van állítva, mindnyájan csodálkozva hallottuk gyermekkorunkban, hogy óránként egy aranyat jövedelmez; nem ennek a hagyománynak babonája csábította-e oda a spekuláns «képmutogatót?» A környezet sem épen hangulatkeltő. A rendetlen, hordókkal, asztalokkal, árú-csomagokkal tele udvaron át útunk egy hátulsó ajtóhoz vezet. Azután egy szűk lépcső következik, szánalmasan szegényes és kopott szőnyeggel beterítve s vakablakaiban, az itt tartott éjjeli mulatságokra emlékeztetve, fakó és sűrű por lepte csináltvirágokkal. Egy kis kanyargás után végre bejutunk a fekete szövettel kárpitozott terembe s a bizalmatlanság legmagasabb fokán magunk előtt látjuk az óriási vásznat. Először csak a keresett borzalmasnak hiánya lep meg rajta; azután az egésznek nagy egyszerűsége engesztelget s színhangulatának nemes tisztasága hív föl figyelmesebb szemléletre s elfogulatlanabb belemélyedésre; mind önkénytelenebbül és jobban érezzük, hogy komoly művésznek minden ízében nemes alkotásával állunk szemben; végül csalódásunk a legmélyebb meghatottságban nyilatkozik s e fakó virágok között és viseltes szőnyegen legalább annyian hagyják el a tárlatot nedves szemekkel, mint a mennyien kétkedő mosolylyal nyitottak be. Ha a kép el nem foglalná egész lelkünket, bizonyára sokan kértünk volna magunkban bocsánatot a művésztől bizalmatlanságunkért. A nagy nemzeti tragédia szívtépő katastróphája épen oly kegyeletes, mint hivatott ábrázolójára lelt benne; mi pedig a magyar történeti képirásnak legnagyobb reményű fiatal képviselőjére, sőt egyik legjelesebb alkotására találtunk.

A kép majdnem sík teret mutat, jobb háttérében csekély emelkedéssel, egy bástyafalnak néhány sötétben vázolt ívével s a messze távol fái között jelzett házakkal. Az ősziessen kiszáradt, szürkés-barna, rögös föld kitünő természet-érzéssel festve; szinte zörögni halljuk rajta a vöröses, száraz, letaposott harasztot, mely között ki-kibújik az őszi kökörcsin. A bal oldalon friss túrások, melyek mellett erősen befelé irányuló jó távlattal, lehető összefoglaltságukban párhuzamos vonalaikkal sem bántva a szemet: a kilencz bitófa, egyszerű, meglehetősen alacsony czövekek. Az első alatt, a képnek bal előterében, Pöltenberg tábornok, fejét már hátraszegve a nyurga

hóhér kezére, ki vörös libériájában háttal, de félarczban láthatólag ágaskodik s épen készül a hurkot áldozata nyakába vetni, míg ennek kezét a földön térdelő pribék fogja le. Kissé jobbra fehér karinges pap térdel, vagy inkább roskadt térdére a földön. Még távolabb egy másik pap áll, bal kezével eltakarva szemét, jobbájával pedig a feszületet magasan tartva a boldogtalan szemeknek utolsó pillantása elé, vagy talán keservében inkább egyenest föl az égnek. Ezt a bal csoportot két pap: egy imádkozó s a feszületet tartó, kapcsolják össze a kissé hátrább helyezett és gazdagabb jobbik csoporttal, mely egy paraszt szekér körül gyülekezik. A béna Damjanicsot szállította a vesztőhelyre, ki fehér köpenyébe burkolózva még a szekéren ül s kemény tekintettel, sötét ránczokba vont homlokkal néz maga elé. A koci bal oldalán, félig mögötte, áll hat elitelt tábornok. Öten hátul egy csomóba húzódva; egyszerű, nemes táblabíró alakok, kikből a nagy idők formáltak hősöket s most, a rettentő vég előtt, minden érzelgőség vagy páthosz nélkül, szorúlnak egymáshoz közel. Mind sötét, polgári ruhát viselnek; bal kezök és jobb lábuk rozsdás békókkal összelánczolva. Előttök áll, papi kíséreljével, fekete bársony attilájában Nagy Sándor, még elválva társaitól s kissé szétvetett lábakkal, magán erőt véve őrzi szilárdságát s felütött fejjel várja a mindjárt reá forduló sort. A rúdjaival kifelé fordított szekérhez támaszkodik elől Leiningen, honvéd egyenruhában; mindnyája közt a leggyöngédebben átérzett és legtöbb szeretettel kidolgozott alak, tekintetében s végtelen nemes mozdulatában a legmélyebb levertség kifejezésével. A vértanúknak egy ma is élő honvéd bajtársa azzal a megjegyzéssel csodálta meg a fiatal művész ihletét, melyből ezt a megható alakot koncipiálta: «vajon honnan tudhatta, hogy valamennyiök között Leiningen vesztett legtöbbet, neki volt legtöbb oka sajnálnia az életet?» Még alantabb, a borzasztó óra izalmában szintén egymáshoz szorúlva, két fiatal pap; az egyik, a keményebb, összeszorított ajakkal és égő szemmel a tábornokok felé néz; a másik elfordúlva, fölindulását, már-már kitörő könnyeit ajkához szoritott imádságos könyvével nyomja el. Mind e csoportokat és alakokat, melyek tágan s a legtisztább tagolással vannak elrendezve s egységbe foglalva, kitünő távlati számítással és hatással, katonai négyszög veszi körül, mely azonban, a bal háttérben elhelyezett lovas tisztjével

együtt, a reggel ködében inkább csak vázolja van, mint kidolgozva.

Az egész az őszi kora reggelnek ködös világításában. A földről még szakadoznak a ködök; az égen szürke párás felhők, csak épen a közepén megfoszolva s kissé melegebb fény-kévé t bocsátva alá. Ebből száll valami Pöltenberg fejére, benne csilank meg a föltartott feszület s a közbül álló pap fehér karinge; ez van igazi művészi tudással tovább játszotva, finom reflexekkel, a szekér kerekein. E szomorú, de teljesen szabad légfénnyben mutatkozik minden a festményen, talán a legelső magyar képen, mely e tekintetben minden tolakodás és szemfényvesztés nélkül igaz természetet ad. De nemcsak természetet, melyet szemünkkel mindnyájan láthatunk, nemcsak ennek külső igazságát, hanem azt a belsőt, melyet csak költői lélek láthat és láttathat. E borús világítás, melynek hatását emeli a sok fehér színfolt, a papok karingei s Damjanics köpönyege, sőt emeli, mert megtöri egyhangúságát, a hóhér kopottas kabátjának vörös foltja is: a legmélyebben megillető színhangulatot teremt. Nem tudjuk, milyen volt az a szörnyű októberi reggel az aradi mezőn; nem ragyogta-e be talán a kelő nap aranya; de ellenállhatatlanul érezzük, hogy érzéseink és képzeletünk ilyen ég alatt s ilyen világításban mutatják nekünk, sőt ha ott lettünk volna, bármilyen volt az a reggel: az eget és földet ott és akkor mi is ilyennek láttuk volna.

Az első, a mi a képen megkapja a szemlélet, kétségkívül az az egységes, mély, bánatos hangulat, a tiszta természet képében, minden túlzás és affectatio nélkül. De rendkívüli hatásának nem ez az egyetlen, sőt nem is a fő forrása. Nem, a mint talán a képet nem ismerve hihetnők, tragikus tárgya, mely könnyű szerrel kaphat mindnyájunk szívébe. A fiatal festő, fölfogásának, alkotása egészének és minden részletének tanúsága szerint, épen törekszik lelki életünknek azokra az érzelmi elemekre hatni, melyeknek megilletésére és fölkavarására tárgya magában olyan alkalmasnak látszik: könnyen izgatható szenvedélyeinkre, bús magyarságunkra. Tárgya egy szent, de igazán szent emlék neki, melynek művészi értelemben vett profanalásától szinte félni látszik. A nagy emlékek erősítő levegője szítja ihletét s tárgyát a legnemesebb és tisztább művészi lelkesedéssel fogja föl és ábrázolja. Távol marad az izgatástól s kifejezve tárgyának legnemesebb és legfőlemelőbb

eszmei tartalmát, művészi eszközökkel illeti meg, művészi fogékonyságunk által, nemzeti érzéseink egész körét. Az irányzatosságnak ép oly kevés nyoma van a képen, mint a hatásvadászatnak; épen egyszerűségében megható költészet az, mely oly mesterkéletlenül, annyira célzatosság és cifrázkodás nélkül szól belőle, akár egy népeposz valamelyik énekéből. Mindössze egy-két apróság, a mi külön hatásra számítottnak tetszik, s ezek is, beleolvastva az egész összhangjába, csak emelik a fölfogás költői egységét a nélkül, hogy a művészinak ártanának. A hurok, melyet a hóhér Pöltenberg nyakába készül vetni, a sárga kötél reflexében glóriaként fonja körül az első áldozat nemes fejét. A föltartott és szintén megvilágított feszület nemcsak a haldoklónak látszik szánva, hanem az égre hivatkozik; de a fölháborodott érzésnek is, a mozdulatnak is ellenállhatatlan erejével és egyszerű természetességével. Semmi több.

A fölfogásnak azonban épen ez az egyszerű, minden hatásvadászat nélkül való költőisége és természetes igazsága, mely nemcsak a természeti, hanem a lelki élet tükrözésében nyilatkozik, indít meg bennünket oly szokatlanul. Ez tanúsodik talán legszembetűnőbben Thormának művészi önállóságáról és eredetiségéről. Tárgyában mindenkire nézve, a ki e jelenetet és szereplőit az időnek távolából, az elnyomatás évei sajgó érzésének és izgatott képzeletének hagyományaitól vezetve nézi: kétségkívül bizonyos kísértés rejlik, hogy olyanféle poseban mutassa be, mint például Kontékat Garay. Az ötvenes éveknek számos, kéziratban forgott verse, többek között Tóth Kálmánnak *Mikor az akasztófákat faragták* című ismert költeménye, mind ilyen irányba terelték képzeletünket. És íme most valami egészen mást látunk magunk előtt. A vértanúk közül egyik sem szónokol, egyik sem átkozódik; mindössze többé-kevésbé erőt véve magukon, az önérzet nemes megadásával, szembe tudnak nézni a legiszonyúbb halállal. A jó és hős táblabírák közül két öreg úr megtörtnek is látszik, de minden félelem és megalázkodás nélkül. Egy páran, mintha imádkoznának, ha nem is szavakkal, de szívökben. A kép minden ábrázata vértelen, sárga, a halál árnyékával; legsárgább, a ki legfőntebbre emeli fejét: Nagy Sándor, ki szemmel láthatólag minden erejét összeszedi, hogy így uralkodni bírjon idegein. Nem a képzeletnek alakokat és

színeket módosító világításában látjuk őket, hanem embereknek, kiknek nem ideg-élete, csak sorsa és ereje különbözik a mienktől, katonáknak, kik e pillanatban is komoly méltósággal helyt tudnak állani. A mint ember, emberi véges erővel, de igaz lélekkel és bátor szívvel, szembe nézhet ilyen véggel: csak úgy állanak ott. Kegyeletünkön nem esik sérelem, sőt ez a valószerű fölfogás szívünk legmélyéről nyit neki szinte új forrásokat. Ha a tábornokok utolsó perceiről följegyzett részleteket olvassuk: épen ilyeneknek tűnhetnek föl előttünk. Csak Leiningen utasít vissza néhány méltóságos és mérsékelt szóval egy ellene emelt vádat, melyet katonai becsületével összeférhetetlennek tart; a többiek mind röviden és megindítóan búcsúznak egymástól, siró papi kíséridoiktől, távollévő övéiktől s megáldva a hazát, meghalnak érte. Épen a milyeneknek Thorma ábrázolta őket. Hősök és nem hősködők; nem izgatni akarnak, egyszerűen csak arra kérnek, hogy: ne feledkezzünk el róluk. A fölfogásnak ebből az egyszerű igazságából, ennek természetes erejéből fakad első sorban rendkívüli megindulásunk, a részvétnek, a fájdalomnak, a gyásznak fölindulása érettök.

A képen ennek a tiszta, keveretlen, egységes érzésnek, mintegy erősítő és kifejező chorusát képezik a papok, szívöknek nem rejthető, kitörő vagy kitörni készülő megindulásával. Közülök különösen kettő méltó a legnagyobb figyelemre. Az, a melyik arcát elrejtve tartja föl a feszületet, talán alakításban s különösen világításban kiválóbb, de átérzettségre, igaz bensőségre s a kifejezés megkapó önkénytelenségére, mindenestre megelőzi az, a melyik Pöltenberg mellett térdre roskadva szorongatja keresztjét s különösen az a másik, ki arcához szorított könyvével törekszik visszafojtani könnyeit. Ez a motívum épen olyan új, a milyen igaz és keresetlen s az egész alak a legtöbbet mondók közé tartozik mindazok közt, melyeket újabb képírásunk ábrázolt. Mikor búcsúzunk a képtől, utolsó tekintetünk e fiatal pap alakjára esik, mely, mint egy gyászosan fölzajló antistropa, a leg tisztábban és legtalálóbban fejezi ki a mi érzésünket is. Kiváló tapintatú, nem közönséges művészi érzéke az sem az ifjú festőnek, hogy részvevő fájdalomnak ezt a fölindulását, egész tervével a maga keveretlen tisztaságában tudta fölkelteni és megőrizni s ezzel mélyíteni és erősíteni. A hóhért és pribékjét kivéve, kik mintegy a

borzalom szerszámaihoz tartoznak, nincs a kép előterében egyetlen alak, mely talán szenvedélyesebb accentusokkal keverné s a művészi hatást vagy azt, a mi még a művészibe olvadhat, megzavarná. Nincs ott se hadbíró, se tiszt, se porkoláb, csak az elitáltak és a papok, a gyászoltak és gyászolóik. A katonai négyszög egyes alakjai, tisztjökkel együtt, elmosódottabbak, hogysen e tekintetben számba jöhetnének. De még kisebb részletekben sem tagadja meg magát Thormának ez a finom érzéke, melylyel fölindulásunk egységes és gyöngéd jellemét védi. Damjanics szekere előtt már nincsenek ott a lovak, melyek talán arra vonhatnák képzeletünket, hogy a holttesteket erre a kocsira dobva fogják nemsokára elszállítani. Az egész szomorú képnek minden alakjával és részletével mintha óvakodnék mestere többet mondani, mint hogy: a haza vértanúinak szeretettel őrizzéték emlékét. Nem többet és nem egyebet. Ez a tartózkodás pedig nem politika, hanem művészet, mert tudja, hogy e kevés szóval mélyebben hat lelkünkre s hogy minden nagy hatás titka, hogy egyetlen érzelemben tudja összefoglalni fölindulásunkat.

E megjegyzések azonban ne szolgáltatassanak alkalmat félreértésre. Senki sem állítja többé, hogy a műtárgyak hatása kizárólag úgynevezett művészi fogékonyságunkból fejlik ki. Életünknek száz lebbenő emléke, legkülönbözőbb érzelmeinknek megérintett körei erősítve vagy gyöngítve, módosítva vagy színezve játszanak bele s fölindulásunk *æsthetikai* jellemét csak abban bírja, hogy a műtárggyal tudatos kapcsolatban marad s a mint Spencer mondja, hiányzik belőle a hajlam, hogy bizonyos közvetlenséggel tettekbe menjen át. A történeti festőnek már, az ő művészeti föladata szerint s méltó és teljes hatása érdekében, nemcsak szabad, hanem kell is hivatkoznia nemzeti érzésünkre. Ennek megfelelő ihletése s nemes mozgalmi adják meg a történeti festmény hatásának igazi erejét és melegét épen úgy, mint áhítatunk, vallásos érzelmeink a vallásos művészetét. A történeti festő, ha nemcsak az a célja, hogy kedvére duskálhasson az aranyos jelmezekben és gázolhasson a vérben, a történetnek alkalmas és jellemző mozzanataival s azzal a bennök megnyilatkozó lélekkel törekszik hatni ránk, melyben az ő lelke és a mi lelkünk egyaránt részesek. Bizonyosságát adja már a tárgyválasztásban, olyan mozzanat kikeresésével, mely alkalmas nemzeti érzésünk hür-

jának megrezegtetésére. Benczúr *Budavára* például, remeklő művészete ellenére, épen ebben a tekintetben hagy fönn kívánni valót. Lothringeni Károly herceg s az idegen segédhadak győztes bevonulásának ábrázolásában, a néhány kitünő magyar mellékalak ellenére sem hathat ránk a művész a találkozó érzelmek teljes és imponáló erejével. Körülbelől ugyanolyan képben látja és tünteti föl történetünknek korszakos eseményét, mint a brabanti mester a bécsi udvar számára készített s az ezredéves tárlat történelmi csarnokában látható pompás szőnyegein. Hálánknak egész teljessége mellett is, a vitézül harczott s véroket ontott idegen seregek és hős vezérok iránt, képzeletünk, nemzeti emlékeink körében, alig foglalkozik velök. Nem igen hiszszük, hogy legyen magyar ember, ki elé Budavára visszavételét a Benczúr által festett jelenetben állítsa képzelete. Látjuk talán, a mint hajdúi élén elsőnek ront a füstölgő várba: Petneházy Dávidot, kit Csiky Gergely is Buda visszavívásának emlékére irt ünneplő játékanak helyes érzékkel hőségé választott; vagy az első ostrom hőjét, gróf Eszterházi Jánost, a mint a győri hajdúktól elfoglalt külső várművekre az első zászlót kítüzi; vagy a Bercsényi-huszárok döntő győzelmét Szolimán szultán fölmentő seregén; vagy egyebet, a hol a magyar hősiség döntőleg folyt be a diadalra: de nem ezt a nyugot-európai barok-stylben ragyogó jelenetet, melyet a főváros tárlatán méltán csodálunk. Szemünket elkápráztatja, de szívünkhöz keveset szól s a művészi hatásnak innen fakadó forrásai nem táplálják elragadtatásunkat. A mi megindíthatná őket: igazi összhangot a magunk képzetvilága s a között, mely a képben nyilatkozik, nem érzünk. Matejko megfestette *Bécs fölmentetését*, Sobieski János fő alakjával; a képet megbámulta Bécs, de érezni csak a lengyelek érezték. Annál erősebben nyilatkozik ez a nemzeti lélek, a maga érzés- és képzetvilágával, Thorma képében. Ez hevíti őt s érvényesül műve hatásában. Különös érdeme, hogy a legkisebb hamis pose nélkül, az egyszerű igazság erejével fejezi ki, megőrizve művészi szellemét, úgy a mozzanat választása, mint fölfogásának nemesisége által.

A fölfogásnak e habozás nélküli biztossága nyilatkozik a kép szerkezetének világosságában is. Tizenöt alakját mind szépen gondolt és rendezett, könnyen áttekinthető csoportosítással foglalta a külső kapcsolat és belső összeköttetés egysé-

gébe. Ez pedig ránézve nem is lehetett épen könnyű, mert szemünk a roppant vászon bal oldalán fölülről alá futó világos nyomát fődözheti föl annak, hogy, talán megfelelő nagyságú műterem hiányában, kénytelen volt két részre osztva festeni meg képét. Kidolgozása már korántsem olyan egységes, mint hangulata, fölfogása és elrendezése. Általában mindent igen szélesen kezel, de nem egyenletesen. Vannak valóban fényesen dolgozott részletei, még mellékességekben is, mint a verőfénybe eső s a jobb szélre jutott pap, karingek vásznának meglepő valószerűségével. Ez alakok mellett a hóhérnak arany paszomántos, keshedt vörös libériája, a spanyolok kedves tónusában, valódi bravurral van festve, mint a kopott és közös pribék is, ki plasztikájára nézve talán legjobb alakja a képnek. De a tábornokok már sokkal vázlatosabban dolgoztak, kivéve Pöltenberget, kinek élesebben és nemesen mintázott feje az élettel végképen leszámolt hősi nyugalom kifejezését tisztán tükrözi, s még Leiningent, egy érzelmesebb hajlam s talán finomabb idegalkat melancholiájának képét. Már az ötös csoport azonban, a szekér mögött, különösen arcban, vázlatosabb, vázlatosabb, mintsem hátrább helyzetűeknél fogva a légtávtat követelné, sőt, Nagy Sándorral és Damjanicscsal összevetve úgy látszik, méreteik is valamivel lejjebb vannak szállítva a megfelelőnél.

De mindez egyenetlenség és tévedés mitsem változtat a kép összbnyomásának megindító erején. Minél több és különbözőbb külföldi mestert hallottunk említeni, kiknek modorára a festménynek egyik vagy másik részlete emlékeztet, mint a modern spanyolokat, majd Uhdét, annál inkább megerősödünk abban a hitünkben, hogy egészen eredeti és kitünő tehetséggel van dolgunk. Egy minden ízében magyar művészzel, ki multunkat magyar szívvel érzi s földünket a magyar szem szerető élességével látja. Az öröm és a remény, melyet ezzel az első nagy alkotásával ébreszt, nemcsak az ő pályájának, hanem az egész magyar történeti képirásnak jövődjét illeti. A nemzet, melynek ezt a jövődjöt szívéen kell viselni s a melyhez ebben az esetben természetesen egyedül fordulhatunk fog-e módot nyújtani rá, hogy Thorma képe valamely, hozzá méltó környezetben találhasson állandó helyet?

É R T E S I T Ó.

Magyar műkincsek. Kiadja a Műbarátok Köre. Első kötet. I. és II. füzet. Buda-Pest, 1895.

A Műbarátok Köre a társadalom előkelő osztályaiból alakult és főrangú hölgyek vezetése alatt áll. Alapszabályai szerint célül tűzte a szépirodalomnak, a zenének és a rajzoló művészet minden ágának pártfogását. Rövid néhány év alatt több kötetre terjedő szépirodalmi könyvtárt hozott létre, zeneművekre pályadíjakat tűzött ki, tagjait több hangverseny élvezetében részesíti, a magánosok tulajdonában levő legyezőkől tárlatot rendezett és azzal kapcsolatban legyezőkre pályadíjakat tűzött ki, festményeket, művészi ipari újabb termékeket vásárolt és azokat tagjai közt kisorsolta. E nemes tevékenység közben fölébredt benne a hazai művészet multja iránti érdeklődés és a Csáky Albin grófné vezetése alatt álló irodalmi szakosztály elhatározta, hogy az irodalmat és a sokszorosító művészet mai tökélyét fölhasználva, tagjai számára egy nagyszabású és díszes munkát ad ki, mely a nyilvános gyűjteményekben, valamint magánosok féltékeny őrizete alatt levő emlékek segítségével ismer-teti a régebbi idők művészeti állapotait és hűen föltünteti, hogy amaz idők társadalmában milyen helyet foglalt el a művészet.

A szép vállalatnak hosszas és gondos előkészület után a mult év végén megjelent az első része. Legkisebb túlzás nélkül mondhatjuk, hogy hozzá hasonló nyomdai termék Magyarországon még nem látott napvilágot. Formája és tartalma a művészet barátainak érdekéhez mérten az ízléshez szól, az ízlés finomodását szolgálja. Az összes művészeteknek vagy az egyes ágaknak történetét tudományosan tárgyaló könyvek, vagy az olyan tárlatok, melyek az emlékeket bemutatják, kétségtelenül fejlesztik a művészet iránti érdeklődést, azonban merev rendszerességök bizonyos előismereteket tételez föl, a mi könnyen elriasztja azokat, a kik nem tudományt

és ismereteket. hanem csakis a művészetet magát és művészet révén kínálkozó gyönyört, élvezetet keresik. Az eddig megjelent nyolcz ív, a szöveg közé nyomtatott képek és a nyolcz külön kép arról tanuskodnak, hogy e könyv föladatául tűzte a rendszerességet kerülni s egyedül az ízlést szolgálni. Ezt az álláspontot azonnal fölismertjük abban is, hogy a könyv alkotó elemei közül azok bírnak uralkodó hatással, melyek a szemhez szólanak: a papir, a betűk, a nyomtatás és a képek. Mindezen alkotó elemek a legtökéletesebbek, figyelmünket lekötik, kényszerítenek, hogy tartósan foglalkozzunk velök, beléjük merüljünk. Nézegetjük a papir szövedékét, sajátos fehérségét, szokatlan tompa fényét, majd óvatosan végig simogatjuk, hogy jobban megértsük mivoltát. Azon veszszük magunkat észre, hogy fenyeget a könyvkedvelés szenvedélyének veszedelme. Ilyetén érzelmek közt csodáljuk a betűk szép formáját és a nyomás szabatoságát. Fölbred bennünk az a gondolat, hogy a könyvnyomtatás, melyet eddig kézművességnek tartottunk, valami művészetet is rejt magában és megszáll a kíváncsiság, tudni szeretnők, hogy mi a különbség a kezünket bepiszkoló hirlap és az efféle nyomtatvány előállításá között. Mindezen gondolataink az ébredező ízlés szülöttei.

Eddig egy sort sem olvastunk a szövegből. Nem érünk rá, nincs kedvünk hozzá. Lapozgatva, a szöveg közé nyomtatott képeket nézzük. Nyomban olyanokat is találunk, melyeket külön papírra nyomtak és azután ragasztották a szöveg közé. Ízlésünk rövid idő alatt annyira finomodott, sőt kényessé vált, hogy az utóbbi fajtájú szövegekkel nem vagyunk megelégedve. Azt tudjuk, hogy a rézmetszetet erősen kell benyomni a papírba, s hogy a nyomás következtében a rézlemez széle mentén a papíron kiemelkedő keret támad. E könyv szövegében is találunk a rézmetszetre emlékeztető ilyen kereteket, de rézmetszetű kép helyett beragasztott képet látnunk. Érzésünk azt mondja, hogy ez nincs helyén az ilyen könyvben, annál kevésbbé, mivel a keret nyoma a papir hátsó oldalán rontja a betűk szabatoságát. Különösen kár, hogy egy igen szép fametszet nem is a szöveg közé, hanem külön lapra ragasztva rézmetszetű képek akar látszani. A szöveget többnyire tollrajz után készült horganyaratású képek élénkítik. Könnyed előadás mellett szabatosak és hangulatosak. Hatásukat emeli az, hogy változatos színű alapjuk van, az egyiké fehér, a másiké kékes, a harmadiké sárgás. Tárgyuk is változatos. Apafi Mihály címere, gazdag koszorút ábrázoló 1555-ik évi rézmetszet, melyen a magyar díszítmény

elemei is előfordúlnak, két velencei palota, Fraknó vára, régi magyar könyvdíszítés, s több efféle élénkíti a szöveget. Mindegyik képnek az ábrázolt tárgy és a művészi előállítás kölcsönöz becsét. A könyvnek legbecsesebb része a nyolcz külön kép. Mindegyik kifogástalan módon mutatja be a sokszorosító művészet mai tökélyét, mely a művészeti alkotások megismerhetésének leghathatósabb eszköze. Oly tökéletesek, hogy nem is a tárgyak képét mint inkább magokat a tárgyakat véljük látni. Vannak köztök, fénymaratású (heliogravure) és színes könyomatú képek, valamenyny Kádár Gábor párisi világhírű műhelyéből került ki. Tárgyuk szerint a következők: 1. Győr megvívása, a sziszeki csata és a törökök kiűzetése emlékére készült bronz dombormű. A legfelsőbb uralkodó ház művészet-történeti gyűjteményében, Bécsben. — 2. Mária királyné bronz mellszobra. Laone Laoni munkája. Az uralkodó ház gyűjteményében, Bécsben. 3. Chinai ízlésben sokszínű zománcszal díszített pálcza. Készült a holiczi gyárban a XVIII. században, Andrassy Géza gróf tulajdona. Színes könyomat. 4. Domború művű mythosi alakokkal díszített fali ezüst óra a XVIII. századból, Kazolcz Jakab bécsi mester műve. A fraknói kincstárban. 5. Vert és vésett ezüst díszű nyereg és sisak, tiroli Ferdinánd főherceg huszár öltözetének részei. Az uralkodó ház művészet-történeti gyűjteményében, Bécsben. 6. Fődeles kupa. A magyar nemzeti muzeumban. Színes fénynyomat. 7. Mátyás király domborművű mellképe fehér márványból. Az uralkodó ház művészet-történeti gyűjteményében, Bécsben. 8. Zománcszal, drágakövekkel, s vörös bársonyon arany hímzéssel díszített nyereg. Teleki Samu gróf tulajdona. Színes könyomat.

A szöveg, legalább ebben a két füzetben, csekélyebb fontosságú. Nehéz kitalálni, vajon dr. Jókai Mórnak vagy a *Magyar Műkincsek*-nek volt-e szüksége arra a néhány sornyi *Előszóba* összefoglalt általánosságra? Szana Tamás érdekesen ír a magyar gyűjtőkről és gyűjteményekről, egészen bele éli magát a gyűjtők világába, jól visszaadja ennek a sajátos világ hangulatának finomabb árnyalatait és a francziák e fajta legjobb dolgozatai után is szívesen, s élvezettel olvassuk. Dr. Toldy László dolgozata Buda-Pest műkinceseiről kevésbé sikerült. Úgy látszik, szerző eddig nem igen foglalkozott a tárggyal, melyről ír, bizonytalannak érzi magát, elfogult, kerülgeti a művészetet, vagy óvatossággal általánosságban beszél róla, de mihelyt kénytelen szabatosabban szólni, azonnal elárulja tájékozatlanságát. Az általános beszédmódnak jellemző példája: «A Mátyás

templom arányai ugyanazok ma is, melyek IV. Béla alatt voltak. Alaprajza sem igen változott, mert falai is a régiéek, bár idők folytán magasabbak lettek, és mint alább látni fogjuk, helyreállítottak; ezt határozottan állíthatni főképp a szentélyről, mely a tatárjárás előtti korra emlékeztet.» Nyomban következik a tájékoztatlan-ság bizonyítéka: «Építése az úgynevezett átmeneti stílusban történt, ugyanis román stílusban kezdették, de már az építkezés közben, mikor a csúcsíves stílus kezdett érvényre jutni, ebben folytatták.» De most: «És így a templomon meg vannak nyomai a román, a korai, majd a tiszta florencei, valamint a késői csúcsíves és a múlt századi stílusnak.» A füzet befejezéseül Hampel József kezdi ismertetni a Nemzeti Múzeum kincseit.

Helyeseljük, hogy e munka a rendszerességet kerülve egyedül az ízlést akarja szolgálni. De úgy látszik, hogy ez ízlés szolgálata még sem kívánja meg a szembe szökő ellentmondásig és következetlenségig fokozott rendszertelenséget. Az *Előszó* azt mondja, hogy e könyv ötvös, képfaragó, díszítő, műkovács, takács, gelen-csér művesség remekeivel foglalkozik. Hampel József úr határozottan szól: «Nem e díszmű keretébe való, hogy a nagy művészetek körébe tartozó műkincseinket méltányoljuk; az iparművészeti alkotások szűkebb körére kell szorítkoznunk.» E kijelentésekkel szemben a munkának képei és szövege kellő figyelembe részesítik a nagy művészeteket is, jelesen az építészetet. És helyesen cselekszik. Tanulság, hogy az ilyen könyvben tartózkodni kell az akadémiai értekezésbe illő programmszerű kijelentésektől.

Pasteiner Gyula.

A pokol. Írta Dante Alighieri. Fordította Gárdonyi Géza. A Molnár és Trill körképéből vett rajzokkal. Buda-Pest, Singer és Wolfner kiadása.

E könyvnek két előszava van; az egyikben Gárdonyi az ő fordításáról szól, a másodikban azt magyarázgatja: ki volt Dante? Mindkettőben annyi az értelmetlenség és tudatlanság, hogy a ki elolvassa őket, aligha fog kedvet érezni, hogy a «fordítás»-sal is megismerkedjék. Amott kijelenti, hogy «félkedvvel» fogott a fordításhoz, mert először az neki nem mestersége, másodszor mert ellene van minden idegenségnek, harmadszor, mert nálunk a fordítást szó szerint kívánják (ugyan kik?), negyedszer, mert őt a Dantében

előforduló politikai torzszalkodások ásításra készítetik, ötödször, mert nem is tud olaszul. Úgy-e, ennyi ok épen elég? Ha már most az ember azt kérdezi, hogy mégis miért követte el Gárdonyi úr ezt a fordítást: erre azt a feleletet kapjuk, hogy a «Pokol-körkép» számára kellett egy olcsón árulható Dante-fordítás, melyet mindenki megérthet, és mert, ezt már csak nekünk kell hozzágondolnunk, széles ez országban erre a munkára nem lehetett rátermettebb urat találni, mint épen Gárdonyi urat, a kinek nem mestersége a fordítás, a ki ellene minden idegenségnek stb. stb. lásd mint fent. A másik előszóból megtudjuk, hogy Dantét még az olasz halászok és földművesek is szavalják, hogy Dante volt Angliában, Flamandban és Ausztriában is, sőt el akart jönni Magyarországra is és hogy ezt a sort «O beata Ungheria, che non si lascia piu malmenare» így kell fordítani: «Boldog Magyarország, a ki nem engeded magadat az orrodnál fogva vezetni!» Még arra is oktat, hogy Commedia annyit tesz, mint «falusi ének» s mindennyi bölcseséget két lapba tudott belegyömöszölni.

A fordításban Gárdonyi úrnak Gauss Victor volt a bűntársa, a ki minden verset lefordított neki szóról-szóra, még pedig — úgy mond Gárdonyi úr — «tekintet nélkül a szórendre s a mondat értelmére». Gárdonyi úr ezt a szóról-szóra való fordítást szedte rímnélküli jambusokba — persze szintén «tekintet nélkül a mondat értelmére». Ha még hozzá tesszük, hogy a fordító nemcsak «a politikai célzású helyeket» hagyta ki, mint maga mondja, hanem általában kihagyott mindenfélét, a mit meg nem értett vagy nehezen érthetőnek talált, sőt nemcsak kihagyott, hanem bele is toldott egyet-mást: akkor fogalmat adtunk e munkáról, melyet a napisajtó természetesen nem mulasztott el üdvözölni, «mint irodalmunk nyereségét».

i. t.

Egy francia Magyarországról.

A *Revue des deux Mondes* munkatársa, Francis Charnes a folyóirat júniusi politikai szemléjében a millennium alkalmából hosszabban nyilatkozik Magyarországról s ennek európai szerepéről. Cikkében annyi a méltányoló, hogy már az előkelő helyzet tekintve is, hol megjelent, érdemesnek tartjuk ezt olvasóinkkal közölni. A cikk így szól:

«Május kezdete óta Magyarország díszet öltött: főnállása

ezredik évét ünnepli. Ezer éve, hogy Árpád egy mongol s hún csapat élén (sic!) letelepedett a Duna partjainál s elvetette magát annak az országnak, melyből Szent István ihletése alatt a magyar királyság s állam kialakult. Ez fontos dátum. A magyarok kezdettől fogva igen elütő érzelmeket támasztottak s támasztanak ma is az idegenben; de senki sem tagadhatja meg tőlük azt, hogy fékezhetetlen hazaszeretet él lelkükben, meglepő könnyűséggel simulnak a nyugati eszmékhez s a mellett bámulatosan kifejlett politikai érzékük van, s hogy sajátságos jellemük következtében, néhány hibájuk mellett is, a legérdekesebb nemzetekhez tartoznak Európában. Az ember nem győzi eléggé bámulni, hogy bár a körülvevő német és szláv tömegekkel szemben csak kis számmal vannak, sem beléjük nem olvadtak, sem eredetiségüket el nem veszítették; sőt egy pillanatra sem tagadva meg nemzeti voltukat, daczoltak minden veszélylyel, túléltek minden balsorsot, talpra állottak mindig edzetten; és mindig megújuló formákban s újult szerencsével fontos szerepet játszottak a világtörténetben. Nehéz időkben Európának megbecsülhetetlen szolgálatot tettek: gátat vetettek a török seregek árjának. Vannak hőseik, kiknek neve még ma is él a népben s a legendában egyaránt. Voltak nagy királyaik, s szentjeiket is említhetnők, kik a nyugati s keresztyén műveltség fölvilágosult előharczосai voltak. Szóval nehéz volna bárhol a kerek földön egy másik nemzetet találnunk, mely oly gyenge anyagi erővel részint háborúval, részint politikával majdnem szakadatlanul annyi nagy dolgot vitt volna véghez. Sőt köztudomású, hogy Magyarország még most sem éri be azzal, hogy Ferencz József kormánya alatt nemzeti autonómiáját s teljes függetlenségét megóvja, hanem az osztrák-magyar birodalom külügyei vezetésére is döntő befolyást akar gyakorolni. Hogy Ausztria-Magyarország oly buzgó tagja a hármass szövetségnek, annak okát nagy részben abban a régi vetelkedésben kell keresnünk, mely a magyar s a szláv elem közt fönáll. Az igaz, hogy a régi időkben a magyarok majdnem annyiszor állottak ellenséges lábón a némettel, mint a szlávval; de mióta Ausztria Németországon kívül van, nem erről az oldalról fenyegeti őket a veszély. Otthon ők akarnak lenni az urak s valóban azok is.

Az ezredévi örökös harcokban, honnan mint győzők kerültek ki, a magyarok kiváló módon fejlesztették hazafiságukat. Egy nemzetben sem oly mélyre ható a politikai élet, mint náluk. Csak így történhetett, hogy Magyarország fönmaradhatott. Mikor tehát nagy nemzeti ünnepélyre alkalom kínálkozik, mint e pillanatban,

minden egyes a legnagyobb lelkesedéssel vesz benne részt. Egyéb-
ről nem is beszélnek. A többi ügy szünetel. A pártok — pedig
különbön ugyancsak hevesen támadnak egymásra — pillanatra
kibékülnek egy közös érzésben, mely minden egyében uralkodik.
Azt, a mi széthúz, későbbre halasztják. Magyarország, vagy legalább
a magyar elem most kizárólag annak a lelkesedésnek él, melyet a
millenniumi ünnepélyek fakasztanak benne. S ezek az ünnepélyek
mindenre kiterjednek. Némelyik a régi Magyarországra vonatko-
zik, a többiek az új, korunkbeli Magyarországot illetik. Főleleve-
nitik egy dicső mult emlékét, s megnyitják az új parlamenti palotát.
Föltárlják egy kiállítás csodáit, a hol minden a nemzet apotheosi-
sára irányul. Hogyan tagadhatnók mély és őszinte becsülésünket
egy olyan néptől, mely oly jól végzi a maga dolgát s a mely, bár-
mily fényes is volt sorsa, alapjában mindent csak maga magának
köszönhetett. Sok más nemzet előtt például állhat. De nincsen
fény árnyék nélkül s ha igazságosak voltunk a magyarok iránt,
nem volnánk azok a birodalom többi népe, sőt még a szomszédos
nemzetek iránt sem, ha elhallgatnók, hogy ezeknek is elég alapos
okuk van arra, hogy részt ne vegyenek a budapesti ünnepélyekben.
Ha a történet hevéssé tette a magyarok patriotismusát, egyszers-
mind kizárólagossá is tette. A küzdelem a létért a küzdő felekben
nagyon erélyes tulajdonságokat fejleszt, melyet aztán saját ural-
muk biztosítására szeretnek használni. A magyar pedig a szó teljes
értelmében uralkodó faj. Miután saját erejéből biztosította hely-
zetét, nincs főbb gondja, mint hogy megakadályozza a többit, hogy
nyomában járjon s vele együtt ugyanegy célhoz eljusson. A cseh
nemzeti pártnak nincs határozottabb ellensége, mint Magyarország.
A szláv és román népek, melyek Erdély egy részét teszik, viselik
az igát, de tiltakoznak az ellen, a mi alárendeltségükben nyomasztó
és bénító. Szerbiában és Romániában, Belgrádban s Bukarestben,
különösen az előbbi városban hangos tüntetéseket rendeztek a
magyarok uralmi törekvései ellen. Ha a magyarokban van valami
a régi rómaiak imperialismusából, az is bizonyos, hogy nincs meg
bennük hasonló fokban a kormányzatnak emelkedett szelleme.
Lovagiasabbak, mint nemeslelkűek, eszesebbek, mint türelmesek,
szeretik a szabadságot maguknak, de szívesen irigykednek mások
szabadságára. Bármily mély rokonérzést keltenek tehát bennünk,
nem lehetünk el némi kifogások nélkül. Külön uralkodó nemzetiség
maradtak több másnak közepette, melyeket nem tudtak egy nem-
zetté egybeolvasztani; s itt éri határát bámulatunk, melyet meg-

érdemelnek. Ez a bámulat különben mindamellettt élénk marad; s ha meggondoljuk, mit tett hajdan Magyarország s ha látjuk, hogy mennyit nyom a jelenben is: el kell ösmernünk, hogy van benne valami hatalmas. S ebben rejlik az ok, hogy a Budapesten ünnepeelt millenniummal szemben Európa nem maradhat közönyös.»

Eddig a czikk. Midőn köszönetünket fejezzük ki a czikkírónak a szíves méltánylásért, nem fojtlatunk el egy megjegyzést. Érezzük magunk is, hogy vannak fogyatkozásaink, de engedje meg a czikkíró, hogy másutt keressük, mint ő. Mint a hogy nem a hunok s mongolok élén jött a Duna mellé Árpád, úgy a magyar állam sem akar elnyomója lenni az idegen fajoknak, inkább csak védekezik ellenük. Mi magyarok semmit sem törődünk például a cseh nemzeti párttal, míg törekvései nemzeti önállóságunkat meg nem támadják s e hazát lakó idegen fajtoktól is csak egyet kívánunk: hogy a magyar állam politikai szükségleteit tiszteletben tartsák. Különben újabban lendületnek induló nemzeti kulturánkra bízunk a föladatot, melyet a czikkíró szerint eddig a magyar nem tudott megvalósítani: hogy egységes politikai nemzetté tömörítse a földünket lakó nemzetiségeket. Hogy ez eddig meg nem történt, valóban nem a mi hibánk. Honnan vettük volna hozzá az időt s alkalmat s erőt akkor, mikor nekünk magunknak kellett létünkért, nyelvünkért a történet egyik legheroikusabb harcát megvívunk? De most nyitva áll az út, s bízunk kulturai haladásunkban, hogy e föladatot — a nemzet egyik legfőbb föladatát — is megoldjuk. Különben azt hisszük, hogy a czikkíró e megjegyzéseit inkább udvariasságból csillapítónak hozta be írásába a francziák szláv barátai ínyére, hogy nagyon érzékenyen ne érintse őket az az őszinte elismerés, melylyel a magyarnak s politikájának adózik.

—s.—

Új magyar könyvek.

Abai Ottó. Hulló levelek. Költemények. Selmezbánya, 1896. Joerges Á. (16-r. 159 l.) 2 kor.

Békésy Károly. A természettudományi fölfogás a politikában. Kolozsvár, 1896. Ajtai. (8-r. 60 l.)

Cherbuliez Viktor. A csókás-tanya. Regény. Francziából fordította K. Karlowszky Endre. I. kötet. (Egyetemes regénytár XI. évf. 10. köt.) Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 154 l.) 50 kr.

Emlékek (Magyar jogtörténeti). A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összegyűjtötték, fölvilágosító, összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták dr. Kolosvári Sándor és dr. Óvári Kelemen. IV. kötet. 1. fele. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. LXXXIII., 916 l.) 8 frt.

Ferenczy József. Országos közoktatási tanács. Tanügy-történeti szemle. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 119 l.) 1 frt.

Fischer Jenő. A Della Robbida-család. Szakasz az olasz renaissance történetéből. Buda-Pest, 1896. Ráth M. (4-r. 84 l.) 5 frt.

Monostori Károly. Állatgyógyászat. Kézikönyv az állatok külső és belső betegségeinek felismeréséről és gyógyításáról. Buda-Pest, 1896. Könyves Kálmán. 3 frt.

Oheroly János. A tornajátékok zsebkönyve. Buda-Pest, 1896. Hornyánszky V. (16-r. 177 l.) 1 frt.

Ragályi Lajos. Az örökösödési eljárás. (1894: XVI. t.-cz.) magyarázata. Függelékül az örökösödési ügyekre vonatkozó összes illetékszabályok. Egybeállította Ragályi Lajos. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. VI. 769 l.) 6 frt.

Rohonyi Gyula. A honfoglalás története. Két térképpel. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. XII. 183 l.) 2 frt.

Sziklay János. A szerelem apostolai. Regény. (Athenæum olvasótára. IV. 9.) Buda-Pest, 1896. Athenæum (8-r. 173 l.) 50 kr.

Szilágyi Sándor. Emlékbeszéd Szabó Károly r. tag felett. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 18 l.) 15 kr.

Tábori Róbert. Korhadt oszlopok. Regény. (Egyetemes regénytár. XI. évf. 9. köt.) Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 50 kr.

Thoroczky Viktor báró. A magyar állam és nemzetiségei. Politikai tanulmány. Kolozsvár, 1896. Stein J. (8-r. 148 l.) 1 frt.

Tolty László. Budapest régibb és újabb czímerei. Czimertani és történeti értekezés. Buda-Pest 1896. Kilián. (4-r. 22 l.) 50 kr.

Tóth Béla. Mendemondák. A világtörténet furcsaságai. Négy képpel. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. XII. 354 l.) 3 frt.

Volf György. Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanubizonyosága szerint. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 109 l.) 1 frt 20 kr.

BUDENZ JÓZSEF EMLÉKEZETE.*)

Első közlemény.

Nincsen eszme, melyből földi létünk küzdelmeihez több lelki erőt meríthetnénk, mely nagyobb megnyugvással és bővebb vigasztalással békíthetne ki bennünket sorsunkkal, mint ama bizonyosságé, hogy nem minden alkotó része egyéniségünknek van szükségképen alávetve az enyészet rombolásainak. Az a nagy törvénye a természeti világnak, hogy nem vesztet el az erő, örök igazságképen érvényesül a szellemi élet birodalmában is. A tudás, melyet elménk munkája kifejtett s a vele napfényre derített igazságok megmérhetetlen hosszú láncolatban válnak új tudásnak s új igazságoknak rendületlen alapjává. A lelkesedés lángja, mely keblünkben él, ezrek és milliók szívében gyújthat hasonló érzelmeket s dicső tettek mozgató eleme gyanánt fennen loboghat akkor is, midőn porhüvelyünknek utolsó atomja is eloszlott. S szintígy maradó tükrei egyéniségünknek az akaraterőnkől s cselekvési képességünkől létre hívott alkotások is, melyek létünket hirdetik, midőn nevünk is elszállott már az élők emlékezetéből. Igen, van élet túl a síron is s nemcsak a hit sejtelmes érzetével, hanem az igaz meggyőződés erejével írhatja föl az ember sírhelyei bejáratára a vallás halál-megvető, büszke jel-szavát: «*föltámadunk*»!

S van igazságszolgáltatás is. Csak valónknak földi anyagán gyakorolja egyént és tekintetet nem ismerő uralmát a «*mors omnia æquat*» rideg végzete; de a halál fölött diadal-maskodó szellemi élet minőségét és értékét az egyén és szerzett

*) A M. T. Akadémia 1895. december 16-diki összes ülésén fölolvastott emlékezésed.

érdemei határozzák. Ha sokaknak öntudatlanul is; de kivétel nélkül része van mindnyájunknak ama fönséges alkotásban, melyre az emberiség fejlődési törekvései irányulnak s azon munka arányától, melylyel az egyes e nagy közfeladathoz csatlakozik, függ valódi becse és folytatása életünknek. A köznap-i czélokot követő tömeg beéri egy homokszemnek s gyakran ebből is csak egy paránynak a járulékával; de összehasonlíthatatlanul jelentékenyebben hat a dicső mű előhaladására az eszmék vezérbajnokainak áldásos tevékenysége. Ez szabja meg a korszakok működési tervét, ez rakja le az alapokat s a föntartó oszlopokat, ez szilárdítja a tetőzetet s nyújtja az egész műnek búbáját s ékességét boldogulására és gyönyörűségére az emberi nemnek s dicsőségére a mindenség örök kutfejének. Igaz, hogy mindannyian pulvis et umbra sumus; de még sem egyenlő a selejtesnek és magasztosnak osztályrésze. Ki fényes elmét lelkes érzéssel s hatalmas tetterővel párosítva tudott a köz javára értékesíteni, az nem jut az alacsony sorsára; hanem — mint a költő oly szépen kifejezi — midőn napja múlt

— — lerázván a mi benne földi,
 Egy éltető eszmévé finomúl,
 Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye
 A mint időben, térben távozik;
 Melyhez tekint fel az utód erénye:
 Óhajt, remél, hisz és imádkozik.

Ezért nem a gyász, nem a kesergő bánat alkalmai azok az ünnepek, melyeket a tudomány e szentelt csarnokában a körünkől elköltözött szellemóriásoknak tiszteletére rendezni szoktunk. Épen ellenkezőleg, az élet, a szellem örökkévalóságának ünnepei és bizonyágtételei ezek, melyekben hálával és kegyelettel teszünk tanúvallomást azon kapcsolatról, mely saját szellemi tevékenységünket a legszorosabban fűzi az elődökhöz s elismerjük, hogy tudásunk legbecsesebb részének ők képezik alapjait, valamint hogy mindaz, mivel az átöröklött tudást gyarapíthattuk, tulajdonképen csak az ő elmei munkásságuk folytatása. Kiváló lelki szükség ösztönöz bennünket e bizonyágtételekre, melyeknek nem az a valódi céljuk, hogy velük az elhúnytak iránt tartozó elismerés adóját lerójuk s még kevésbbé, hogy emlékezetünket fölújítsuk — mert hiszen kikhez a tisztelet és hála annyi kötelékei csatol-

nak bennünket, azok nem egykönnyen felejthetők; — hanem az, hogy egy kiváló érdemekben eltöltött élet munkásságát áttekintve, az ragyogó példaképen hasson lelkünk megerősödésére, hogy saját munkásságunknak, mint amaz élet folytatásának kellő megbecsülésére vezessen s érte, mint magasztos életideálért lankadatlanul buzgólkodni és küzdeni tanítson.

Mélyen át vagyok hatva igénytelen szavaim ily jelentőségének tudatától, midőn a Magyar Tudományos Akadémia szerfölött megtisztelő megbízásából számomra jutott ez órában a föladat, hogy ama dicső férfiú élete tevékenységét méltassam, kit legigazabban illehet a *magyar nyelvtudomány atyjának* díszes nevezete. Íme szellemi utódai, egy egész tudományos iskola nevében beszélhetek, kik velem együtt őt mint második jó atyánkat és mesterünket a legbensőbb szeretettel és tisztelettel rajongtuk körül. Íme ő nem halt el számunkra s mi most csak olyan ünnepet ülünk, mint tizenegy évvel ezelőtt, midőn vidám asztal mellett köszöntöttük őt munkásságának delén, ennek huszonöt éves jubilæuma alkalmával. Csak kedves mosolygása az, mi számunkra elveszett, barátságos kézszeritása és jóságtól áradozó beszéde, mit sajnosan nélkülöznünk kell. De szelleme közöttünk él, vele érintkezünk mindennap. Alig van munkánk, melyben épen úgy, mint azelőtt, ne hozzá, az ő műveihez fordulnánk első sorban tanácsért és tájékozásért, melyben ne tőle indulna kezdő lépésünk. Az ő véleményének tekintélye határozza még ma is követendő eljárásunkat intézkedéseinkben s ott lebeg az ő békeszerető lelke társas összejöveteleinkben is kölcsönös megbecsülésre intve a meghasonlottakat s lelkes együttműködésre buzdítva a reánk hagyományozott nagy föladatban.

Voltak ez akadémiának nagy halottjai, voltak kik nagyobb hatással és szélesebb körben terjesztve tudományosságuk fénysugarait bővebb mértékben részesültek az úgynevezett «nagy közönség» elismerő kegyében; de bizvást elmondhatjuk, hogy nem volt senki, ki nagyobb lelkiismeretességgel és igazibb önfeláldozással teljesítette volna magával a tudományal szemben számára jutott kötelességét, nemcsak saját munkáinak értékét tartván szem előtt, hanem azon magasrendű föladatot is, hogy tudományának jövőjét és sikeres továbbfejlődését is a lehető legalaposabban biztosítsa.

Méltán illeti meg őt ezért a hely tudományos életünk

legelőkelőbb nagyjainak Pantheonjában. De örök érdemek babékoszorúját nyújtja számára a nemzeti génusz is. Ha áll a közkeletű mondás, hogy «nyelvében él a nemzet», úgy bizonyára nincs a tudomány terén nagyobb szolgálata a nemzeti ügynek, mint a mely élete legsajátosabb nyilvánulásának, a nyelvnek való megismerését és tudományos kifejtését tűzi ki föladatául. S Budenz József a magyar nyelv tudományos művelésének, ha nem is újjáélesztője, de mindenesetre igazi megalapítója volt, ki az úttörők — s ezek között részben magának is — ingadozó kísérletei és homályos tapogatózásai után végre viruló tisztásra vezette e tárgy vizsgalódásaink munkáját, ki örök érvénnyel megállapítva nyelvünk közelebbi és távolabbi rokonságának köreit világosan kijelölte ezek határain belül a különböző rendű föladatokat és kérdéseket s míg ezekhez egyrészt mintaszerű philologiai akribiával s a legnagyobb buzgósággal összeállítja, tisztázza, rendezi és leírja a számára hozzáférhető volt új anyagot, másrészt csaknem az összes fontosabb vonalokon eddigelé soha sem tapasztalt mélységgel és éleslátással maga kezdi meg különösen az összehasonlító és nyelvtörténeti alapon fejtegető műveleteket s korszakos jelentőségű alkotásokat teremt meg nem egy ponton. Diszt hoztak ezek a magyar tudományosságra mindenféle a távol külföldön is s fényesen igazolták ama fölfogás helyességét, melyet akadémiánk nagynevű elnöke nyelvtudományunk úttörő bajnokához, Hunfalvy Pálhoz intézett üdvözlésében fejezett ki, mondván, hogy «a tudomány akkor is, ha tárgya magyar s ha magyar ember magyar nyelven műveli, a tudományos világ közkincsévé válhatik».

S Budenznek a nemzeti eszme szolgálatában kifejtett ezen kiváló érdeme annál nagyobb értékkel jöhet számba méltánylásunk mérlegében, minthogy ez nála nem származás szerint reá háramló kötelesség volt; a mennyiben tudniillik ő nem tartozott édes hazánk azon fiai közé, kiknek «a nagy világon e kívül nincsen számukra hely» s kiknek «áldjon vagy verjen sors keze, itt élniök s halniok kell». Neki csak sirhantját ápolhatjuk e számunkra szent földön, de bölcsője más hazában, idegen nemzet kebelén ringott.

Van valami sajátságos büvölő erő ennek a mi magyar nemzetünknek lényében, mely fennen bizonyíthatná előkelőségét s kiküzdött világtörténeti szerepére való hivatottságát

akkor is, ha eltekinteni akarnánk a történet számtalan eseményének ez irányú tanulságától, a mely abban áll, hogy minden időben ellenállhatatlan vonzalommal csatolt magához és nagy számban kebeleztet belsejébe idegeneket, kik aztán levetkezve eredeti származásuk jellegét a prozelita rajongó lelkesedésével lettek új nemzetiségük földadatainak munkásaivá s nagyszerű tettekben nyilvánították iránta való hűségöket és ragaszkodásukat. A magyar névnek az a rejtelmes mágnese, mely a régi korban egész raját a népeknek csoportosította zászlója köré, mely az ó-bolgárokkal, kazarokkal, besenyőkkel, jászokkal, kúnokkal és szlovénnel gyarapította a nemzettestet s nem egy történeti nagyságunkat szolgáltatva, zajtalanul bár, de élénken működik századunkban s jelen napjainkban is. Csak végig kell tekintenünk politikai és tudományos életünk vezérférfiai közt s nem csekély számban fogunk találni a nemzeti eszme oltárának legbuzgóbb áldozói és leghevesebb védelmezői között is olyanokat, kiknek nem áll módjukban magukról azt vallani, hogy az Európát ostromló honfoglalók ázsiai vére csörgedez ereikben.

Buden: József, a magyar nyelvtudomány atyja annak a népnek volt gyermeke, mely két más kiválóan nemzeti érdekű tudományágnak, a magyar irodalomtörténetnek s a magyar néprajznak is megalapítóit, Toldy Ferenczet és Hunfalvy Pált ajándékozta számunkra. Ő szíve egész hevével a nemzeti küzdelmek legnehezebb napjaiban csatlakozott hozzánk, midőn nemcsak magyarrá válni, hanem magyarnak lenni is áldozatot jelentett. A világtörténelmet vezető gondviselés igazságszolgáltatásának nagyszerű jelenségét ismerhetjük föl benne, hogy a szent jogaitól megrabolt s eltírott nemzet részére ősi szabadságának visszavivásáért folytatott békés harczaiban épen az eltíró nemzet szolgáltatót kimagasló herosokat. Toldy volt az, ki 1851-ben az *Új Magyar Múzeum* jellegéje gyanánt kitűzte a vigasztaló mondást: «peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit» s Hunfalvy Pál, ki ugyanez év január 18-dikán tartott s a magyar nyelvtudomány újjászületését jelző értekezésében hirdette ama sokszor idézett kijelentését, hogy «alig lehetne most kegyeletesebb dolgunk, mint nyelvkincsünk tudományos értelmezése, összegyűjtése és rendezése», hogy ezt «saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szabja elénk» s hogy van joga bízni nemzetének ügyei jobb fordulatában,

mert csak pillanatra bukhatik az igazság, a mint a finn runó is mondja :

«Istennél a szerenese fékei,
Teremtőnél a sors kulcsai;
Nem az irigynek hóna alatt,
Nem rossz-szívűnek ujja hegyén.»

Bizony távolról sem képzelhette Budenz Baltazár rassdorfi tanítónak gyermeke, midőn a falujabeli plébános vezetése mellett a latin és görög nyelvek tanulmányában buzgólkodott, hogy e buzgalom csirájából egykor a magyar összehasonlító nyelvtudomány díszes fája fog kisarjadosni s hogy haló porában nevének dicső emlékét ez akadémia termei fogják hangoztatni. De mi, kik immár visszafelé tekintve együttes képben szemlélhetjük az ő élete fejleményeit, világosan föl ismerhetjük ezeknek kapcsolatait s mintegy előképben tisztán kivehetjük már az ifjú hajlandóságaiban és törekvéseiben is azt az egyéniséget, mely későbbi kialakulásában elismerésünket és hódolatunkat oly nagy mértékben kivívta.

A szellemi élet tüneményeinek oksági viszonyait figyelő lelki bűvár érdekes jelenségeit tapasztalhatja a szellemi átörökítésnek és hasonulásnak azon hatás vizsgálatában, melyet Budenzünkre az ő európai hírű nagy tanára, Benfey Tódor gyakorolt. Budenz, mint tizennyolcz éves ifjú bevégezvén Fuldában középiskolai tanulmányait a marburgi s innen az első év letelte után 1855-ben a jelesebb fölszerelésű göttingai egyetemre ment. Itt jutott egyéb neves tanárai között Ewaldnak, Vieselernek, Curtiusnak és Benfeynek is hatáskörébe, kik közül különösen az utóbbinak kiválasztott kedveltségű tanítványa volt elannyira, hogy a szeretet és barátság kapcsa főnmaradt köztük azután is mindvégig, midőn egymástól már rég elszakadtak. Valamint a görög -*λογος* képzőről szóló első munkáját Budenz «hálája és vonzalma jeléül az ő kiválóan becsült mesterének», Benfeynek ajánlotta föl, úgy kegyelettel emlékezett meg róla később is. Egyik nagyfontosságú műve a *Verzweigung der Ugrischen Sprachen*, a *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* című folyóirat Benfey ötven éves doktori jubileumának tiszteletére kiadott ünnepi kötetében, mint e tudós tanítványaitól nyújtott emlékfűzér legértékesebb virága látott napvilágot. Ha e két férfiú, Benfey és Budenz, életrajzaikat egybevetjük, meglephet bennünket a föl-

tetsző analógiák nagy száma, sőt ha nem jönne szerénytelen-ség számba, azt is vélhetnők, hogy valamint a nagyatyának vonásai az unokákban egy-egy halvány nyoma Benfey szellemi vonásainak a Budenztól nevelt ifjabb nemzedékben is fölismerszik. Benfeyről egyik hálás tanítványa, Bezzenberg a következőket írja: *)

«Az ő hosszú tanári tevékenysége, az a szíves személyes részvét, melylyel ő minden törekvőt elősegíteni igyekezett, az egyszerű érintkezési modor, melylyel még a bátortalanokat is magához vonzani tudta, a hálás szeretet bő gyümölcseit érlelték számára. Az ő tanári tevékenysége mindig nagy lelki megnyugvást nyújtott részére: nemcsak elméje, hanem szíve is ott volt a tárgynál; nem csak tanított, hanem meg is győzött; nem csak arra gondolt, hogy híveket szerezzen, hanem hogy önálló kutatásra is képesítsen. Ily módon működve Benfey tanári minőségében a legnagyobb mértékben vonzólag és ébresztőleg, sőt mondhatni, lebilincselő erővel hatott hallgatóira. Élénk bizonyosága ennek a kitünő tudósoknak nagy száma, mely az ő iskolájából kikerült, valamint a tudományágak sokfélesége, melyeken működnek s különösen az a nagy tisztelet, melyben őt minden tanítványa részesítette.»

Egy másik vonása Benfey szellemi képének, hogy «ő lényének egész energiáját kifejtette és alkalmazta munkáiban, melyeknél ő szenvedélyig fokozódó buzgóságot a legnagyobb lelkiismeretességgel párosított. Semminemű fáradtság, sőt egy vagy több átdolgozás sem tűnt számára soknak. Ez energiájának köszönhető minden sikerét. Ő maga nyilvánította, hogy mindent egyes egyedül saját munkássága alapján ért el».

«Hibák» — szokta Benfey tanítani — «gyakran épen olyan tanulságosak, mint az igazságok. Nem is vonakodott ő soha sem a maga részéről bevallani, hol és mi tekintetben tévedett».

Ki ne ismerné föl e leírásokban Budenzet, Benfeynek szellemi gyermekét?! De az ilyen egyezések kiterjeszkednek a két kiváló férfiú életének külső mozzanataira is. «A ki sokat és tárgyilagosan gondolkozik» — mondja Benfey életírója — «természetesen nem tulajdonít az élet kicsinyes, köznapi eseményeinek oly becset, mint az, kinek az ilyes teszi egyedüli szel-

*) *Kleinere Schriften von Theodor Benfey*. Herausgegeben von Adalbert Bezzenberger. I. Einl. XXXVIII és XIX ll.

lemi táplálékát. Léha társalgás s aprólékos ügyekről való beszéd nem gyakoroltak reá valami nagy vonzó hatást; de ha arról volt szó, hogy valakinek jót tegyen, vagy szívességet tanúsítson, olyankor mindig elég nagy volt az érdeklődése, hogy tetterejét mozgásba hozza.» Íme ez a vonás Budenznek is méltán fölvehető jellemrajzába.

Sajátságos az a találkozás is, hogy mind Benfey, mind Budenz nem tervszerű előkészület nyomán, hanem merő véletlenből jutottak azon szakok megismeréséhez, melyeknek később oly jeles hírű munkásaivá lettek. Benfeyről ismeretes, hogy a szanszkrit nyelv tanulására egy fogadásverseny érdekében adta magát, melynek tudniillik az volt a tárgya, hogy ő pár hét alatt egy előtte merőben ismeretlen nyelven írott munkát fog megbírálni, mely éppen a Poley kiadásában megjelent Devimáhátmyam volt. Benfey természetesen megnyerte a fogadást, mely oly jelentékeny hatással volt életének további alakulására. Hasonló esetszerűség vezette Budenzet is a magyar nyelvvel való foglalatossághoz. «Mikor 1856-ban először hangzék magyar szó fülembé» — mondja ő akadémiai székfoglaló értekezésének bevezetésében — «még álmomban sem képzelhettem vala, hogy valaha itt Magyarországon, a magyar nemzet első tudománymivelő intézetbeli tudós férfiak fényes gyülekezetében magyar nyelvtudományról értekezőleg szólhatni szerencsém lesz. Történet szerint lett vala akkor a magyar nyelv nivoltával első megismerkedésem; de ez ellenállhatatlanul ragadá kedvemet egy olyan nyelv megtanulására, melylyel a nyelvtudásnak egy addig nem sejtett, annyi különös jelenségekkel meglepő világa tárul vala ki előttem, ezer változatos virányain a nyomozónak akár holtig való gyönyörködetet ígérgetve».

Nagy Lajos, ez idő szerint a kolozsvári unitárius gimnáziumnak görög és latin nyelvi tanára volt az, kit az említett történet szerűség, vagy mint ma már méltán nevezhetjük, tudományosságunknak kegyes sorsa eszközévé avatott. Mint theológiát hallgató egyetemi ifjú ismerkedett meg ő Göttingában Budenzzel, kivel egy házban lakott s benső baráti viszonyt folytatott. Természetes, hogy idegen nemzete és anyanyelve nagy mértékben felköltötte nyelvészeti és philologiai tanulmányokban buzgólkodó barátjának kíváncsiságát, mely csakhamar oly érdeklődéssé fejlődik, hogy Budenz már a magyar nyelv szer-

kezetével is megismerkedik, sőt nem sokára szótár segítségével Arany *Toldiját* veszi elő szövegolvasmányúl nyelvtani ismereteinek kiegészítésére. A reá következő 1857. évben egész kis köre a magyar ifjakkal — közöttük néhány későbbi kitünőségünk, mint: Ferencz József, Buzogány Áron, Szabó Samu, Szabó János, Molnár László — kerül Göttingába, kikkel való gyakori kedélyes találkozásai alkalmával Budenz társalgás révén is tökéletesítheti különböző tárgyú olvasmányok útján szerzett magyar nyelvtudását, illetőleg beszédgyakorlatát. Még egy lépéssel halad előbbre a dolog, midőn Budenz érdeklődése körét már a magyar nyelv rokonságára is kiterjeszti, melynek kérdésében Schott Vilmosnak úttörő munkái — *Versuch über die Tatarischen Sprachen* (1836) és *Über das Altaische, oder Finnisch-tatarische Sprachengeschlecht* (1849) — nyújtanak számára általános tájékoztatást. Még inkább megkedveltetik vele e tanulmányt Boller nyelvészeti értekezései, melyek a bécsi akadémia bölcsészeti és történeti értesítőjében (*Sitzungsberichte*) 1853. eleje óta szakadatlan sorban nagy tüzetességgel foglalkoznak az altaji összehasonlító nyelvtudomány fontosabb kérdéseivel; meghatározzák egész pontossággal — úgy a mint nálunk csak egy évtized múltán jutott elismerésre — a magyar nyelv helyét az ugor nyelvek között s számos helyes észrevétellel tisztázzák a finn-ugor s egyéb altaji nyelvágak hangmegfelelési viszonyait, valamint az alaktani egyezéseket. Ezek hatása alatt annyira érik Budenznek — ki közben a törökséggel is megismerkedett — magyar nyelvészeti szaktudománya, hogy immár újabb kutatások céljaira is értékesítheti. Legelsőben kedves tanárának, Benfeynek tesz ily irányban szolgálattot, ki magyarázó jegyzetekkel kiadván a *Pancsatantra* című indiai mesegyűjtemény fordítását, egész terjedelmes kötetre menő bevezetést ír hozzá, melyben kimutatja a mesék vándorlását keletről nyugat felé s mindenféle európai nép naiv költészetéből vett adatok módszeres egybehasonlításával igazolja, hogy az ily fajta népköltési termékek egyik főforrása az ind nép szellemi világa. E nagy művéhez aránylag csak gyér anyagot nyújthatott Gálnak németre fordított mesegyűjteménye (*Ungarische Volksmärchen*, 1857), minélfogva e részben nagyon alkalmasan jött segítségére, hogy Budenz Erdélyi János népmeséit olvasván, ezekből számára kivonatokat készíthetett.

De hasznát vette Budenz magyar, illetőleg altaji nyelvészeti ismereteinek saját önálló vizsgálataiban is, a mint ez már amaz első jeles tanulmányából kitűnik, melyet doktori fölavató értekezés gyanánt 1858. elején adott ki *Das suffix -xός, (-xός, -αxός, -βxός) im griechischen* czímmel. E mű, mely a nevezett görög képző alak és fogalmi fejlődését, rokonságát és különböző alkalmazását tárgyalja, méltó figyelmet keltett a szakkörökben s különösen kedvező bírálatban részesült a Kuhn-féle *Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung* folyóiratban (VII, 438.) Meyer Leótól, ki azt írja e kezdő munka felől, hogy «benső gazdagságánál, valamint körültekintő és világos tárgyalási módjánál fogva föltétlenül kitűnőnek jelezhető, mely alapos reményekre jogosíthat szerzőjének további munkássága iránt». Ebben egyebek közt azt írja Budenz, hogy a névszói tőnek valamely kérdő-, illetőleg visszamutató névmással való kapcsolatából (például ebből: βασιλε + xα) nehezen fejlődhetik ilyféle fogalom: «βασιλεύς-hoz tartozó (hozzailló, hasonló, megfelelő).» Alkotórészeinek szó szerint való fordítása alapján egy ilyen összetétel csak ezt jelentheti: «király-aki», a mi nem halad túl a pusztá «király» kifejezés fogalmi körén. A *-ka* névmási elem egymagában itt nem jelenthetne leszármazási viszonyt, melynek magában az alapszóban kell már kifejezve lennie, ha tényleg pusztá névmási elem a végzet. Ez történik valósággal egy példában, melyet a szerkezetükben oly átlátszó finn-tatár nyelvek köréből idézhetni. A magyarban jelesül az *-i* képző ragos névszókból alakít mellékneveket, mint: *városbani, istentőli, tréfábóli*, melyekben ez az *-i* mint Schott kimutatta (*Abhandl. d. Berliner Akad. d. Wissensch.* 1847. 312. l.) nem más mint a török *-ki* visszamutató névmás az ilyen szintén ragos alapszavú példákban: *el-im-de-ki* «kezemben levő», *dil-de-ki* «szívemben levő», *benim -ki* «enyém levő». Ezekben világosan kitétszik, hogy a szanszkrit *-ka*-féle névmási elem alakít ugyan leszármazási és kapcsolatos viszonyt jelző melléknevet; de ez a viszony tulajdonképen nem a képző névmási elemmel, hanem az előtte álló raggal fejeződik ki: a *-ban*-nal ebben: *városbani*, a *-tól*-lel ebben: *istentőli*, a *-de* locativussal ebben: *elim-de-ki*. Ha ezek mellett a magyarban egyszerű, azaz nem ragos tőhöz is járul az *-i* (például ebben: *emberi*), ebben az *-i* összevonásnak vehető, ebből tudniillik: *-é birtokrag + -i*, minek némi bizonyítékát

nyújthatja a *menyei* képzés (ebből: *menny*), továbbá Budenz saját példányának széljegyzete szerint még: *szűzei* (ebből: *szűz*). Olyan volna ez eljárás, mint a kojbalban, a hol a *sīn, sēn* «te» névmásból *sīni, sēni* «tiéd» képzés alakul, mely a köz-török *seniŋki* alak összerántása. E tényekből mindenesetre levonható az indogermán nyelvekre nézve az a tanulás, hogy egy szanszkrit *-ka*-féle névmáselem egyedül állva nem alkalmas a görög *-ως* jelentésének kifejtésére és hordozására (57. l.). — Íme ez volt az első, bár látni való csak múló jelenésű sugár abból a fényforrásból, mely nemsokára ragyogó napként vilá-gította be nyelvtudományunk egét.

E kelő napnak előderengése már jókora fokban mutatkozott ez időtájt hazai tudományosságunk látóhatárán. Hunfalvy Pál nyelvészeti tevékenységének kezdetei jelzik a hajnalhasadás korszakát ama sötét éjjel után, mely nyelvünk tudományos kutatására a múlt századbéli nagyérdemű úttörők, Sajnovics, Gyarmathi és Révai munkásságát követőleg borult s mely megfosztotta tudományosságunkat attól a dicsőségtől, hogy e század egyik legbecesebb ismeretvíványa, az összehasonlító nyelvészet tőle vegye kiinduló pontját. A szabadságharcz gyászos lezajlása keserves tanulságul szolgálhatott arra nézve, hogy nem ábránd és heves képzelet vannak hivatva irányzására a nemzet életének s levonta ebből maga számára okulását a magyar tudományosság is. Lemondtunk a paradicsomi összülők magyarságáról, Szemiramisz függő kertjeinek, a fáraók egyiptomi gúláinak s Nagy-Sándor hadjáratainak dicsőségéről, miket az előbbi kor hazafias rajongása múltunk érdemei közt keresett s e helyett a súlyos elnyomatás idején mintegy álomból ébredve világos látással és elfogulatlan ítéllettel kezdte kutatni a józan nemzeti érzés, hogy vajon csakugyan «testvértelen ága nemének» fajunk, mint a költő hirdette, vagy talán van mégis valamely zuga világrészünknek, hol rokonságának nyomaira akadhatnánk? — *Tájékozás a magyar nyelvtudományban* ez a czíme azon értekezések sorozatának, melyben Hunfalvy e kérdésére megfelelni igyekszik s melyek mint az altaji összehasonlító nyelvészetnek első rendszeres ismertetői hazánkban a kutatás elveinek és módszerének kifejtésével legelsőben jelölik ki az e téren való nagy teendőinket. «Mélyen át van hatva ő az eszmétől, hogy egy díszes nemzeti szerepre hivatott tudománynak kezdi lerakni

alapjait, melynek művelését a külföld különös magyar misziónak tekinti azon kedvezőbb helyzetnél fogva, melylyel a sors fajunkat minden társa fölé emelte. „E téren” — így kiált föl első értekezésében — „nekünk kell megragadni a vezérést”; mert mit e tekintetben „saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szab elénkbe, azt az európai tudomány némileg szívességünktől várja; csak ez egy alkalmunk van magunkat neki, az európai tudománynak, szükségessé tenni: ne késsünk az alkalmat megragadni!” (*Magyar Nyelvőr* XI, 532.) S a nagy földadatban, melyet e szavakkal kitűzött, első sorban maga igyekszik lankadatlan buzgalommal előljárni. Rendkívül sokat kell küzdenie az előbbi sötét korszakból fölmaradt s tudományos életünknek éppen kitünőbbjeiben képviselt előítéletek eloszlatásával; de a világos bizonyítékok hatalmas ereje elvégre megtöri az ellenzők tekintélyes falanxát s a harcokból Hunfalvy mint lelkes hős kerül elő, „egyik kezében háborúi kard, másik kezében győzedelmi zászló”. 1856-ban megindítja a *Magyar Nyelvészet* folyóiratot s ettől kezdve a híveknek mind nagyobb száma csoportosul köréje, köztük Riedl Szende, Torkos Imre, Fábíán István, Imre Sándor, kik immár hozzálátnak a részletesebb kérdések tisztázásához, még pedig nemcsak a nyelvhasználat, hanem a nyelvhasználat terén is. Mindezeknek azonban ismeretköre nem valami nagy mértékben terjed túl a szorosan vett egyszerű nyelvtapasztalatok határán, minélfogva az új tudomány megerősödése szempontjából napról-napra élénkebben vált érezhetővé egy oly munkásnak szüksége, ki a külföld nagy tudósainak vezetése mellett teljes jártasságot szerzett az indogermán összehasonlító nyelvészet módszerében s kérdéseiben s ebbeli tudását az altaji nyelvek egybehasonlításánál is alkalmazhatja.

Természetes az ügyek ily állása mellett, hogy nagyon megörült Hunfalvy, midőn Nagy Lajos révén az ifjú Budenznek magyar nyelvészkedő hajlandóságáról értesült s különösen hogy ő ide vágó ismereteinek gyarapítása céljából hajlandó volna Magyarországra is jönni, ha csak megélhetése itt bármi szerényen is biztosítható. Rövid levélváltás után Budenz 1858. május 16-dikán egy dunai gőzhajón megérkezett fővárosába hazánkunk, mely ez időtől fogva az ő hazája is lett. Első útja Hunfalvyhoz vezetett, ki azonnal megismerte az ajtaján belépő magas, nyúlánk ifjúbán Németországból várt vendégét. Budenz

többször beszélte kedélyes társalgás közben, hogy mily saját-ságosan érintette a magyarok földén hozzáintézett első magyar szó, mely nem volt más, mint Hunfalvyné kínálása: «*méltóztassék* leülni!» Ezt tudniillik Budenz szótári nyelvismeretével így fordította le magának: «*geruhen sie sich zu setzen!*» s nem volt tisztában vele, vajon nem értik-e félre neki, az egyetem-ről csak imént kikerült hallgatónak rangját, midőn olyan kifejezéssel illetik, minőt Németországban csak fejedelmi méltóságokkal szemben szokás alkalmazni. Még nagyobb volt meglepetése, midőn kiderült, hogy katolikus vallása miatt — melyről eddig Hunfalvynak nem volt tudomása — nem foglalhatja el az evangélikus gimnáziumban neki szánt tanári állást. Szerencsére ily állás elfoglalására egyelőre nem volt valami sürgős szüksége: amúgy is vége felé járt az iskolaév s neki előbb a magyar nyelv beszédbeli gyakorlatában és irodalmi kezelésében kellett nagyobb jártasságra szert tennie. Le is utazik e végből Hunfalvy ajánlatára Debreczenbe, hol őt Lugossy József tanár igazi magyar vendégszeretettel fogadja: innen nemsokára lerándul az Érmellékre, Székelyhídra s mint Lugossy írja «az irántunki lelkesedés által messze földről ide vezérelt ifjú szaktudós a nagy magyar alföldön folyvásti magyar tanulmányozások közben eltöltött nyári két havát szerény erkölcesei, példás szorgalma s tudományos társalkodásának be-cse által feledhetetlenné tette.»

Ez időközben történt, hogy Lugossy az Ἡρδανός mythosz-i név iránt érdeklődve Budenz előtt azt az óhaját fejezte ki, hogy vajha a görög -δανός képzőt is oly kutatás alá fogná, mint a -νος képzőt s hogy vizsgálata eredményeinek közlésével erre is hasonló világosság derülne. S kellemes meglepetésére Budenz pár nap múlva foglalkozásáról előre mit sem szólva átnyújtja neki «a görög -δανο képzőről» szóló tanulmányát. Lugossy nagy köszönettel fogadta a neki ajánlott munkát s elküldötte kiadás céljából Hunfalvyhoz, őt «derék új hazánkfíának irodalmunkbani első fölvezetése iránt kérve». «A következő értekezés» — így írja lelkes előszavában — «jeles ifjú nyelvészünk bölcsészeti tudor Budenz József úr munkája. Nem ok nélkül bátorodom a fuldai fit s Göttingában Benfey kedves tanítványát a mienknek nevezni; miután ő az árja nyelvészet terén szerzett tekintélyes képzettségét tudománysozmjánál fogva az altaji nyelvek elsajátításával is tetézendő, közöttük

a magyarral is foglalkoztában, im ezt annyira megkedvelé, hogy csupán tudományos ismeretével meg nem elégedvén, folyékonyan beszélni és élvezhetően írni is rövid idő alatt megtanult; sőt nemzetünkhöz viseltető szeretetéből alig fél év előtt hazánkat meglátogatván, azóta nálunk meghonosult. . . . Tegye az ég közöttünk boldoggá! . . .»

Azonban a «fölvezetéssel» Lugossy elkésett. Október 12-dikén írta meg levelét, pedig a *Tanodai Lapok* 1858. évi szeptember és október számaiban olvasható volt már Budenznek nyomtatásban megjelent első magyar dolgozata, mely *Tithonos mythologiai jelentéséről* szólva azt mutatja ki, hogy ez «Helios»-féle, «égő, fénylő» alapértelmű nevezet, mely tö szerint rokonságban van a ritka görög τῆώ «nap» szóval s a szanszkrit *didhi-* «égni, fényleni» igével. Ez értekezéshez Lonkay Antal szerkesztő a következő megjegyzést írja: «Különösen örülünk, hogy e jeles műveltségű fiatal férfit, kitől mint a görög, latin és szanszkrit nyelv alapos ismerőjétől s jelenleg az altaji nyelvek buzgó tanulmányozójától hazai tudományosságunk méltán sokat vár, a magyar tudományos irodalom terén mi voltunk szerencsések először fölléptetni. Figyelmeztetjük az olvasót Budenz úrnak azon nyelvészeti dolgozatára, mely tőle Göttingában az idén ily cím alatt jelent meg: *Das suffix -nos etc.*, melyről a *Krit. Blätter f. Lit. u. Kunst* 38. száma igen kedvezően nyilatkozik. S e férfiú, a híres Benfeynek a szanszkritban kedvencz tanítványa jelenleg már a mienk s a hazai tanári karhoz tartozik.»

Ez az utóbbi észrevétel célzás Budenznek már ekkor elfoglalt székesfehérvári tanári állására. Ő tudniillik augusztusban visszakerülvén Pestre, készséggel fogadta el Hunfalvy ajánlatát, hogy vállalja el a székesfehérvári zirczi szerzetesek gimnáziumában kínálkozó tanári állást, melyet számára Lonkay Antal kieszközölt. Forma kedvéért folyamodványt kellett írnia Rezutsek Antal zirczi rendkormányzó perjelhez, mely nem régiben az *Irodalomtörténeti Közlemények* kütfői közt (V, 219.) látott napvilágot. Ebben Budenz megírja, hogy «főszándéka, mely ide vezette, a magyar nyelv alaposabb tanulhataása volt, miután Göttingában akadt alkalma részint magyar akadémikusok segítségével annak tanulását megkezdnie. Eddig pedig — így folytatja — «Debreczenben s aztán Pesten időzvé, figyelmemet kivált arra fordítám, hogy a magyar be-

széd mind megérthetésében, mind alkalmazásában a mennyiben lehetett, tökéletesítem magamat; s már ámbár jól tudom, hogy e tekintetben távolról sem bírok azon folyékonyssággal s tökélylyel, mely épen a nyelvben születettet jellemzi; mégis remélem, hogy idővel folytatott erőlködés mellett e hiányaimat is sikerül betöltenem.»

Két évig tartózkodott Budenz Székesfehérvárott, mint a latin, görög és német nyelvek tanára, mely idő egyik legtermékenyebb korszaka élete munkásságának. Teljes tudatában az előtte álló óriási föladatnak ifjúi hévvel fog a legkülönbözőbb kérdések tisztázásához. Első dolgozatai még mindig az indogermán összehasonlító nyelvészet köréből valók, a melyekhez tartozik a Kuhn-féle *Zeitschrift* VIII. kötetében megjelent *Lateinische etymologien* című s a *facetus, provincia* szókról értekező tanulmánya; továbbá a *Magyar Nyelvészet* IV. kötetében *Az indh- (andh-) igegyők görög tulajdonnevekben* című értekezése, mely tulajdonképen szintén mythologiai névfejtegető kísérlet, mint első magyar dolgozata, a *Tithonos*, a menyiben benne az *indh-* «fényleni, égni» gyököt azonosítva a görög *αἴθω, αἰθίρ* tövével, ezt tekintetbe véve a hozzájuk fűződő mondákat az *Ἄθίρη*, dór *Αθίρα* és reduplikált (szanszkrit *dindh-*) alakkal a *Τιθωνός* és *Τιτά* mythosz-nevekben is fölismerhetőnek véli. Ugyan e csoportba sorozhatók a Finály és Regényi kiadta latin iskolai szótárra, továbbá Curtiusnak *Grundzüge der griechischen Etymologie* művere, valamint Meyer Leónak a Benfey-féle *Orient u. Occident* (I.), illetőleg a Kuhn-féle *Zeitschrift* (X.) füzeteiben megjelent *Die griechisch-lateinischen vocale* és *Vocalvorschlag, vocalzerdrehung, distraction* című cikkeire vonatkozó bírálatai; végül az *Ἀπρᾶτος* görög szóra s a *kakas* indogermán nevezeteinek «kiáltó, éneklő»-féle etimonjának igazolására vonatkozó apróságai (*Magyar Nyelvészet* VI.). Már a magyar nyelvészeti munkásság érdekkörét érintik a *Tanodai Lapok*ban megjelent második értekezése *A görög accentus elnevezéseiről s azok magyarításairól*, melyben a Szepesitől alkalmazott «hangsúly»-féle nevezet helyett az «accentus» és görög «*προσφῶτα*» műszavakhoz sokkal megfelelőbbnek tartja ezt: *hozzáéneklés*, mely ha tetszéssel nem találkozónék, inkább a latin műszó megtartását javallja. Az *accentus* nemeire vonatkozólag a következő műszókat találja helyesnek: «alaphang» a nem emelt, «éles» az

acutus, «közép» a gravis és «leszálló» hang a circumflexus. Szintén a két nyelvészeti tudományág köréből meríti anyagát a *Magyar Nyelvészet* V. kötetében közlött *A szanszkrit igeidők a magyarra viszonyítva* című értekezés, mely előkészítő munka a görög és latin igeidőknek a magyar nyelv szempontjából való fejtegetésre. Ebben ő a magyar igeidőkről Hunfalvy és Fogarasi közt folyt vitában érvényesíti szavazatát, szem előtt tartva, hogy a fölvetett kérdés «különösen a magyar nyelv irodalmi fejlesztésére legnagyobb fontosságú». Szerinte «az igeidőkre nézve az árja nyelvek, melyekkel mind közéletbeli, mind irodalombeli történeteiben a magyar kizárólag jött érintkezésbe, ráhatásuknak is ki lévén téve, soha nem fejlesztették ki azon és ugyanoly határozottsággal való különböztetéseket, melyeket és milyeneket a magyar nyelv és legközelebbi rokonai». A klasszikus és magyar nyelvek egybevetéséből «azon bizonyosságra jutunk az igeidők megfelelési rendszerét illetőleg, hogy e tárgyban általános szabályokhoz nem ragaszkodhatunk, hanem minden egyes esetben a magyar nyelvészetre kell bízunk, hogy milyen alakkal fejeztessék ki minden egyes igealak». Befejezésül Budenz a Pancsatantra egyik meséjének szövegét nyújtja magyarázó jegyzetekkel és a benne előforduló igealakokat a helyes magyar fordításával hasonlítja egybe. Az igeidők kérdésére Budenz még egyszer visszatér a *Török olvasmányok az igeidőkre való tekintettel* című közleményében (*Magyar Nyelvészet* VI.), melynek szövegei a *Negyven vezír könyvéből* valók. A magyar, illetőleg altaji összehasonlító nyelvészet szakába vág a *Jeleű török szók magyar szókhoz való viszonyulásáról* írott tanulmánya, mely az akkori rokonságbeli fölfogásnak megfelelőleg első kísérlet a magyar összehasonlító hangtanra, a mennyiben azt tűzi ki céljául, hogy átnézhetően kimutassa, «mely képviselőivel találkozunk a magyarban a török szók elején álló *j*-nek fölhasználván mentül biztosabb szóhasonlításokat». Ez, valamint Budenznek egy későbbi cikke: *Adalék a magyar számnevek megfejtéséhez* — mely az altaji nyelvágak számnevei közt észlelhető nagy hangbeli eltérés megmagyarázására s a magyar *egy*: török *bir*, magyar *kettő*: török *iki*, magyar *húsz*: török *jüirmi* szóegyeztetések helyességének igazolására vállalkozik, világosan mutatják, hogy minő eredménye volna magyar összehasonlító nyelvészeti kutatásunknak, ha a török nyelvi

rokonság alapjára helyezkednénk. Mint a jó aczélból való gyalu, mely kitünően szolgál a hozzáértő munkás kezében, ha illő anyagra, tudniillik fára alkalmazza; ellenben megesorbúl, sőt összetörhetik, ha kemény kőre erőszakolja: úgy tapasztaljuk itt is, hogy az indogermán összehasonlító nyelvészet kipróbált, eredményes módszere mintegy megrongálódik, merő játékká és szemkáprázattá fajúl, mivel tárgya, a fölvett magyar-török nyelvi rokonság a rajta megkísérlett tudományos műveletre alkalmatlan. A szókezdő török *j*-nek Budenz fejtegetései szerint megfelelhet a magyarban: *t, d, s*, sőt *h, v* és *m* szókezdő is (például török *jedi*: magyar *hét*, török *jag*: magyar *vaj*, török *jilik*: magyar *velő*)s lapok vannak arra vesztegetve, hogy a török *jine*: «újból» és a magyar *meg-* igekötő azonosságát érthetővé tegyék. E tévedő kísérletek nagy hasznára váltak később összehasonlító nyelvtudományunk fejlődésének, a mennyiben fontos negatív jelentőségű tanulságot foglalnak magukban arra nézve, hogy a kutatásnak bennük kutatott útja pozitív tudományos eredményhez nem vezethet s ennélfogva teljesen elejtendő.

Maradandóbb becsüek ezeknél Budenznek azon kezdő munkálatai, melyek a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet terén mozognak s melyekben az ő éleslátása és ítélő tehetsége már zavartalan teljes fényében mutatkozik. Ilyenek az ő *Adalékjai a székely beszéd ismertetéséhez*, melyek az 1859. év nyarán hazánk délkeleti felén tett tanulmányútjának eredményei. Ezekben ő mutatja ki legelőször a Maros- és Udvarhelymegyében lakó nyugati székelység nyelvének eltéréseit a Háromszék, Csik és Gyergyó keleti székelységétől, melynek sibólethje a keleti részen *és*-nek ejtett *is* kötőszó. «Ha a székely beszédnek magában való különbözősét tekintjük» — mondja ő e tanulmányában — «el kell ismernünk, hogy e nép sem volt mindig úgyszólván egyöntetű egység, hanem vagy már elkülönített, de magához rokonilag közel álló egységekből találkozott össze, mielőtt még mai lakhelyén letelepedett, vagy legalább itten hely- és történeti viszonyok miatt, egységes tömegéből szétváló különbséget fejlesztett ki». Ugyancsak itt találjuk a népryelvi kutatás fontosságának egyik legkorábbi hangsúlyozását nyelvészkedésünk szempontjából: «Az élő magyar nyelv valódi és beható ismeretének» — így hirdeti Budenz — «egyik főtényezője a népryelvnek s táj szerint való

különbözéseinek tanulmányozása s erre nézve megint nem hiszszük, hogy nagyot mondunk, a székely beszéd talán első helyen állhat s a székely földet, ha nem is minden, de sok tekintetben az élő magyar nyelv classicus földének lehet nevezni.» Új világot derít régi nyelvünk hangzó-rendszerére Budenznek az a becses észrevétele, hogy Heltai és mások műveiben az *é*-nek «állhatatos következetességgel» kétféle jegyét találjuk, melyeknek az élő nyelvben is kétféle *é* felel meg; a mennyiben az egyik bizonyos végzetek előtt megrövidül s túl a Tiszán *é*-nek hangzik (például *fél*: felet; Tiszán túl: *fél*), a másik ellenben nem rövidül meg s túl a Tiszán *í*-nek ejtődik, a mint ilyen jelzése található Erdősi Jánosnál is (például *fél* «timet»: *félek*; Tiszán túl: *fílek*). Ebből ő jogosan következtet «A magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e*»-re, azaz a mai közbeszéd nyílt és zárt rövid *e* és *é* hangzóinak megfelelő hosszú nyílt *é* és zárt *é* hangzóira. Fölveti ezzel kapcsolatosan azt a kérdést is, hogy nem volt-e kétféle *á* is; mert míg például a *hallánd, voltál, -nál* végzeteinek megfelelőleg a magashangú alak nyílt hangzójú (*menënd, mentël, -nël*), más esetekben, például ezekben: *fogadás, tudják, lábát* a magashangú alak zárt (*törés, verjék, kezét*) s ugyanez Tiszán túl *í*-nek hangzik (*törís* stb.). Hasonló természetű észrevétele Budenznek, hogy a mai egyféle *gy* Erdősinél bizonyos szabályossággal hol *g*-nek, hol *g*-nek van jegyezve, mely előbbi jelölés különösen a *legyen, tegyen, vegyen*-féle fölszóító alakokban használatos (*A gy eredetéről néhány adat Erdősi Jánostól, Magyar Nyelvészet V.*) E különbözőségnek alapja, véleménye szerint, a régi magyarban fölvehető *ǰ*-féle hang (az *ich, horchen* német szavak gutturalis spiransa), melynek fejleménye a *tanóha, elevenéhed*-féle hangzás. A jelentéstan köréből való Budenznek ez időszakbeli legbecsesebb munkája *A magyar meg és rokonsága*, melyet Schott Vilmos tüzetes ismeretetésre méltatott az ő *Altaische Studien*-jeiben (*Abhandlung der Akad. d. Wissensch. zu Berlin, 1859.*) s mely Hunfalvyt is azon elismerő kijelentésre indította, hogy «meg kell szeretni Budenz cikkében azon szorgalmat, melyet mi csak a görög és római nyelvek tárgyalásában szoktunk várni és csodálni. Ha így tárgyalandjuk a magyar nyelv tényeit, nem csak az önlegességet fogjuk kerülni, mely gyakran megjártsza nyelvtudományunkat, hanem nyelvünk történeteit is szabatosan fogjuk

világosságra hozni, mely nélkül annak jelenjét nem lehet jól tudnunk.» Egy másik jelentéstan czikke a magyar *-talan* képzőről szól, mely e képzőt hangzásban és alkalmazásaiban a török *jaliñ* «nudus» szóval veti egybe (*Magyar Nyelvészet V.*). A magyar szófejtéshez nyújtanak becses adalékokat azok az apró cikkek, melyeket Budenz a *Magyar Nyelvészet* utolsó köteteiben *Nyelvészeti hulladékok* czímen tesz közé s melyeknek tárgyai a *hébe-hóba, tehát, üdöhára, hajlék, támad, vám* továbbá a törökből magyarázott *é-fú* (előrészében = török *jigit* «ifjú»). *f-érj* (= török *beg*, jakut *bi + erkek* «him») szavak, az Anonymusnál előforduló *Olup-tulma* tulajdonnév (= előrészében török *alp* «hős») s a *-kép, -képen* képző. Bíráló fejtegetései közül (Riedl: *Magyar Hangtan*; Vámbéry: *Egy csagatai török mese a magyar nyelvrokonság fölmutatására*; Schott: *Altaische Studien*) különös figyelmünket érdemli az, melyet *Quaedam ad aures amicas* czímen «visszhang»-kép adott Szilády Áron *Hasonlataira*. Ez utóbbi munkában tudniillik Szilády azt kívánja, hogy «már ne családosítsunk csak a magyar nyelv körén belül s ne csak hasonlítsunk szavakat a rokon nyelvekből, hanem családosítsunk a rokon nyelvekben is és aztán hasonlítsunk össze.» Ezzel szemben Budenznek az a véleménye, hogy «szócsaládosítást kitűzni föladatul külön a magyar nyelvben nem lehet, de így egyik altaji nyelvben sem.» Az adatok, melyekre akadhatunk, «legföljebb egy kő, vagy tégl a megépítendő épületnek födelén. Az altaji közös ősnyelv szócsaládosításához sem lehet fogni egyenesen; mert nem bírunk még a szóalkotó járulékok tiszta tudásával, de még az altajiság egybevetőleg redukált szókincsével sem. A képzők és szójárulékok nyomozását kell üzni «legelőbb, ha már előbb a hangtörvények alapjait megvetettük» (*Magyar Nyelvészet VI.*). Érdekes, hogy a csak imént meghonosult Budenz több ízben hozzászólt már ez időtájt a nyelvjavítás kérdeseihez is: elítéli a derüre-borúra alkalmazott *-nok, -nök* képzőt s az *elnök* helyett inkább ezt ajánlja: *elember* ad analogiám: *némber* (= nő-ember) és *jámbor* (= jó ember); a *fölület* helyett a régi *szinület, színüllig* szókat javallja; a *tudósítani* «nyilván inter doctos keletkezett vocabulum doctum» helyett ezt «*tudtosítani*,» hogy «*tudta* legyen» tekintettel az *értésíteni* (e h.* *érttesíteni*) kifejezésre. Mint germanismust itéli el a «*minden ok nélkül*» szólást, mely az «ohne allen grund» szol-

gai fordítása. A régi nyelv tanulmánya alapján veszi észre a *többi* képzés helytelen használatát jelzői minőségben (például a «többi könyvek»); mert előbb így fejezték ki: *több* (például «több madarak»), míg a *többit*, mint a birtokragos *többje* változatát, csak önállóan használták: «a *többit* ellopták», «a *többi* elérkezniék», épen úgy mint ezt: «a *felit* ellopták» stb.

Budenznek hazánkban való tartózkodása első éveiben kifejtett e példás szorgalmú tevékenysége s különösen az a nálunk szokatlan módszeresség, melylyel ő változatos tárgyú föladatait kezelte, elismerést és tekintélyt szereztek számára tudományos életünk irányadó köreiben, melyek ezzel igazolva látták az ő föllépéséhez mindjárt kezdetben fűzött reményeiket s csak méltányosságot vélték gyakorolni, midőn az ifjú tudóst munkálkodásának alig harmadik évében, 1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választották. Budenz — a ki már korábban, az 1860. év nyarán odahagyta az előtte mindig kedves emlékből maradt székesfehérvári tanárságot s szíve leküzdhetetlen vágját követve tudományos életünk középpontjában telepedett meg végleg — mélyen átérezte, hogy e korai, még be nem töltött huszonötödik évében ért kitüntetése nagy követelést foglal magában ama nemzet irányában, mely őt oly igazi becsüléssel és jó indulattal magához karolta. «Néhány év múlt» — mondja ő *A török-magyar nyelvhasználat és hasonlító magyar altaji hangtanról* 1862. január 13-dikán tartott székfoglaló értekezésében — «hogy a magyar nyelvet saját honában tanúlgatom s ugyanannak tudományához való ismereteket igyekszem megszerezni, a minek vajmily jól tudom, mennyire a kezdetén vagyok még; s ha mint ilyen kezdőt, kinek eddig fölmutatott kísérletei e megtiszteltetést meg nem érdemelhették, a Tudományos Akadémia mégis már levelező tagjává választott, csak azon eltökélt szándékom s akaratom tarthatja el arcomról a pirulást, hogy akármily gyöngye erőmet és tehetségemet állhatatosan egy tudomány művelésére fogom fordítani, melyre a Tudományos Akadémia előttem tért nyitván, azt egyszersmind édes kötelességemmé teszi» (*M. Akad. Értesítő*: Nyelv- és széptud. oszt. II, 159.). Hasonló ünnepies ígéret gyakran hallható székfoglalóinkban; de joggal mondhatjuk, hogy olyan ritkán hangzott el akadémiánkban, melyet kijelentője — mint valami szent fogadalmat — emberebbül megtartott s későbbi pályá-

jával fényesebben igazolt volna, mint a hogyan ezt Budenz cselekedte.

E székfoglaló tanulmány fordulatot alkot Budenz munkássága menetében s általában nagy jelentőségű összehasonlító nyelvtudományunk történetében, a mennyiben egyrészt először sürgeti a rendszerességet a kutatás követendő útjaiban s körvonalozza szorosabban a közeli és távoli teendőket, másrészt betetőző végetlet jelzi ama képtelen elméletnek, melylyel Hunfalvy a külföld összes szakértőinek egyező véleményével szemben a magyar nyelv rokonsági viszonyát fölfogta és hirdette. Visszapillantva a magyar összehasonlító nyelvtudomány újjászületési korának immár több mint évtizedes munkásságára, azt tapasztalja, hogy az altaji nyelvek nyomozása benne nem halad oly módon, hogy azt «e nagyfontosságú tudomány tüzetes művelésének lehetne tartani». «Ha» — úgymond — «e tárgyban itt-ott mégis valami munka tétetett, a melyek leginkább a *Magyar Nyelvészet* kincses házában vannak lerakva, ezek egyes és elszórt töredékek, melyek bármily becsek is lehetnek magokban, de nincsenek egy közel álló köz-cél felé irányozva s nem hasonlítanak oly részletoперációkhoz, melyek egy nagy munkaterv egészének kivitelére gondosan kijelölve és kitűzve volnának». «Bizony» — folytatja — «még árva gyermek nálunk a magyar-altaji nyelvtudomány, mely ápolókat keres», mely állapotban csak az nyújthat a magyar nyelvtudomány felé igaz érdekeltséggel fordulónak vigasztalást, hogy a magyar akadémia azon «árva gyermeknek is ügyét fölkarolván, oly segédeszközök előállításáról gondoskodik, melyek a rokon nyelvekben való kutatást többeknek is hozzáférhetővé teszik s így kézhez szolgáltatván az anyagot, reményelhetni, hogy lesznek munkások is, kik azt a magyar-altaji nyelvtudomány leendő palotájának megépítésére fogják előkészíteni. Csak legyen meg aztán elfogadott alkalmas és főleg kivihető terv is, mely szerint a munkások közreműködjenek. Mielőtt e tervét előadná, még egyszer vizsgálat alá vonja a magyar nyelvnek rokonságára vonatkozólag hazánkban uralkodó elméletet, melyet Hunfalvy Pálnak *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása* című 1855-ben megjelent műve fejt ki oly módon, hogy «a magyar nyelv közepett van a finnugor és török nyelvek között», mely nézet később még azzal nyer kiegészítést, hogy a tárgyas ragozás közösségénél fogva

a magyar nyelvnek e középállásában hozzá külön csoportkép még a vogul, osztják és mordvin nyelvek is szorosabban csatlakoznak. Budenz szerint «a magyar nyelv ez állásánál fogva immáron a magyar hasonlító nyelvészet ettől a középcsoporttól várhatna legközvetlenebb és leghathatósabb tanúságokat saját nyelve földerítésére. Ámde nem lehet észre nem venni, hogy a magyar nyelv altaji rokonai közül éppen azok, kik legközelebről volnának rokonai, egyszersmind azok is, kik nagyon kedvezőtlen körülmények közt nem fejleszthették valamint nemzeti életüket nem, úgy nyelveket sem kiterjedt erős alkotmányra, vagy mindkettőben véghetetlenül megfogytak és tetemes vesztesékeknek voltak kitéve. Meglehet mind a két okból van az, hogy legalább mi e nyelveknek csak oly ismeretével bírnak és talán csak bírhatunk is mindenkorra, mely sokkal töredékesebb azon ismeretnél, melyet terjedelmesebb irodalommal bíró és nagyobb területre elágazó nyelvről szerezhettünk és nyomozásunkra valamennyire elégségesnek tarthatunk». Tehát a «mi hasonlító nyelvnyomozásunkban a magyar nyelv altaji rokonai közül okvetetlenül az említett középcsoporttól balra és jobbra eső nagyobb terjedelemben meglevő és dúsabban fejlődött, hogy úgy mondjam tekintélyesebb finn és török nyelvekre vagyunk utalva, hogy az ugyanazon középcsoporton tapasztalható hiányokat és veszteségeket pótoljuk. De nemcsak hiánypótlásra, hanem éppen ott volna leginkább szükségünk a finn és törökre, hol osztják, vogul, mordvin szók ugyancsak rokon magyar szókkal majdnem azonosoknak mutatkoznak. Mert sokszor éppen a nagy hasonlóság nem tanulságos», a mennyiben nem engedi, hogy egyik, vagy másik félnek teljesebb, épebb megelőzőjét kikövetkeztethessük. A magyar *szem* az osztjákban is *szem*, a miben éppen csak a két nyelv megegyezésére látunk egy példát; de csak a finn *silmä* engedi azt következtetnünk, hogy m. *szem* e h. való: **szelm*. Ugyan így az oszt. *kár* a magy. *kéreg*-re semmit sem derít; de teljes világot a magyar szóalakra csak a török *kajrı* vethet. Kérdés azonban, hogy azon nyelvi «középcsoportban, melynek a magyar mindenesetre valaha területi szomszédja is volt, melyik végen áll a magyar nyelv, azon-e, mely a finnség felé van, vagy azon-e, mely a törökség felé néz?» S erre Budenznek az a felelete, hogy azon a végen, «mely a *törökség* felé van, úgy hogy mintegy átmenetet teszen magából azon közép-

csoporthól a törökségbe». A szorosabb magyar-török rokonság bizonyítékai, hogy e nyelvek közt szemben a finnel szintaktikai egyezések is észlelhetők, a mennyiben jelesül a magyar és török megjelöli a birtokot jelentő szón a harmadik személyt (például atyának háza, ataniñ evi), mi a finnben nem történik (például : isän koti); továbbá, hogy a magyarban és törökben nem egyezik a jelző a jelzett szóval ragban és számban úgy mint a finnben, hol így beszélnek : «*feherekben házakban.*» A képzők között található jó számú egyezés mellett különösen azt tartja még Budenz fontosnak nézetének igazolására, hogy «míg a finnben és magyarban leginkább tőszók egyezése tapasztalható, a magyar és török szóhasonlatok több olyan esetet mutatnak föl, hogy az egyezés nem csak a tőszóban, hanem a képzőben is előfordúl, például *gyal-og* : tör. *jaj-ak, sár-og* : tör. *sar-ig, haj-ó* : tör. *kaj-uk* stb. (l. *M. Nyelvőr* XII, 54.). Az, hogy szótári tekintetben nem tapasztalunk oly szoros egyezést a magyar és török közt, azzal igazolható, hogy még nem ismeretes a keleti törökség; «miért is csak örülhetünk, hogy akadt ennek is számunkra derék kutatója, t. Vámbéry tagtársunkban, kinek lelkes fáradozásaiért is hálával tartozunk, hogy a keleti török irodalom nyelvészeti nyomozására új anyagot és eszközt szolgáltat nyelvtudományunknak». Mindezeknél fogva a magyar összehasonlító nyelvtudományunk «első és legsürgősebb föladata a törökségnek a magyartól külön folyt hangbeli fejlődése kinyomozásával azt a világosságot szerezni meg, melynél az ugyanazon nagy nyelvterületen ajánlkozó tényeket nyelvünk földerítésére fölhasználhatná». Határozottabban mondva e föladat egy *hasonlító hangtan* előállítására a törökségre és magyar nyelvre nézve». A törökség után át kell kutatni a hozzá kelet felől legközelebb álló mongolságot. «E készüllettel megyen egyenesen át a kutatás a finn nyelvekre, különösen az ezek és a török közt való viszonyok tüzetes kikutatása és megállapítása végett». Mind ebből fejlődik a *magyar-altaji hangtan*, mely ugyan «nagy, igen nagy és nehéz munka; még is magyar-altaji nyelvtudományunk csak ezt tűzheti ki magának, mint legelső célját». E munkának alapjain épülhet azután a *Grammatica linguarum Altaicarum comparativa*, melyre végre egy *hasonlító magyar-altaji szótár* következne. «Ennél messzebb célt» — így fejezi be székfoglaló fejtegetéseit Budenz — máris álmódhozhoz

közel járó kívánságom nem mer vetni magyar-altaji nyelvtudományunknak; ha ezt is idővel elérendi, olyan szép, nagy és díszes háza lesz neki, melyben sokáig gyönyörködve ellakhatik, a nélkül hogy az neki szűk lenne. Szerencsés leszek, ha megépítésére való egy-két követ gyöngé munkámmal én is faraghatok». S tényleg járult is ehhez a tőle álmodott széleskörű összehasonlító altaji nyelvtan nagy művéhez egy s csupán csak *egy* adalékkal s ez is életének legutolsó kiadott munkája, a Hunfalvy-albumban megjelent *Alaktani egyezés az ugor és szamojéd nyelvekben* című értekezése volt. Így ölelkezik kezdet és vég! Mily egyszerűnek képzelte ő akadémiai tagsága kezdetének ismeretfokán az átmenetet a magyarból az altaji nyelvágak összehasonlító tanulmányához s mégis mily óriási kerülő úton kellett haladnia a kutatásnak s mily rengetegét a nehézségeknek s előmunkálatoknak kellett leküzdenie, míg e czélnak kezdő pontjához is eljuthatott!

Az 1862-dik év korszakos nevezetességű nyelvtudományunkra. A Magyar Tudományos Akadémia aegise alá fogadván az élénk lendületet vett nyelvtudományi törekvéseket, ezeknek elősegítésére már 1855-ben alkotott egy állandó Nyelvtudományi Bizottságot, mely most erősebb szervezetet nyervén, szakfolyóiratot indított meg, a huszonötödik kötetének befejezéséhez épen most ért *Nyelvtudományi Közleményeket*. E folyóiratnak egyik előkelő programját alkotta kezdettől fogva az altaji összehasonlító nyelvtudomány művelése, melynek ez idő szerint a magyar nyelv rokonsági viszonyának végleges tisztázása szempontjából elsőrangú földadatai közé tartozotta rokon nyelvek tüzetes átbúvárlása és pontos philológiai földolgozása. E czélra most bő források nyíltak meg ama nagybecsű gyűjtésekben, melyeket halhatatlan emlékü Regulynk ifjúi élete árán szerzett egybe, elhunytával pedig családja az akadémia birtokába jutott. Fájdalom fogja el keblemet ez esemény emlékezeténél, mely ama szomorú igazságlátványát tolja lelki szemeink elé, hogy nemcsak az anyagelvű társadalom, hanem az ő ideális irányával s igazságszolgáltatásával kérkedő tudományos élet is méltánylatát bizony első sorban a külső sikereknek osztja s feledi többször az olyan igazi nagy érdemeket, melyek csak küzdöttek a czél felé, de azt rendkívüli messzesége, vagy a sors akadályai miatt egészen el nem érhatték. Íme egy félszázados, díszes tudományág

virült föl azokon az alapokon, melyeket Reguly Antal rakott le; jól tudjuk mindnyájan, hogy minden egyes lépés, melyvel benne előhaladtunk, egy-egy elragadatott napja az ő földi életének, hogy ifjúságunk elé nem állíthatunk a tudományért és nemzeti eszméért hevülő lelkesedésnek és önfeláldozásnak főnségesebb példáját: s mégis vajon megnyugtathat-e bennünket a gondolat, hogy életrajzának tüzetes megírására intézkedéseket tettünk volna, avagy leróttuk-e kegyeletünknek ama csekély adóját is vele szemben, hogy arczkép-festményét akadémiai csarnokunkba helyeztük volna s nem hevernek-e mai napig is egész tömegei gyűjtéseinek levéltárunkban kiadatlanul? Hunfalvy és Budenz teljes mértékben fölfogták és méltányolták az ő hozott kincseinek kiváló becsét s egyképen szem előtt tartva a tudomány érdekét, valamint a kegyelet buzdítását, egymásután igyekeztek azokat kiadni, illetőleg rendszeres földolgozásban hozzáférhetővé tenni a tudományos használat számára. Ez Budenznek annál könnyebben volt lehetséges, minthogy Székesfehérvárról fölkerülvén az akadémiánál vállalt könyvtársági állását, mely mellett elég szabad ideje maradt kedvelt tanulmányai folytatására. Hunfalvy tekintettel az ő ez időtájt már mindinkább előtérbe nyomuló ethnologiai kutatásaira a bővebb tanúltsággal kecsegtető vogul és osztják nyelvanyagot választotta, míg Budenznek a többi nyelvekre vonatkozó vizsgálódások jutottak osztályrészül. A magyar nyelv rokonságáról alkotott véleményénél fogva első sorban a törökség egyik legérdekesebb sarjának, a csuvasnak gyűjtései érdekelték, mely nyelvről az európai irodalomban eddigelé csupán Schott Vilmosnak 1841-ben megjelent *De lingua Tschuwaschorum* című füzetkéje nyújtott némi tájékoztatást. Reguly följegyzéseit kiegészítve az 1775-ben Szentpétervárott s az 1836-ban Kazánban megjelent Visnevskij-féle grammatikai és szótári vázlatokból meríthető tanulságokkal *Csuvas közlések és tanulmányok* cím alatt (NyK. I.) oly pontos philologiai gondossággal szerkeszti meg a szóban forgó nyelv alaktanát, minőt mai napig is az egész törökség köréből csupán a jakutról bírunk. Ehhez befejezésül 1550 szám alatt *Reguly csuvas példamondatait* (NyK. II.) nyújtja olyan egymásután követve a rendezésben, hogy általa a fontosabb alak-, jelentés- és mondattani sajátságok föltünjenek. Ugyanitt a bevezetésben a csuvas hangtani viszonyoknak is adja némi váz-

latát, a mennyire tudniillik ezeket adatai nyomán megállapíthatta. Megírta Budenz Reguly jegyzetei s a többi források nyomán a csuvas nyelv szótárát is, de ez több rendű kiegészítésre szorúlva nála kéziratban maradt. — Ama mélyre ható befolyásnál fogva, melyet a csuvas nyelv a cseremisznek szókinsére és részben hang- és alaktanára is gyakorolt, Budenzet most érdeklődése Reguly erdei cseremisiz hagyatékának átkutatására vezette, mely dialektusra eddig csak igen csekély anyag állott rendelkezésre. Legelőbb is az előbb jelzett rendszerrel 876 szám alatt Reguly példamondatait nyújtja kiegészítve néhány szövegmutatvánnyal a nyomtatott irodalomból, melyek közt egy cseremisiz pogány imádság is található a Fuchs Alexandra «Zapiski»-jeiből *Erdei cseremisizség. Mondat- és szövegközlés*; (NyK. III.) Erre következtek az összes források bevonásával a *Cseremisiz tanulmányok*, (NyK. III, IV.), melyeknek bevezetését az e nyelvben található arab, perzsa, csuvas és tatár szókinszbeli és alaktani elemek kimutatása teszi becsessé. E munkákat az *Erdei és hegyi cseremisiz szótár* (NyK. IV.) és később az idő közben kézhez szerzett 1775-diki szentpétervári kiadású cseremisiz grammatika tüzetes ismertetése (NyK. VI.) egészíti ki. — A cseremisiz kutatások teréről Budenz a hozzá legközelebb álló rokon nyelvnek, a mordvinnak vizsgálatára megy által Reguly gyűjtései s az összes egyéb rendelkezésre álló források alapján. Itt már jócska szöveggyűjtemény és Reguly nyelvtani vázlatkísérlete segítik elő haladásában, melyeket saját bő jegyzeteivel ellátva adott ki (*Mordvin közlések*. NyK. V.) s megszerkeszti az összes anyag készletével a *Moksa- és Erzamordvin szótárt* (u. o.). Ide vonatkozó tanulmányait egy évtized múlva a *Moksa- és Erzamordvin nyelvtan* (NyK. XIII.) tetőzi, mely az ő dialektológiai alapon fejtegető gondos nyelvtörténeti módszerével a legbecsesebb nyelvtani földolgozások egyike a finn-ugor nyelvek területén. Hasonló természetű munkálatok a törökségre vonatkozólag az *Abuska csagataj-török szöveggyűjtemény* kiadása (1862), melyet török kéziratból Vámbéry fordított le, Budenz pedig előbeszéddelel és jegyzetekkel látott el; továbbá a «*Khivai tatárság*» tájbeszédének leírása (NyK. IV.), melyre a Vámbéryvel jött kongráti özbégtatár, Molla Iszhák nyújtott módot olyképen, hogy Budenz öt három hónapra lakásába fogadván nyelvének sajátjait tüzetesen megfigyelhette. Az ezekről készített rövid

vázlathoz néhány szövegmutatvány is csatlakozik, melyeket az tesz érdekesebbé, hogy közöttük van fordításban Jókai *A magyar nép adomái* című gyűjteményéből néhány darab, továbbá Arany János *Buda halála* hőskölteményének a *Csodaszarvas regéjéről* szóló részlete.

Epusztán leíró, a nyelvtényeket egyszerűen rendszerező és igazoló munkássága mellett Budenz nagy tevékenységet fejt ki életének e szakában az összehasonlító nyomozások terén is. Ide tartoznak a törökség köréből: *A török hangutánzó igékről* értekező tanulmánya (*NyK.* II.), mely felöleli a mongol hasonlatokat is s befejezésében a magyar hangutánzó igék képzőit sorolja elő. Ehhez csatlakozik egy külön cikkben *A csuvas hangutánzó igék tárgyalása* (*NyK.* III.). Igen fontos tanulságokat foglal magában egy másik ide tartozó értekezése, melynek czíme: *Némely látszólagos képtelenségek a csuvas-török hangviszonyokban* (*NyK.* III.), melynek czélja «néhány adalékot nyújtani annak az igazságnak bizonyításához, hogy eredeti rokonságban levő nyelveknek eredetileg egyező egyes szava, történeti hangfejlődés, illetőleg hangváltozás következtében, az egyik nyelvben a másikkeltől merő különböző alakot ölthet magára s hogy a hasonlító nyelvészet midőn ily két szóalaknak eredetileg egyvoltát elismeri, korántsem esik az abszurdum-hívésnek könnyelmű vétkébe, föltéve, hogy az illető nyelvek szabályosan mutatkozó hangviszonyaiból amaz elismerés kényszerüségét ki tudja mutatni», a mint ez a csuvas *ira* és török *ejü, eji* «jó», csuvas *col* és török *taş* «kő», csuvas *şulže* és török *japarak* «levél», csuvas *şuvar* és török *ařiz* «száj» számos analogiával kétségtelenül azonosaknak igazolható szók egybevetéseinél történhetik. Itt találjuk egyszersmind első világosabb kifejezését ama fontos föladatnak, mely Budenzet később hosszú éveken át foglalkoztatja, mely «rokon nyelveink régen megvolt közös ősi szóalakjainak fölkutatását, vagy legalább megközelítő meghatározását» tűzi ki czélul, mely cél felé való «törekvése közben kell hogy összehasonlító nyelvészetünk megteremtse magának a mind tökéletesbül, nélkülözhetetlen segédeszközt is, a hasonlító hangtant».

A magyar nyelv jelenségeit tárgyaló kiválóan becses tüzetes dolgozatok a *magyar meg-* és *el-igekötőkről* szólók (*Nyk.* II., III.), melyek közül az elsőnek fejtegetésében Budenz állást foglal Záhourek *Die Fremdwörter im magyarischen* és

Riedl *Ungarische Grammatik* művében kifejezett azon fel-fogás ellenében, mely szerint «azon magyar nyelvbeli jelen-ségek között, melyeket mint a szomszéd árja nyelvek ráhatá-sának eredményét kellene tekinteni, az *az*, *a* mutató névmás-nak névelővé (articulussá) válása, a superlativusnak a compa-rativusból *leg-* által képeztetése, a futurumnak «fog» segéd-igével való kifejezése mellett, különösen az igéknek elválasztható praefixumokkal való összekapcsolása is» szerepel. Ez a műve kis kellemetlenséget is szerzett Budenznek Brassainak azon alkalmoszerűtlen gúnyjaiban, melyet e nagy tekintélyű pankra-tiasztánk helyesnek talált — mint ő mondja — «újan csepe-redett nyelvészünk facsaros furcsa fogása» ellen szórni, mivel «a magyar eredetiség megsértett becsületének bajnokává kelt» s mint «német philologus a bralman panditát tanítja szansz-krit nyelvre» (értsd: a magyart tanítja magyarra. *Akad. Ért. Nyelv- és szépt.* III, 355, 357.). Budenz: *A magyar úgyneve-zett igekötők s az árja praefixumok* című dolgozatában (*Nyk.* V.) felelt ez inzultusra, bátran megjegyezvén, hogy «élczeskedjék, gúnyolódjék bár Brassai tudományos érteke-zéseiben, a mennyit neki tetszik, mert ennek legalább az a haszna lehet, hogy a száraz tárgyat is némely olvasóknak élvezhetőbbé teszi, s tudjuk, mily nagy kelete van a magyar konyhában a paprikának, — csak ne szórjon anathémákat azok fejére, kik valamelyik véleményében nem akarnak osz-tozni. A tudomány el nem ismerhet senkiben is infallibilis tekintélyt s nevetségessé válik az, ki nagy fenyegetőzéssel maga magának követel ilyet.» — A helyesírás revisiója alkal-mával fölmerült eszmék egyike indítja Budenzet a *Szintén valami az a ki-, a mi-ről-*, (*Nyk.* V.) című cikkének a meg-írására, melyben Joannovics Györggyel szemben azt mutatja ki, hogy a nevezett névmások előrésze nem affele nyomósító, mint az *am-az*, *am-úgy* névmásoké, hanem hangsúlyos név-elő. — (Egy másik ez időtáji cikke a *Szótaglалások* (*Nyk.* VI.) a gyakorlati nyelvtanítást érdeklő közelebről, a mennyiben nyelvtanainknak azon tudománytalan eljárása ellen kél ki, mely a szókat egész önkényesen darabokra vágdalva rádík-tálja az egyik félre, hogy gyök legyen, a másik pedig ilyen, vagy olyan képző, kisarjadzás, vagy toldalék.» Igen időszerűen sürgeti itt Budenz, hogy «a magyar akadémiai nyelvtudományi akár osztály, akár bizottság, ha már a nagy áramlású irodalmi

nyelv fejlődését nem szabályozhatja is, legalább bírálólag örködhetnek az iskolai magyar nyelvtanítás fölött, hogy az ne szentesítsen oly hibákat és ferdeségeket, melyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni s hogy másrészt nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogon.» A Fogarasi Jánostól fölkarolt magyar-mongol nyelvrokonság s ennek az *ilyen* névmás kapcsán fejtegetett mutatványa ösztönzi Budenzet az az, ez mutató névmásokról és származékaikról írott becses cikkének megírására (Nyk. VI.), mely egyébként arról is nevezetes, hogy benne ismét megnyilatkozik Budenz ortholog gondolkozása a nyelvhasználat tekintetében. «Csak arra vagyok bátor kérni» — úgymond zárószavaiban — «Fogarasi urat, hogy ne emeljen ki mint nyelvész dicsérőleg oly eljárást, mely a régibb, hosszú szók helyébe jelennen a tiszta gyököket teszi, úgy, hogy p. o. *ragaszték* helyett ezzel élünk: *rag*, *gyökér* helyett: *gyök*, *dicsőségrevágás* helyett ezzel: *dicsvágy*, azt az eljárást, mely némi következetességgel folytatva, majd az egész magyar szóképzést sarkaiból kiforgatja; mert megtörténhetik, hogy ha egynehány évtized előtt ez eljárás feltalálót és gyakorlót igazán meg nem kövezték is, majd az utókor kritikája dobja rá a követ.» — A magyar és szláv nyelvek egymásra való kölcsönös hatása teszi tárgyát azon tanulmányoknak, melyeket Budenz Miklosich *Lexicon palaeoslovenico-latinum* művének első füzete, továbbá *Die slavischen Elemente im Rumänischen* és *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* című munkáinak ismertetése kapcsán írt. (Nyk. I, II, VI.) A magyar-árja nyelvhasználat régebben nálunk divott s különösen Czuczor-Fogarasi *Magyar nyelv szótárában*, valamint Mátyás Flórián egyes műveiben gyakorlott módszerére nézve igen tanulságos bírálat *A magas magnus-féle magyar-árja hasonlat* című értekezés. (Nyk. VI.) Ezen, nálunk legújabban Fiók Károlytól föllevenített*) szóegyeztetés elemzésével Budenz azt akarja «láthatóvá tenni, mily eredményekre vezet a tapasztalati tényektől eltérő fogalomegyeztetés bizonyos közvetítő tertium comparativum segítségével. Ennek úgyszólván minden lehetséges, mert alig van oly két tárgy, melyeken valamennyire éles elme valamely, bár legáltalánosabb közös

*) L. Az árjak és ugorok érintkezéseiről. 21. l.

tulajdonságot nem bírna fölfedezni. S ha e mellé még oly alakegyeztetést gondolunk, mely jó sok licentiákkal és privilegiúmmokkal s mindenféle bajból segítő fortélyokkal rendelkezik, még az sem lehetetlen, hogy valaki az egész nyelvnek valamennyi szavait egymással rokonnak, s mintegy nagy szócsaládot képezőnek mutathassa föl, körülbelül úgy, a mint még nem igen régen egy magyar nyelvtudós az egész magyar nyelvet egy *ő* hangból deriválta és deducálta. — A magyar alaktan részleteit érintik a *néhány magyar igeképzőről* (-aszt, -ad, -ít, -ül, -tat stb.), továbbá a *-matos -metes* (pl. félelemtes) melléknévi, a *-talan, -telen* fosztó-képzőről, az *-ód* igeképzőről, a *magyar viszonyragok- és postpositiókról, a magyar és finn többesragokról* és bizonyos vonatkozással az *-ime végű finn eszköznevekről* írott tanulmányai, melyekben e grammatikai elemeket mindenütt a finn-ugor nyelvek egyező alakjaival veti egybe, úgy hogy bennük méltán láthatjuk ama nagy műnek előmunkálatait, mely Budenz élete utolsó szakának legfőbb alkotása, az *Ugor Összehasonlító Alaktanét*.

Már az utóbb említett tanulmányok — melyek az előbbiekkal és több itt tüzetesen nem méltatott szövejtő, ismertető és bíráló cikkelylyel*) egyetemben a *Nyelvtudományi Közlemények* első hat kötetében láttak napvilágot — lényeges fordulatot jeleznek Budenz fölfogásában a magyar nyelvrokonsági viszonyát illetőleg. Az a Budenz, ki pályája kezdetén a szókincsnek már akkor fölismert tetemes eltérése csak azért tartotta a magyar nyelvet közelebb állónak a törökséghez,

*) Ilyenek a *Vegyes Apróságok* rovatának következő közleményei: 1. *Szövejtések*: *álnok, kedig* (pedig), *ezüst, megye, olvas, szeret, kesztyű, csorda, nyáj* (NyK. II.); *varga* (NyK. III.); *térdepel* (NyK. IV.); ném. *weichbild*, tör. *kangi* (NyK. II.); *török (és arab-perzsa) szók a szerb nyelvben* (NyK. III.). 2. *Nyelvtani magyarázatok*: *tövisk; birtokos ragok elhagyása a törökben* (NyK. II.); *csizmadia, a török ősi képző* (NyK. III.) — 3. *Ismertetések és bírálatok*: Schott: *Altäische Studien*, P. Thewrewk Emil: *Az akadémiai Nagy szótárhoz való jegyzetek*, Grossmann H.: *Über die casusbildung im indogermanischen* (NyK. II.); Ebel H.: *Zur lautgeschichte* (NyK. III. IV.); Latin *br*, mely *tr*-ből ered (NyK. IV.); S. W. Kölle: *Bemerkungen über Zahlen Etymologie, Árja nyelvészek elfogultsága* (NyK. VI.). Külön cikkekből jelentek meg: P. Thewrewk E.: *Homér Iliása* (NyK. I.) és *Török szövejtetések* (NyK. VI.).

mintsem a finn nyelvcsoporthoz, mivel amott a grammatikai elemeknek több egyezése található: midőn arra került a sor, hogy mélyebb kutatás alapján világítsa meg a magyar alaktan részleteit, e föladatában a török nyelvekkel semmikép sem boldogulhatott. Kezdetben követett útjának helytelen irányáról meggyőzhette már Reguly mordvin és cseremisiz hagyatékának, valamint különösen a finn nyelvnek tüzetesebb tanulmánya is; de teljes világosságot derített e tényre Hunfalvynak 1864-ben megjelent *Vogul föld és nép* című nagy jelentőségű műve. A vogul nyelv az ő lépten-nyomon mutatózó, a laikusnak is első pillanatra föltetsző egyezéseivel mint fénysugarak hatalmas kévéje világította be a magyar nyelv rokonsága kérdésének homályát s nem hagyott fönn többé kétséget az iránt, hogy a magyar nyelv a szorosán vett «ugor» nyelvek csoportjába tartozik, mely viszont a maga egészében a permi és finn nyelvekhez csatlakozik legszorosabban. Más részről pontosabban vizsgálva a magyar nyelvben található nem épen nagyszámú kétségtelen török egyezéseket, föl kellett tennie, hogy ezek jobbadán egy igen is szűk fogalmi körből, t. i. a földművelés és baromtenyésztés műszavai közül valók, a délibb égöv bélyegét viselik magukon s a halász- és vadászéletmódhoz képest általában egy fejlettebb műveltségi állapot visszatükrözései. Ilyenek helyes nyelvészeti módszerrel csak történeti külső érintkezésből származott átvételkép magyarázhatók olyan nyelveknél, melyeknek egyébként egész szerkezete és szókincse egymástól nagy fokban eltér. Pedig a magyar és török nyelvek között felötlő első sorban a nagyhangtani különeműség, melynek egyik főbb jelensége, hogy míg a magyarban és a finn-ugor nyelvekben szókezdő *l*, *r*, *n*, *v* mássalhangzók igen divatosak a szókezdetben, ezek a törökségben közkeletű törzsökös szókön, mint eredeti hangok nem szerepelnek. Az alaktan egyik jellemző részlete, az igének tárgyias ragozása megvan a magyar és finn-ugor nyelvekben; ellenben teljesen hiányzik a törökségben s egyéb keleti altáji nyelvekben. A mutató névmásnak magas és mélyhangú kettősége, (pl. *az* és *ez*), a fölszólító és föltételes igemódok képzői közösek a magyar és finn-ugor nyelvekben, ellenben nincsenek meg a törökségben. A mit előbb a képzők és ragok terén különös egyezésnek véltek a magyar és török nyelvek között, arról a későbbi kutatás részben azt derítette ki, hogy csupán csak

látszatos (a minő például a magyar névutóból lett-*nek* ragnak és a török *-niñ* genitivusnak hasonlósága) részben hogy közös eleme az összes altáji nyelvágaknak (mint például a kicsinyítő *-cska* és a török *-čík* képző), minélfogva a szorosabb török-magyar nyelvrokonságra nem bizonyíthat. Hunfalvy Pál még arra is rámutatott, hogy azon különös hangsajátságok, melyekkel a magyar nyelv török szavai a köztörökség megfelelő alakjaitól eltérnek, jelesen a szóközépi és szóvégi *z-r* változás (például az *ökör*, *karó*, *borjú* szavakban szemben a köztörök *öküz*, *kazuk*, *bozaju* alakokkal), továbbá a szóvégi *-k*, *-g* mássalhangzók elenyészése (például az effélékben: *borsó*, *gyűrü* v. ö. köztörök *burčak*, *jüzük*) egy különálló nyugati török nyelvjárásnak, a *csuvasnak* hajlandóságai, melylyel tekintetbe véve az őstörténeti kútfők vallomásait, joggal hozható a magyar kapcsolatba. Mind e tapasztalatok egészen más irányba kényszerítették az egybehasonlító kutatást, mint a melyen az egész 1864-ig, a vogul nyelvkincsek napfényre jöttéig haladt s Budenz hosszú évek során követte ezt már, midőn végre elérkezettnek találta az időt, hogy szilárddá érett helyesebb meggyőződéséről határozott világossággal érdemlegesen is nyilatkozzék.

A munka, mely az új irányt inaugurálja s ezzel határkövét jelzi nemesak Budenz munkássága első szakának, hanem egyszersmind, hogy így nevezzük összehasonlító nyelvtudományunk kísérletező korának a *Magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések* (*Nyk.* VI, VII.) volt. Ez mindenekelőtt az altáji nyelvcsalád három nagy csoportjának (a finn-ugornak, szamojédnak és török-mongol-mandsunak) egymáshoz való rokonsági viszonyát tisztázza, rámutatva, hogy az «általános hasonméség mellett egymás között nem tüntetik fel a nyelvanyagnak oly tömeges és a szók jelentési osztályai szerint arányos azonosságát, hogy e nyelvcsoportokat szorosan vett rokonsági viszonyban állóknak, azaz egy közös ugyanazon fejlettségi fokon álló alapnyelvből kiindultaknak bizonyíthatónak. Ennek ellenében mindegyik csoporton belül az egyes nyelvek egymás között, a szóanyagnak tetemes közössége, igen számos és szoros szóegyezés által, félreismerhetetlenül az egységes alapnyelv volt létezésére utalnak, vagyis oly időkorra, mikor magok e nyelvek még nem léteztek, mint külön nyelvek, hanem csak egyazon nyelv voltak». Minthogy pedig «a nyelv-

tudománynak egyelőre nincs módjában, hogy az egyes altáji nyelvsoportoknak jobbadára merőben különbözővé vált nyelvényaiban az eredeti azonosságot kimutassa; mert ha a nyelvhasznítás terén sokszor sikerül is épen nem hasonló szók eredeti egyazonos voltát fölismerni, ez csak kimutatható közvetítő alakok és hasonló nemű esetek segítségével történhetik», tehát «az összehasonlító kutatásnak ha józan akar maradni, kell hogy az altáji nyelvsoportok eredeti azonosságát, mint valószínű föltevést fogadja el, mely az altáji nyelvekben még észrevehető közösségeket megmagyarázza; ellenben nem foglalkozhatik okszerűen az egyes nagyon különböző nyelvények egyeztetésével. Ennél előbbre való teendő az, hogy az egyes csoportbeli nyelvek összehasonlítására szorítkozva ezekből lehető biztosan az egész csoport alapnyelvét rekonstruálja, vagyis az egész csoportnak még fenmaradt ősi nyelvkincsét (a tőszók összegét) összeszerezze, a szóknak oly alakját határozván meg, melyekből az egyes nyelvekben fenmaradt változataik kielégítőleg magyarázhatók s hasonlóképen kinyomozza, hogy az egész csoportban fenmaradt nyelvalakokból (szóképzés és szóragozás) mi és mily hangalakokkal volt már meg, mielőtt az egyes nyelvek külön fejlődésnek indulva egymástól elváltak. Ha azután ezentúl a külön nyelvsoportok egyeztetéséhez akarunk fogni, csak e rekonstruált alapnyelveket kell és lehet egymáshoz hasonlítani». Budenz e tisztult fölfogásában erősen hatása alatt állott Böhlingk-nek, kinek éles szeme már tizenhét évvel azelőtt átlátta, hogy «oly nagy távolság mellett, a minő a különböző uralaltáji nyelvek között észlelhető, a melyekben tudniillik még a számnevek sem egyeznek, legelsőben az volna a kitűzendő föladat, hogy mindegyik nyelvsalád egyes tagjait minden irányban gondosan átkutatnák, ezután pedig a munka az egyes tagok egybehasonlításával a még osztatlan alapnyelv meghatározására, illetőleg a gyökök és végzetek ősalakjainak megállapítására térne által». Ezzel szemben merő félszeg és célhoz nem vezető eljárásnak itéli Böhlingk azt, melyet Schott s nálunk kezdetben Hunfalvy és Budenz is alkalmaztak, mely «a nélkül, hogy egy altáji nyelvsaládot is tüzetesen átkutatott volna, az egyik nyelvsalád valamely tagjának szavát a másik nyelvsalád valamely tagjával (például magyart a törökkel) veti egybe nem gondolva arra, hogy az ily módon nyert egyezés nem bizonyít

sokat, ha mellette nincsen egyszersmind az bebizonyítva, hogy az egymással egybehasonlított szavak azon nyelvcsaládok ősi alakjait tükrözik, melyekből mind a többiek megmagyarázhatók» (*Jakutische Grammatik. Előszó, 34. l.*).

A magyar nyelv tényei földerítésének szempontjából — így folytatja elmékedését Budenz — összehasonlító nyelvtudományunk általában «még nem tűzte ki magának azt a föladatot, mely azon bebizonyított tényből, hogy a *magyar nyelv a finn-ugor nyelvcsoporthoz tartozó*, parancsolólag következik. E föladat nem lehet más, mint tüzeten azon nyomozásokat megtenni, melyek a *finn-ugor nyelvcsoport egységes alapnyelvének visszaállítására (reconstruálására)* kívántatnak. Ehhez hasonló, de külön föladat- a mongol-mandsu-török alapnyelv visszaállítása. A magyar nyelvtudományra nézve előbbre való és sürgetőbb az első, noha rá kell érnie a másakra is, de semmiképen nem kell a kettőt összezavarni. Ily föladatot tűzve ki magának, egyszersmind működése biztos és határozott irányt nyer s nyomozásai kiemelkednek az alkalmiasság és kapcsolattalan részletiesség jelleméből». A *Szóegyeztetések* a legsürgösebbnek fölismert munkára, tudniillik a finn-ugor alapnyelv tőszavainak gyűjtésére előkészület akar lenni. E célból 858 szóhasonlítási cikkelyben közli azon magyar tőszókat, melyek a többi finn-ugor nyelvekben még kimutathatók azonos, vagy egyeztethető hangalakkal és jelentéssel, melyek tehát ily módon «egyszersmind arra is szolgálnak, hogy a magyar és a többi finn-ugor nyelvek közti rokonságot nyelvényagi oldalról bemutassák». Bár e munkájában Budenz gondosan összegyűjti mind a használható anyagot, melyet az eddigi kutatások földerítettek s bár ezekhez igen jelentékeny számban maga is csatol újabb adatokat; érzi mégis, hogy munkája «hiányos és tökéletlen», hogy még sok szóegyezes van, mely figyelmét elkerülhette s hogy különösen a tények egybeállításával fölmerülhetnek oly tanulságok, melyek egyik-másik fölvet s megállhatónak itél szöegyeztetésnek elvetését javallják. Így is azonban nagy figyelmet keltett s igen érezhető hézagot pótolta Budenz e munkája, melyet a magyar tudományos akadémia elismerése jeléül 1869-ben a Sámuel-díjjal tüntetett ki azon megokolással, hogy «a legközelebbi rokonyelvek közt a szóhasonlítást a tudománynak rendelkezésére álló összes nyelvényagból és az egész szó-

kincsen keresztül oly alapossággal tárgyalja, hogy ezzel a tudományos egybehasonlítás legbiztosabb alapja le van téve, valamint, hogy egyszersmind rokon nyelveink összehasonlításának eddig is még várandó eredményét összefoglalván úgy állítja elénk, hogy azt más nyelvrokonsági téren folyó és folyt hasonlításokkal is össze lehet mérni s így a tudományos vizsgától erre nézve is tökéletesen tájékoztatja».

MUNKÁCSI BERNÁT.

A XVIII. SZÁZAD FRANCZIA IRODALMA.*)

E kötet, épen úgy, mint azok, melyeket megelőzőleg közzé tettem, különösen az irodalom szakszerű fiatal tanulmányozóinak vannak szánva. Megtalálhatják benne a XVIII. század legkiválóbb íróit, és pedig inkább eszméik mintsem művészetök szempontjából elemezve. Mintegy a tárgy természete követelt itt ilyen eljárást, lévén a XVIII. század legkiválóbb írói inkább gondolkozni szerető emberek semmint pusztán művészek. Az irodalomtörténetirő tárgyalási módszere egészen elütő és úgyszólván más meg más törvények alá esik, a szerint, a mint Franciaországnak két nagy irodalmi fénykorával foglalkozik, melyeket a XVII. és a XIX. század képvisel, vagy pedig oly korszakokkal, melyeknek az volt fő-törekvésök, hogy minél több kérdést vessenek föl és minél több vitás pontot tárgyaljanak.

Egyébiránt a XVIII. század, bármennyire érdekes sok tekintetben, mégis, talán az én hibám miatt, talán a dolog lényegéből kifolyólag, erősen színtelennek fog föltűnni azon két kor közt, mely őt megelőzi és követi. E század az erkölcsi érzék jelentékeny sülyedésének volt tanúja, a mivel jóformán szükségképen együtt járt az æsthetikai és a philosophiai szellemnek is bizonyos sülyedése; valóban is ép annyira alatta látszik állni philosophiai szempontból a Descartes, Pascal és Malebranche századának, mint a mennyire alatta áll æsthetikai szempontból egyfelől a Bossuet és Corneille, másfelől a Chateaubriand, Lamartine és Hugo századának. E hanyat-

*) Bevezető rész Faguet Emilnek, *XVIII-e siècle* című művéhez. (Paris, Lecène-Oudin 1896. 12-ik kiadás.)

lásnak, mely különben nagyon viszonylagos, s a melyért utóvégre nincs mit szomorkodnunk, minthogy kiláboltunk már belőle, több rendbeli oka van, melyek közül megkísértek itt egynéhányat kifejtteni.

«Egy keresztyénnek és francziának született ember, úgy mond la Bruyère, kényelmetlenül érzi magát a nagy themákkal szemben». A XVIII. század irodalma, mely annyira kényelmesen érezte magát bármely nagy themával szemben s oly könnyedén elbánt velök, nem volt se keresztyén, se franczia. Azon korszaknak, mely 1700-tól 1790-ig terjed, ebben összegeződik két fő jellemvonása: a keresztyénség eszméjének hirtelen kiveszése, már a XVIII. század kezdetétől fogva, — és a haza eszméjének fokozatos elmosódása, már a XVIII. század kezdetétől fogva. Az előbbinek kiveszése, mint mondám, nyers hirtelenséggel, úgyszólván rögtönösen történt; a másiknak kiveszése észrevétlenül, de azért szintén rohamosan ment végbe és 1750 tájt körülbelől már teljesen be volt fejezve, bár — szerencsére — nem minden időkre szólóan.

A haza eszméjének e pusztulását én is, mint — gondolom — mindenki, annak tulajdonitom, hogy majdnem minden politikai élet teljesen hiányzott Franciaországban, XIV. Lajostól kezdve egészen a nagy forradalomig. — Kétféle társadalmi viszonyok teszik tönkre a haza eszméjét vagy még inkább érzületét: a nagyon is szenvedélyesen zajgó politikai élet, valamint a politikai élet teljes tespedése. Az ingerült pártviszályok a nemzet életében minden állandósulást rendkívül akadályoznak és az elméket megbénítón elzsibbasztják; úgy hogy csakhamar annak a jelenségnek leszünk tanúi, melyet így nevezett el valaki szellemesen: befelé irányult emigratio, vagyis számos komolyan gondolkozó és tanulmánykedvelő ember arra határozza el magát szilárdul, hogy nem foglalkozik többé azon országgal, a melyben született, és hogy ennek valóságban megszűnik fia lenni aztán. Épen annyira tény és ugyanolyan okokból kifolyólag áll viszont az is, hogy a mely társadalmi viszonyok közt a polgár semmiképen nem vesz részt a közéletben, s a helyett, hogy polgár volna, igazában véve csak adózásra kötelezett teherhordó, a haza eszméje annyira elerőtlenül, hogy csakis a kívülről jövő betörések erőszakos rázkódtatásától tud később ismét életre kelni. Így történt ez Franciaországban is, a XVIII. században. Féne-

lon nagyon jól sejtette ezt előre, épen a század küszöbén, midőn arra törekedett, hogy visszaállítsa a régi francia államszervezetet, és a kerületi tanácsok, a tartományi tanácsok meg a rendi országgyűlések (Etats généraux) révén oda terelje a népet, nemességet és papságot, hogy nem is annyira részt vegyenek a nemzet közügyében, mintsem hogy érdeklődjenek iránta.*) És kinek ne jutna viszont az is eszébe, hogy azon korszaknak, melyet itt tanulmányunk tárgyává tettünk, másik határpontján a francia forradalom legeleinte kosmopolita volt, nem pedig francia, — inkább az emberrel, mintsem a hazával törődött, s csak akkor alakult át hazafias szelleművé, midőn az ellenség már megszállta az országot.

De bármint vélekedjünk is az okokról, tény, hogy a XVIII. század gondolkozásmódja teljességgel nem törődött a haza eszméjével, — hogy a gondolkozó emberek és művelt elmék ez időtájt hihetetlen közönnyel viseltettek szülőföldjük nagysága iránt, — tény az, hogy csakis a nyelv, melyen írnak, emlékeztet rá, mely országnak fiai ők. Mint látni fogjuk, e dolognak, tisztán irodalmi szempontból is, nem csekély következményei lesznek.

A keresztyénség eszméje kiveszésének talán még több és még bonyolultabb okai vannak. Legfőbb oka minden valószínűség szerint az úgynevezett természettudományi szellem, mely a XVII. században alig létezett még, s mely Franciaországban 1700-tól kelteződik. A XVIII. század philosophiája nem egyéb, s midőn e kor írói philosophiai szellemet emlegetnek, mindig a természettudományi szellem értendő alatta, A XVII. század vajmi kevésbé kedvezett a természettudományi szellemnek, sőt meg is vetette. E korszak foglalkozott ugyan mennyiségtudománynyal és geometriával,**) de szorosabb értelemben természettudományinak nem mondható. Mennyiségtudománynyal és geometriával foglalkozott, vagyis azt a tudományt kedvelte, mely még tisztán intellectualis, s melynek műveléséhez az elmének saját magán kívül nincs egyébre szüksége; de semmikép sem kedvelte az oly realista irányú tudó-

*) V. ö. a *XVII. század nagy mestereiről* szóló kötetemben a Fénelonról szóló cikket.

***) Legyen szabad itt a magyar olvasót legalább a Pascal nevére emlékeztetni. Ford.

mányt, melynek létrejöveteléhez külső dolgok szükségeltetnek, s melynek művelése mindenekfölött a való dolgok megfigyelésén alapszik. «Az emberek nem azért vannak teremtvé, hogy holmilegyeken-bogarakon vizsgálódjanak, mondá Malebranche, és teljességgel nem helyeselhetni, ha némelyek arra fordították fáradságukat, hogy azt magyarázzák meg nekünk, milyeneknek vannak az egyes rovarok teremtvé s mily változásokon mennek át a hernyók. stb. . . Ilyesmivel tölteni az időt csak annak van megengedve, kinek semmi más teendője nincsen, s ki ezzel szórakozni kíván». — Sőt a legphilosophusabb és a legridegebb elmék előtt az ilyen foglalkozások még «megengedett szórakozás» számba sem mehettek. Az ő fölfogásuk szerint a testi megkívánásnak volt az egy neme: libido sciendi, libido oculorum, valóságos bűn, magát álnokul behizelgő és végzetes megkísértés. Hogy Jansenius szavaival éljünk, nem egyéb az, mint «folyton nyugtalankodó kíváncsiság, melyet tudomány nevével szépítgetnek. Ebből eredt az a mohó kutatása a természet titkainak, melyek nem mi ránk tartoznak, — melyek ismerése úgy is hiába való, s melyeket az emberek csakis azért akarnak tudni, hogy tudjanak». — Irodalom, művészet, metaphysikai philosophia, theologia, mathematicai és egészen intellectualis tudomány: íme a francia szellem különféle irányai a XVII. században.

Hanem e korszak vége felé, az utazók elbeszéléseinek hatása alatt, az orvosi tudomány fejlődésével, melyet a városi életnek nagyobb arányokat öltése már maga is szélesebb körre utal, valamint a Király kertjének *) ismertebbé váltával, a Természettudományok Akadémiájának 1666-ban történt megalakultával, Bernier, Tournefort, Plumier, Feuillée, Delancé, Duverney közreműködésével, a physikai és természetrajzi tudományok iránti előszeretet egyetemessé válik. E tudományoknak népszerűsége vergődését nagyban elősegíti a szép irodalom és a philosophia hanyatlása, az a szellemi ür, mely 1700-tól mintegy 1720-ig felettébb szembeszökő, sőt e tudományok egészen divatossá válnák, a précieuse-öket mindenütt tudós nők váltják föl, és a mozsársüveges **) törvényszéki elnök

*) Jardin du Roi, a mai Jardin des plantes, Páris és Franciaország legelső növény- és állatkertje. Fordító.

**) Présidents à mortier: a törvényszéki elnökök mozsáralakú

urak az ő vidéki akadémiáikon nem találják magukhoz méltatlan foglalkozásnak, hogy «legyeken és bogarakon vizsgálódjanak», hogy békákat bonczolgassanak. E tudományoknak ügye 1725-ben immár meg van nyerve, bélyegök rányomódott a század szellemére. Mint rendesen történni szokott az emberi elmével, mely sokkal gyöngébb, semhogy egyszerre több oldalról volna képes látni a dolgokat, azt hiszik az új tudományról, hogy ez az egész tudomány, — hogy benne rejlik a világegyetem titkának kulcsa, s mint ilyen, háttérbe szorít minden theologiai vagy metaphysikai vagy lélektani megfejtést, mit azelőtt ama titokról nyert az emberiség. Ezentúl már mindent «a természet törvényeivel» fognak ki- és megmagyarázni, a természetfölötti nem létezik többé, sőt még az emberi sem marad meg; nem lesz több metaphysika, nem lesz több vallás: vége mindennek, le egészen az erkölcsig, melyről a természet úgy sem tud, minthogy az csak az emberben van meg, s mely elvégre odajut, hogy mint az előítéletek utolsója szerepel majd a kor szemében.

Vegyük ehhez a történelmi okokat, melyek közt legelső helyet a nantesi rendeletnek balvégzetű, örökre kárhozatos visszavonása foglalja el. Habár a protestantismus, a maga alapjában és kiinduló pontjában, teljességgel nem volt a szabad vizsgálódás tana, — nem volt oly egyéni vallás, mely észrevétlen és korlátlan simulékonyságával képes lett volna tiszta rationalismussá alakulni át fokonként, — nem kevésbé tény, hogy arra volt rendelve, hogy azzá váljék. A mely népek elfogadták, azoknál a vallástól átvezetőül, lassú átmenetül szolgált a vallásos érülethez, s a vallásos érületől az egyszerű, spiritualista hajlamhoz. Ez a fokozatos és lassú átmenet Franciaországban is ép úgy végbe mehetett volna, mint más országban, a nélkül, hogy a protestansokat XIV. Lajos alatt száműzni kellett volna. A vallásszabadság eltörlésének, mint minden intransigens rendszabálynak, fenekestől fölforogató következményei voltak: megsemmisített minden átmeneti okozatot és szilaj hirtelenséggel a hitelenségnek, a libertinage-nak karjaiba vetette mindazokat, a kik különben beérték volna azzal, hogy mindössze egy nekik megfelelőbb vallásos

süveget viseltek. A bírák s ügyvédek ma is külön hivatalos ruhát viselnek Franciaországban. Fordító.

érzület formájához hajoljanak. — Nem hiában mondják ki, hogy az eretneket rosszabbnak tartják az istentagadónál. A siker úgyszólva, túllő a czélon s az istentagadásnak szereznek így híveket.

Ezen, valamint más, kevésbé fontos okokból kifolyólag, mint például azon erkölcsi zürzavar, mibe a Régensség és az 1718-iki pénzügyi botrányok juttatták az elméket, a XVIII. század már kiinduló pontjától kezdve minden keresztyén szellemet teljesen levetkőzött.

Így aztán sem keresztyén, sem francia nem lévén, oly sajátságos jelleget tanúsít, mi meglepő annál a kornál, mely a nemzeti műveltségnek és kulturának öt-hat százados múltjára következett; valami újdonság volt, egészen primitív és úgyszólva nyers, fejletlen. A hagyomány egy népnél a tapasztalattal egyértelmű; ennek a kornak nem volt hagyománya, tudni sem akart róla. Ép ezért, s ebben rejlik érdekességének nagy foka, olyan, mint egy gyermek vagy — ha jobban tetszik, — mint egy serdülő ifjú. Meg voltak benne ennek az életkornak rendes sajátságai: a szilajság, a tapintatlanságig menő hév, a mohó kíváncsiság, a gonoszkodási hajlam, a zabolátlanság, a bőbeszédűség, az önhittség, a szelesség, a komolyság és ildom hiánya, a gyerkőczcsínyek előszeretete; de volt benne egyszersmind bizonyos nemeslelkűség, szívjóság, könnyen fakadt könnyekre, szükségét érezte annak, hogy el-elérzékenyüljön, és végül meg volt benne azon ösztönszerű optimismus, mely mindig a boldogság közvetlen közelébe vél eljutottnak s mindig azt hiszi, most ütött a pillanat, melyben megragadhatja azt, — folyton szükségét érzi, biztosra veszi s ég az utána való türelmetlenségtől.

Így aztán hihetetlen izgatottságban élt, — kutatások, próbakísérletek, elméletek és visiók, nem mondhatni, hogy bizonytalanságok, hanem inkább egymásnak ellentmondó bizonyosságok közepett. Minden utat elvágott, minden hidat fölégetett maga mögött: mindent újra meg kellett találnia, újra meg kellett alkotnia. Minden tárgyhoz legalább hozzányúlt, a fölfedezés lázától gyötörtén és oly naiv tapasztalatlansággal, mely egyszerre megható és mulattató; gyakran, mint egészen új dolgokat melegítve föl abban a hiszemben, hogy ő találta ki azokat, oly eszméket, melyeket az emberiség száz meg százféleképen meghányt-vetett már minden irányban, de a melyekbe ő semmi újat bele vinni nem tudott, mert

mielőtt e kérdéseket a maga részéről eldöntötte volna, nem azon kezdte, hogy alaposan megismerkedjék velök. Kevés korszak van, melyben nagyobb szerepet játszott volna a rögtönzés; kevés korszak van, melyben több ócska dolgot találtak volna ki újra, még pedig az illetőknek nagy élvezetet nyújtó merészséggel és a botránynak minden füszerével.

A XVIII. század a maga kutatásai s vitakozásai révén, és sok mindent el-kiképzelve meg összefecsegve, épen úgy eljutott a maga következtetéseinek levonásához, mint bármely más század. Végezetül sikerült neki körülbelül közmegegyezésre jutnia bizonyos mennyiségű eszmét illetőleg. Ez eszméről nem mondhatni épen, hogy egy szorosan kapcsolatos és jól megszerkesztett rendszernek lettek volna összegező végpontjai; megannyi tiltakozások voltak; majdnem szorosan negatív jellegűek; tulajdonképen nem voltak egyéb, mint a XVIII. századnak öntudatra ébredése, mely elvégre teljesen számot adott magának mindarról, a miben nem hitt, és a miben nem akart hinni. Kinyilatkoztatás, hagyomány, tekintély, ez volt a keresztyénség; míg a XVIII. század ebből állt: egyéni ész az igazságot megtalálni képes emberi erő, vallás- és gondolatszabadság, a multnak megvetése, a haladás és korlátlan tökéletesbülés törvényének nevében, a mi más szóval mind nem jelent egyebet ennél: nem létezik kinyilatkoztatás, a hagyomány megcsal bennünket, nem kell tekintély. — Következőleg nagy tisztelete — legalább elméletben — az egyénnek, az ember személyének, egyenként véve: minthogy nem az emberiség összessége, mely az igazság titkát megőrzi, hanem közülünk bárki, Péter vagy Pál az, ki azon titkot föl képes fedezni, — szentté válik az egyén s rája viszik át azt a hódolatot, mit a hagyománytól megvontak. — Következőleg továbbá, egyetemes áramlat az emberek közti egyenlőségnek kissé határozatlan eszméje érdekében, a nélkül, hogy egészen tisztában volnának vele, miféle fajtájú legyen az. Ez áramlatot számos körülmény közreműködése erősíti: az a tényleg létező egyenlőség, melyet a despotismusnak csakugyan sikerült létrehoznia magában a hajdan oly aprólékos gonddal hierarchikus szervezetű nemzetben; a viszonylagos vagyoni egyenlőség, mi a nagyoknak elszegényedésével és a polgárok-
nak gazdagodásával kezd létrejönni: mindennél inkább pedig a tekintélytől való iszonyodás, minthogy minden, akár szellemi

akár anyagi tekintély, — csakis hierarchia segítségével alakulhat meg s még inkább: tarthatja fenn magát, a tetőpontról az aljnak végpontjához csakis közvetítő hatóságoknak sorozatán át szállhatván alá, melyek fölfelé engedelmeskednek, lefelé pedig parancsolnak, — szóval, minthogy nem maradhat fent másképen, mint egy rendszeres egyenlőtlenségnek szervezésével és megóvásával az emberek közt.

És e különféle, éppen úgy keresztyénellenes, mint franciaellenes eszmék, melyek egyformán megannyi tiltakozások a keresztyénség ellen, abban a formájában a hogyan ez Franciaországban megalakult és gyökeret vert, valamint maga a régi Franciaország ellen, abban a formájában, a hogyan ez megszerveződött és teljesen berendezkedett, — lassanként mintegy új vallássá, új hitté nőttek ki magokat. Mert a scepticismus nem egyezik az emberi természettel, habár legfenköltebb jelentésében vegyük is e szót, melyben nem egyéb, mint vizsgálat, megvitatás és kutatás. Egy népnek mindig tömörülnie, összpontosulnia kell egy eszme körül; kell valamijének lenni, a mire vakon esküdjék, a miben föltétlenül reméljen. A XVIII. századnak legalább egy ideiglenes vallást kellett találnia a maga használatára, s a dolog úgy áll, hogy kettőt is talált.

Így vallotta végül egyfelől az ész vallását, másfelől az érzelem vallását.

Ez csak két formája volt az individualismusnak, melyért annyira rajongott e kor. Tekintély, hagyomány, az emberiségnek collectív és folytonos kapcsolatban levő öntudata csak tévedések forrásai. Mi marad így hátra? Az, hogy az ember, mindenki egyenként elszigetelve, saját magától iparkodjék mindenre fölvilágosítást nyerni; «hogy mindenki, a maga törvényében, békén keresse a világosságot», hogy mindenki a maga saját oraculumától kérjen tanácsot, mindenki a magában lakozó szellemi lénynek hallgasson szózatára. — Csakhogy melyiknek? Mert kettő van ilyen: az egyik összehasonlít, combinál, egymás mellé állít, következtetéseket von le, bizonyos szükségszerűségnek engedelmeskedik, melynek megadja magát, s melyet kézzelfogható igazságnak, evidentiának nevez; és ez az ész; — a másik rohamosabb, eljárás módjaiban minden ízében meg-megremeg, fölhevül, jajgat és sir, bizonyos szükségszerűségnek engedelmeskedik, melyet indulat-

nak, emóciónak nevez; és ez az érzelem. Melyiknek higyük? A XVIII. század ezt feleli: mindakettőnek. E kor két pártra oszlott: az egyik, a gyöngéd hajlamúak pártja, az érzelem mellett foglalt állást; az intellectualis párt viszont az ész mellett. A férfiak jobbadán az ész vallásához szegődtek, míg a nők az érzelem vallásához. Rationalismus és sensibilitás párhuzamosan uralkodtak egymás mellett e kor vége felé, testvérekül ismerve el ugyan egymást, mint a kik közös szülőktől származtak, tulajdonképen az egyéni gőgnek s a magunk igen nagyra becsülésének lévén szülőttei, de azért nem kevésbé viselkedtek ellenséges testvérek módjára, féltékenyen gyanakodva egymásra, midőn látták, mennyire más meg más következtetésekhez, életszabályhoz és morálhoz vezet mindegyikök. Elannyira, hogy a közönséges, a gyöngébb ítélő tehetség elméknél, a nagy tömegnél egymás mellett élt e két ellenséges testvér, hol egyik a másik után jutva szóhoz, hol pedig egyszerre vegyítve össze hangjaikat, épen annyira homályos, mint a mennyire ünnepléses phrasisokban; az emberek egyszerre fohászkodtak e két istenséghez, ugyanazon indiscret hitbuzgalommal, ugyanazon zavaros rajongással.

De bármily alakban történt is ez, legalább rajongás volt, — cultus, a léleknek felemelkedése, szóval a vallásnak bizonyos módja; mert minden önzéstelen érzelem már vallásos jelleggel bír. A XVIII. század végül oda jutott, hogy magából azon eszökből, melyet a hagyományos vallás eltörlésére vett igénybe, egy új vallást alkotott, úgy hogy az emberi gondolkozásmód ezúttal is azt a kört futotta meg, melyet rendesen szokott. — Szintúgy az érzelem, a szenvedély, melyeket ridegen visszaszorított és, mint veszedelmes dolgokat, mindig gyanakvó szemmel nézett nem ok nélkül a hagyományos vallás, miután megkezdték emez ellen a tiltakozást és visszakövetelték jogaikat, (igy például Vauvenarguesnál), tiltakozókból lázadók lettek, majd magok is dogmákká és vallásokká változtak át, úgy hogy az emberi ész emitt sem mulasztotta el az említett kör teljes megfutását.

E két új istenség és hívőiknek két csoportja közt foglaltak helyet nagy számmal, mindvégig kitarva, azok, kiket az emberi észjárás imént jeleztem evolutiója nem juttatott el azon szélső pontra: a hamisítatlan XVIII. századnak

emberei, a Holbach-féle emberek, kik megmaradtak a merő tagadásnál, s kik nem akartak bele menni abba, hogy azért hagyjanak oda egy cultust, hogy azt másikkal helyettesítsék. — Később, mind a merő pusztá tagadás, mint felettébb száraz és felettébb elszomorító dolog, mind az érzelem és az ész, mint nagyon is kézzel foghatón individualis dolgok, melyek sokkal inkább változók egyéenként semhogy a lelkeknek igazában összefüző kötelekei, «religiones» lehessenek, — különben is abban a gyanúban álltak, hogy csakis bizonyos abstrahálási mesterfogás, különösebb erőfeszítés útján váltak istenségekké, — mindannyian okvetlenül el kellett hogy vesziük hatalmukat az elméken; így aztán az emberek nem tehettek egyebet, mint hogy megpróbáltak visszatérni a régi hithez, vagy pedig tovább haladtak útukon megint más megoldásokat, vagy más kisegítő eszközöket keresve.

Ránk nézve azonban fontos volt megjelölnünk utolsó határfáját azon pályának, melyet a XVIII. század megfutott, — különösen azon határfát, melynél útja úgyszólván fordulót vett. Sok joggal jegyezték meg már mások,*) hogy a XVIII. századnak, ha általánosságban és ha sok elnézéssel tekintjük, inkább deista jellegű volt vallástalansága, míg a XVII. század vallástalansága egyenesen istentagadó. Ez a nézet igen genialis s majdnem teljesen igaz. A XVII. században kisebbséget képező vallástalan emberek tagadják isten létét; a XVIII. században többséget képező vallástalanok, ha nem is merném azt mondani, hogy hisznek istenben, de szeretnek hinni benne. Ennek pedig éppen az az oka, mert többségben vannak. Minden célját elért párt conservatívva változik át, és minden tan, mely sikert aratott, megtisztul erkölceiben, nemesebbé emelkedik, már amennyire természete és lényege megengedi. A siker mindig bizonyos felelősséggel jár, ez mindig érezhető rajta. Egy tan, melynek párthívei vannak, a mily mértékben emelkedik ezek száma, annál inkább érzi, hogy lelkek gondozásának terhe háramlik rája; iparkodik bizonyos morálhoz eljutni és legalább bizonyos theokratikus külsőséget és méltóságot igyekszik elsajátítani. Ezért történt, hogy a XVIII. század philosophiája, még pedig elég korán kezdődőleg, kiméletet

*) Vinet: *A francia irodalom története a XVIII. században.*
 Függelék: *A francia moralisták a XVII. században.*

tanúsított legalább az Isten szó iránt, mely kifejezés alatt tudvalevőleg annyi mindent érthetni, — és hogy folyton mind jobban és jobban valóságos cultustárgyakká alakította át, szentekké avatta és divinisálta magokat, kritikájának eszközeit, — magokat, lázadó harcának fegyvereit.

Íme — úgy szólva — közös alapja és egyetemes szelleme azon századnak, melyet tanulmányozunk. Mily irodalom származott belőle, ezt vizsgálni feladatunk még.

Bámulatos philosophiai irodalom jöhetett volna létre e korban, a minthogy a kortársak tényleg hitték is, hogy ilyenek dicsekedhetnek. Pedig szó sincs róla; ezt ma, úgy vélem, mindnyájan egyértelműleg elismerjük. Részemről nem igen tudnám valami általánosabb természetű okát adni ennek a jelenségnek. Csakis az illetők személyében rejlik azon bajnak magyarázata. A XVIII. század philosophusai mindannyian sokkal gögösebbek voltak és sokkal inkább el voltak foglalva mindenféle ügyvel-bajjal, semhogy nagyon komolyak lehetnének. Nagyon felületeseknek bizonyulnak, bár különben tündöklő szellemek; sőt meglehetősen tájékozottságot tanúsítanak, noha ismeretkörük nagyon is elhamarkodott s mintegy ötletszerűleg működő; néha igen behatók tudnak lenni és, mint Diderotnál látni, a lángelme villanásai észlelhetők olykor némelyiknél: de mindent összevéve, inkább vitatkozó írók, semmint philosophusok. Rendkívül sokat ártottak nekik harci hajlamaik, mert egy nagyszabású rendszer, vagy bárcsak pusztán egy oly hypothesis, mely kielégíti az elmét (és ezt nem csak a modern philosophusok tudják, de már Pascal is épen olyan jól tudta és jól Malebranche is) csakis akkor alakulhat meg valamely gondolkozó elméjében, ha az illető épen olyan érdeklődéssel, sőt majdnem épen olyan odaadó előzékenységgel vizsgálja azt, a mi az ő gondolatainak ellenlábasa, mint magokat saját eszméit — mindaddig, a míg valami olyanra akad, a mi mind a két felfogást megmagyarázza, mindkettőről számot ad, s ha nem is egyeztetni őket össze, legalább mindkettőt felöleli. A XVIII. század philosophusai, mint a kik felettébb személyes elfogultságnak hódolnak, hozzá még kissé könnyelműek, soha egyszerre egyebet nem tartanak szemük előtt, mint azt, hogy az illető alkalommal vallott eszméjüket bebizonyítsák, ellenfelüket pedig teljesen leverjék, a mi tulajdonképen véve egy és ugyanazon dolog; a mikor

pedig ellentmondanak magoknak, vagyis rálépnének azon lehetőség útjára, hogy egy-egy dolgot különböző oldalról tekintsenek, ilyesmi — mint Voltairénél — csakis újabb művek írása közben esik meg rajtok, úgy, hogy ők tulajdonképpen felváltva egymás után szorítkoznak, hol igenlő, hol tagadó álláspontra, de egyszerre tartani e kettőt szemmel nem képesek.

Ép ezért ez írók nagyon érdekesek és megbízhatlanok, szűk körben mozgó, rövid lélegzetűek, nem bírnak messze utat futni be, különösen pedig nem bírnak magasabbra emelkedni. Meg vagyok győződve, hogy kétszáz esztendő elmul-tával már nem fognak számot tenni a philosophia történetében.

Ha csak valami nagyszerű és remek véletlen nem történik, értem: ha nem talál születni egy lángelme, a miről sohasem tudni, minő körülményeknek köszönhető, bajosan hihető, hogy egy ilyen század a költészet fénykora lehessen. Erre sem eléggé újító nem volt, sem pedig eléggé hagyománykövető nem.

Lángelmével ha ajándékozta meg a szerencse, úgy tehette volna, hogy folytassa a XVII. század munkásságát, még pedig visszatérjen azon forráshoz, melyből a XVII. század meritett s mely távolról sem volt kiszáradva; ő is folytatólag antik szellemmel töltözhetett volna, akár még mélyebbre hatolva ebben, mint a XVII. századnak sikerült, mely elvégre sokkal inkább a latinoktól illetődött, mintsem a görögöktől; így fentarhatta és meghosszabbíthatta volna a francia classikai szellemet, melynek bizonyára volt még elég mondani valója, — újabb életre ifjító nedvet önthetett volna belé.

Lángelmével viszont, ha határozottan újító akart volna lenni, a saját kockázatására és felelősségére egy egészen nemzeti és egészen autonom irodalmat teremthetett volna, a mi mindig legjobb.

Sem egyiket, sem másikat nem tette. Meddő újítással kezdte, aztán a hagyománynak szegődött szolgálatába félénken, óvatoskodva, szolgálai módon, hagyománykövető lett, hol kicsinyeskedő, hol pedig hamisítás számba menő utánzással.

Azon kezdte, hogy újító gyanánt lépett fel. Magától értetődött, hogy ilyen szerepre kellett vállalkoznia úgy az irodalomban, mint minden egyébben, s hogy meg kellett vetnie

úgy az irodalmi, mint minden másféle hagyományt. Nem is cselekedett másképen. Fontenelle, Lamotte, Montesquieu, Marivaux az irodalomban majdnem erőszakosan heves visszahatást képviselnek általában a francia classikai szellem, és különösen a XVII. század ellen. Modernek és ép annyira kevésbé tisztelik a classikai ókort, mint az 1660-iki irodalmi iskolát. És ez jogukban állt; de az már nem állt jogukban, hogy pusztá tagadás révén akarjanak újítók lenni, a nélkül, hogy tudnának valamit tenni annak helyébe, a mit száműzni kívántak. Az 1715-iki újítók jóformán csak pártos zendülők. Megvetik a classikai költészetet, de megvetik egyszersmint az egész költészetet; megvetik a fenkölt classikai irodalmat, de körülbelül minden fenkölt irodalmat megvetnek. Ha, mint rendesen tenni szokták az új irodalmi iskolák, az jutna eszükbe, hogy közvetlen elődjeiken túl valamivel régebben keressenek magoknak ősokeket, úgy Benseradeig és Furetièreig kellene visszamenniök. Précieux szellem és felületes realismus: ez az ő két főjellemvonásuk. Mert ime azon alkotások sorozata, melyeket legkiválóbbjainknál találunk: polgári regény,* mint a *Gil Blas*, — regényes és szellemsen facsaros vigjáték, mint az *Ál-vallomások*, — élénk és humoristikus vázlatok a városi életből, de egy Labruyère mélysége nélkül, mint a *Perzsa levelek*, — izetlen és nagy igényekkel követelőző eclogák — elegáns és gonoszkodó mesék, egy szemernyi költészet nélkül. Ezen első iskolán, bár akad benne egy jó regény rossz erkölcsökről, két vagy három csinos vigjáték és egy brillians pamphlet, feltűnően megérzik a tehetetlenség, és nem nyújtja zálogát egy jövőendő fénykornak.

A Voltaire erőteljes és többszörös ösztökélésének hatása alatt a század aztán hirtelen kanyarodott egyet útjában, megfordult; nem az egész század, mint látni fogjuk, de túlnyomó része. Voltaire nem volt újító, a legkevésbé sem. Ő conservatív volt mindenben, és csakis hírnevének érdeke kényszerítette őt arra, hogy sok mindenféle vakmerőséget szenvedjen és utánozzon, melyek teljességgel nem egyeztek meg az ő benső hajlamaival: a tisztán irodalmi téren szabad volt határozottan és csökönyszerűen conservatívnek lennie, és ő egész

*) *Roman bourgeois*: Furetière (1619—1688) regényének címe Fordító.

szívvel-lélekkel az volt. Nagy erélylyel vezette vissza kortársait a hagyományhoz, melytől ők elszakadtak. Ő Boileaut predikálta és úgy hitte, Racinet folytatja. Igaz őszintén hagyománykövető volt és sokan lettek ilyenekké az ő nyomában. De ő és hívei a hagyományt mind csak kicsinyes oldaláról tekintették. Az, mit főleg a színpadon Voltaire iskolája nyújtott, mindössze csak a XVII. századbeli «mintáknak» volt «utánzata». Hogy a nagyszabású hagyománynak és az igazi classikai szellemnek juthassanak el útjára, ehhez nem az kellett, hogy utánozzák azon nagy mintákat, hanem hogy ezek módjára járjanak el; az kellett, hogy megértsék az ókori írókat és szabadon ihletődjenek tőlök; míg ellenben az első forráshoz való visszatérés helyett azokat utánozni, kik magok is már másoktól vettek kölcsön, ez annyi volt, mint annak tenni ki magokat, hogy utánzatoknak utánzatát alkotásnak. A hagyomány, úgy a mint a XVIII. század értette, némiképen a technikai eljárásokhoz való conservatív ragaszkodás volt; ebből magyarázható, hogy — inkább mint bárhol — egy-egy tragédiának vagy vígjátéknak írása mesterségszerű foglalkozás volt ekkor. A XVIII. századnak nagy művészete igen gyakran ennyiben összegeződött: oly tragédiában, melyek a Racine mintájába öntve készültek, vagy oly vígjátékokban, melyek Labruyère egy-egy arczképének kibővítéséből álltak, mint valamely iskolai dolgozat, melyet bizonyos feladott tárgyról készít a tanuló. Innen eredt azon ürességnek érzete és azon mély kimerültségnek hatása, mit az elmékre 1810 tájt gyakoroltak ezen — hogy úgy mondjuk — irodalmi műhelynek legvégső utódjai. A XVIII. századnak nagy művészete a mandarinságnak volt egy neme, sok irodalmi műveltséggel, sok körültekintéssel, sok méltósággal és tehetetlenséggel.

A század kisebbik fajtájú művészete többet ér. Az 1715-iki iskola, Voltaire daczára is, hagyott hátra valamit maga után. A précieux-k eltűntek vagy módosultak, vagy madrigal-gyártókká és a Mercure*) költőivé alakultak át; de a realisták megmaradtak. Bár elég alacsonyról indultak ki, sohasem tudtak felemelkedni, sőt ellenkezőleg; de műveik érde-

*) *Le Mercure galant*, majd *Mercur de France*, a XVII. és aztán a XVIII. század szépelméinek közlönye. Ford.

kések voltak, jól beszélték el közönséges, néha nagyon silány történeteiket; egy egész regény- és beszélyíró iskolát alkottak, mely intelligens, eleven stílű, pikáns tehetségekből állt; néha, habár nagyon kevés, megfigyelő képességet árult el, olykor pedig — mintegy véletlenül — egy-egy oly könyvecskét nyujtott, melyben a lángelme jelei nyilvánulnak. Le Sagetól Laclosig egy egész csoport ilyen író található, kikről nem szabad felednünk, hogy belőlük fejlődött ki végül a mai francia regény. Csakhogy ez itt még nem több holmi kísérletnél, a jövőre reménynyel kecsegtető ígéretnél.

Ha nem is mindig, de felettébb gyakran, két dolognak vannak híjával e regényírók: a való szeretetének és a mélyebb megindultságnak. E realista regényírók oly regényírók, a kik nem keltenek az olvasóban meghatottságot, és olyan realisták, a kik nem realisták. Nem jutott osztályrészükül az a tehetség, hogy elérzékenyítsenek és elérzékenyüljenek. Bizonyos szárazság, vagy, a mi még visszatetszőbb, hamis érzelgősség, melyen szemmel látható az erőltettség és szándékos csinálmány, árad végig valamennyi műveiken, mindaddig, míg Rousseau meg nem találja, különben csakis saját maga számára, az igazi, a mély érzelmességnek forrásait. És ők nem eléggé realisták; nem úgy értem, mintha nem eléggé alacsony erkölcsöket rajzolnának, — ilyesmivel nem lehetne őket vádolni, — hanem úgy értem, hogy valóban nagyon kevésbé és nagyon felületesen figyelik meg azt a világot, mely őket körvezi. Erre nem eléggé a magok országából valók. Ez az irodalom, épen ez, még pedig semmivel sem kevésbé, mint a fenköltebb és nagy igényekkel követelőző, nem nemzeti. Se nem keresztyén, se nem francia: ez a kor összes termékeinek általános jellemvonása; emezek sem inkább francziák, mint amazok; úgy, hogy ha az 1715-iki iskola, melytől származnak, ha ezen újító iskola nem volt termékenyebb, ennek épen az az oka, hogy ha elvetették a classikai hagyományt mint nem eléggé autochtont, úgy azt kellett volna megkísérteniök legalább, hogy egy nemzeti irodalmat teremtsenek, mely a mi igazán létező erkölseinkkel, sajátos érzelmeinkkel, különleges gondolkozásmódunkkal, szóval mindazzal foglalkozzék, a mi bennünket azzá tesz, a mi vagyunk.

Egy kevésbé mély s egyszersmind nem eléggé őszinte philosophia; egy ihlet nélküli «nagyszabású» művészet, mely

gyakran nem egyéb elmés hamisításnak beillő utánzatnál; egy másodlagos irodalom, mely ügyes, kellemes, de sekélyes; semmi költészet: íme körülbelül hatvan év ebből a századból.

A század vége felé aztán egy légáramlat fuvalt át, mely új élet magvait hinté el. Egy képzelettel és érzelmességgel megáldott ember találkozott, vagyis egy költő. Rousseau felindultságba tudta ejteni századát. Az a rázkódás, melybe ő juttatta a lelkeket, eltartott még túl a nagy forradalmon is. — Egy másik ember,*) a kinek érzelmessége már sokkal csekélyebb, sőt nagyon kevés híján majdnem a semmivel határos, de a kinek messzeható éles szeme, fenkölt tekintete és hatalmas képzelete volt, feltárta kortársai előtt a természeti szépségek nagyszerű látványát, megírta ennek a világnak történetét, mely nyomot hagyva nemcsak a tudományban, hanem a művészetben is.

Egy harmadik,**) e kettőnél jóval kisebbszerű jelenség, kinek pályáját különben nagyon korán ketté vágta a halál, azzal próbálkozott, hogy igazi classicus költő legyen pseudo-classikus kortársainak közepette; megtalálta az igazi ókori mintákat, az igazi ókori szépet, olyasvalamivel ajándékozva meg századát, a mivel nem bírna nélküle: versben író nagy költővel.

Végül, teljesen áthatva e három művészek tanúlságaitól, teljesen méltón hozzájuk, de egyszersmind mélyen eredetinek maradván, — átértve a természetet és átértve az ókori művészetet, — bírva a lélek felkavarásának és elérzékenyítésének titkával, — valamint azon hittel telve, hogy az irodalomnak és művészetnek francziává és keresztyénné kell ismét visszaalakulnia, — a költészetnek egy új elméletével állva elő, s a mi még becsesebb, oly képzelettel felruházva, mely az irodalmi művészet minden formájának megújítására hivatva látszott lenni: egy nagy költő***) tűnik fel 1800 tájt, a ki berekeszti a XVIII. századot, habár némit meg is tart belőle; ő vezeti be s úgyszólván, magával hozza az egész XIX. századot.

A XVIII. század az utókor szemében így aztán el fog homályosulni, sötétségbe merül, úgy, hogy azon két század közt, mely megelőzi, illetve követi, lassanként egészen eltör-

*) Buffon. Ford.

***) André Chénier. Ford.

****) L. Chateaubriandról szóló ezikkem a XIX. század cz. kötetemben.

pülni látszik. Mindazonáltal nem szabad felednünk, mily elevenséget tanusított, mily bájt, mennyi csint és ügyességet az irodalmi csecsebecsekben ; nem szabad felednünk, hogy neki is megvannak a maga ujdonságai, a maga saját találmányai. Irodalmi műfajokat teremtett, vagy ha jobban tetszik, és helyesebb is lesz így szólnunk, új életre támasztott oly irodalmi műfajokat, melyeket — nagyon kevés híján — addig egészen elsenyvedni engedtek. Majdnem megteremtette a politikai irodalmat, majdnem megteremtette a természettudományi irodalmat, majdnem megteremtette a történelmi irodalmat. Montesquieu nemcsak az 1715-iki iskolának embere, sőt ő nem is sokáig tartozott ez iskolához ; ő maga alapított iskolát. Voltaire nagyon is sok tragédiát csinált, de megpróbálkozott egy *Tanulmánypróbával az erkölcsökről* és, habár sokkal kevésbé tudott részrehajló lenni, semhogy e kísérletével teljesen czélt ért volna, mégis legalább megmutatta az igazi útát annak, ki nálánál több elfogulatlansággal fog rendelkezhetni. Buffon végre oly remek szépirodalmat teremtett a természettudomány terén, hogy megteremtette a tudományt a szépirodalomban ; elannyira, hogy ezentúl mintegy képtelenség számba megy az, hogy valaki nagy természettudós lehessen a nélkül, hogy tárgyát világosan, komoly méltósággal és szépen berendezett beosztással elő ne tudja adni. Az irodalom területének e kiszélesítései a XVIII. századnak teszik igazi vívmányait. Általok nagy még mindig e század és mindig magára fogja vonni az emberiség tekintetét.

Némelyek talán azt fogják gonoszkodva ellenvetni, hogy e vívmányok később ellene fordultak e századnak, s hogy ez általa megteremtett tudományok az ő legdrágább eszméinek váltak romba döntőivé.

A XVIII. század megteremtette, vagyis inkább visszaállította a politikai tudományt ; és a politikai tudomány lassan-lassan arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a politikai megfigyelésen alapuló tudomány, melyet teljességgel nem lehet abstractiók és syllogismusok segélyével alkotni meg, és hogy mindent összevéve nem egyéb, mint a történelem philosophiája, vagy még inkább a történelmi pathológiának egy neme ; szerény és realista felfogás, a mely, habár Montesquieu vallotta, azért még távolról sem volt az egész XVIII. századnak egyetemes nézete.

A XVIII. század megteremtette vagy az igazi útra terelte a műveltségtörténelmet, a mely aztán megalakulva, megerősbülve, meggazdagodva és, mint látszik, jóformán teljes kifejlettséget érve a mi korunkban, majdnem teljesen kárhoztatja a XVIII. századnak munkáját és szellemét; azt tanítja, hogy ellenkezőleg azzal, a mit e század hitt, a hagyomány ép annyira lényeges egy nép életéhez, mint a gyökér a fának; úgy van meggyőződve, hogy egy nép, mely a továbbfejlődhetés végett gyökereiről leszakítja magát, nem képes czélt érni, — különben is mihelyt erre törekszik, már ez erőfeszítés egymaga kimeríti, és végromlással fenyegeti; hogy végre egy nemzet fejlődése csak folytonos és észrevétlen mozgás segélyével mehet végbe és hogy a haladás mintegy apró előbbre, feljebb lépéseknek egymásra halmozódása, úgyszólván rétegenként való egymásra rakódása.

A XVIII. század megteremtette vagy bámulatos lökessel előbbre vitte a természettudományokat s a természettudományok vajmi más nézeteket vallanak, mint a milyeneket a XVIII. század táplált. Ők nem hisznek sem a társadalmi szerződésben,*) sem az emberek közti egyenlőségben. Az öröklés és a fajkiválás elméletei által tudományos igazságoknak állítják vissza a faj és az aristocratia előítéleteit. Meglehetősen patriicius természetűek, egy kissé forradalomellenesek.

Azonban mindez mit sem tesz. Rendes sorsuk az embereknek megkezdeni oly munkákat, melyeknek ők nem mérhetik meg sem arányait, sem következményeit, sem fordulatait; és az, a mit mi teremtünk, már az által, hogy megőrzi nevünket, hanem is szellemünket, mindig dicsőségünkre szolgál, még akkor is, ha megczáfoltatva, kisebbségünkre fordul idővel. Hogy ez nem volt költői század, nem volt philosophiai század, be kell vallanunk; de ez a század kezdeményező volt a tudományos dolgokban, előhírnöke és záloga volt, még pedig igen fényes, a legnagyobb és legtermékenyebb tudományos korszaknak, milyet az emberiség valaha megért.

Mínthogy én főleg irodalmi szempontból kényszerültem tanulmányozni, nem a legkedvezőbb helyzetben voltam arra nézve, hogy jó hírvének tegyek szolgálatot. Odaadással

*) *Contrat social*: a Rousseau híres művének czime, mely egymaga egész programm. Ford.

búvároltam, őszintén festettem le, úgy hiszem, semmivel sem több túlszigorral, mint a mennyi elnézéssel.

Mint mindig, úgy ezúttal is arra figyelmeztetem fiatal embereinket, hogy inkább magokat az írókat olvassák, semmint a kritikásokat; emezeket mindössze vezetőiknek, úgyszólván úti kalauzaiknak tekintsék, a kiktől azon különböző szempontok felől nyerhetni útbaigazítást, melyekre az illető szöveg olvasása közben helyezkedni lehet. A XVIII. századbeli szerzők majdnem mindannyian sokat írtak; én úgy hiszem, mindegyiköknél eléggé kiemeltem, melyek azon lényegesebb alkotásaik, melyek elvégre szükség esetén megengedik, hogy az ember mellőzhesse a többit, de a melyek magok viszont megkövetelik, hogy minden átlagos irodalmi műveltségű egyén saját szemeivel olvasta legyen.

Szintén haszonnal és kétségkívül még több érdekléssel fogják forgathatni, mint ezt az én kötetemet, azon kritikai munkákat, melyeket kötetemem itt névszerint felsorolni. Ilyen mindenekelőtt a Villemain munkája, mely még mindig igen jó, igen tartalmas, találó ítéletű, telve az idegen irodalmakra vonatkozó helyes nézetekkel, melyek igen hasznosak a mi irodalmunk megértéséhez. Ilyen továbbá az élelméjű, mély és oly tiszta Vinet előadássorozata a XVIII. század francia irodalmáról. Ilyenek még Scherer Edmondnak, kinek elhunytát úgy fájlaljuk,*) *Diderot*-ja; Larroumetnek oly kimerítő és egyszersmind oly élvezetes *Marivaux*-ja; Sorel Albertnek *Montesquieu*-je, mely mellett azonban nem szenved kisebbséget a Zévort Edgárnak ugyanazon tárgyról szóló, inkább iskolai jellegű jó könyve; Brunetiére Ferdinand különböző cikkei, főleg a következők: *Lesage*, *Marivaux*, *Prévost*, *Voltaire* és *Rousseau*, az ily című kötetben: *Kritikai tanulmányok a francia irodalom történetéből.* (Harmadik sorozat.) Hasznomra fordítottam e mesterek tanításait, kik közül büszkén vallom magamat egyikök-másikok barátjának. Csak azt óhajtanám, hogy méltó is legyenek hozzájuk.

FAGUET EML után, francziából

HARASZTI GYULA.

*) Szerző e bevezetést, melyet ő tulajdonképen előszó gyanánt tüzött munkája elé, 1890 januáról keltezi. (Scherer † 1889.) Ford.

A CSAVARGÓ ÉS KOLDUS GYERMEKEK NEVELÉSÉRŐL.

Azon gyermekek, kiknek megmentése állami és társadalmi feladat, erkölcsi értékek szerint különböző csoportok szerint veendő figyelembe. Ugyanis azok közt, kik erkölcsi bűnökkel még nincsenek komolyan megtámadva, kiknek erkölcsi fejlődéséhez csakis a rendezett viszonyok hiányoztak és azok közt, kik már 10—12 éves korban erkölcsi szenny ocsmány posványával meg vannak fertőztetve — különbség teendő. Ez utóbbiak iszonyú alakjai a modern társadalomnak! Amazok a közönséges csavargók és koldusok, ezek a bűnvilág martalékai. Amazokban megérett a hajlam a legborzasztóbb bűncselekmények elkövetésére, ezek már kész büntetettek. A szegény és elhagyatott gyermekekből lesznek a tolvajok, gyilkosok s a társadalmi rend legnagyobb ellenségei. A munkakerülés erkölcsi és társadalmi hatása iszonyú! És mily rengeteg száma van ma azon tizenhat évet be nem töltött mindkét nembeli gyermekeknek, kik keresik a munkakerülés nekik édes gyönyöreit. E kategóriájú gyermekek vadállatok módjára, elhagyott épületekben, csatornáknak, istállóknak, zugolyokban stb. bujkálnak, de a becsületes munka áldásait megvetik. Eldurvult a lélek és a test! Az isteni szikra kialudt kebléből, torzalak áll előttünk, mely gyűlöl bennünket, mert nem vagyunk hozzá hasonlók.

Mégis, a gyöngédség, a szívjóság, szóval Jézus rendszere, a keresztyén szeretet önkénytelenül e szerencsétlen alakok felé vonz bennünket, mert szívünk és meggyőződésünk azt parancsolja, hogy mentjük meg őket a bűn kísértései, az erkölcstelen szülők önzése és az utca csábjai ellen. A jogrendre nézve veszélyes helyzetőknek ők nem kútforrásai, a

mai társadalom gazdasági viszonyai, az államsegély hiánya, a szülők nyomora és erkölestelensége, szóval nem tőlük függő külső okok áldozatai lévén, kiváló kötelessége az államnak és társadalomnak segítségükre jönni, hogy az elvadult, elerkölestelenedett gyermekek böles nevelés segélyével polgárosíthatók legyenek.

Az angolok már 1788-ban megkezdték az elhanyagolt és bűnös gyermekek megmentésének munkáját. Az eredmény igen kedvező. Az ember áldozatkészségét és lelkes fáradozását Isten áldása kíséri. Ellenben a száraz földön az erkölestelenség végzetes utain járó ifjúság menhelye napjainkig a javítóház és a börtön. Örökre eltemetendő az itt értéktelen represzív rendszer. Ököllet, szuronynyal, durva bánásmóddal, a börtönőr felületességével és szívtelenségével el lehet durvítani a lelket, de javítani soha. A szabadságvesztéssel való büntetés e korbelieknél javítólag soha, mindig rombolólag hat, mert a fogház falai közt a gyermek szelid vezetést, meleg ápolást, oktatást, tehetségének megfelelő foglalkozást nélkülözvén, az erkölesi lealacsonyodás mélyebb lépcsőjére hág, s ha a fogházat elhagyja, kortársai közt folytatja a rombolás szomorú munkáját. Az erkölesileg éretleneknél a mai büntetőrendszer alkalmazása nem képes a társadalmat gonosztevőinek hadai ellen megvédeni, ellenkezőleg, szaporítják a gonosztevők számát, kényszerít bennünket hitvány börtönök szaporítására, fenyegeti a polgárok személy- és vagyónbiztonságát, ellenkezik a humanizmus szellemével és a józan nemzetgazdaság törvényeivel.

Hagyjuk el a physikai erők és az egészséges kedély temetőjét — a fogházat. E helyett folyamodjunk azon nevelőintézethez, mely a munkakerülő gyermekek jellemét teljesen megváltoztatja, belőlök becsületes és munkaszerető hasznos polgárokat nevelvén. A művelt nemzetek méltósága és polgárosító rendeltetése azt parancsolja, hogy a mai barbár állapotnak vége legyen. A fiataloknak csavargása, koldulása és prostitúciójának eltűrése nemzeti szegény és társadalmi veszély. Az alábbiakban elő fogom adni szellemét azon rendszernek, melynek alkalmazása által a társadalom megmenthető lesz a hitvány herék veszedelmétől.

Mielőtt azonban a megmentés intézményeit tárgyalnám, rövid vonásokban rámutatok a veszély nagyságára.

A világ legelső nemzetei közül háromnak veszélyes gyermekeiről fogok beszámolni s minthogy a gazdasági és erkölcsi viszonyok nálunk nem kedvezőbbek, az alábbi adatok előtt megdöbbenve megállhat a magyar is.

Franciaországban a tizenhat évet meg nem haladott büntettek száma 1826-ban csak 2753; 1850-ben 4731; 1881-ben már 6357-re emelkedett; ma a hivatalos statisztikai kimutatás szerint meghaladja a 7000-et. Pedig az 1886-iki népszámlálástól az 1891-iki népszámlálásig a francia gyermekek száma 226,000-rel apadt. A tizenhat és huszonegy év közti fiatal büntettek száma 1840-ik év előtt évenként nem haladta túl a 8000-et, holott napjainkban számuk meghaladja a 31,000-et. (Henry Joly. *Le Figaro*. 1895. ápril 19-iki számában.)

Poroszországban 1878. október 1-től 1892. márczius 31-ig 20,080 veszélyes állapotban talált gyermek nyilvános, magánintézetekben és családnál való elhelyezéséről gondoskodtak. Már 1893 márczius 31-dikén 18,840 gyermeket kellett a kényszernevelésnek átadni, tehát 9 százalék az emelkedés. Poroszország kiadott négy év alatt 14.730,527 márkát az elhagyatott gyermekei nevelésére, mely összeghez az állam hozzájárult 7.351,669 márkával. (*Révue pénitentiaire*. 1893-ból 3-ik sz.) Átlag egy éven át családnál elhelyezett minden gyermek 46 márka és 7 fillérbe került, holott az intézetekben elhelyezettekért fejenként 143 márkát és 10 fillért fizettek. (U. o.)

Az amerikai unió államaiban 1825 óta 200,000 fiú és leány vétetett fel a javítóházak és nevelőintézetek oltalmába és ma 14,000 szerencsétlen viszonyok közt levő ifjú nyer ily intézetekben szellem-erkölcsi és physikai fejlesztést. (John T. Mallatieu beszéde a 21-ik nemzeti gyűlésen 1894-ben.) A népesség 25 százalékkal, a fiatalkorú büntettek száma 29 százalékkal emelkedett. a műveltség és szabadság azon dicső korában, hol azon szerencsétlenek nevelésével közel 1600 férfi és nő foglalkozik. A mai társadalomnak szegényfoltját képezi az elhagyatott gyermekek e nagy tömege, mely megfelelő oltalom hiányában szolgáltatja a tolvajokat, rablókat, gyilkosokat. Mi magyarok eddig nem is foglalkoztunk e nagy társadalmi kérdéssel, — itt az ideje, fogjunk az erkölcs reformálásának nemzeti munkájához.

I.

A VESZÉLYES GYERMEKEK.

Rengeteg száma él a mai európai társadalomban azoknak, kiket nem érdekel családi és társadalmi kötelék. A csavargók speciális tömege, mely a társadalmi renden kívül áll, megveti a családi tűzhelyet s a rendes foglalkozást. Elhagyatva szüleitől, ezek többé nem gondolnak velök. A csavargó nem ismer szomszédi, baráti köteléket, legfőlebb élvhajhászó vagy gonosztevő czimborákat keres és talál. Sivár lény, mely Isten és emberi törvények megvetője, nemesebb húr lelkében meg nem csendül soha, mert elhalt. A csavargó az érzéki élvezet, a mértékletlenség embere, a ki máról-holnapra él, de kimutatható megélhetési módja nincs. A csavargó másnak jövedelméből táplálkozik és ruházkodik, a nélkül, hogy megfelelő egyenértéket visszaszolgáltathatna a kapott értékért. A csavargó saját munkája eredményéből nem él, és e téren egyenlő vele a munkaképes koldus, mert ez is megsérti az emberi nem egyik legszentebb törvényét, mely a becsületes munkásságon nyugszik. Mindkettő hitvány here, mely csak emészt, de nem termel. Lényeges különbség köztök azonban az, hogy míg a koldus családi tűzhelyet alapít, a csavargó soha; az helyhez ragaszkodik, ez vadállat módjára bolyong s éppen azért a csavargás a társadalomra nézve sokkal veszélyesebb a koldulásnál.

Ámde különbséget kell tenni az érett és nem olyan, tehát tizenhatodik életévét még be nem töltött csavargó között. A nagykorú egyénre nézve kimondhatjuk az ítéletet, hogy csavargó azért, mert nincs biztos lakhelye, nincs rendes foglalkozása és nincs jövedelmi forrása. E meghatározás nem alkalmazható tizenhat éven aluli gyermekekre. Először is ezek még physikailag és erkölcsileg fejletlenek, gyengék és a családi tűzhelyet sok mindenféle oknál fogva el kellett hagyniok. Szülők lakhelye az ő rendes lakhelyök is, mert oda tartoznak. Kiskorú csavargó, akár fiú vagy leány, az, a ki elhagyta szüleit, gyámját, mesterét, még pedig koldulás, prostitutio vagy gonosz életmód folytatása végett. A nagykorú csavargó érett a szigorú

dologházi fegyelemre, a másik nevelendő. Vannak oly csavargó gyermekek, kik elhagyva a szülői házat, folyton bolyongnak, ezek a nagy városok szülöttjei, kikkel az országútonak rendszerint nem találkozunk. Aztán következnek azok, kiknek se szüleik, se lakhelyök. A nagykorú csavargóval szemben, egy tizenkét éves gyermeknek nem vehetjük szemére, hogy nincs rendes mestersége, hogy nincs jövedelmi forrása. Azért mindkettő eltérő szabályok szerint bírálendő el.

A kis csavargó veszélyes egyén, nem kell benne csupán eltaszított, szerencsétlen lényt szemlélni. Ámde a még kezdő csavargók mellett ott áll a már szokásos csavargók legiója. Vigyázzunk e sötét hadseregre. A szokásos csavargó nem ismer szabadság korlátozó szabályt, szembe áll minden akadálylyal, melylyel útjában találkozik. Emberi és isteni törvényeket egyaránt megvet. Közte és a tolvaj közt nehéz választalat vonni, mert ha nem koldul, nem üz tiltott üzletet, minthogy élnie kell, más jövedelmi forrás hiányában, lopnia kell és lop. E lényt rövid időre fogházba zárni esztelenség, és más még kevésbé romlott gyermekek közt elhelyezni, erkölcsi veszedelem. A fiatal csavargó, ha nem is oly gonosz mint a tolvaj, mégis veszélyes. Az utcza, melyen barangol, legrosszabb talaj, mert iszákosságra, lopásra és prostitúcióra csábít. Zsenge korbelt csavargóleányok valóságos erkölcsi szörnyek, melyek lelkéből a szemérem szikrája végkép kialudt. Kihívó, tolkodó, durva lényök eleinte undort, de csakhamar szánalmat ébreszt bennünk.

Ha kimondjuk azon tételt, hogy csavargó gyermek veszélyes a társadalomra nézve, ez állapotot nem kell a bűnösséggel összetéveszteni. A bolygó gyermek könnyen lesz bűntettessé, de ha még nem az, más beszámítás alá esik.

A csavargó egyébként hitvány lény, mely mindig másnak vagyonára les, legtunyább a társadalomban, a jónak követésére nincs erkölcsi alapja és nincs erélye. Ily értéktelen lénynak vagy született, vagy neveltetett. A társadalom nagy érdekeit kell a fiatal csavargókkal szemben megvédeni, mert gyakran a legnagyobb büntetteket ezek követik el. És már itt kimondhatjuk a tételt, hogy ezeknél a nevelés, a mentés előzze meg a javítást.

A nyomor magában véve bűnnek nem tekinthető, de azzá lesz az egyén paralitismusa által, melylyel rendszeresen

kiaknázza a társadalom szeretetét, könyörületét, mások vagyona azon préda, melyen becsülete és embersége árán akar osztozni. A csavargó és munkaképes koldus nemcsak emberi méltóságából kivetkőzött, de egyszersmind közveszélyes lény, s mint ilyenel szemben beáll az állam és társadalom kényszerhelyzete. Egészséges erkölcsi alapokon nyugvó társadalomban minden munkaképes egyénnek a megélhetés eszközeül a becsületes munkát kérlelhetlenül kell választania. A társadalom önmaga iránt teljesíti kötelezettségét, ha végzetes útjain megállítja és kényszeríti őt arra, hogy mint a társadalom jobbjai, ő is saját fáradozása árán keresse meg mindennapi kenyerét.

Ebredj társadalom, az óra ütött, a sasok ezrei fenyegetik gyermekeid jólétét.

Légy éber, szigorú és kegyes. Mi megmutatjuk a védelem útait, kövess bennünket. A szerencsétlent segítsük, de az önkéntes munkakerülőt ragadjuk meg szigorú kézzel. Fenséges példát nyújt az egész világnak Németország érett korú koldusok és csavargók foglalkoztatására nézve. Nézzük a dologházat, mely a szükségnek megfelelő időn keresztül hasznos munkákra szoktatja lakóit, kik lehetőleg saját munkájokkal tartják fenn az intézetet, mely őket befogadta. Aztán következnek a már 2000-nél többre menő ideiglenes menhelyet nyújtó állomások (Naturalverpflegsstationen), hol ily egyének ejjeli szállást, vacsorát és reggelit kapnak, de ezért három órán át fát kell vágniok és követ törniök. E munka értéke évi 65,000 márkát képvisel 1.600,000 márka kiadás-szal szemben; de a német áldoz, segít, javít. Olaszország Bosco, katolikus szerzetesnek köszöni a nevelő-intézet (oratoire) meghonosítását, Németország egy lelkes katolikus papnak az ideiglenes menhely intézményét.

A jeles Rivière feljajdul hazája rendszerén, melynek alapján a csavargók és koldusok rengeteg tömege ismételten rövid időre fogházba jut, hol megmelegszik, jól lakik, aztán, ha kipihente magát, rövid idő múlva kieserztik s ő neveti az esztelen rendszert, mely oly bőkezűen gondoskodik megélhetéséről. (Minden évben elzárnak tizenötezer csavargót és tizenötezer koldust, kiket a nyugalom és a letartóztatás pár hete után ismét szabadon bocsátnak. Rivière.)

E hitvány tömeg a nehéz munka és szigorú fegyelem

intézetében az elengedhetlen dologházban elhelyezendő. Ellenben a kiskorú csavargók és koldusok speciális nevelő-intézetben nevelendők. E kettős intézménnyel nagy részt orvosolhatni a bajt.

Valamint másutt is tapasztalták, nálunk is fennáll korunk azon egyik leverő vonása, hogy negyed század óta a gyermekek korán érnek. A művelt osztályoknál oka ennek a ferde nevelés, szabadosság, a fegyelem lazulása, az élet, az irodalom némely ágainak veszélyes irányú befolyása. A korán érés physiologiai és erkölcsi törpékkel szaporítja a társadalmat. Ha ezen korcsokból jut az egészséges, vallásos és erkölcsös családnak, ennek boldogságát megsemmisítik. Az időelőtt megvénült egyént, mint veszélyes tolakodót ki kell utasítani a házból. A kedvező vagyoni viszonyok közt élő ez osztályú lények a társadalom gyöngeségei és szegyenei. E törpék nem bírnak képességgel nagyot áldozni, szívök sivár, physikai erejük elhagyta őket. Ha nagy napok következnek be, más nemzetek hős fiaival szembe nem állíthatjuk őket, mert gyávák és tehetetlenek. Nagyobb veszélyt jelentenek ezek az alsó munkásosztályok körében, mert feltétlenül a pauperismus gyarapítói.

A városi népesség helytelen szaporodása a falusi népesség rovására nagy oka a csavargásnak és koldulásnak. Mint-hogy a város sok mindennemű munkát állandóan képes nyújtani, a könnyebb természetű munka itt jó díjazásban részesül, mi által könnyen megszerezhető az élvezeteknek és szórakozásoknak eszköze, e központ felé vándorol a vidék népessége. Ámde e piac is határolt. Csakhamar beáll a túlnépesedés csapása, a nagy szaporodás miatt nehéz a megélhetés, gyakran lehetetlenné lesz a gyermekek eltartása és nevelése — s így eljutottunk a csavargás és koldulás birodalmának határához.

És ez ipari góczpontokon nyüzsgölődő munkás-tömegekben hiányzik a vallásos és erkölcsös nevelés s a jellem tisztaságának egyik legfontosabb biztosítója, a munkaadó és a munkás közti családi viszony összes előnyeivel. A czéhrendszernek nagy érdeme volt az, hogy közel hozta a tanoncot a mesterhez, amaz családtag volt, kit a család megóvott minden veszedelem ellen. Most meglazulván köztök a viszony, ez egyik lényeges oka az ifjúság erkölcsi bomlásának.

Korunkban a cynikus bűn nem várja az évek számát, hitvány, élősdí tizennégy-tizenöt éves fiúkkal találkozunk, kik fiatal leányok prostitutiójából élnek. A tizenöt éves leány embertelen módon megöli saját természetes gyermekét. Gyakoriak az esetek, hogy előkelő szülők tizenhat éven aluli gyermekei tolvajokká lesznek, meglopják szüleiket, testvéreiket, iskolatársaikat, csak hogy titkos érzéki élvágyukat ez áron kielégíthessék. A bűn hatalmas pusztít az ifjúság sorában, azért kell lelkesen foglalkoznunk ifjúságunk sorsával. Szülők, tanfelügyelők, lelkészek és tanítók, ajánljuk figyelmetekbe e sorokat, találjon termékeny talajra az intő szó! Keresztes hadjáratot kell vívnunk az erény ellenségeivel, kiket rendszeres fáradozással bizton ki fogunk pusztítani.

Boldogok azon gyermekek, kik távol a városoktól és az ipari telepektől nevelkednek, ezek teste ép és szívek tiszta.

A csavargás és koldulás további okai a következők:

Vagy a szülők elkergetik, elhagyják gyermeköket s így kerül az utcára, vagy pedig a szülők visszatartják a gyermeket, de nem bírnak vele, visszaesik és megfontolt elhatározás után újra barangolni megy. Elhelyezzük a fiút becsületes iparos családnál, hol jól bánnak vele, jó példát lát, de csak hamar eltűnik. Majd ismét mezőgazdasággal foglalkozó családnál helyezük el, itt irigylendő a sorsa, a család úgy ápolja, mint hozzátartozóját, de a nyugtalanság ördöge, melyet már születés vagy nevelés oltott belé, nem hagyja békén, ismét eltűnik, nem törődve gyakran nélkülözéssel, megvetéssel és üldözéssel.

Ez a lény az összes gonosztevők közt a legveszedelmesebb. Hajlamánál és a szükségnél fogva a közönséges lopástól a gyilkossáig összes bűncselekményekre kész, a bandák élén megy, megvetve minden veszélyt. Tudja jól, hogy életének delét a fegyház falai közt kell majd eltöltenie, tudja jól, hogy évtizedeken át nélkülözni fogja a szabadság bájait, de ő csak barangol, lop és öl.

A csavargásnak leggyakoribb oka az első nevelés bűnös volta, erre pedig külön gondot fordítson nemcsak a moralista, hanem a közigazgatás embere is. A csavargó és koldus apa gyermekei természetszerűleg csavargókká és koldusokká lesznek, ha szüleik gondjára bíztnak. E gyermekeket e tüzhelytől el kell távolítani és a mentés intézetében nevelni. Hogy honnét

kerülnek elő az elhagyatott s munkakerülő gyermekek, meggyőző példát tár előnkbe Franciaország Seine département-jában levő intézetekbe 1891-ben felvett 584 gyermek.

Ezek közül :

a) szegény, de tisztességes szülőktől	275
b) érdemetlen szülőktől	80
c) eltűnt szülőktől	42
d) tisztességes szülőktől	158
e) elhalt szülőktől	29
Összesen	584

gyermek. Ezeknek két harmad része a fiúkra és egy harmad-rész a leányokra esik.

És most figyelmeztetni kívánom olvasóimat az iszákosság veszélyes befolyására, mint a csavargás és koldulás egyik legdúsabb forrására. Az iszákos szülő gyermeke szellemi, erkölcsi és physiológiai bajokat örököl szülőitől. Kimutatja dr. Howe, hogy az általa megfigyelt 300 hülye közül, 145-nek egy vagy mindkét szülője iszákos volt. Ugyanazt tapasztalták dr. A. Mitchel, dr. Richardson s más előkelő amerikai és brit szaktekintélyek. Dr. Fletcher Beach tapasztalata, szerint 430 eset analyse azt mutatta ki, hogy a hülye gyermekek 31·6 százaléka mértékletlen szülőktől származott. A tapasztalathból tudjuk, hogy addig született gyermekek, míg mindkét szülő mértékletes volt, szellemileg és testileg egészségesek voltak, ellenben az egy vagy mindkét szülő mértékletlen életmódja után született gyermekek egészen elütöttek testvéreiktől, mert betegesek és szellemileg gyengébbek voltak.

Az alkohol mértékletlen fogyasztása szomorú örökséget, az iszákossági hajlamot ülteti át az utódokba. Ez borzasztó veszély, mert innét van korunkban a nőiszákosok nagy szaporodása s egyszersmind az erkölcstelenség hódítása. E tragikus törvényt fölismerte már Plátó, Plutarchus, (ebrii gignunt ebrias) és Aristoteles. Az iszákos anya tejében az alkohol mérég folyik gyermekébe, tehát az élet ez egészséges, tiszta tápláléka már forrásában meg van mérgezve, így megszülemlik a bűnös hajlam a gyermekben, mely hajlam vele nő és erősödik annak növekvő szellemi, erkölcsi és testi gyöngeségével és hervadásával. Az iszákos anya megtesz mindent az ivás kedvéért, koldul, kölcsönöz, lop, csal, túl ad mindenben,

a mi kezébe kerül, elküldi gyermekét koldulni, eladja zsenge leánya testét, ha vad szenvedélye kitör, mint tigris kölykével, úgy bánik ő gyermekével, elkergeti házából, csakhogy biztosabban kielégíthesse aljas vágyát. A modern polgárosodás kertjében tanyázó e dudvák terjesztik tehát a csavargást és koldulást. És az anya átörökítési befolyása természetzerűleg nagyobb, mint az apáé, mert a még meg nem született gyermekre állandó káros behatást szül erkölcstelen szenvedélye.

Mondjuk ki tehát tisztán a tételt, hogy az iszákos szülők gyermekei erkölcsileg is gyöngék, hiányzik bennök az abnormis ingernek ellenállási képessége, mi az átörökítés pathologiái processusának gyászos eredménye. A csavargó gyermekének vére, a példa, melyet lát, az első benyomás emléke előkészíti őt a bűnös életmódra. Ugyanazon kétségtelen törvény áll az iszákos gyermekénél is, kinek az erkölcsi érzék eltompulása alapjellemvonása lévén, a munkakerülés hajlama immanens tulajdonsága. Az iszákos szülők tehát átültetvén gyermekeikbe a bűnös életmód iránti hajlamot, írtd ki, társadalom, a bűnnek ezt a dús forrását. A csavargó gyermekek pedig csakhamar megtanulják és megszokják az iszákoskodást, mert hiszen menhelyök a koresma, egyedüli életcéljök az erkölcstelen élvhajhászat. Az emberi társadalom e koreszülötteinek száma pedig szigorított büntetések daczára mindenütt emelkedőben van — védekezzünk !

A gyermekek rengeteg száma sorakozik a súlyos büntetések közé. Az egyik bele dőfte a kést pajtása vagy gazdája hasába, a másik őszszel, mikor tele voltak a csürök gabonával, felgyújtotta az egész falut, a harmadik köveket rakott a vasúti sínek alá. Van ismét olyan, ki nagylelkű, családja jövőjéért minden áldozatra kész apját meglopta. Az apa százados kincset, családi ereklyét rejtegetett, mondva fiának: «fiam, halálom után te fogod e kincset örizni, aztán tovább fogod adni, hogy nemzedékről-nemzedékre buzdítsa családunk fiait nagy tettekre». A fiú még az nap ellopta a talismánt, eladta potom áron s a kapott összeget eldözsölte. El vannak-e e gyermekek veszve örökre? Távolról sem. De hát mit tegyünk a bűnös gyermekekkel, adjuk át őket a büntető bírónak, helyezük őket vizsgálati fogságba? Oh nem! A vizsgálati fogság közel hozza az aránylag még kevésbé romlott gyermekeket tapasztalt társak körébe, a kik az először elzárt fiúban.

vagy leánykában megölik a szégyenérzetet, a megbánás ösztönét és a jó útra térés elhatározását. Adnak neki veszélyes tanácsot az ezentúl követendő eljárásra nézve s így teljesen megromolva jutnak ismét kortársaik közé. A gyermekek börtöne a társadalom gyávaságának jelképe, szükséges valahára elmosni e szennyet. De vizsgáljuk a többi elvitázhatlan alapigazságokat.

Igaz ugyan, hogy a gyermek tudja mit csinál, tudja azt jól, hiszen szülei, tanítója s a mindennapi tapasztalat megtanította arra, hogy ha lop, gyujtogat, sebesít, megbüntetik érte, s hogy meg ne büntessék, hazudik, ámde a gyermekek gonosz cselekménye következményeivel nem számol, mert gyakran azt sem tudja, mik lesznek gonosz cselekménye közvetlen következményei. Jól tudja, hogy rosszul cselekszik, de gyakran nem tudja, mi az, a mit cselekszik. Bűnös cselekményének tudata tiszta, rosszat cselekszik, mert úgy akarja, a szándék teljes szabadságában cselekszik, hanem legtöbb esetben, a motivum közt, mely készíti a bűnös cselekményre és a cselekmény hatása közt nagy az aránytalanság. Mi, gyakorlati büntetőjogászok, kik ily gyermekekkel sűrűn és személyesen érintkezünk, tudjuk, hogy a gonosztevők azon kérdésre, miért követték el a büntettet, azt felelik: «én tudtam, hogy rosszul fogok cselekedni, de megfontoltam a dolgot, társaimat is rábeszéltem és teljesen szabadon cselekedtem». E gyermeknek megsúgta a lelkiismerete, fiú, hitvány tolvaj vagy, ne bánts el ezt; de a fiú lopott, nem azért, mintha lelkiismeretének mértéke hiányzott volna, de mert vad ösztöne ingerelte és nem számolt cselekménye rettenetes következményeivel. Anyja szégyenében megőrült, megölte családjá nyugalmát. Hjah! de mikor hamisította a váltót azon hitben, hogy apja saját érdekében kifizeti azt és nem engedi őt át a börtönnek, mikor tizenhét éves nővére szemét kiütötte, nem állott előtte a borzalmas csapás sötét képe. Tehát közte és a nagykorú közt az a lényeges különbség, hogy aljasságát nem támogatta az élet tapasztalata (son pervesité n'étaít point doublé de l'expérience de la vie). Cselekedett, mert akarta, tudta, mit cselekszik, hanem a düh, a bánat, a szenvedély és a kíváncsiság unszolták a cselekményre.

A gyermekek erkölcsi felelőssége elengedhetlen, s a romlott gyermekek ellen meg kell védeni a társadalmat akkép,

hogy gonosz életmódjokat megzabolázzuk, megakadályozzuk őt abban, hogy tisztátlan lelkiismerettel növekedjék, és mint felnőtt annál veszedelmesebbé váljék embertársaira és az államra nézve. Első sorban az egyház, család, iskola és az élet maga tegyék meg a magokét, fejezzék be a szellem erkölcsi és physikai fejlődés processusát, s ha ez tényleg befejeztetett, szabad az ifjakat büntetőjogi szigor alá vonni (responsabilité pénale). Tehát mikor adjuk át a kiskorút a büntető bírónak, mely évben állapíttassék meg a büntetőjogi felelősség? Mikor a gyermek kilépve az iskolából, életpályát választ, dolgozik mint gyári munkás, napszámos vagy szolga, mondhatjuk róla, hogy bír elég élettapasztalattal, megérett-e már annyira, hogy mint büntetett, büntetésre érettnak volna tekinthető? Nem, egyetemes érdek azt parancsolja, hogy a büntetőjogi nagykorúság (la majorité pénale) a betöltött tizen-nyolczadik évben állapíttassék meg, mert azt el kell fogadni, hogy tizennyolcz éves korban a szellemi és erkölcsi érettség befejezett. A tizennyolczadik évben a nemi képesség befejezett, ekkor nem jellemzi még ugyan az ifjút a férfi higgadsága, ez az enthusiasmus hatalmának kora, mikor az ifjú politikai okokból könnyen ont vért, ánde ez nem akadályozza a teljes büntetőjogi felelősség megállapítását. Ez alapon a büntetőjogi nagykorúság a tizennyolczadik évben több európai államban tényleg megállapított.

II.

A CSAVARGÁS ÉS KOLDULÁS MEGELŐZÉSE.

A csavargás egyik leglényegesebb oka az első nevelés visszásságában keresendő. Azon gyermeknek, a ki zsenge korában erkölcstelenek, iszákosok és gonosztevők légkörében élt, kinek elemi oktatásával, erkölcsvallásos vezetésével, sőt valamely mesterségre való előkészítésével nem gondoltak, a ki a mai ragyogó polgárosodás közepett barbár életviszonyok áldozata, nem kell-e csavargóvá, vagy büntetetté válnia? Bármely más fönnebb jelzett oknál fogva elhagyatott állapotban van — az ez osztályú gyermek, segítségére kell jönnünk. A segít-

ség abban áll, hogy nem engedjük meg erkölcsi elsatnyulását, hanem hasznos polgárt nevelünk belőle.

Íme eljutottunk a forduló ponthoz, a megmentés és nevelés rendszerének szellemével kell ezentúl foglalkoznunk, vizsgálva a javítóház és nevelő intézet szervezetét, föladatát s kimutatva a sikert, melyet a tapasztalat szerint mások biztosítottak, s melyet mi is várhatunk tőlök, de siessünk megalkotásukkal.

A végből, hogy e két speciális intézet föladata, hatásköre, rendszere s egész típusáról tiszta képet nyerhessünk, egymással szembe fogom őket állítani. A javítóház, bár fejletlen, de tényleg ismert és működő intézet a szárazföldön, ellenben a nevelőintézet még csak megalkotásra vár. Vizsgáljuk ez intézményeket egyenként.

I. A javítóház.

Korra és tapasztalatra nézve ifjak jutnak ide. Ezeknél ne keressük a tanulékonyág szellemét, a bizalmat és a tudni vágyat. Tudatlanok, mert nem tanítottak, vagy nem akartak tanulni. Tunyaság, mértékletlenség, kicsapongás, ipari bajok és főleg a dolgok relatív értékét megbecsülni képes szellemi tehetség hiánya — ezek teremtik a bűnt; ellenben szellemesség, szellemi munkásság, kézi ügyesség, tudás és magas becsülgények nem szülnék bűnöket. Ez ifjak, kik a javítóházba jutnak, keveset tanultak, kerülték az elemi tudást, nélkülözik a kézi ügyességet és az erkölcsi érzéket. Az önellenőrzés, igazságszeretet és becsület, a napszámosnál is szükséges kellékek — hiányoznak nálók. Szellemi képességek elhanyagolt — de azért nem terméketlen. Nevelésök el volt hanyagolva, vagy ha némi gondosabb nevelésben részesültek is, az bizonyos okoknál fogva, nem volt reájok elég hatással. Alkoholismushban vagy más bajban szenvedő szülők degenerált, bűnre hajlandó magzatokat szülnék. Aztán jön a bűn legdúsabb forrása — a rossz társaság. És a gyermekek nagy többsége nem hagyja el önkéntesen e posványt.

A körülmények kívánalma készíthet keveseket, hogy elhagyják a veszélyes környezetet és keressenek magasabb erkölcsi életkört, de a nagyobb részt kényszeríteni kell a bűnt terjesztő tűzhelyek elhagyására, hogy képesek legyenek befogadni

az erkölcsnemesítés módszerét. (18-th. *Yearbook, New-York St. reformatory at Elmira*. 1893-ból. 154. l.). Nem annyira a gonosz akarat, hanem inkább a munkakerülés oka a bűnösségnek, mert ott a vágy és inger, melyeket tisztességes úton ily egyén nem képes kielégíteni. E forrásból kapjuk a tiztizenkét éves szokásos tolvajokat, kik azért lopnak, mert ez úton kényelmesebben élhetnek meg, mintha tanonczkodniok kellene.

A javítóház végtelen szolgálatot tehet a társadalomnak, ha megfelelően van szervezve. Mégis vannak egyének, kik kora ifjúságukban már helytelenül viselkednek, ezek serdült korukban bűnösökké lesznek; míg gyermekek voltak, nem gondoltak szüleik parancsával, mint ifjak folytatták bűnös életmódjokat, mely állandó marad a férfikorban is. Ezek nem kormányozhatók gyermekkorukban, agyafurtak ifjúságukban, javíthatlanok a javítóintézetben, érett korukban meggyöngyülve a bűn és megnémetelvezve a betegség által, szokásos gonosztevökké lesznek, kik a jók vagyonán élösködnek. A javítóház sikerrel gondoza a legnagyobb büntettek elkövetőit is. Ha egynemű büntettek miatt és hasonló korú ifjak jutnak az intézetbe a jellem szerint való osztályozás szükségtelen. A kényszernevelő intézetben nem fordulhat elő a «megrögzöttek osztálya», a javítóházak helytelenül ily osztályozást követtek eddig.

A veszélyes egyéneket nem tanácsos különválasztani, mert bámulatot gerjesztő és utánzandó hősök gyanánt fogják őket a többiek nézni. Ha szétválasztatnak, elmosódik gonosz szellemök és hatalmuk. Ily szervezésnél nem kell erkölcsi fertőzéstől tartani. (16-th. *An. Rep. of the State primary and reform school*. Boston, 1895-ből 16. lap.)

Vizsgáljuk már most, mik ezen szellemileg eltompult, de kivételesen rossz hajlamú gazok jelleme átváltoztatásának célhoz vezető nevelési rendszere?

Míg a kényszernevelőintézetben elegendők az erkölcsi eszközök, itt, hogy a benlakók kötelességeiket teljesítsék — kényszeríteni kell őket javulásra. És ime már e pontnál örökre eltér az egyik intézet életrendszere a másiktól. (Lényegesnek mutatkozik, ha szükség van rá, kényszeríteni a növendékeket engedelmességre, loyaltásra, igazmondásra és becsületre. 18-ik *Year-book of the New-York State reformatory*. 1893-ból 18. lap.).

Tulságos humanismus, mely a disciplina szigorától irtózik, nem egyéb, mint hitvány és a mai Európában gyáván utánczott sentimentalismus, mely, mint tapasztalják, az erkölcsi degenerációt vonja maga után. A humanismus enthusiasmsa mellett, az indifferens és nyakas gonosztevővel szemben hatékony kényszerítés is szükséges, melyet egyenrangú eszköznek tartok a rendszeres munkára szoktatás processusával. Ily rendszer mellett diadalt akkor is fogunk mindenütt aratni, ha tizennyolcz éven felüli gonosztevőkkel szemben is alkalmazni fogjuk.

Alaptörvényünk büntetés helyett javítás. Azon probléma, hogy a javítóházba jutott gonosztevőt, hogy neveljük, hogy változtassuk meg szokásait és jellemét Európában legkevésbé van megoldva. Az eszményhez talán közel fog állani az itt javasolt Amerikában részben már érvényesített rendszer. Minthogy lényegileg gonosztevőkkel van dolgunk, mit kell ezeknél reformálni? Az erkölcsöt. Mivel azonban a szellem épségével és működésével és physikai állapot benső kapcsolatban van, a szellem és test fejlesztése párhuzamosan megoldandó alapfeladat. (A fejlődés legfontosabb rész, melyre a gonosztevőnek szüksége van, az erkölcsi javulás, ha nem erkölcsi tulajdona szellemi egészségével áll benső kapcsolatban, s utóvégre is annyira függ physikai állapota, fejlődése és szokásaitól, miszerint e munkával foglalkozók közt immár általánosan elterjedt tapasztalatnak veendő, hogy a beteg erkölcsi természet legbiztosabban a physikai fejlesztés által vihető előre, vagyis test és lélek közt helyreállítandó a természetes harmónia. Id. m. 1895-ből 15. lap).

Kérdésünk azért elsőrendű, mert a törvényszegő a társadalom productiv életét megzavarja, közvetlenül nagy államköltséget jelent s rosszabbodván, utódai is szaporítani fogják a gonosztevők számát. A kényszernevelőintézetben is csak bizonyos fokig ajánlom a családias színezetű életrendszert, itt is czélszerűbb a közös munkálkodás, tanulás stb, — ámde a javítóházban, hol a különböző ipari és mezőgazdasági munkák nagy terjedelemben végeztetnek, a katonal pontossággal végzett közös munkálkodást lényeges kelléknek tekintem.

És most igen fontos ponthoz jutottunk el. Lényeges nevelési momentumnak tekintem a munkára szoktatásnál azt, hogy a javítandó valamely iparágat állandóan gyakoroljon. Ez

által a rendszeres, folytonos és egyöntetű foglalkozásnál fogva bizonyos hajlam és szokás keletkezik idegrendszerében, mint a theaivónál a vágy thea után, e szerzett szokás önkéntelenül szabadulása után pályaválasztásra határozza el az egyént, és pedig inkább, mint a szellemi persvasio vagy erkölcsi érdek. A ki megszokta a kovácsolást, a kertészkedést, azon foglalkozást megkívánja és a volt veszedelmes tolvajból becsületes kovács és kertész lesz! Ez a mi rendszerünk erkölcsi titka! A javítóház lakói nemcsak iskolalátogatók, hanem munkások, katonák is legyenek és szoros érintkezésben álló családi élet tagjaivá idomíttassanak. A javítóházi rendszer gyakorlatilag azon eszmén nyugszik, hogy ez alaptételeket érdemeik jelentősége végett fogadja el — nem tekintve természetes céljait. A lényegét arra fektetjük, hogy a benlakó megtanulja vágyait és ösztöneit ellenőrizni, leküzdeni.

Első kellék, hogy megszokja a házi rendtartás minden szabályának pontos megtartását. További alap gondolatunk, lehetőség szerint a benlakót a szabad élet viszonyainak átengedni olyképp, hogy a társadalomban is ügyes, szakavatott és becsületes ember módjára megélhessen.

Legbiztosabb eszközünk a törvények és szabályok önkéntes megtartásánál — a katonai szervezet. Ez becses és mindenütt ajánlható nevelési eszköz. Célja azonban nem az, hogy katonákat neveljenek, hanem embereit állandóan szellemi éberséggel ruházza föl, szoktassa föltétlen engedelmességre és megjavítsa fizikai állapotukat. A midőn azelőtt teljesen romlott gonosztevők nagy tömegével naponként ruházati szemléket tartunk, hetenkint parancsnokok vezetése alatt gyakorlatokat, — nem közönséges katonásdiról van itt szó, magasabb erkölcsi momentum a vezérgondolat. E rendszer a testi fejlődés, hajlékonyság és ügyesség párhuzamos fejlődését a szellem és erkölcs haladásával okvetlenül eredményezi, szabályozza a benlakók mindennapi mozgalmát, valamennyit ugyanazon helyzetbe juttatja és biztosít oly disciplinát, melyre minden más módszer képtelen. Az amerikai szakértők nyilatkozata szerint «a benlakót közelebbi érintkezésbe hozza az önkormányzat, társas élet eszméihez, és megtanítja gyakorlati módszerrel a törvény iránti engedelmességre, kötelesség-érzetre». A tisztek gondoskodnak a szabályok szigorú meg-

tartásáról, vezetik a teendőket s a népesség katonai rend mellett intézi munkája napi ratióját.

Az igazi javítóházi rendszerrel okvetlenül elérjük azt, hogy ha az ifjú büntetett megfelelő időt tölt intézetünkben, jó modort, ügyességet szerzett, loyális, férfias jellemével meg fogja nyerni munkaadója bizalmát, elegendő munkadíjhoz juthat, s ha kiszabadulása után legalább fél éven át jó társaságban mozgott, mértékletesen, okosan élt, teljesen javult férfiú s a társadalom hasznos, becsült tagja leend. Annyi erkölcsi erőt 80%-nál fogunk találni, mennyivel a társadalom erényes tagjai bírnak. Fenséges és lélekemelő gondolat, mely mindnyájunkat bátor és kitartó fáradozásra buzdíthat! Az elmirai Reformatory 16—30 éves gonosztevőkkel foglalkozik és boldogító sikerrel dicsekszik. Mit leszünk mi képesek majd elérni, ha a zsenge korúakat bölcsen fogjuk oltalmazni és nevelni.

És most a testi fenyítés fontos kérdésével kívánok foglalkozni.

Ha az erkölcsi eszközök hatálytalanok, — következik az erő határa. Ne feledjük el soha, hogy a társadalom elvetemült lényeivel van dolgunk. A mai napi sajtó s a megmértelyezett közérzés nagyon érzékeny, de ez érzékenykedés megvetendő, mert csak bajt okoz a reformálás nehéz mezején s mindenestre tudatlanság és gyávaságnak jele. Tapasztalatlan philantrópusokra — mondják jeles amerikai szakértők — ne hallgassunk, de bölcs intézeti vezetőkre, kikben mindenestre él annyi emberszeretet, mint más polgártársakban, s a kik hosszú tapasztalatokra hivatkozva, azt állítják, hogy kedvező eredmény biztosítása végett a rendszer és a vezetés szigorú tartalmazzon. (A rendszer szigora és az igazgatás szigora szükséges, ha megfelelő eredményeket akarunk elérni Id. m. 1893-ból 24. l.) Az 1882-ben New-York államban kiküldött szakbizottság (committee of the legislature) nem ajánlotta a testi fenyítés eltörlését. (19-th. Yearbook, Elmira, 1894-ből. 4. lap.)

A nagynevű Flint orvos és Deyo előkelő jogtudós azt véleményezik, hogy a testi fenyítés, megfelelő megszorítások mellett, más büntetési fajok fölött előnnyel bír (Testi fenyítés, megfelelő szabályozás és korlátozások fenlétében, előbbre teendő a többi büntetési fajoknak, melyek okvetlenül fognak

amazt helyettesíteni, ha a testi fenyíték eltöröltetnék. Flint és Deyo). Sokkal békésebbek és engedelmesebbek lesznek ifjaink, a disciplina sokkal teljesebb — ha testi fenyítés alkalmaztatik. A magánelzárás, sovány diéta s különböző előnyöktől való megfosztás sokkal szigorúbb eszközök a testi fenyítésnél. Csupán az az előnyük, hogy a társadalom érzékenységet nem sértik, mert ez nem tudja az illetők erkölcsi és physikai veszedelmeit megbírálni. Ez intézetben a fiatal büntetettek gyermekek módjára vannak disciplinának alávetve. Hanem első sorban s legtöbb esetben eszmék s nem érzelmek fejlesztésére szoktattatnak, s így azon eszmékkel gazdagodnak, melyek a társadalom becsületes és hasznos polgárai körében uralkodók. A kényszernevelőintézet pedig nagy súlyt az érzelmekre fog fektetni.

Más alakok, más elvek!

A testi fenyítést intézetünkben csak hosszú elzárás mechanikai szigorítással, selejtes étkezés és bizonyos előnyök megtagadása pótolhatja. Jöjj ide e magánzárkába, álphilantrópus, nézd meg ez ifjút, hogy fonyad a bűzhödött légkörben, unalma, bosszúvágya, tétlensége előtt meg fogsz ijedni és igazat adsz nekünk, hogy emberibb a testi fenyítés alkalmazása.

A közönséges bünteteskép mért elzárás rendes élelmezéssel sokkal kedvesebb ez egyéneknek az iskolában vagy a műhelyben teljesített munkánál. Ámde mást jelent rájok nézve is a szigorításokkal párosult intézeti elzárás! Az elzárás ideje alatt azonban elvonjuk őket a nevelés eszközeitől, megtanulják és megszokják gyűlölni a javítás rendszerét és a társadalmat, mely oly kegyetlenül bánik velök. A magánelzárás rettenetes hetei gyászos következményeket szülnek. A hitvány unalmat friss munkálkodás helyettesitse — és nem lesz idejük megvetni és gyűlölni azt, a mi jó.

A testi fenyítés — a nevelést nem akasztja meg, mert a büntetett csakhamar hozzáfog a munkához. Szelleme és figyelme el van foglalva, nincs ideje vélt igazságtalanságról elmélkedhetni. A testi fenyítés hatékonyabb, humánosabb, azért részemről ezt ajánlom alkalmazandónak.

A testi fenyítésnek azonban olyannak kell lennie, hogy senki testén maradandó nyomot ne hagyjon, hogy sürgőtlenül szigorú és brutális ne legyen. Gyógykezelés alatt

levő egyén testileg nem fenyegethető. Az orvos a diagnosis előadásánál csalódhatik, szabály marad tehát, hogyha elfogadható kétely áll fenn a javítandó egészségi állapotára nézve — testi fenyegetés ne alkalmaztassék. Ime előttünk az alapfogadatok, melyek a javítóház teljes sikert biztosító rendszerének elengedhetlen föltételeit foglalják magokban.

Állítsuk szembe e nagy jelentőségű intézménnyel, mely az előadott szervezettel saját földadatait meg is fogja híven oldani — a kényszernevelő intézetet, melyet amaz soha nem pótolhat, s mely hivatva lesz Európa jövő nemzedékeit megtartalmazni a további elposványosodástól s az ocsmány büntettek félelmetes következményeitől.

II. A nevelőintézet.

Ez a megelőzés elsőrendű munkáját van hivatva teljesíteni. A gyermekek azon kategóriáját fogadja be, kik nem érettek a javítóházi nevelésre. Az iskolakerülő, henyélő, rakoncátlan s oly gyermekek neveltetnek itt, kiknek valamely oknál fogva intézeti disciplínára van szükségök. Legalacsonyabb kor a hatodik legmagasabb a 16-ik év, mikor már bátran szolgálatba léphet.

Ez intézet növendékei első sorban az iskolai osztályok szerint elválasztandók. Kezdők, középsők és érettebbek kategóriái szervezendők. Lényeges súlyt kell fektetni a physikai fejlődésre, termetre és korra. Ez osztályozás helyesebb az iskolai osztályozásnál, mert a tapasztalat mutatja, hogy nagy termetű és physikailag előhaladt fejlődésű fiúknak, kisebb fiúkkal való egyesítése, mindkettő erkölcsére nézve ártalmas. Ez okból az alvó-helyiségek föltétlenül elkülöníttessenek, de az ebédlöket nem szükséges elkülöníteni. A leányoknál is azon elv követendő, különösen ha népes az intézet.

Hogy az ipari disciplina kedvező erkölcsi befolyást gyakorolhasson — ez intézetekben tanácsos koronként a foglalkozást változtatni, de valamely szakban való kiképeztetés mégis főelv marad. Böles ellenőrzés és osztályozás mellett a gyermekek napi átlaga ezerre is mehet egy mintaintézetben s a gyermekek egészségesek maradnak. A tanrendszert illetőleg szigorúan végrehajtandó a népoktatási törvény.

A nevelésnek szigorúan gyakorlatinak kell lennie.

Közönséges képességi gyermeknél elég ha tud írni és olvasni, tiszta fogalma van számtanról, bir általános geographiai ismeretekkel, elemi gyakorlottsága van a nyelvtanban és történelemben. Ez áll a 6—12 éves gyermekeknél. Azontúl polgári iskolai vagy gymnasiumi ismeretekkel gazdagíthatók. Itt elsőrendű jelentőségűek a tények és nem az elvek, különösen akkor, ha a gyermek csupán 2—3 évig marad az intézetben.

A megfelelő korú gyermekek naponként pár órán át az intézet gondozására szükséges munkát végezzék (kenyérsütés, tisztogatás, kertész munka, ruhakészítés és javítás, matrác, cipőkészítés stb). Korképesség és a szükséglet szerinti munkákat kell végezniök. Lényeg marad a rendszeres és folytonos munka. Munka és iskolakerülő gyermekek jutván ide, első sorban meg kell nekik mutatni, hogy komoly baj a tunyaság, aztán olykép foglalkoztatandók, hogy a kijelölt munkát helyesen és örömmel végezzék. A mindennapi gyakorlottság hatékonysága érdekében, mindenekelőtt bizalmukat kell megnyerni.

Meggyőződésem az, hogy az elhanyagolás és átörökítés következtében származott «gonosz gyermekek»-nél nem hiányoznak a jobb emberi tulajdonságok. Bölcs és szeretetteljes türelem kell ide. Ámde minden egyes esetnek speciális jelenségei vannak, a vezető tehát legjobb belátása szerint járjon el, mert az egyetemes formulák megcsalják a nevelőt. (Minden esetnél sajátos egyéni jelenségek fordulnak elő, ezért az eljáró belátása szerint kell azt kezelni és nem valamely egyetemes formula értelmében, mondja E. Wright. 43-th. *Annual Report. New-York juvenile Asylum.* 49. l.) Ügyünk titkait nem ismerő elmélkedők nem fektetnek nagy súlyt az intézeti nevelésre, mondván, hogy a költséges intézetek fölöslegesek, mert leggonoszabb városi gyermekeket is falusi családoznál teljesen meg lehet javítani. Hitvány tan, mely nem egyéb, mint a törvényes felelősség embertelen kijátszása. Én azt mondom, hogy mindkettő becses, de az egyik kiegészíti a másikat. Az intézeti nevelés a kezdet, s ha itt több éven át előkészítettett a gyermek a jobb útra tér, csak aztán helyezhető ki magán családoznál. De aztán ki is helyezendő! A veszélyes városi csavargóval mozdulni sem tud a tapasztalatlan földműves, ha magára hagyatják. Nem ajánlom az intézeti nevelés hosszúra nyújtását, mert két, három év alatt annyira megváltozott jelleme, hogy bátran

vagy haza küldhető, vagy pedig földművelési vidéken biztos családnál elhelyezhető. Jövőjére döntő befolyást fog gyakorolni azon külső befolyás, mely alatt a társadalomban állani fog.

Kevés legyen az egész ünnep, de elég félünnep és játszó óra. A kedélyt melegen kell ápolni. Ez okból szervezendő a zenészeti képességgel bírókból játszó banda, melynek a nyilvános helyeken való játszás is megengedhető. Az angolok és az amerikaiak ez elvet veszély nélkül gyakorolják. A kedély nevelését illetőleg, igyekezni kell a gyermekeket boldogokká tenni, a mi azzal érhető el, ha személyi kényelmökről és észszerű szórakozásokról gondoskodunk. E téren kitüntek az amerikaiak, kik valóságos paradicsommá varázsolják lakályos intézeteiket. Alapítani kell modern intézeteket, melyeket az építészeti szépség jellemezzen, czélszerű berendezés, világos és egészséges helyiségek, lakályossá teszik, aztán virágos ligetek övedzék. A virágokat beültetik és ápolják a gyermekek — felnöveli és ékesekké teszi Isten szeretete.

Terjedelmes játéktérületek üdvözöljék az új jövevényt, és boldog játszó gyermekek hangja figyelmeztesse, hogy nem börtönbe, hanem családi tűzhelyhez jutott. Szokja meg a jövő életpályájának megfelelő kényelmet, hogy ha szabadul, becsületes munkával ilyen tartson fön továbbra is. Módos falusi parasztcsalád életmódja itt is meghonosítandó. Proletárokat, nyomorgókat itt nevelni ellenkeznek rendszerünk szellemével. A gyakorlati philosophus moralisáló eszközökül tekinti: a kenyeret, húst és hüvelyeseket.

Az igaz jellem, egyszerű, nyílt és egészséges lelki, szívbéli és testi élet folyománya, s követve a természetet és az életet, kifejlődik a munkálkodás, az igazság és becsület iránti lojalitás és engedelmisség Isten parancsának. A kezdetleges ipari munkától a művészetig kell előre menni. Munka közben tanul az ifjú gondolkozni. Rendszerünk megköveteli, hogy a növendék saját lábán járjon, innét az önbizalom istápolása. Hadd lássa, hogy minden hiba gondatlanságának kifolyása. Itt is hangsúlyozom a katonai gyakorlatok szükségét. Miután az intézetnek nyomdával kell birnia — létesíthető az intézeti közlöny, melyre rendkívüli súlyt fektetnek. Ennek rendeltetése nevelőleg hatni, hirdetni azt, mi történik a külvilágban, s a külvilággal közölni, mi történik az intézetben. Előkelő ujságtárgyak és oly választékos anyag földolgozása, mely emeli

az emberi szívet, bölcsesség szava, szellemesség és buzditás az ily közlöny eszménye. E közlöny magasabb és tisztább intézeti légkörbe vezeti olvasóját. E közlönynek fönséges a rendeltetése, eljut a családi tűzhelybe, hol világosságot áraszt arról, mi történik azzal, ki iránt a család érdeklődik. A nagy társadalom szívéhez szólva, annak nemesebb húrjai ügyünkért fognak dobogni, mert megtudja mi az, a miért buzdul és áldoz?

Ily szellemben vezetett intézetek áldást fognak hozni a társadalomra. Mutatja az amerikai rokonintézetek példája, melyekből az elbocsátott gyermekek 70—80%-ka az életben teljes javulást tanusított. Az angol Feltham industrial school 1889—1891-ig 634 növendéket végkép elbocsátván, ezek közül 611-ről lévén biztos adatok, 543-ról tudva van, hogy jó magaviseletet tanusítottak.

A mentő nevelő intézet szervezése a jövő szent zászlaja, bontsák ki az erkölcsmegettisztítás e zászlaját!

Mielőtt az elhagyatott gyermek nevelési rendszeréről alaposan ítélni lehetne, első feladat: jelleme, képessége, hajlamai alapos megismerése. E végből szervezendők önálló állomások, vagy lehetnek azok a nevelő intézet elválasztott alkatrészei. Itt a gyermek legfőlegb egy hónapig maradhat, mely időben minden veszélyes érintkezéstől távol tartandó és erkölcsi befolyásnak vetendő alá. Az amerikaiak az ide került gyermeket külön szobában egyedül tartják, a hol anyai gyöngédséggel bánnak vele, első sorban meghódítva bizalmát. Az eredmény aztán vagy szabadon bocsátás, vagy nevelőintézetben való elhelyezés. A legtöbb nemzetnél az ily gyermekek, ha a rendőrség figyelmét magokra vonták, bekisértetnek a rendőrségi fogházba, hol iszákosak, prostituáltak és gonosztevők társaságában minden erkölcsi veszedelemnek néznek elébe. Így letartóztatják őket harminczszor is, míg végre tizenhat éves korukban börtönbe kerülnek. Ez valóban a mily szégyenletes, ép oly közveszélyes eljárás. Azon pár nap, melyet ily gyermek a fogházban tölt, kedves neki, mert télen meleg szobába jutott, hol elláttuk étellemmel és ágygyal, melyet oly régóta nélkülözött. E letartóztatás ideje elég hosszú, különösen ha figyelembe vesszük annak ismétlődését, — erkölcsi végromlásának előmozdítására. Nem úgy járnak el az angolok, kiknek Londonban minden rendőri állomáson czelláik vannak,

melyekben addig tartatnak e gyermekek, míg javítóháza vagy nevelőintézetbe elhelyezhetők. Czélszerűbb ennél a «megfigyelő ház», melyben valóságos, meleg, részvételtjes családi gondozásnak örvendenek. Magyarországon kettős gonddal kell az embermentő munkát végezni, tehát nagy súly fektendő az itt tárgyalt intézmény meghonosítására.

Első feladat lesz a testnek a szennytől való megtisztítása, aztán következik a lélek megtisztításának áldásos munkája. Az intézet vezetője tudja meg először az elhagyatottság okait. Ha önkéntesen hagyták el szüleiket, a kik méltók arra, hogy gyermeköket ápolják, menjenek vissza a családi tűzhelyhez, mert hiszen ez a gondozás természetes helye. De ha barbár, lelketlen szülők támadásai elől menekültek, azoknak nem adhatók többé vissza. Nem lesz nehéz az elválás.

Megmaradván tehát intézetünkben, ez szerény, de ép ruhával látja el őket, felveszik a szeretet és a becsület palástját. Csakhamar megcsendül szívök egyik legnemesebb húrja, a hála érzete. Ezután az intézet védelme alatt eljutnak oda, hova útjuk vezet, ha bűnös cselekményt követtek el, bírások elé állnak, vagy pedig megnyílik előttök az idegen család, vagy a nevelő-intézet házának ajtaja.

A megfigyelő ház az erkölcsstelenség sötét birodalmából átvezető hid — a munkakereset és becsület birodalmába.

Mily fenséges azon szív, melynek parancsára felöltöztetik és átkísérik az erény templomába az elhagyatott gyermeket! A megfigyelő intézetben gyermekeink csak ideiglenes ellátásban részesülhetvén, mert ha hosszabb ideig itt tartatnának, másoktól megvonatnék a megmentés fontos eszköze: a szerves és állandó neveléshez kell folyamodni. A megfigyelő ház intézményét ismerik Poroszországban is, már a halhatatlan Dom Bosco ajánlotta s a mai amerikai s európai szakértők nagy súlyt fektetnek rá.

A nappali ipariskolának is fontos szerepe van. Ez intézet feladata a nyomorban élő szülők gyermekeinek a büntől az által való megmentése, hogy étkezés és ruházat nyújtásával oda vonzzák a gyermekeket. A gyermekek esténként szülőikhez visszatérnek. Ha a leányok egy-két évet itt töltöttek, mint kész házvezetőnők, varrónők, szakácsnők stb. szolgálatba léphetnek. Tanulással és munkával eltöltvén idejüket, alkalmas és megbízható munkásokká lesznek és szegény családjuk álla-

potán is segíthetnek. Az addig rongyokban járt, munkakerülő gyermeket, szorgalmas, tisztaságot és rendet szerető családtag váltja fel. Ez intézetek mai nagy városainkban már elengedhetlenek. Árnyoldaluk csak az, hogy naponként visszaküldik a szegény gyermekeket a posványba, mely eddig csak rontott rajtok.

A családi nevelés, csavargó, koldus s kevésbé romlott gyermekek nevelésének könnyen elérhető s rendkívül becses talaja, mert a család nemesíti a szívet, a gyakorlati élet megismerését elősegíti és gyakran biztosítja a gyermek jövőjét. A család körében azonban e gyermekekkel nem cselédeként, de úgy kell bánni, mint valóságos családtagokkal. Az összes fizikai és erkölcsi feltételeknek meg kell felelni. Egészséges, elegendő étel, külön ágy, tiszta szoba, kellő fehérnemű és felső ruha adandó! A gyermek korának és erejének megfelelő munkát végezzen. Részesítendő elemi oktatásban, erkölcsére szigorúan örködjének, nevelendő és bizonyos életpályára előkészítendő.

De milyen anyagi feltételekkel jusson a gyermek a családba? Mindenesetre a nevelő családnak elegendő díj fizetendő, mert ha ez nem történik, a legbecsesebb nevelőeszköz semmivé lesz, megmételtyeztetik, a mennyiben nem kívánhatjuk azt, hogy erkölcsös és takarékos család a társadalomtól eltaszított, idegen gyermeket saját gyermeke gyanánt ápolja és ingyen eltartsa. A gyermekért tizenhat éves koráig kell tartási díjat fizetni. Ez úton elérjük azt, hogy a gyermek erejét nem fogják nyereségvágyból kiaknázni, hanem első sorban nevelni. Havi hat—tíz forintért szívesen befogadják falusi családok e gyermekeket, kiknek intézeti nevelése kétszer oly magas összegbe kerül. E rendszabály lelkes alkalmazása a nemzet dicsőségére válik és előmozdítja boldogságát, mert megszünteti a büntetettek rengeteg számát.

Másképen áll a dolog a prostitutio által megfertőzött tizenhat évet be nem töltött leányokkal, kik a családoknál való elhelyezésre alkalmatlanok, mert rémitő veszedelmet hoznak magokkal. Azon leány, a ki már tizenkét éves korában a prostitutio áldozatául esett, ha rendezett viszonyok közé ut, a legaljasabb tettekre képes, hogy az öt koronként gyötrő állati ösztönét kielégíthesse. Jól ismerjük e lényeket, kiknek állati cselekedetével e helyütt nem lehet közelebről foglal-

koznom. Ha az intézetnek oly sok bajt okoznak, mire képesek a család körében!

A nevelőintézetben végkép elválasztandók a többi leányoktól, kiket nyomor és kisebb jelentőségű vétségek hoztak oda.

Specialis intézetekben folytonos munka, rendkívüli ellenőrzés és vallásos nevelés alkalmazását ajánlom. Ellen esetben teljes physikai degeneratio és erkölcsi felozlás fognak bekövetkezni.

* * *

Íme, előttünk a védendő gyermekek kategoriái és a nevelési rendszer alapvonásai. Most már csak a következőkre figyelmeztetem olvasóimat.

Első sorban álljunk meg az iszákosság rettenetes pusztításai előtt. Miután ez általánosan elterjedt népbűn a physikai és szellem-erkölcsi korcsokat szüli, minden megengedett fegyverrel élet-halál harcot kell vívni a népjólét ez ellenségével. A csavargás és koldulásnak az alkohollal való visszaélés előmozdítója lévén, ha megszüntetjük az okot, következményét életgyökerén támadtuk meg.

Valóságos hadjáratot vívjanak a szakférfiak és emberbarátok oly irányban, hogy az itt javasolt mentő-intézetek minden nemzetnél mielőbb alapíthatók legyenek. A meggyőző hang varázserejével szónokoljunk a haza egész területén, kérjük a szak- és napisajtó elengedhetlen szövetségét s megalkotjuk azon nagy hatalmat — a közvéleményt, mely előtt nem egyszer meghajoltak már kormányok és parlamentek. Mozgalmunknak az lesz közvetlen sikere, hogy nemesen érző szíveket hódítván meg, ezek fel fogják építeni az erény szent csarnokait.

És most még egy gondolat. A gyermeknevelés örök törvénye marad, hogy mutassuk meg neki az emberi tapasztalat utait, lásson jó és rossz példát maga körül, szóval lehetőleg a szabad levegőben folyó életviszonyok közt mozogjon. Ez az életrendszer idegen növény az intézetekben, melyek a test és lélek épségéről egyaránt szorgosan gondoskodnak, de a mindennapi élettől elvonják növendékeiket. Ez nagy veszélyt jelent különösen a leányokra nézve, kik elhagyván az intéze-

tet, eddig nem látott számos kísértéseknek vannak kitéve s azok áldozataül eshetnek. Helyes lesz tehát hölgybizottságok alapítása, melyek feladata e leányok elhelyezéséről gondoskodni s őket még hosszabb ideig ellenőrizni.

A bűn veszedelmével fenyegetett gyermekek védelmének legbiztosabb praeventiv intézményeivel tehát elszámoltam. Társadalom! A gyermek csavargása, koldulása és prostitúciója mérgezi életnedvedet. A nemes és odaadó szívek teljes melegével fogjanak fiaid és leányaid e méreg kiirtásának már halaszthatlan és dicső munkájához, mely meg fogja tisztítani a szerencsétlen gyermekek lelkét, a munkaszeretet bajnokaivá emeli őket és előmozdítja a személy- és vagyonbátorságot, mely a társadalom jólétének alapfeltétele.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

A FÉRFIAK FORRADALMA.*)

Regény.

Első közlemény.

I.

A PARK-ÚTCZÁBAN.

A Park-útca talán legnagyobb házának legkisebb, gyönyörű szobájában reggeli várt két személyre. Már féltízre járt az idő, de a szobában még csak egy igen feltűnő külsejű, öreg nő volt. Hosszú, tojásdad arcán ezer meg ezer ráncz szelte egymást; hatalmas homlokát mintha a gondolkodás ránczolta volna össze; fehér szemöldökei vastag, erős íveket képeztek; mélyen beesett szemei rendkívül élesek és ragyogók, arczvonásai nagyon határozottak voltak; arcza csinos volt, de még fiatal leánykorában sem lehetett szép; sűrű haja tejfölfehérségű, olyan fehér volt, hogy tulajdonosát öregkorában kárpótolta fiatakorának azon éveieért, mikor vörösbe hajlott; szája telt volt, alsó ajka kidudorodott, a mi gyakran látható azoknál, a kik nagy termekben és sokat beszélnek; újjai idegesen mozogtak, természetét az idő megviselte. Mikor az újságot, melyet olvasott, félretette és a szobán végig a nyitott ablakhoz ment, látni lehetett, mily vézna és törődött a teste, de azért mily szilárdan lépeget és mily biztosan áll.

*) E regény, mely azt a képzelt állapotot rajzolja, a mikor a férfiak mai helyét minden téren a nők foglalják el, megjelenésekor némi föltűnést keltett Angolországban. Talán a magyar olvasó előtt sem lesz érdektelen, hiszen az úgynevezett női kérdés immár nálunk is szőnyegre került.

Szerk.

E ránczos és vézna test gazdája Angolország legkiválóbb szelleme volt; e nő nem volt más, mint Ingleby Dorottyja, az ó- és újkori történelem tanára a cambridgei egyetemen.

Apró részletekbe való belemerülés és sok adoma elbeszélése nélkül nehéz volna okát adni hírnevének és nagy tekintélyének. Keveset írt; előadásai az egyetemi polgárnők körében nem voltak népszerűek, részint azért, mivel az egyetemi polgárnők a tanárok előadásaira sohasem járnak rendszeren, és részint, mivel az egyetem semmi szín alatt sem engedte volna meg, hogy a múlt történelméről tartson előadásokat; a jelen történelme pedig bizonyosan nem volt se érdekes, se lelkesítő.

Leánykorában mindenki tanult az iskolában a nagy átmenetről, arról, hogy a hatalom átruházását, a mi a civilizatio utolsó és legnagyobb lépését jelölte, mi okozta, a férfiak helyettesítéséről a nők által a magas hivatalokban, az új vallás elterjedéséről, a monarchia eltörléséről, a tiszta theocratia megállapításáról, melyben a Tökéletes Asszony eszménye foglalta el az uralkodó helyét, e bölcs intézkedésekről, melyek a férfi nyers és durva természetét engedelmességre kényszerítették. Mindezek a dolgok a közoktatás közhelyeivé lettek. Még azok a férfiak is, kik igen keveset tanultak, hallottak arról, hogy a régi világban az erőt többre becsülték, mint a szellemet, míg tényleg az atya uralkodott azon a helyen, melyet az anyának kellett volna betöltenie; ezek a dolgok az alkotmánytörténetbe tartoztak, és valami sokat senki sem törődött velük; míg másrészt, kivált a kíváncsiabbak, nagyon szerették volna tudni, hogy milyen volt akkor a világ, mielőtt a kultúra fejlődése a kormány gyeplőit a magasabb nem kezeibe juttatta; és mindenki tudta, hogy a régi világról hű képet csak Ingleby tanárnő képes nyújtani.

De valami titokzatosság vette körül. Jóllehet az egyházi rendhez tartozott, sohasem akart prédikálni, és azt suttogták, hogy nem orthodox. Kétszer szólították föl, hogy írja alá a száznegyvennégy cikkelyt és a fölszólításoknak, ellenségei nagy boszúságára, mind a két ízben szívesen engedelmeskedett. Vallási dolgokban való hallgatása mindazonáltal kíváncsiságot és gyanút keltett, mert komoly, az egyetemi könyvtár minden tudományát a fejében hordó és az egyetlen nő volt, a ki tudott hallgatni, ha pedig beszélt, lassan beszélt, szavait megfontolta és úgy látszott, mintha társalgását előre leírta volna, oly sima,

és szellemes volt. A vallás- és politikáról azonban a tanárnő általában egy kukkot sem szólt. Már pedig, ha valamely nő épen azokról a tárgyakról hallgat mélységesen, melyekről más nők leggyakrabban beszélnek és melyek iránt a legmelegebben érdeklődnek, nem csodálható, ha eretnekséggel gyanúsítják. Biztosan tudták, és a nyilvánosság előtt, maga is kijelentette hogy a cambridgei egyetem akkori politikai, társadalmi és erkölcsi tanulmányai helyett alaposabb és tudományosabb tanítás behozatalát — egyszer titokzatosan azt is mondta «visszatérését» — kívánja. Már pedig a házfőnöknők, a többi tanárnők, egyetemi előadónők és hallgatónők az orthodox tanhoz ragaszkodva, valamennyien azt tartották, hogy nincs más kívánatos vagy szükséges tudomány, mint az, mely az említett tantárgyak körébe vág. Mert — azt mondták — ezek a tudomány minden ágát magukban foglalják, melyek az életmódra vonatkoznak.

A tanárnő boszús taglejtéssel dobta félre a hirlapot, mely a múlt éjjeli vitáról oly részletes tudósítást közölt, a minő meg volt engedve, és a nyitott ablakhoz ment.

— Megint vereség — mormogta. — Szegény Constance! Azt hiszem, most le kell mondaniok. Ezek a folytonos miniszter-válságok gyalázatot és szerencsétlenséget hoznak az országra. Félévvel ez előtt csupa tehetségek, három hónappal ez előtt csupa szépségek, most pedig egytől-egyig kitűnő tanulónők alkották a miniszteriumot! Istenem, mily pusztítást, mily pusztítást visznek véghez köztük! Miért nem jönnek hozzám és kérnek föl, hogy tartsak nekik előadásokat az ókori történelemből, hadd tanulnák meg, hogy száz évvel ezelőtt hogyan vezették az ügyeket, mikor a férfi a helyén volt és — itt mosolygott és kissé gyanakvoan nézett körül — és a nő is a magáén?

Aztán kinézett a lent elterülő parkba. Nagyon kellemes, júniusi reggel volt; a fák a legelevenebb zöld színben pompáztak, a virágok teljes virágjukban illatoztak. A lovaglósút zsúfolva volt: fiatal férfiak lovagoltak nyalkán és udvariasan nővéreikkel, anyáikkal vagy nejeikkel; leányok és asszonyok megtették a reggeli lovaglást, mielőtt a hivatalos órák megkezdődtek; és a kavicsos úton leányok siettek a hivatalokba vagy tantermekbe; más nők az árnyékban ültek politikáról beszélgetve; mindkét nemű dologtalanok jártak föl és alá vagy ültek a lovakat nézegetve és társalogva.

— Fiatalság és remény! — mormogá a tanárnő. — Minden fiatal ember azt reményli, hogy fiatal feleséget kap; minden leány bizik, hogy a szerencse addig keresi föl, míg elég fiatal arra, hogy szeressék. Az öregkor fiatal férjével az oldalán látja a nőt, a ki büszke rá, hogy már nincsenek ábrándjai. Szegény teremtesek! Kiirtottátok a szerelmet, a vigasztaló, a mindent kiegyenlítő szerelmet, mikor ti, a kik arra születtetek, hogy kapjatok, arra vállalkoztatok, hogy adjatok. Vakság, vakság!

Az ablaktól elfordult és a falakon függő festményeket kezdte nézegetni. Csupa nagyobb képről másolt kis kép volt. Időrendben lógtak egymás mellett és családi arc képek voltak. A régi képek többnyire ősz szakálú, szigorú és határozott szemű, tekintélyes férfifejek voltak, melyeket hanyatló korokban festettek. Voltak köztük nagyrészt fiatal arcokat ábrázoló női arc képek is.

— Abban az időben — szólt a tanárnő — nagyon tudták, hogy hogyan kell arcokat festeni.

Az új arc képeken igen nevezetes változás volt észlelhető. A férfiakat férfikoruk derekán ábrázolták, a nőket öregebb korokban; a stíl a hanyatlás jeleit mutatta, émelygős, elcsépelte modorosság uralkodott rajtuk; a rajz gyöngé, a színezés szolgálai utánzás volt; a részletek olykor egészen el voltak hanyagolva, máskor meg annyira ki voltak dolgozva, hogy a festmény tárgyát elmosták és tönkre tették. A férfiak arcán a közönségesebb fajú szépség öntudata tünt föl; kevés szellemet fejeztek ki; a haj állandóan göndör volt és míg némelyek az erő bikaszerű nyugalma, mások a nyájas és gyöngéd alázatosság kifejezését mutatták. A nők a tekintély minden jelével, asztalok, trónok, iratok, tollak, voltak ábrázolva.

— Mintha a főrangú nők uralkodásának isteni joga volna a szívükben — szólt a tanárnő. — De ma a festő művészete semmit sem fejez ki.

Volt a szobában egy kis könyvvállvány, mely leginkább könnyebb fajta, csinosan bekötött és gazdagon aranyozott könyvekkel volt megrakva. Néhány regény volt, többek közt ily czímmel: *A cricket-gyep hőse*, *A hosszú ugrás*, *Az ezüst lapda-ütő*, stb. Némelyek láthatólag költemények voltak, melyek közt volt Longspin asszony *A tökéletes lovag látomása*, melynek a czimlapja a *Hétmérföldes verseny utolsó ugrását*

ábrázolta; Durdle Julia *A fiatal ember dicsőségkoronája* című költeménye és Agatha néni *Dalok középiskolai vagy egyetemi leánytanulók számára*. Voltak más, vegyesebb jellegűek is, a minő *A fiatal politikus kalauza*, mely egy főrangú nőhöz Oxfordba intézett levelek sorozata; *Elmélkedések az egyetemi templomban*, *Hymnusok férfiak számára*, *A hű szív áldozata*, *Az égi nőiség*, vagy *A férfi világossága és reménye*, sok mással, melyek címe hirdette tartalmokat. A könyvek külseje nem vallott arra, hogy valami nagyon olvasták őket.

— Azt hittem — szólta a tanárnő — hogy Constance ezt a lim-lomot kidobja a szobából. De végre is mit tenne a helyökre?

Mikor az óra tizenegyét ütött, az ajtó kinyílt, és az a fiatal nő, kiről a tanárnő mint Constanceról beszélt, megjelent.

Húsz éves, rendkívül szép leány volt; arca azon nagyon ritka arcok közé tartozott, melyeken a természetnek, miután sok nemzedéken át ugyanazon minta szerint dolgozott, végre sikerült megtestesítenie az eszményét. A mi arczaink közül a legtöbb olyannak látszik, mintha a minta a szobrász fogalmát nem egészen valósítaná meg. Sajnos, az olyan arcok, a minő Constance, Carlyon grófnőé volt, a mily ritkák, épen oly ritkán szállnak át a gyermekekre. A természet csakugyan összezúzza a mintáját, ha egészen tökéletes és teljesen új szerint kezd dolgozni. Haja a legszebb és legritkább barnaszínű volt, melyen, ha a nap rásütött, aranycsillogás látszott. Szemei sötétkékek, arca szép, finom tojásalakú; álla hegyes, orcái kissé nagyon is sápadtak és keskenyek; és szemei alatt a széles kék karikák voltak, melyek fáradtság-, aggodalom- vagy csalódásról beszéltek. De mikor vendégét megpillantotta, mosolygott.

— Jó reggelt, tanárnő — szólta, megcsókolva a ránczos arcot. — Igazán jól tette, hogy eljött. Épen most hallottam, hogy a múlt éjjel benn volt a városban.

— Jól érzi magát ma reggel, Constance? — kérde a tanárnő.

— Óh, igen, — felelt a leány fáradtan — elég jól. De reggelizzünk. Titkárommal dolgoztam nyolcz óra óta. Bizonyosan tudja, hogy ma lemondunk.

— Ezt kivettem a *Hivatalos Újságnak* nevezett rongyból — szólta a tanárnő. Természetesen nem közölnek mindent, de azt láttam, hogy heves vitájok volt és vereséget szenvedtek.

A grófnő sóhajtott. Aztán elpirult és ökleit összeszorította.

— Még gondolni sem szeretek rá! — kiáltott. — Szégyenletes éjszakánk volt. Sohasem felejttem el vagy — bocsátom meg. Nem is vita, hanem féktelen sértegetések, durva személyeskedések és megalázó szemrehányások örült zsi-
vaja volt.

— Egyék előbb valamit, édesem — szólta a tanárnő — aztán majd elbeszél annyit, a mennyit akar.

A reggeli nagy részét maga a tanárnő fogyasztotta el. Mielőtt elvégezte, Constance fölugrott az asztaltól és leküzdhetetlen izgatottsággal kezdett járkálni a szobában.

— Nehéz, óh, nagyon nehéz a tekintélynek még árnyékát is megőrizni, ha ily támadásoknak van az ember kitéve. Egyik főrangú nő a fiatalságomat vetette a szememre. Két évvel ezelőtt lettem nagykorú, húsz éves vagyok. De se baj. Egy másik unokatestvéremet, Chester grófot, vágta az arczomba — a mire nagyon elpirult; még csak gondolni is szégyenletes arra, hogy az angol főrangú nők háza ily mélyre süllyedt. Egy harmadik azzal vádolt, hogy Londonban a legkedvesebb nő akarok lenni; lehet-e ily dolgokat pirulás nélkül még csak meg is hallgatni? És Vieille Roche hercegnő — itt keserűen kaczagott — annyira vetemedett, hogy megtámadta a *Nemzetgazdaságtan*-omat, pedig pályadíjat nyertem vele! Mikor becsmérlesembe belefáradtak, egymásnak estek neki. Tudósítók nem voltak jelen. A kancellárnő, a szegény asszony, hiába iparkodott helyreállítani a rendet; a sikító, kiabáló, szót kérő, vádaskodó, gyanúsító, rágalmazó ház annak a kérdésnek a fölvetésére kényszerítette az embert, hogy hát csakugyan ez a főrangú nők háza, Nagy-Britannia parlamentje, a hol az ember azt várná, hogy a műveltség és finomság legnemesebb képviselőit találja?

Constance kimerülten, de ki nem elégitve, pihenőt tartott. Még sok mondani valója volt; de e pillanatban szikrázó szemekkel és remegő ajkakkal az ablaknál állt.

— Az utolsó vegyes parlament — szólta a tanárnő gondolkodva — a melyben a kevés férfi külön testületté vált szét, hasonló tüneteket mutatott. A szólásszabadsággal való visszaélés az alsó ház eltörlésére vezetett. Ne fessük az ördögöt a falra!

— Hála Istennek — viszonzá Constance — hogy eltörültek. Azóta, legalább általában, a vitákban volt tisztesség és méltóság.

— Tegnap éjjelig — édes Constance — és néhány hasonló éjjelig. Csak vigyázzon.

— Nem törülhetnek el bennünket — szól Constance — mert nem tudnának pótolni.

A tanárnő szárazon köhintett és egy másik darab pirított kenyér után nyúlt.

A grófnő egy székre vetette magát.

— Legalább — szól — a csöcselék uralmát isteni jogon alapuló uralommá alakítottuk át.

— I-igen. — A tanárnő hátradőlt a székén. — Régente II. Jakab is ilyesmit mondott; de azért őt törölték el. Bizonyos, hogy az ő korában az isteni jog férfi ágon szállt az utódokra.

— A férfiak így beszéltek, — mondá Constance — hogy önző céljaikat előmozdítsák. Hogyan szállhat valami más, mint anyai ágon az utódokra? Ez képtelenség!

Egy ideig csend volt, a tanárnő nyugodtan evett egy tojást, a belügyminiszternő pedig egy teás kanállal játszott.

— Nem igen számítottunk sikerre — folytatá nem sokára; — a kabinet csak a párt kétségbeesett helyzetére tekintettel fogadta el indítványomat. De azért azt vártam, hogy a törvényjavaslat természete megnyeri a ház rokonszenvét, mert tagjainak vannak fivérei, apái, unokafivérei és mindenféle férfirokonai és nem áll csupa árván maradt egyetlen leányból.

— Ez keserű, Constance — sóhajtott a tanárnő. — Reményem, nem ezzel kezdte a beszédét.

— Nem, ezt nem tettem. Előadtam, hogy bizottság kiküldését szándékozunk kérni, mely az ország férfiainak általános helyzetét megvizsgálja. Nyájas és békülékeny hangon terjesztettem elő néhány adatomat. Ön ismeri valamennyit, hisz öntől hallottam őket; kimutattam, hogy az országnak minden közoktatási intézményét a nők előnyére aknázzák ki. Azt sejtettem, hogy kis részüket a férfiak támogatására lehetne használni, kimutattam, hogy a vagyonos, nős férfiak nejeik pazarlása ellen semmivel sincsenek védve. Rámutattam arra, hogy a nők tettelegesen bántalmazásának bizonyítását szabályozó törvény a férfiakra igen terhes. Kimutattam, hogy egy férfi kere-

sete csak arra elegendő, hogy a szükséges ruhát vegye meg rajta. Elpanaszoltam, hogy a férfiak hány hosszú órán át fáradoznak magányosan vagy szótlanul, hány esetben kell házi munkát végezniök és a kis gyermekeket dajkálniok a napi hosszú munkán fölül. És rá mertem mutatni a férjes nők adójának súlyos természetére, arra az öt százalékra, melyet szerzeménye után minden férfi fizetni köteles.

— Édes Constance — szakítá félbe a tanárnő — okos dolog volt egyszerre mutatni ki a foga fehérét? Meg vagyok győződve, fokozatosan biztosabban járt volna el.

— Meglehet. Erre a ház figyelmét a középosztály fiatal női közt uralkodó komoly elégedetlenségre hittam föl, a kik a kenyérkereső pályák zsúfoltsága miatt negyven éves koruk előtt nem gondolhatnak házasságra és gyakran még tovább kénytelenek várni. Ezt a ház hideg helytelenítéssel fogadta. A ház a házasság kérdésében mindig érzékeny. De mikor anyyira mentem, hogy előadtam, hogy a fiatal emberek vonakodása a házasságtól az államra veszedelmet rejt magában, oly zaj támadt, hogy leültem.

A tanárnő fejével bólintott egyet.

— Épen az történt, a mit várni lehetett. Beszéljen a mindennapi közhelyekről, és a ház meg fogja hallgatni; mondja meg az igazat, és a ház egyértelműleg ugrik föl és lehurrogatja. Szegény gyermek, mi egyebet várt?

— Egyszerre egy tuczat pattant föl. A kanczellárnő Cloistertown asszonynak adta a szót. Azt hiszem, tudja, mily rendkívül ügyesen bánik a közhelyekkel. Azt kérdezte, vajon a ház el van-e készülve arra, hogy a férfiakat a nőkkel egyenlő-jóúakká tegye; föltette, hogy mi szeretnők, ha a férfiak velünk együtt tanácskoznának, szellemök durvaságával szavaznának és modoruk nyersségével beszélnének. És erre elsikoltotta magát. A vállaltalanság, úgymond, terjed; alkalmas e pillanat ily indítvány előterjesztésére? Nem csak a nők, hanem a férfiak is kezdtek kételkedni a Tökéletes Asszonyban; a magasabb értelem uralma fenyegetve van; az új civilizáció ingadozik; még arra is el lehetünk készülve, hogy kísérletet fognak tenni a nyers erő uralmának a visszaállítására . . . Szent Isten! pedig ez még csak a kezdete. Erre következtek az unalmas laposságok, melyeket oly jól ismerünk. Hát senki sem képes az igazságot friss szavakban adni elő?

— Ha olyan nagyon ragaszkodik ahhoz, hogy minden igazság meztelen legyen — szolt a tanárnő — akkor ne zúgóldjék, ha végtagjai olykor nem épen kedvesek lesznek.

— Akkor hát fogadjuk el az igazságot egyelőre némán.

— Nagyon szeretném, ha lehetséges volna — visszhangozta az idősebb nő. — Ismerem a közhely unalmas voltát. Mikor az emlékünnepevény a férfiak évenként megrohannak, ugyanazon a száraz előadáson kell keresztülesnem. A magasabb értelemről szóló frázisok, a nem, mely a gondolkozásra van teremtve, mialatt a másik a világ munkáit végzi, a természet szép rendelkezésének tulajdonított hasonlóság és különbség köztünk, a rendkívüli siker, melyet hatalmunkkal elérünk, az új vallás szeretetreméltósága, mely csak apránként tárul föl a nők előtt, míg végre képesek voltunk eljutni a Tökéletes Asszony fogalmához, látomásához és megtestesítéséhez . . .

— Tanárnő — szakítá félbe Constance, kezeit barát-nőjének a vállára téve — ne beszéljen így. Erősítse meg a hitemet; egy gúnyos észrevétellel ne tegye tönkre azt, a mi a vallásból még megmaradt bennem. Fájdalom, úgy látszik, minden bomladozik; semmi sem elégíti ki az embereket; nincs sem támogatás, sem remény sehol. Én azt gondolom, nem vagyok elég erős a munkámhoz; legalább is hibát követtem el. Az egész ország visszhangzik az elégedetlenségtől. A lancashirei asszonyok nem adhatják el férjeik munkáit. Arról értesülök, hogy ivásnak kezdik adni magokat. A fazekasok közt megint kiütött az asszony-verés. Azt jelentik, hogy a férfiak ismét titkos társaságokat kezdenek alakítani, aztán ehhez járulnak a megyei tisztviselők igazságtalan ítéletei. Leicesterben egy férfit húsz évi kényszermunkára ítélték azért, mert a feleségét összeszidta és megfenyegette. Jelentést kértem; a polgármesternő azt mondja, hogy példát kellett mutatnia. Aztán meg, akár ártatlan, akár bűnös, a férjnek nem szabad keresztkérdéseket intézni a feleségéhez. És nézze a cambridgei legújabb esetet.

— Igen — szolt a tanárnő — ez igazán baj.

— Egy fiatal, jó házból való, csinos, szorgalmas és a magasabb műveltségre törekvő, addig teljesen szeplőtelen jellemű férjet életfogytig tartó kényszermunkára ítélték azért, mert feleségét, a Trinity-kollégium egyik legjobb tanulóját, megverte!

A tanárnő szemei szikráztak.

— Minthogy ma, belügyminiszternő asszonyom, a hivatalát elhagyja és egy ideig nem szolgáltatathat többé igazságot, megmondom az igazat. Az asszony megunta a férjét. A házasság nagyon szerencsétlen volt. Az asszony más férjet akart, a vádat ezért koholta; ez a rút igazság. Nincs az a kofa, a ki arczátlanabbul mert volna hazudni. A férj a mi kétségtelenül igazságos és jószándékú törvényeink értelmében egész életére fegyencz lesz; az asszony újra férjhez megy. Mindenki ismeri ezt az igazságot, de senki sem meri hirdetni. Az asszony a karját a tűzfogóval úgy megcsipte, hogy fekete és kék lett, és a törvényszék előtt úgy tüntette föl a dolgot, hogy férjének az erőszakossága okozta. A férjet meglátogattam börtönében. Nyugodt és higgadt volt. Azt állítja, hogy örül, hogy nincsenek gyermekei, a kik gyalázatán siránkoznának, hogy a fegyencz-életet többre becsüli az olyan asszonynyal való együttélésnél és hogy a halál jobb, mint az élet, ha művelt országban ártatlan emberrel így lehet bánni.

— Szegény ember — sóhajtott Constance. — Megálljon; néhány óráig még van hatalmam. Hogy híjják? — kérdé íróasztalához ugorva.

— Philips János; nem! Philips az asszony neve. Megfeledkeztem, hogy az elítélés válást von maga után. Nőtlen korában Corytonnak hitták.

Constance gyorsan írt.

Coryton Jánost szabadon kell bocsátani. A belügyminiszternő önkéntes kegyelme ellen nincs fölebbezés. Szabad lábón van.

Az asztaltól fölugrott és csöngetett. Magántitkára bejött.

— Ezt a sürgönyt azonnal továbbítsa — szólt. — Egy perczet se késsek.

— Constance! — A tanárnő megragadta a kezét. — Minden asszony hálájára számíthat, a ki megtudja az igazságot. Mindazok, a kik nem fogják megtudni, átkozni fogják a belügyminiszternő gyöngeségét.

— Nem törődöm vele — felelé Constance. — Rövid ideig tartó hivataloskodásom alatt egy igazságos tettet cselekedtem meg. Én — a ki arra számítottam, hogy annyi jó és igazságos dolgot fogok véghez vinni!

— Nehéz, nehezebb, mint az ember hinné, hogy egy mi-

niszternő jót míveljen. Fájdalom, édesem, Coryton János esete csak egy a sok közül.

— Tudom — viszonzá Constance sóhajtvá. — És mégis, mit tehetek? Legnagyobb ellenségeink mi magunk vagyunk. Óh, tanárnő, ha elgondolom, hogy a férfiak reggeltől estig keservesen dolgoznak, ebédet főznek és a gyermekeket dajkálják, mialatt az asszonyok a falu kútja körül vagy klubjaikban ülnek és a hitvány politikáról fecsegnek . . . Mondja meg, logikusom, miért oly logikusak az elméleteink és a gyakorlat miért oly rossz?

— Rendszerünkben minden szigorúan logikus és igazságos — szólt a tanárnő. — Ha tudományosan nem volna bebizonyítható, ha nem volna föltétlenül bizonyos, a rendszert a művelt nők exakt értelme sohasem fogadta volna el. Oxford és Cambridge nem hirdette-e ezt száz meg száz tanszékből és tankönyvben? Édes Carlyon grófnő, hisz ön maga is ezt bizonyította abban a páratlanul remek értekezésében, melyet akkor írt, mikor diplomát kapott.

A grófnő türelmetlenkedett.

— Ne bizzunk tehát tovább a logikában?

— Nem — felelé Ingleby tanárnő — nem ezt mondtam. De minden végső következtetés az előzményektől függ. Édes grófnóm, a mi rendszerünkre vonatkozót kissé bizonytalannak találom.

— De hol van a bizonytalanság? Bizonyára megengedi, kedves tanárnóm — szólt Constance mosolyogva — jóllehet csak két évvel ezelőtt végeztem el az egyetemet, hogy tudok annyit a logikából, hogy egy syllogismust megbíráljak?

— Okvetlenül, Constance. Édesem, nem szándékozom okoskodó tehetségeit kétségbe vonni. Csak zavaromban éltem azzal a kifejezéssel. Nekünk oly igazunk van, és dolgaink mégis oly rossz lábon állnak.

Néhány pillanatig mind a két nő hallgatott és Constance sóhajtozott.

— Például — folytató a tanárnő — logikailag igazunk volt, mikor a királyi méltóságot eltöröltük. Tökéletes államban a fejnek is tökéletesnek kell lenni. Ugyan ki mást ismerhetnének el fejünknek, mint a Tökéletes Asszonyt? Így alakultunk át tiszta theocratiává. Aztán meg akkor is igazunk volt, mikor az alsó-házat eltöröltük; mert tökéletes államban a

legjobb kormányzóknak azoknak kell lenniök, a kik a legelőkelőbb származásúak, legjobb nevelésben és oktatásban részesültek. Mindez nem szorúl bizonyításra. De —

Constance türelmetlenül rázta a fejét és fölugrott.

— Elég, tanárnóm! Unom a vitákat és szóharczot. A ház nélkülem is megél. És én még öntől sem fogok többé a vallás, alkotmány, stb. alapjai felől tudakozódni. Mikor a helyemen fölállok, a vallás és politika változhatatlan elvei tekintetében bátor vagyok; bátor szavak nem jelentenek bátor szívet. Mint sokaknak a hite, a kiket ócsárolnak, a mi velem nem történhetik meg, legalább nem most, az enyém is meg van rendülve — kételkedem.

— A ki kételkedik — szólt a tanárnő — talán közel jár az igazsághoz.

— Nem; nem kutatok tovább; kimegyek a vidékre és beszélek a bérlőimmal.

— Sokat tanul ön vidéki bérlőtől? — kérdé a tanárnő. A grófnő elnevette magát.

— Legalább sokra tanítom őket — felelé. — Hetenként háromszor előadást tartok az asszonyoknak az alkotmányjogból és kétszer a férjekkel, fiúkkal és férfimunkásokkal való bánásmódról.

— És annyira el van foglalva a tanítással, hogy sohasem tanul? Ez nagy kár, Constance. Szokott megfigyeléseket tenni?

— Azt hiszem, igen. Miért?

— A régi szokások a vidéken élnek legtovább. Mit vesz észre leginkább a legtöbb helyen?

— A furcsa és nem természetes tiszteletet — felelé a leány pirulva — melyet a falusi asszonyok férjeik iránt tanúsítanak. Igen, minden tanításunk és összes törvényeink daczára a vidéki kerületekben a nyers erő régi, oktalan felsőbb-sége vékonyan eltakarva még mindig megvan.

— Édesem, ki kezeli a gazdaságot?

— Nos hát — szólt Constance — azt mondják, hogy az asszonyok, a valóságban pedig minden a férfiak kezeiben van.

— Ki hajtja a marhát, veti be a földeket, arat, szánt?

— Természetesen a férj. Ez az ő kötelessége.

— Igaz — szólt a tanárnő. — Gyermekem, néhány emberöltővel ezelőtt mindezt, mint a ház elismert feje teljesítette és — nem felejt.

— Mit ért ez alatt?

— Azt, édes Constance, hogy a dolgok soha sincsenek oly közel végükhöz, mint mikor a legszilárdabbnak látszanak. Most pedig, ha nincs kifogása, mondjon még valamit nagy beszédéről, mely a gyülekezetet és az öröklött bölcseséget annyira fölhaborította. Mit akart mondani?

Constance idegesen járkált a szobában és gyorsan, izgatott hangon futotta át előre elkészített, de elmondásában megakadályozott beszédének a főbb pontjait. A másik nem szellemi fölemelésének érdekében tartott beszéd volt. Kimutatta, hogy szolgaságban való tartására elég törvényhozási intézkedés van ugyan, jóllehet a legnagyobb gondot arra fordították, hogy a férfiak ne együtt dolgozzanak, ne forraljanak összeesküvést, ne találkozzanak, úgy, hogy a legtöbb munkát magánosan, vagy otthon végezték, ha pedig nem így történt, mindig jelen volt egy asszony, a ki csöndet parancsolt; ámbár hoztak törvényeket az erőszakosság kiirtására és a nyers erőnek hasznos csatornába való vezetésére, a férfiak nevelésére még a magán vállalkozás útján sem történt semmi vagy csak kevés. Kimutatta, hogy a börtönök zsúfolva vannak oly fiatal emberekkel, a kik «kirúgtak a hámból»; hogy nem sokára nem lesz elég börtön a befogadásukra; hogy a férfiak türelmetlensége a törvények szigorúsága miatt minden nap növekszik és a rendre veszedelmesebb kezd lenni és hogy, ha csak nem találnak valami orvosságot, retteg a következményektől.

A tanárnő itt fölnézett és nyájasan mosolygott.

A grófnő folytatta beszédét.

— E fényes gyülekezet előtt nem az alkotmányellenes és forradalmi eszközök mellett beszélek; a férfiak értelmi képességeinek csupán oly kiművelését kívánom, hogy okoskodó teremtményekké lehessenek. Megtanítanám őket valamire abból, a mit mi magunk tanulunk, hogy úgy okoskodjanak, mint mi, és a törvényeknek azért engedelmeskedjenek, mert kénytelenek elismerni, hogy a törvények igazságosak. Tudom, hogy a fiatal embereket először arra kell biztatni, hogy egészséges ösztönüket kövessék, mely azt parancsolja nekik, hogy erősek legyenek; pedig az életben a férfira más is vár, mint a munka, ásás, parancsok végrehajtása, azon kívül, hogy jó athléta, engedelmes férj és lelkiismeretes apa legyen.

A tanárnő megint nevetett.

— Miért nevet ?

— Mert, édesem, ön már azon az úton van, mely meg-
egyezéshez vezet.

— Ön képletekben beszél.

— Még csak a szürkületben van, kedves Constance.

A tanárnő fölkel és kezét Constance karjára tette.

— Gyermekem, az ön nemes szíve eltalálta azt, a mire
logikája nem engedte volna rájutni, egy nagy igazságot, talán
a legnagyobb igazságot. Folytassa.

— Csakugyan eltaláltam ? A ház tehát akkor nem akarta
megengedni, hogy előadjam ; még barátaim is cserben hagy-
tak ; hamarosan kétszázharminczöt szóval huszonkét ellen
bizalmatlansági nyilatkozatot hajszoltak keresztül ; és — a
fiatal miniszternő keserűen nevetett — nagy terveimnek vé-
gük van.

— Egy időre, igen — szólt a tanárnő. — De, Constance,
önre nagyobb munka várakozik, mint sejti vagy álmodja. Min-
den kor legnagyobb asszonya lesz, gyermekem, ha az, a mit
reménylek, megvalósítható. Ez az egy óráig tartó csalódás ne
búsítsa tovább. Menjen, gyűjtsön erőt a vidéken, elmélkedjék
és — olvasson.

— Oh, olvassak ! — kiáltott a leány türelmetlenül. —
Az olvasásba már belebetegedtem.

— Olvassa — folytató a tanárnő — olvassa zárt ajtók
mögött a tiltott könyveket. Ott vannak a saját kastélyában, egy
szekrényben elzárva ; nem pusztították el őket, mert nem tud-
ták, hogy léteznek. Olvassa Shaksperet.

A következő események megakadályozták Constanceot
abban, hogy e tanulmányokhoz hozzáfogjon, mert a városban
maradt. A tanárnő hébe-hóba oly részletek fölolvásával
vagy idézésével ejtette bámulatba, a melyekhez fogható a mo-
dern költészetben semmi sem hatott úgy a képzeletére. Tudta,
hogy a részletek azon régi könyvek valamelyikéből valók,
melyeket félretettek, elzártak vagy megsemmisítettek. Rende-
sen a vakmerőséget feltüntető részlet volt, mely forradalmi
ézelmeket öntött szavakba, melyek az agyvelőbe beleégették
magukat és eleveneknek látszottak. Constance sohasem felej-
tette el e szavakat, de ismételni nem merte őket. És tudta,
hogy ezeknek az ézelmeknek a birtoka, annak tudata, hogy
ezek léteznek, már maga is veszedelmessé tette őt, a minek

ellenségei mondták; mert a legtöbb a férfi sajátságaira vonatkozott.

A beszélgetést egy cseléd szakította félbe, a ki Constance-nak levelet hozott.

— Mily rettentő ostobaság! — kiáltott Constance a bosszankodástól elvörösödvé. — Miért akarja az a fiú ezt a szörnyűséget elkövetni? Segítsen, tanárnőm. Unokabátyám, Chester gróf, meg akar látogatni és egyedül akar házamba jönni — ide — tüstént...

— Bizonyos, hogy az illemre elég jól tudok vigyázni, Constance. Ha kívánja, azt fogjuk mondani, hogy a fiú régi nevelőnőjét jött meglátogatni. Csak jöjjön és, ha csak négy szem közt nem akar valamit mondani önnek, én jelen lehetek.

— Isten tudja, mit akar mondani — sóhajtott az unokanővér. Mindig valami újabb kirúgás, az illem korlátainak áthágása...

Constance az ablaknál állt és kitekintett.

— Itt jön, egyedül lovagolva a Park-útczában, mintha a szabad mezőn volna...

II.

CHESTER GRÓF.

— Edward — kiáltott Constance, kezét nyújtva unokatestvérének — okos dolog ez? Úgy lovagolsz végig a Park-útczán, mintha hajtóvadászaton a kutyák után lovagolnál, és szerencsétlen kíséred, a szegény leány, hiába igyekszik lépést tartani veled; aztán mindenkinek szemeláttára egyedül szállsz le a lóról, kapum előtt, hajadon unokahúgod kapuja előtt! Légy rám tekintettel, kedves Edwardom, ha a magad jó hírnevével nem is törődöl. Azt hiszed, nincsenek ellenségeim? Azt gondolod, hogy a fiatal Chester gróf bárhová elmehet a nélkül, hogy meglássák és föl ne jelentsék? Azt gondolod, hogy minden asszonynak jó szíve és kellemes nyelve van?

A fiatal ember fölkaczagott, de kissé keserűen.

— A hírnevem, Constance, épen úgy veszthetem el, mint a hogy megörzöm. Mit törődöm a hírnevemmel?

E szörnyű szavakra Constance elképedve nézett rá.

És a nézést Chester gróf, ha csak mint minta is, megérdemelte, mert egy öl magas, huszonekét éves, izmos termetű, rövid, göndör hajú volt, herkulesi vállakkal és apollói arczczal. De arca ma el volt borulva és, midőn beszélt, öklét összeszorította.

— Ugyan mi történt, Edward? kérdé unokahúga. — Valami fontos dolog? Az új lovásznő? . . .

— Az új lovásznő olyan mint egy medve; vágatni nem mer és ugratni nem tud. A mi pedig idegeit illeti, azok teljesen hiányzanak. Jakab, a lovászyerek, tizszer többet ér. De mikor egy férfi drága jó hirnevének koczkáztatása nélkül nem lovagolhat leánykísérő nélkül, a ki a nyomában vánszorog, azt hiszem, kár tovább vesztegetni a szót. Nem, Constance; rosszabb, mint az új lovásznő.

— Edward, te nagyon szeretsz parancsolgatni — szólt az unokahúg komolyan. — Az ember, még ha Chester gróf is, nem taposhatja lábbal a bevett szokásokat. A szabályokat a szegények védelmére alkotják; az erősek a gyöngék érdekében engedelmesskednek nekik. Te erős vagy, légy tehát megfontolt. Képzeld el, ha minden fiatal embernek szabad volna egyedül járkálnia?

A tanárnő komolyan rázta a fejét.

— Ez a régiek gyakorlatához való visszatérést jelentené.

— A régiek barbár gyakorlatához — tette hozzá Constance.

— A lovásznőket legalább megtaníthatnák arra, hogy hogyan kell lovagolni — mormogta a fiatal ember.

— De beszéljünk a szerencsétlenségről, Edward; a cricket-verseny elhalasztása, a tennis-játék megghiúsulása . . .

— Constance — szakítá félbe Chester gróf — azt gondoltam, hogy fölteszed rólam, hogy ily pillanatban nem gyötörlek haszontalanságokkal. Igen komoly híreket hoztam neked, melyek következtében segítségdre és rokonszenvedre lesz szükségem.

Constance elsápadt. Ugyan, mi egyebet mondhatna azon az egy dolgon kívül, a melytől két-három év óta rettegett?

Edward, a maga jogán Chester gróf, czimét a főrangúak közt egyedül álló birtoka után nyerte. A Chester grófnék négy nemzedéken át mindig csak egy gyermeket, még pedig fiút szültek férjeiknek; a Chester grófok négy nemzedéken át jó

családból származó, de alsóbb rangú nőket vettek nőül, úgy, hogy czimök megmaradt. A férfiágon való leszármazás következtében a gróf a régi királyi házat képviselte; és, jöllehet voltak nők, a kik női ágon Angolország régi királyaitól származtak, e rendkívüli körülménynél fogva a régi királyi származásra hivatkozhatott, a mi után a Vörös Könyv hosszú jegyzékének bármelyik nevénel jobban áhítoztak. Azt hozták föl ellene, hogy a fénye az által, hogy annyi férfi közvetítésével szállt az utódokra, elhomályosult; de voltak sokan, a kik azt suttogták, hogy a régi szokás szerint a fiatal gróf nem volna más, mint Angolország királya. Annak, hogy a családban ily hosszú időn át mindig csak egyetlen fiú volt, nem lehetett más következménye, mint az, hogy a birtokot, melyet egyik grófnő után a másik kezelt, gondosan megőrizték, mígnem az ország egyik legnagyobb birtokává növekedett; és, jöllehet volt néhány főrangú nő, a kik holdjainak a száma Chester gróféit fölülmúlta, a házassági börzén nem volt fiatal ember, a ki hozzáfogható lett volna. Kezével — természetesen a hozzájárulásával, a mit biztosra vettek — a kanczellárnő rendelkezett, a ki a jelen pillanatig nem adott jelt.

Fiatal, szép, fényes czím és pompás évjарadék tulajdonosa lévén, a kiról az beszéltek, hogy kedves is hozzá és büszke a származására, lehetett-e kívánatosabb férj a világon? Csodálható-e, ha minden hajadon nő, a kinek volt valamilyen rangja, akár leány vagy özvegy, arról álmodozott, hogy Chester grófit férjül veszi, és magát előre beleképzelte abba a helyzetbe, hogy hogyan fog mint grófné ülni a házban, mint miniszterelnökné a hercegnők után sorakozni, hivataloskodni, megyéket kormányozni, ékes beszédeket tartani, melyeket a társadalmi lapok figyelemmel kísérnek és közölnek, mulatságokat adni, mindent megcselekedve, a mi után más nők csak áhítozhatnak és sóhajtoznak?

Azt rebesgették, hogy Carlyon grófnő meg akarja kérni az unokatestvérének a kezét, és azt is hozzátették, hogy a kanczellárnő, a ki most az állam állandó tisztviselője volt, a grófnő politikája miatt sohasem fogja beleegyezését adni; azt is beszéltek, hogy észrevették, hogy egy koros, igen magasrangú özvegy a fiatal gróf iránt feltűnő érdeklődést tanúsít társaságokban és a gyepen. Ezt a hírt mindazonáltal tartózkodva fogadták és általában nem hitték el.

— Komoly hírek! — Constance egy pillanatig nagyon sápadt volt. A tanárnő aggódva, sőt szánalommal tekintett rá.

— Komoly hírek! — Hozzá akarta tenni, hogy milyennek, de még jókor megállt. — Mik azok? — kérdé e helyett.

— Hát nem hallottad még — viszonzá a gróf — mily nagy tiszteletben részesültem én és a házam?

Constance tagadólag rázta a fejét. Most már tudta, hogy legszörnyűbb aggodalmai meg fognak valósulni.

— Mondd gyorsan, Edward.

— Nem kisebb személy, mint Dunstanburgh hercegnő ő fensége, a kancellárnő útján azzal tüntetett ki, hogy támogatását és kezét ajánlotta föl.

Constance elképedt. Valóban ez volt a legrosszabb . . . Dunstanburgh hercegnő! Hatvanöt éves, már harmadszor özvegy; Dunstanburgh hercegnő! Constance nem tudott szóhoz jutni.

— Nincs semmi mondani valód, Constance? — kérdé a fiatal ember. — Nem irigyled szerencsémét? Igaz, hogy a menyasszonyom nem fiatal, de hercegnő; a régi grófság beleolvad az új hercegségbe. Három férjet már eltemetett; az ember örömmel tekinthet a jövőbe, mikor a pompás sírboltban mellettük fog feküdni. Vidéki kastélya szebb, mint az enyém, de nem oly régi. Oly magas rangú, hogy természetét nem kell fürkészni, melyről pedig azt beszélik, hogy gonosz; apróbb hibáival, minők a féltékenység, gyanakodás, durvaság, kapzsiság és fösvenység, a mikkel a világ gonosz nyelve földísztí, sem kell törődni.

— Edward, Edward — kiáltott az unokahúg.

— Aztán meg az ember vallásának is oly szép szerep jut. Azt kívánják tőlünk, hogy engedelmeskedjünk; ez a katekizmus első leckéje; minden nő rendelkezik velünk, ennél fogva engedelmeskednem kell a kancellárnőnek is.

A gróf hallgatói némák voltak.

— És mit mond még a szöveg? «A férfi legszebb disze az, hogy megkéri; legfőbb kötelessége, hogy szerelmét, odaadását, hűségét, akármikor kérjék, odaadja.»

A tanárnő komolyan bölintott a fejével.

— A vallás mely vértanúi kívánhatnak nemesebb alkalmat annál — kérdé a gróf — mint hogy ehhez az öreg asszonyhoz menjek férjül?

— Edward! Constance csak figyelmeztetni tudott, de tanácsot nem volt képes adni. Ne gúnyolódjál!

— Nézzünk a szemébe a dolognak — szólt a tanárnő. — A kancellárnő a megkérés alakosságait elvégezte. Mikor?

— Tegnap éjjel.

— És mikor fogja meglátogatni?

— Azt hiszem, még ma reggel.

— Hogy beleegyezését tudtára adja. Igen; ez a megszokott forma. Az idő igen rövid.

— Az én beleegyezésemet? — kérde a gróf. — Azt majd meglátjuk.

— Türelem, uram!

A tanárnő azon gondolkodott, hogy a legjobb tanácsot adja.

— Türelem! Ne hirtelenkedjünk el a dolgot. Időt nyerhetünk. Igen, az idő lesz a legjobb barátunk. Gondolja meg, hogy a kancellárnőnek engedelmeskednie kell. Csupa udvariasságból megteheti, hogy megfontolására alkalmas házassági tervet ajánl, de az ő ajánlata parancs, melynek engedelmeskednie kell, mert különben a visszautasítást büntetés . . .

— Már tudom — szólt a gróf — fogházbüntetés.

— Ily visszautasítást életfogytig tartó fogsággal, reménytelen fogsággal büntetnének.

— Nem — felelé a gróf. — Nem reménytelen, mert az ember mindig számíthat barátainak hatalmára. Nincsenek-e nekem is, Constance? Aztán meg nézze, tanárnő, én huszonkét éves vagyok, a kancellárnő és hercegnő pedig egyenként hatvanöt évesek. Talán a többséghez csatlakozhatnának . . .

A tanárnő a fejét rázta. Ily nagy nőnek a koráról még csak beszélni is vagy halálára, mint nemsokára valószínűen bekövetkezőre czélozni, megsértése az illemnek, a mi pedig vallás.

— Elhatározásom a következő — folytatá a gróf. — Akármilyen legyen a következménye, én a hercegnőhöz nem megyek férjül. Törvény ide, törvény oda, én csak oly nőhöz megyek, a kit szeretek.

Szemei egy pillanatig unokahúgára tapadtak, és a gróf elpirult.

— Elzárhatnak, de magammal viszem az ország minden nőjének, illetőleg fiatal nőjének a rokonszenvét.

— Ez nem segít önön, szegény fiú — szólt a tanárnő. — Börtöneinkben százával fetrengenek férfiak, kik a fiatal nők rokonszenvét megnyernék, ha történetük ismeretes volna. De addig maradnak ott, míg meg nem halnak.

— Akkor hát — mondá a gróf büszkén — én is velük fogok maradni.

Voltak pillanatok, mikor e fiatal ember úgy viselte magát, mintha kora ifjúságának a tanítását és társainak a példáját elfelejtette volna. A nyájasság, szerénység, alázatosság és tanulékonyág, a melyeknek kellene a tökéletes férfit jellemezniök, néha eltűntek és oly tekintélynek adtak helyet, mely csak a nőket illette meg. Ily pillanatokban kastélyában a cselédei reszkettek tőle; még gyámja, Boltons asszony is, a kit a kancellárnő szemelt ki nagy körültekintéssel, hajthatatlan jelleme miatt és mivel egy igen makacs természetű anyagból való és a legnyersebb és legidomíthatatlanabb fiatal örököszt tökéletesen megtört, ingadozni kezdett. A fiatal gróf úgyszólván eltaposta. Akarata legyőzte a gyámját. Boltons asszony szégyelte bevallani; a kancellárnőt nem ismertette meg gyámoltjának uralkodásra hajlandó jellemével, de magában tisztában volt vele, hogy gyámságával fölsült; sőt a fiatal ember egyéni befolyása oly nagy volt, akaratának érvényesítése a férfiak között oly ragályos, hogy minden férj, a ki véletlenül tanúja volt, még az addig legalázatosabbak is, oly parancsoló, független és önfejű hangulatban ment haza, hogy észretéríteni és kellő meghódulásra bírni csak fenyegetésekkel, korholással és a plébánosnő erkölcsi oktatásaival lehetett, pedig a szegény asszony a gróf rossz példája következtében a szoszéken mindig a férfiak engedtlenségével és annak jelenlegi és jövő szörnyű következményeivel volt elfoglalva. Olykor nem ért czélt. Ilyenkor az illetők megismerkedtek a börtön belsejével, a kenyérrel és vízzel.

— Csak időt kell nyernünk — szólt a tanárnő. — Gróf úr, reménylem — és hangja itt susogó lett — hogy sem börtönbe nem jut, sem férjül nem megy oly nőhöz, a kit nem szeret. A fiatal ember szemeit ismét Constancera szegezte, a ki elpirult a nélkül, hogy az okát tudta volna.

Erre a tanárnő minden mentség nélkül magukra hagyta őket.

— Neked van valami mondanivalód, Constance — szól Chester gróf.

Constance habozott. Minek mondja meg azt most, a mit máskor és kedvezőbb alkalommal kellett volna megmondania?

— Én nem vagyok puha, szerény, engedelmes fiatal ember, Constance. Jól ismersz. Nincs semmi mondani valód?

A regényekben a fiatal ember, a ki a szerelem első szavait hallja, rendesen térdre borul és lesütött szemekkel és piruló arczczal illedelmesen megcsókolja a kegyesen nyújtott kezét. A közönséges életben addig kellett várniok, míg meg nem kérték őket. De ez a fiatal ember megkérte, merészen kérte meg — mert a szerelem szó mi egyebet jelenthetne? — és pirulás helyett mereven, bátor szemekkel nézett Constancera.

— Most hiába való erről beszélni — felelé akadozva és ingadozva — jóllehet a regényekben a nők mindig tisztán, nyugodtan és határozottan beszéltek; de Edward, ha a kancellárnő nem lett volna a hercegnő barátja és teremtménye, már rég meglátogattam volna. Iskolatársak voltak; a kancellárnő előmenetelét neki köszöni; ő fenségét okvetlenül azzal jutalmazta volna, hogy kérelmemet megtagadta volna.

— De hisz te Carlyon, én pedig Chester vagyok. Minő alapon tagadta volna meg?

— Azon, hogy unokatestvérek vagyunk, természeteink összeférhetetlenek, valami törvénybe kapaszkodott volna, ki a megmondhatója? De ennek vége van; feleljtsd el, szegény Edwardom, hogy azt, a minek titoknak kellett volna maradnia, elmondtam. Férjül fogsz menni a hercegnőhöz . . .

A gróf nevetve szakította félbe, és gúnyos kaczagása olyan volt, mint a kártyásé, a ki ütő kártyáit akarja kijátszani.

— Szép unokahúgom -- szól -- ennél sokkal fontosabb dolgot akarok veled közölni. Képzelt nehézség előtt hátráltál meg. Én valódi akadályllyal, valóságos veszedelemmel szállok szembe. — Constance folytató — te és én oly régi barátok és játszótársak vagyunk, annyira ismersz, a mennyire nő férfit csak ismerhet, a ki nem a férje. Együtt játszottunk, mikor te három, én pedig öt éves voltam. Mikor te tíz, én pedig tizenkét éves lettem, ugyanazt a könyvet olvastuk, mignem az új szokások ostobasága és képtelensége majdnem arra birt, hogy ne olvassunk többet. Az óta egymástól külön olvastunk, és te minden lehető elkövettél, hogy csinos fejeckédet politikai

tudományokkal tömd meg, a melyek nevében és segítségével te és a te törvéncsináló házad ezt az egykor nagy országot tönkre tettétek.

— Edward, ez a legrútább árulás! Hol, ugyan hol tanul-tál így beszélni, gondolkozni, hogy ily rettenetes dolgokra vetemedel?

— Sohse törődjél vele, Constance. Azokon a napokon, a melyeken folyton együtt voltunk, szívemben remény támadt, az élet lángja gyuladt ki, mely életben tartott társaim lehangoigtsága és búbánata között. Nem sejted, mi volt az a remény?

Constance reszketett, Carlyon grófnő, a belügyminisz-ternő reszketett. Vajon reszketett-e ezelőtt valamikor életé-
ben? Meg volt rémülve. Igaz, hogy a regényekben igen sok vakmerő fiatal ember egy bátor szóval a félreértés és tartózkodás felhőit szétkergette. De ez oly regényekben történt, melyeket középosztálybeli nők írtak a velök egyenlő osztálybeliek vígasztalására, a kik sohasem reményelheték, hogy fiatalon kapnak férjet. Arra nem lehetett számítani, hogy ily művekben a valóságnak még csak látszata is meglesz, mert semmi tekintetben sem az élet festése volt a céljuk; mivel a valóságban, a min csaknem nyíltan sajnálkoztak, ha ezek az idősebb nők elég vagyonosak voltak ahhoz, hogy megférjesüljenek és a házasság eshetőségeivel szembeszálljanak, jóllehet mindig fiatal embereket választottak ki, ritkán fordult elő, hogy a fiatal emberek részéről a tiszteletet tanúsító beleegyezésen kívül egyébre is számíthattak. A nők egymás közt folyton arról panaszkodtak, hogy nincs nehezebb dolog, mint valamely fiatal ember szerelmének a megnyerése és megőrzése. De itt volt ez a makacs fiú, a kinek szemeiben merész, szenvedélyes, férfias, mindent legyőző szerelem égett; szerelem volt magatartásában és szerelem az ajkain, mikor a leány fölé hajolt. Óh, belügyminiszteri méltóság! Óh, az élet törvényei és illem-szabályai! Óh, vallási korlátok! Hol voltak mindezek a végzetes pillanatban?

— Constance — szolt a gróf, kezét megragadva — a férfiszerelemnységről való mindenféle hóbortot künn hagytam az ajtó előtt, ez pedig be van zárva. Oly nemzetség sarja vagyok, mely a régi jó világban maga keresett magának menyasszonyt és, ha kellett, harczolt is érte. Nem fogatlan, szürke, vén asz-

szonyokat, hanem fiatal, ragyogó, virágzó leányokat, a minő te vagy. És, édesem, azok így udvaroltak nekik.

A gróf izmos karjaiba zárta és össze-visszacsókolta ajkait, orczáit és homlokát. A megrémült és meghatott Constance nem ellenkezett és nem felelt semmit. Egyszer fölnézett és tekintete találkozott a gróféval, a kinek a szemei azonban oly szűrők, égetők és elszántak voltak, hogy nem mert sokáig beléjük nézni.

— Szeretlek, kedvesem — folytató a szemérmetlen fiatal ember — szeretlek. Mindig szerettelek és sohasem fogok más nőt szeretni; és, ha nem vehetlek nőül, sohasem nősülök meg. Csókolj meg önként, édesem; mondd, hogy szeretsz.

Varázsereje volt a grófnak, vagy bűvész volt? Később, mikor Constance vissza iparkodott idézni a jelenetet, azt kérdezte magától, álmodhatta a dolgot, vagy ő is a gróf nyaka körül fonta karjait és a fülébe súgta, hogy szintén szereti és, ha nem mehet nőül hozzá, a világon nincs más férfi a számára?

Ennek a drága öt percznek a visszaidézése később a szégyen érzelmét keltette föl benne, arcza vérpiros lett, szíve és ütőere hangosan vert és a vért ereiben pezsgésbe hozta. Oly gyöngének és kicsinynek érezte magát, de kedvese oly erős volt. Nem hihette, hogy lehetséges, hogy egy férfi akarata ennyire legyőzhesse. Nos, csöppet sem szabadkozott, míg unokabátyja ily hallatlan módon árulta el szerelmét, mely . . . mely a szent vallás minden tanai, a társadalmi illem valamennyi szabálya, az alázatosságot, türelmet és megkérésre való várakozást hirdető oktatások értelmében a fiatal embernek méltó, kemény, példás megfenyítését követele. És mégis — ugyan mit jelentett ez? Constance úgy érezte, mintha szívét a gróf elrabolta volna. Férfiassága miatt csak annál jobban szerette; nagy szenvedélye miatt még büszkébb lett önmagára.

Később így gondolkodott. Mikor magához tért, első dolga az volt, hogy karjai közül magát kiszabadítsa és lángoló arczát kezeibe rejtse.

— Edward — susogta — mi bolondok vagyunk. És én, a kinek jobban kellett volna tudnom, annál bűnösebb vagyok. Feledjük el ezt e pillanatot. Becsüljük meg egymást. Hallgassunk.

— Becsüljük? — visszhangozta a gróf. — Ugyan ki

becsülhetne jobban, mint én? Hallgassunk? Igen, egy ideig. Feledjünk? Soha!

— Ez méltatlan, vallástalan dolog — dadogta Constance.

— Méltatlan? Óh, Constance, magunk között ne beszéljünk az iskola és szószerkés ostoba valótlanságairól.

— Óh, Edward — és rémülve nézett maga körül — az ég szerelmére, ne káromkodjál. Ha valaki meg talál hallani... Sokkal kevésbé forradalmi szavakért is életfogytig tartó börtönre ítélték már férfiakat.

A gróf nevetett. A fiatal hitetlen épen úgy nevette ki a törvényt, mint a vallást.

— Légy türelemmel — folytatá Constance — rendes lelki állapotát viszanyerni igyekezve; de egész valója meg volt rendülve, és e pillanatban úgy érezte, mintha vallása föl volna fordulva és hűséget a tökéletes férfinak esküdött volna.

— Légy türelemmel, Edward; és eljutsz a magasabb hitig. Mint te, sok fiatal ember, a kit ereje elkapott, kételkedett és végre mégis kikötött az igazság szilárd szikláján.

Edward még mosolyogva sem felelt. Nem az a pillanat volt, melyben a vallás rendes vigasza, melyet a nők oly szívesen nyújtottak a férfiaknak, lelkét meghathatta volna. Kivette az óráját és megjegyezte, hogy az idő halad és a kancellárnő fogadó óráján meg kell jelennie.

— A kegyelmes asszonyt, azt hiszem, festett, ránczos, parókás vén boszorkánynak fogjuk találni, és mégis elég vakmerő ahhoz, hogy engem, engem — férjül kérjen meg.

Constance megfogta a kezét.

— Edward, unokatestvérem, megörültél? Egyenest a börtönbe akarsz menni? Boszorkány? Vén? Festett? Ránczos? És ezt Dunstanburgh hercegnőről mondod? Nem tudod, hogy ezek közül a legkisebb vádat a köztörvények értelmében büntetik? Edward, ha magaddal nem is törődöl, légy óvatos az én érdekeimben.

— Az leszek, édes Constance. És a te érdekedben, épen a mi érdekünkben ismétlem, hogy az a festett —

— Óh!

— Ránczos —

— Óh, hallgass!

— Parókás —

— Edward!

— Vén boszorkány — halod? — vén boszorkány, sohasem fog férjül venni.

Ez a vakmerő és férfiatlan szerelmes, a ki semmit sem tisztelt, megint megragadta Constance derekát és ajkait megcsókolta. Carlyon grófnő ismét azt érezte, hogy megmagyarázhatatlan gyöngeség fogta el, úgy, hogy megrémült, elájult és szégyenlte magát. Egy pillanatig csöndesen és belenyugodva pihent karjaiban. Ekkor mindennél rosszabb dolog történt: az ajtó kinyílt és Ingleby tanárnő ebben a kompromittáló helyzetben lepte meg őket.

— Jaj nekünk — szólt a tanárnő mosolylyal ajkain — jaj nekünk, grófom. Constance, ha ő fensége Dunstanburgh hercegnő ezt megtudná! Gyermek, gyermekek! — A tanárnő aszott kezeit Constance fejére tette.

— Imádkozom, hogy úgy legyen. De időre van szükségünk. Chester gróf menjen el a kihallgatásra. És, a mennyire lehet, grófom, engedje meg, hogy én, régi nevelőnője, beszéljek. Én ismerem a hercegnőt és a kancellárnőt is. Meglehet, hogy a rábeszélés olaja hathatósabb lesz, mint az ellenmondás korbácsa. Próbáljuk meg.

Zavartan álltak, és még a szerelmes gróf piruláshoz nem szokott homloka is vörös lett.

— Az időnyerésre kigondoltam egy módot. Jöjjön velünk, Constance, mint Chester gróf legközelebbi női rokona; én, mint Boltons asszony távollétében, a ki beteg, a helyettese, megyek. Ha a kancellárnő a hercegnőt fogja ajánlani, ajánlja ön önmagát. Főlebezzen a házhoz; ezzel három havi halasztást nyerünk.

III.

A KANCELLÁRNŐ.

A kancellárnő alacsony sorsból származott és már idős nő volt, a mire az alázatosság és büszkeség furcsa vegyülékével gyakran czélt; az előbbire azért, mert oly országban, melyben az örökölt rang oly nagy tiszteletben állott, csakugyan megalázta annak a gondolata, hogy őseire nem lehetett büszke; a másodikra, mivel állása valóban nagyon fényes

volt, és ellenségei ezt kénytelenek voltak elismerni. Sok ellensége volt, a miből a közélet minden terén sikert arató minden nőnek természetesen kijutott, és ezek egyhangúlag azt hirdették, hogy alacsony származását csak azért fitogtatja, mert, ha rejtegetni igyekeznék, helyette mások hirdetnék. És valóban, a nélkül, hogy e nőknek, a kancellárnő sikert nem arató versenytársainak és ellenségeinek rendkívüli rosszakaratot tulajdonítanánk, ez az állítás valószínűleg igaz volt, minthogy semmi sem volt gyakoribb, mint hogy a heves viták közben a nők egymás fejéhez mindenféle oly tényeket vagdaltak, melyek valamely család hírnevének a tönkretételére voltak szánva, és e tekintetben annyira mentek, hogy egy élénk éjjeli vita után a családfák úgy meg voltak koppasztva, mint a tizenkilencedik században a nyilvános kertek augusztus első hétfőjén.

A kancellárnő ekkor már tekintélyes kort ért meg, vagyis hatvanhatodik évében járt. Kedélye, minthogy hosszú életén keresztül versenytársai ellen kellett küzdenie, a kik egyetlen alkalmat sem szalasztottak el, hogy nyilvános és magánhírnevét beszennyezzék, érdes és fanyar volt. Hajadon maradt, mivel, mint ellenségei mondták, egy férfi sem egyezett volna bele, hogy sorsát ily kiállhatatlan személyéhez kösse; azt modják, nem volt jogász, mert legfőbb törekvése abban összpontosult, hogy a legkiválóbb jogásznak tartsák; részrehajló volt, a mit ugyanazért mondtak, mivel azt szerette volna, hogy mint igazságos bírót emlegessék. A házban czélzásokat tettek magasabb műveltségének a hiányára, jóllehet a szegény nő maga is vagy féltuczat nyelvet tanított és számos művészetben ügyességre tett szert; és szemére lobbantották barátságát, ez alatt függést értve, pártfogója, Dunstanburgh hercegnő iránt. Az utolsó vád volt a legfájóbb, mivel a szegény kancellárnő ennek az igazságát nem tagadhatta. Tényleg igen tisztességes asszonynak, a hercegnő bérlőjének a leánya volt. Ő fensége a leányt okosnak találta és kiképezte. Egyéni jellemével rendkívüli befolyást nyert fölötte, minthogy egészen a maga teremtményévé tette. Az ügyvédnök közé való fölvételre a pénzt rendelkezésére bocsátotta, kezdetben támogatta, emelkedését figyelemmel kísérte, sohasem engedte megfélekedezni, hogy mindent annak köszönhet, hogy pályája kezdetén segítette, és mikor az ügyvédkedés legnagyobb

dija a körmei közé került, Dunstanburgh hercegnő egy oly tettével, mely évek vitáit és határozatait semmisítette meg, törvényjavaslatot vitt keresztül, mely a kancellárnői hivatalt életfogytiglan tartóvá alakította át, és így a kancellárnő minden hatalmát és a törvényekben való jártasságát a maga számára biztosította. A beavatottak azt suttogták, hogy a kancellárnőnek nincs szava, tekintélye, semmiféle függetlensége, hanem mindent a pártfogója intézett. A míg ez a rettenetes hercegnő élt, a kancellári hivatal sokféle és bonyodalmas hatalma az övé volt. Néhány ritka kivétellel ő volt a miniszterelnök, kényúrnő és csaknem diktátornő. Köztudomású volt, hogy Dunstanburgh hercegnő mindent keresztül vitt, a mit akart; és azt sem lehetett kétségbe vonni, hogy volt sok híresebb, tiszteltebb, tanultabb, ékesebben szóló és előkelőbb származású jogász, a kiket mellőztek, hogy a hercegnő e kegyencének, «az eke leányának», helyet csináljanak.

Chester gróf, Carlyon grófnő és Ingleby tanárnő kíséretében, a kancelláriához tizenkét órákor, a kancellárnő fogadó órájában érkezett, és mindnyájokat egy előszobába vezették. Itt, tekintve a gyámfiú rangját, a ki sorsának e kihallgatáson kellett eldölnie, az udvariasság feltűnő hiányával félóráig várakoztatták meg őket. Mikor végre a kancellárnő elé járulhattak, elsodálkoztak, hogy minden eddigi szokástól eltérően, Dunstanburgh hercegnő a kancellárnőnél volt. Való, hogy teremtményét az orránál vezetgette. A gróf kezét tőle akarta megkapni és a házasságot minden késedelem nélkül igyekezett megkötöni. Ez nem igen járta, de ő fensége nem volt az az asszony, a ki a bevett szabályokra valami sokat hederített.

Más, jelentéktelenebb személy kérvényt nyújtott volna be gyámfiának a kezéért és megvárta volna, míg rendes, hivatalos úton értesítik ajánlatának az elfogadásáról, a mikor találkozást rendeztek és az okiratokat aláírták volna. Mindez a kancellári hivatal lassúsága folytán legalább egy évet vett igénybe; és a szegények kérvényeit talán, a kiknek nem volt érdekük, egyáltalában nem intézték el, úgy, hogy a szerencsétlen folyamodó addig várt hiába, míg meg nem vénült és férjetlenül halt el, a szerencsétlen gyámfiú pedig tovább élt, egyre remélgetve, míg a házasság ideje elmúlt. A hercegnőnek a rangját megilletőnél is nagyobb tekintélye volt. Nagyon magas természetű, határozott arcvonású nő volt; hatvanötödik évé-

ben járt és nem a fiatalkor virágával és rugalmasságával, hanem a közepes kor, mondjuk, ötvenedik év, izmosságával és erejével szeretett kérkedni. A művészet minden eszközét kiaknázza e czélra; haja halántékán már őszbe csavarodott, de még sűrű, dús és fényes volt és oly szépen volt rendezve, hogy még azokat is csodálatra készítette, a kik tudták, hogy parókat visel; szemöldökei sötétek és szépen ívezettek voltak; ellenségei azt beszéltek, hogy külön fodrászt tart, a ki állandóan új szemöldökök készítésével foglalkozott; fogai gyöngyfehérek voltak; orczái, melyeken még friss volt a festék, az idő nyomait nem mutatták, ámbár senki sem tudta, hogy ez miképen sikerült neki; erős és széles homlokán három mély ráncz látszott, melyeket semmiféle művész sem tudott eltüntetni. Voltak, a kik azt mondták, hogy három elhalt férje okozta őket, és így a hercegnő mély fájaldalmát és jó szívét bizonyítják, mert köztudomású volt, hogy egyikök, a harmadik, a legfiatalabb és legszebb, a kire a szerelmes asszony minden érzelmét ráparazarolta, a legnagyobb zavart okozta neki; sőt azt is rebesgették, hogy, és hogy, és hogy igen sok más körülménnyel a leg-rútább hálátlanságot tanúsította, úgy, hogy az asszonyok összecsapták a kezeiket és bámulva kérdezték, hogy ugyan mit kívánnak még a férfiak. Ő fensége ellenségei azonban azt beszéltek, hogy ránczeit három nagy bűne, a büszkeség, nagyravágás és fősvénység okozta és kijelentették, hogy ha még egy ily barázda keletkeznék, az a negyedik nagy bűnét, a hiúságot képviselné. A mi a harmadik férjét illeti, ki várhatta, hogy egy szegény fiatal ember beleszeret oly asszonyba, a ki már ötven-nyolcz éves volt, mikor férjül kérte?

A hercegnő drága, de egyszerű, fekete bársonyruhában és fűzve volt; alakja még telt volt. Mikor fölkel, hogy a kanczellárnő gyámfiát üdvözölje, aranyfogantyús botra támaszkodott, mert kissé bántotta a köszvény. A grófra biztatóan és nyájasan mosolygott; Constance előtt, mint politikai ellenfele előtt, a kivel szemben az udvariasság minden külső jelét kellett tanúsítania, mélyen meghajolt; és hidegen biccentett a fejével, mikor a tanárnő alázatos hajlongását viszonzta. A kanczellárnő, egy vézna arcú, összeránczolt szemöldökű és ritka, ősz hajú, lármás asszonyka, az asztalánál ült. Ekkor Constance nézett és várta, hogy adja elő látogatásának az okát.

— Chester gróffal ezúttal — szólt Constance — mint legközelebbi nőrokona jelentem meg. Nagyméltóságod hihetőleg tudja, hogy másodunokanővére vagyok.

A kancellárnő meghajtotta magát. Ez után a tanárnő szólalt meg.

— Méltóságodtól engedélyt kérek arra, hogy e fontos alkalommal tanítványom érdekében megjelenhessek. Gyámja, Boltions asszony, sajnos, olyan beteg, hogy nem jelenhetett meg.

— Azt hiszem — szólt a kancellárnő boszúsan és némi aggodalommal tekintve a hercegnőre — nincs semmi ok arra, hogy Ingleby tanárnő jelen ne legyen; hacsak Chester gróf nem akar egyedül beszélni velem. Az eljárás különben csaknem alakiságokból áll.

Chester gróf, a ki nagyon komoly volt, csak a fejét rázta. Erre a kancellárnő egy ideig iratai között keresgélt és így szólt gyámoltjához :

— Legyen szíves, gróf úr, figyelje meg, a mit mondok — kezdte a nyájasság némi látszatával. — Először is örülök, hogy egészsége, külseje és ereje miatt szerencsét kívánhatok. Erkölcsi és vallásos magaviseletéről és tanulékonyságáról, stb. a legjobb jelentéseket kaptam gyámjától, Boltions asszonytól, és csak azt sajnálom, hogy ő is nem lehet jelen, hogy köszönetemet fejezhetném ki neki kötelességének hű és lelkiismeretes teljesítéséért, és Dunstanburg hercegnőtől is hallhatná szolgálatainak elismerését oly szavakban, melyeknek nem csak súlyuk van, hanem méltóságosabban hangzanak bárki szavainál. A hercegnő egyik kezét kicsinylőleg emelte föl ; a tanárnő igenlőleg intett és kezeit fölemelte és mosolygott, mintha a hercegnőnek egyetlen köszönő szava volna mindaz, a mit kíván, hogy boldogsága teljes legyen. A gróf, sajnos, hogy meg kell jegyezni, szinte érzéketlenül, hacsak nem türelmes kitartással ült, mereven nézve a kancellárnőre, a ki folytatta beszédét.

— Mint tudja, fölügyeletem alól nem sokára más kezei és gondja alá fog kerülni, a ki a tekintély gyeplőinek tartására sokkal alkalmasabb és érdemesebb, mint én.

Constance ekkor fölállt.

— Mielőtt nagyméltóságod tovább menne, ki kell jelentenem, hogy Chester gróf csak ma reggel értesített arról az

ajánlatról, melyet ő fensége Dunstanburgh herczegnő önnek tett és mely jelenleg az ön döntése alatt van.

— Igen, úgy van — szolt a kancellárnő — és épen most szándékozom —

— Mielőtt tovább menne — és Constance arczszíne megváltozott, de a hangja szilárd volt — meg fogja engedni, hogy magának a herczegnőnek, a ki, meg vagyok győződve, szíves lesz tanúm lenni és Ingleby tanárnőnek a jelenlétében Chester gróf kezét hivatalos alakban megkérjem. Azt gondolom, egyszerű ajánlatomhoz nem kell semmit sem hozzáadnom. A mit hozzátehetnék, valószínűleg nem befolyásolná nagyméltóságod elhatározását. Nagyméltóságod ismer és mindent tud rólam —

— Ez valóban hallatlan! — kiáltott a herczegnő.

— Szabad kérdenem nagyméltóságodat, mi a hallatlan ajánlatomban? Engedje meg, hogy emlékeztessen, hogy én Chester grófot egész életemben ismertem; rangra, állásra és gazdagságra egyenlők vagyunk; és hogy, ha szabad megemlítenem, abban a házban is, melynek nagyméltóságod oly kiváló ékessége, nem vagyok az utolsó. De nekem nagyméltóságod határozatával és nem a herczegnő nézetével van dolgom.

A kancellárnő aggódva fordult pártfogójához, mintha tanácsot akart volna kérni tőle. A herczegnő méltósággal felelt.

— Nagyméltóságod tudja, hogy az én ajánlatom, mint korábbi, nagyméltóságod szemeiben is előbbre való bármily későbbinél. Azt is kérhetném, hogy Carlyon grófnő ajánlatát nem tekintve, a melyről megvan a magam nézete, az enyémet a maga értéke szerint mérlegelje.

Constance hidegen megjegyezte, hogy ő fenségének a nézete szerencsétlenségre a legfontosabb szempontokra nézve homlokegyenest ellenkezik az övével és barátaival és hogy örül, hogy nem ért egyet vele. Erre közölte a kancellárnővel, hogy mivel Chester gróf házassága ügyében nem történt még döntés, az ügy még mindig előtte van, és aláveti magát annak, hogy az ő és a herczegnő ajánlatait ő nagyméltósága fontolja meg.

— És — tette hozzá — alázattal jelentem ki, hogy van még sok más szempont is a Chester gróf által képviselt ily régi és nagy család esetében, melyet figyelembe kell venni. Az övénél magasabb rangot például nem kell kívánni, sem

nagyobb vagyont vagy sok más dolgot, a mi szerényebb házaságoknál megfontolandó. Sőt tovább megyek. E szobában, a mely szinte titkos, bátran kijelentem, hogy arra is gondolni kell, hogy ily régi és dicső család ne haljon ki . . .

— És — kiáltott a hercegnő élesen, botját elejtve — ugyan miért halna ki ?

Ekkor rendkívüli dolog történt. Chester grófnak úgy kellett volna magát viselnie, mintha semmit sem tudna arról a sértésről, melylyel Constance vetélytársát oly elszántan illette, Chester gróf azonban megselekedte, hogy lassan megfordult és leplezetlen csodálkozással bámult a hercegnőre, mintha vakmerőségén meg lett volna ütődve. Még ő fensége sem állhatta ki ezt a nyugodt, hideg nézést, jóllehet büszke és tapasztalt volt. Hebegett és nem szólt többet. Chester gróf fölvette a botját és mélyen meghajtva magát, átadta a hercegnőnek.

— Nagyon lekötelezett, Carlyon grófnő — szólt a kancellárnő szemüvegével térdeit veregetve — nagyon lekötelezett azzal, hogy a törvény magyarázására és kötelességem teljesítésére nekem — nekem! — útmutatással szolgált. De hagyjuk ezt. Nekem kötelességem — jóllehet megvallom, hogy ez a kirohanás nagyon meglepő és páratlan a maga nemében, hogy az előttem lévő ügyben, mely Dunstanburgh hercegnő ajánlata, eljárjak.

— Úgy értem ezt — kérde Carlyon grófnő — hogy az én ajánlatomat nem fogadja el? Figyelmeztetem, hogy el kell fogadnia. Ez közügy, melyet szükség esetén a ház és a nemzet elé viszek. Kijelentem, hogy nagyméltóságodnak el kell fogadnia ajánlatomat.

— Ez hallatlan! — kiáltott a kancellárnő. — Ez hallatlan.

— Ha talán — szólt a hercegnő — Carlyon grófnő ajánlata elfogadtatik, engedje kérem, hogy fogadja el, ámbar nincs példa rá, az ügyet tüstént le lehetne tárgyalni és nagyméltóságod azonnal dönthetne.

— Nagyon jól van, nagyon jól van.

A kancellárnő örült, hogy a bajból kiszabadult.

— A második ajánlatot épen úgy meg fogom fontolni, mint az elsőt. Nos tehát, grófom, ön már értesült, hogy a hercegnő általam megkérte a kezét.

A hercegnő itt egy kézmozdulatot tett és lassan fölállt, mintha beszélni szándékozott volna.

— Ily természetű ajánlat — szól tiszta és szilárd hangon — minden fiatal embert és kivált a mi rendünkből való fiatal embert, természetesen zavarba ejt. Arra tanították, azaz (itt szemöldökeit összevonta és szemüvegét föltéve, a tanárnőre nézett, a ki egyre hajtogatta a fejét és kezeivel ütemet vert, mintha a hercegnő szavait akarná ezzel megtisztelni és e szavak oly igazságokat tartalmaztak volna, melyeket nem lett volna szabad elfelejteni), ha jól tanították, hogy a házasság szentség, a férfi érdemtelen, az alázatosság és engedelmesség kötelességek, melyeket, ha kellőképen teljesítenek, a férfiak magasabb színvonalra emelkedhetnek. És mikor legnagyobb boldogságuk ideje elérkezik, annál nagyobb zavarban vannak, mentől alaposabb volt a nevelésök és mentől jobb a szívök.

A tanárnő meghajtotta magát és kezeivel integetett, mintha helyeselte volna ezt a sok bölcseséget, mely oly szépen volt kifejezve.

— Chester gróf — folytatá a hercegnő — sokáig kísérem figyelemmel csöndben; oly tulajdonságokat vettem észre önben, melyek, azt hiszem, az én rangombeli házastársnak megfelelők. Önben megvan a születés büszkesége, ügyesség, kellem; ön tudja, hogy a férfit megillető hatalommal hogyan bánják. Grófi koronáját a hercegi magasabbal fogja fölcserélni. Biztos vagyok benne, hogy méltósággal fogja viselni. Ön —

Itt Constance félbeszakította.

— Engedje meg, fönséged, hogy arra emlékeztessem, hogy a kancellárnő még nem döntött.

A hercegnő homlokát összeránczolva leült. Ezzel a fiatal nővel éreztetnie kell a boszúját. De egyelőre engedett és állat botjára támasztva, duzzogott. Arcza, még ha mosolygott is, szigorú volt; ha elkomorult, az ember szinte reszketett tőle.

A kancellárnő türelmetlenül nézte át iratait.

— Carlyon grófnő ajánlatában — úgymond — nem látok semmit, a mi miatt előbbi nézetemet, a mely szerint a hercegnő oly ajánlatot tett, mely minden tekintetben alkalmasnak látszik arra, hogy gyámfiám erkölcsi, szellemi és anyagi boldogságát előmozdítsa, megváltoztassam.

— Szabad kérdenem — szól Chester gróf nyugodtan — vajon erre a némileg fontos ügyre vonatkozólag én is kifejezhetem a nézeteimet?

— Ön? — rikoltott a kancellárnő. — Ön? A tudatlanság, melyben a fiukat nevelik, szégyenletes! Egy gyámfiú a saját házasságáról véleményét akarja kifejezni! . . . Egy valószínűs gyámfiú! hát fölfordult már a világ? . . .

Az észrevétel vakmerő volta és a szerencsés higgadtság, melylyel a gróf megtette, ellenállhatatlanok voltak. A herczegnő hangosan nevetett. Ez a fiatalos baklövés és tudatlanság mulattatta. Constance is nevetett, ámbár kissé sajnálkozva. A tanárnő némileg megszégyenítve nevetett, mintha Chester gróf tudatlansága bizonyos mértékben rá vetett volna rossz fényt.

A kancellárnő kissé izgatottan tovább folytatta.

— Összefoglalom a mondottakat. Az a kötelességem, hogy csak gyámfiam érdekeit tartsam szemem előtt. Nagyon helyes. Megfontoltam őket. Chester gróf, midőn kezét Dunstanburgh herczegnőnek adom, legjobb és legnagyobb érdekeit szolgálom. Az ügy el van döntve. Több szó nem fér hozzá.

— Ellenkezőleg, nagyon is fér — jegyezte meg Constance. — Bejelentem nagyméltóságodnak, hogy a főrangú nők házához főlebbezek. Hozzájuk és általuk a nemzethez fogok főlebbezni, hogy lássák, vajon az ön döntése ebben az esetben okos, igazságos és gyámfia érdekeinek megfelelő-e.

Ez tényleg rémitő fenyegetés volt. A házhoz való főlebbezés, Constance és pártjának vitatkozó képességeinél fogva, ámbár kisebbség volt, félévi halasztást jelentett, ha minden nap ezt az esetet tárgyalják is. Még a gyakorlott öreg herczegnő is, a ki a ház szóharczához hozzá volt szokva, megökönt ily küzdelemtől.

— Csak nem fogja, Carlyon grófnő, unokafivérének a nevét a legfőbb ítélőszék elé hurcolni?

— Dehogy nem — felelé Constance.

— Száz meg száz ezerbe és hónapokig tartó küzdelembe fog kerülni.

— A mi a költségeket illeti, az az én gondom; a késedelmet illetőleg pedig, én várhatok, talán tovább, mint föntségem . . .

A hercegnő nem szólt többet. Carlyon grófnő kétszer sértette meg. De boszúja nem marad el.

— A kancellárnő drága idejéből már igen sokat vetünk igénybe — szólt a hercegnő. — Jó reggelt kívánok nagyméltóságodnak.

Chester gróf karját nyújtotta.

— Köszönöm — szólt a hercegnő a nyujtott kart elfogadva — a kocsai ajtajáig, mostanra. Bizom benne, grófom, hogy nem sokára joga lesz ahhoz, hogy kocsimba üljön. Addig is legyen meggyőződve, hogy nem én vagyok a hibás azért, hogy a neve közbeszéd tárgya lett. Míg az ügy fölebbezés alatt áll, ha együtt jelenünk meg, a tiszta barátságon kívül ne áruljunk el semmiféle más érzelmet. És reménylem — szólt csipősen Constancehoz — hogy ön, fiatal hölgy, ugyanily okosan fogja magát viselni . . .

Constance meghajtotta magát és nem szólt semmit. A kancellárnő fölállt, kezét fogott gyámfiával és visszavonult.

A hercegnő rátámaszkodott az erős karra, mely kocsijához vezette, és búcsúzóul a fiatal embertől a saját kezét oly hévvel és baráti érdeklődéssel csókolta meg, hogy gyönyörűség volt nézni. Az udvariasság e tette után a fiatal ember visszatért Constancehoz.

— Festett — kezdé a gróf.

— Edward, nem engedem meg. Csitt! Mostanra elválunk.

— Constance — súgta a gróf, nem felejtetted el mindazt, a mit mondtam ?

— Egy árva szót sem — felelé Constance zavarodottan. — De egy ideig nem kell találkozunk.

— Bátorság! — kiáltott a tanárnő — időt nyertünk.

BESANT WALTER után, angolból

HEGEDŰS PÁL.

ÁLDÁS.

Szeretem benned az ifjúságot,
Szeretem benned az élénk örömet :
Szép multamat az vissza idézi,
Ez kideríti sötét körömet.

Szemedet rám vetni ne sajnáld,
Ne tagadja meg a szót piros ajkad ;
Érted az Isten engem is áld
S áldva pihen meg az ég kegye rajtad.

Rohanó kerekét az időnek
Nem félve, nem aggva : mélán nézem ;
Szerető szíved dobogásán
Titkos öröklét perceit érzem.

Szemedet hát rám vetni ne sajnáld,
Ne tagadja meg a szót piros ajkad ;
Érted az Isten engem is áld
S áldva pihen meg az ég kegye rajtad.

LÉVAY JÓZSEF.

A FARKAS HALÁLA.

I.

A felgyúlt hold előtt futnak a fellegek.
 Mint száll a füstgomoly az égő ház felett.
 Egész a láthatárig sötét már a vadon,
 Szótlan megyünk előre a nedves pázsiton,
 A sűrű hanga közt, magas haraszt-bozótba':
 S im a fenyők alatt, a hegy felé huzódva,
 Nagy körmös lábnyomok ötlöttek a szemünkbe,
 Négy vándor farkasé, kit mink kerítettünk be.
 Megálltunk hallgatózni, lélekzetet se' vettünk,
 Egy sóhajt sem lehelte a néma táj körülünk,
 Sem az erdő, sem a sík. Csupán fönt a magas
 Égbolton jajgatott a gyászos szélkakas,
 Mert fönt nyargalt a szél a fellegek sorába',
 S csak egyes tornyokat érintette néha lába.
 A tölgyfák odalent, sziklákra leborúlva,
 Mintha könyökre dőlve mind szűnnyadoztak volna.
 Még semmi sem neszelt, midőn, fejét lehajtva,
 A legvénebb vadász, ki ment elől kutatva,
 Leheverve találta egy helytt a homokot.
 Ez agg, ki ilyesekben tévedni nem szokott,
 Megmagyarázta sűgva, hogy itt ez új jelek
 Farkasok nyomai, még helyök is meleg,
 Két farkas, két kölyökkel, csak most vonúlt el innet.
 Mi rögtön kézbe vettük jó vadász késeinket,
 Elrejtők fegyverünk', ne csillogtassa fényét,
 S mentünk, széttágítva az ágaknak szövevényét.
 Hárman megálltak, én, mit látnak ők, kerestem
 S előmbe villogott egyszerre két tüzes szem.
 A hanga közt a hold világa áthatott,
 Tánczolni láttam ott négy karsú állatot.
 A vidám agarak játékba így merülnek,

A gazdának, ha megtér, csaholva úgy örülnek.
 Hasonló termetök, a táncz is ép olyan,
 De e farkas-fiúk játéka hangtalan.
 Tudják jól, hogy csupán néhány lépésnyire
 Lappang ős-ellenük, a falvak embere.
 Az apa most felállt. Odább fatőre dőlve,
 Feküdt nősténye még, — miként márvány-előde,
 Kit Róma népe tisztelt, emlőin nőttenek
 Romulus és Remus, pogány félistenek. —
 A him jött és leült, nagyot nyujtózva hátra,
 Horgas nagy körmeit a mély homokba mártva.
 Még fogva sem, de már halálra volt ítélve,
 Elállva útja mind, innen ki nem jut élve.
 De ő csak ült merőn ; égő szájába kapta
 A legbátrabb kutyát s lihegre fojtogatta.
 És nem tátotta szét aczél állkapesait,
 Habár lövéseink átverték izmait
 És éles késeink lágyékát összejárták,
 Fogók gyanánt kövér beleit szétkuszálták,
 Nem addig! míg az eb megdöglött és kinyúlt,
 Akkor ledobta végre s az lábához gurult.
 Azt ölte meg előbb, aztán reánk tekintett,
 Vigyázatúl mi még benn' hagytuk késeinket,
 Mikkel vérét kiontva, a pázsíthoz szögeztük
 S rá fogva fegyverinket, egész körülöveztük.
 Reánk tekintte még, a végső pillanatba',
 A szájára patakzó forró vért nyalogatva,
 S azzal nem is törődvén, hogy végvesztébe dül,
 Két nagy szeme elállott s kimúlt egy jaj nekül.

II.

Lehajtam homlokom töltetlen fegyveremre,
 Esmék kinoztak és bizony nem fért szívemre,
 Hogy üldözsem a nőt s fiait, a kiken
 Látszott, apjokra várnak ; s én bizonynyal hiszem,
 Ha nincs e két kölyök, a szép özvegy buvában
 Nem hagyja veszni őt boszútlanul, magában.
 De hivatása most ezeket menteni,

Szoktatni küzdelemhez, éhséghez, s inteni:
 Kerüljük a faluk határát, móddal-okkal,
 Hol összeállt az ember a szolga-állatokkal
 S rájuk vadásznak együtt, pusztítják, üldözik
 Az erdők és a sziklák első, ősurait.

III.

Oh jaj, — gondoltam ott, — az «ember» név hiába,
 Nagy név, de szégyenünk, gyarlók vagyunk reája.
 Az élettől megválni hogyan kell, ha van ok,
 Ti tudjátok csak azt, magasztos állatok!
 Látván, hogy élük át s mi módon végezők:
 Nagy csak a hallgatás; a többi gyöngeség.
 — Én megértettelek, bujdosó, néma vad,
 Végső tekinteted szívem mélyén maradt.
 Azt mondád: «Ha tudod, növeld föl lelkedet,
 Míg oly erős leend és oly emelkedett,
 Hogy eljut e fokig s megáll azon szilárdan,
 Hol én erdősülött kezdettől fogva álltam.
 Sohaj, sirás, könyörgés mind gyáva bút mutat,
 Folytasd erélylyel hosszú nehéz napszámodat,
 A sorskiszabta úton türelmesen vonulj,
 S végül, miként én, szenvedj és halj meg szótlanul».

DE VIGNY ALFRÉD *után, francziából*

ZEMPLÉNI ÁRPÁD.

BERNHARDI EMLÉKIRATAI.

Kezünkbe akadt a következő czimű munka: *Unter Nikolaus I. und Friedrich Wilhelm IV. Briefe und Tagebuchblätter aus den Jahren 1834—1857.* Von Theodor von Bernhardi. Leipzig, Verlag von S. Hirzel 1893.

Bernhardi nagynevű író és nagynevű diplomata. Írói hírnevét főleg következő művei alapították meg: *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des russischen Generals K. von Toll.* 4 kötet; *Geschichte Russlands u. der europ. Politik i. d. J. 1814—1831.* 3 kötet és *Friedrich der Grosse als Feldherr* stb. Mint Diplomata Bismarck bizalmasa volt; 1865-ben mint porosz katonai meghatalmazott Florenzben, 1867—71 években külön megbízatásokban Olasz-, Spanyol- és Portugálországokban működött. Egyénisége és körülményei ismertetésére szolgáljon még csak ennyi, hogy 1834-ben, mely esztendőn kezdődnek az itt kivonatban közlendő naplóföljegyzései, Bernhardi mint fiatal ember Szent-Pétervárra került és orosz szolgálatba lépett, — legegés is igen szerény alkalmazásban, de I. Miklós czár «Ő Felségének legmagasabb személyes irodájába»; — 1748/9. években pedig, melyek adatai minket főleg érdekelnek, már az orosz császári tudományos akadémia részéről oly elsőrendű tudósnak volt elismerve, ki — noha katonasohasem volt — «természeti hivatottsága és ernyedetlen tanulmányai következtében oly kiváló katonai szakismeretre és ítélőképességre tön szert, melyek az azon korbéli legtöbb szakembereit fölülmulták.» — —

Az előttünk fekvő naplójegyzetekből minket magyarokat első sorban az 1848/49. évekről szólók érdekelnek.

Bernhardinak akkor Szt.-Pétervár katonai és udvari

köreiben nagy és számos összeköttetései valának. Adatainak mindég forrását, urát adja.

Valamint Európaszerte, úgy Oroszországban is, az 1848. év elején az volt az általános érzés, hogy az 1840 ótai rendületlen béke tovább is még tartós lesz. Azt hitte Miklós csár, hogy azt a forradalmi szellemet, mely az ő uralkodásának kezdetét kísérte, ő teljesen kiirtotta nemcsak Oroszországból, hanem a szomszéd államokból is.

«1848 márczius 4.*) (írja Bernhardi) Párisi események. Guizot megbukott. Fölkelés az utcán . . . Kemény harcok. Estve (külföldi) hírlapok után fogok járni. . . Némi megnyugtatás: úgy látszik, hogy Louis Philipp még győzedelmeskedik. Eddig nincs sem terv, sem vezetés a fölkelésben.

«Márcz. 6-án. Nagy felháborodás azon, hogy a csár úgy örül Lajos Fülöp bukásának, mint a gyermek. Úgy kell neki! mondja stb. Mária nagyhercegnő kérdezte atyjától: nem fog-e Lajos Fülöp mellett sorompóba lépni? Azt felelte: Franciaországért egyetlen csepp vért sem ontat: de a maga szövetségeseit meg fogja oltalmazni. . . Gróf Toll N. bálban volt Jusszupow hercegnél, hol «a mi Ivanovics Károlyunk» (az orosz felsőbb körök társalgásában Miklós csár gúnyneve) először vette a párisi végzetes sürgönyöket. . . Látható örömmel kérdé. . . «Nem volt-e mindig igaza?» Másnap Paskévics hercegnek a jövődöbeli «Párisi gróf» czimét szánta s azt mondá: úgy látszik, neki a bátyja I. Sándor nyomdokaiba kellend lépnie. . . A trónörökös így szólt a tisztetekhez! Uraim! hozassák rendbe lovaik patkóit. . . Minden orosz a külföldről visszahívtak. . .

«Márcz. 18. Bruun kisasszony járt nálunk udvari hírekkel. A császárné sir a berlini hírek miatt. Ivanovics Károly rosszkedvű. . . A mióta «királyunk» (IV. Fridrik Vilmos) nem teszi többé, a mit Ivanovits Károly akar: szeretik «végkép sülyedtnek» elnevezni.

«Ápril 9. Mindenfelé aggodalom jelei — politikai mulatóságok. Képtelen hír, hogy Bécsben kikiáltva a köztársaság! A beavatottak rossz néven veszik, ha ezt az ember el nem hiszi! . . . Mindenki szidja Radeckzyt késlekedése miatt. . .»

*) A napokat — az orosz naptár mellőzésével — csupán a mi naptárunk szerint írjuk.

Június elején kitört Oroszországban a cholera oly nagy erővel, hogy a szegényebb néposztályt formálisan megtizedelte és csakhamar ugyanazon esztelen híresztelések elterjedésére vezetett, melyek 1831-ben néplázadásnak szolgáltak alkalmul . . . A szolgám most beszél és természetesen hiszi is, hogy egyik kórházban az orvosok a cholera kitörése miatti örömeikben tánczoltak, hogy méregkeverők indultak szét Lengyelországból. Egyik orvosnak 100,000 rubelt küldtek e végre . . .

«Június 25. A cholera szörnyű gyorsasággal terjed.

Június 38. Krusenstern P. A. járt nálam. Beszéli, hogy a tartományokban szerte gyűjtogatnak. Nyilván ennek is a «lengyelek» az oka (!)

«Június 30. Rettentőbbek minden egyébnél az agyonverések az utcán. A rendőrség tekintélyének vége s a csöcselék akadály és megtorlás nélkül agyonver mindenkit, a kire valaki rámondja, hogy gyanús.

«Július 1. Nagy botoztatás a tegnapi gyilkosságért — még pedig a trónörökös jelenlétében. A végére a czár is oda érkezett . . .

«Július 5. Katonai és csendőri nagy őrzáratok . . . Vasárnapra nagy zendüléstől tartanak. A nép azt mondja: előbb nem szűnik meg a cholera, míg csak minden kórház le nem romboltatik és minden orvost agyon nem vernek . . .»

De elég ennyi az 1848-iki orosz nép-psychéből . . .

«Deczember 7. A Schwarzenberg-miniszterium programja. Hivatalos hirlapi cikkekben a legnagyobb megvetés kifejezve Németország ellen . . . János főherczeg elmegy Bécsbe, hogy az ifjú Ferencz József császárnak oldalánál legyen; ezért sietnek Frankfurtban az alkotmánygyűlésre elkészülni. IV. Fridrik Vilmos nem akar császár lenni: tehát újra olyas valami létesül, mint a régi Bundestag volt . . . Így hát a német birodalom egysége megint dugába dőlt! Hogy fognak a szlávok arczaik ragyogni az örömtől! hogy a John Bull gúnyos hahotája fölhangzani! És ki az oka, hogy Németországon minden ily szánandóan kudarcot vall? Mindenekelőtt a derék balpárt. Két fő ellenséget táplál emlőin Németország: a balpártot és Ausztriát.

«Deczember 14. Ebéd Rosen bárónál . . . Itt a megérkezett Vilmos osztrák főherczeg és kísérete Sallaba és De Rou-

gemont voltak a beszéd tárgyai. Ez urak itt rokonszenves visszhangra remélvén találni, egész bizalmasan közlik udvaruknak terveit. Az alkotmányozó birodalmi gyűlést addig akarják megtűrni Kremsierben, míg a magyarokkal nem végeztek; azután szétkergetni azt és a birodalomnak, Magyarországot beleértve, alkotmányt oktroyálni. Kiemelik az urak, hogy az előkelő miniszterek közül a tüntetőleg lenézett kremsieri birodalmi gyűlésen még egy sem jelent meg — csupán Bach és más polgár miniszterek mennek oda.

December 21. Ismát ebéd Rosennél, Toll Miklós gróffal és Rosen tüzér-tábornokkal. Nem tartjuk valami nagyon épületes dolognak, a mi most Schwarzenberg és Windischgrätz alatt történik. Így aligha fog menni, a mint ők hiszik . . . Az udvarnál el vannak ragadtatva attól, a mint a dolgok fejlődnek Ausztriában; Windischgrätz a nap hőse . . .

1849 márczius 15. Lombardiában a háború valószínűleg egy főcsatával kezdődik . . . Sokkal kétesebbnek itéli Bernhardi a helyzetet Ausztriára nézve a magyarországi harctéren. A hézagos hírek daczára átlátott a szitán; azt látta, hogy az úgynevezett «kapolnai győzelem» minden jelentőség nélkül való és hogy az események határozottan Ausztriára nézve hátrányos fordulatot vettek. Még nagyobb súlyt tulajdonított ő a Bem által kivívott előnyöknek a Skarjatin ezredes vezérlete alatt Nagy-Szeben védelmére rendelt orosz csapatokkal szemben. Hír szerint ugyan a czár csak azt vetette volna szemére Skarjatinnak, hogy túlnyomó ellenséggel szemben miért fogadta el az ütközetet, Nagy-Szeben elvesztése miatt ellenben egy szót sem vesztegetett volna: mindazáltal Bernhardi meg volt győződve, hogy Oroszország a győzelmes Magyarország ellen sikra száll. Az újabb újonczozás híre őt ebben csak megerősítette. Mikor a nagyszebeni tudósítást vette, a czár nagyon jellemző szót ejtett Suworow herczeggel szemben: «Volna csak nekem egy Bem a tábornokaim között: akkor tudnám, mit tegyek; de az én tábornokaimra nem lehet támaszkodni».

Ápril 23. A legújabb tudósítások megerősítik, hogy két nap óta Pest közvetlen közelében csatáznak. Bem pedig állítólag Oláhországba nyomult és Lüders tábornokot felettébb súlyos helyzetbe hozta. Ki tudja, okos volt-e ez (a benyomulás Oláhországba! ez által oly erők vonatnak a küzdelembe,

melyek eddig semlegesek voltak.) Lüders segítségért kiált. Ugyanazt teszi Ausztria, de egyúttal azt kívánja, hogy az orosz segédseregek osztrák hadvezérek főparancsa alá adassanak... De ebbe Miklós császár nem akar egyezni; önállóan akar föllépni hadseregével. Berg tábornok (a későbbi tábornagy... nem nagy ember, de nagyon ügyes játékos) gyorsfutárok által Bécsbe rendeltetett s már oda el is utazott.

Ápril 25. Windischgrätz visszahivatott! Ez ugyan hamar túlélte a hírért! Az aranygyapjas rendjel, tábornagi vezérbot, kék és piros szalagok nem bírtak hadvezért csinálni belőle.

Május 5. Komárom fölmentve! Tehát hamis volt a hír, miszerint Welden Esztergom-Párkánynál átkelt a Dunán. Látni azonban, hogy haderejének egy részét oda küldte, a (Komáromot) ostromló sereget szaporította és Csórichot Párkánynál állította fel. Wohlgemuth és Csórich, midőn Komárom fölmentését meg akarták akadályozni, mind a ketten vereséget szenvedtek és aligha súlyos veszteségek nélkül menekülhettek. Ez már abból is világos, hogy ezúttal, valamint április 7-én Gödöllőn és máskor, az osztrák haditudósításokban egyáltalán nincs szó. Weldent nem irigylem; Windischgrätz csinos helyzetet hagyott rá örökbe. Ha a magyarok (Görgey) Komáromnál átkelnek a Duna jobb partjára, Welden fő erejét Béctől elmetszik és megfordított arczal való csatára kényszerítik,*) mi lesz akkor?

*) Ez a helyzet tényleg beállt volna akkor, ha Görgey csak két nappal is hamarabb kelhet vala át a Dunán. De Weldennek nagy szerencséjére a Garam tavaszi megáradása Lévánál s a Dunáé Komáromnál az áthidalást nagyon megnehezítette; a gondatlan komáromi várparancsnokság pedig elmulasztotta a télen át egy dunai hajóhid alkatrészeit előkészíttetni s a fölmentés pillanatára készen tartani. A régi hidat az ostromló osztrákok összerombolták volt. Így Görgeynek magának kellett szálfákból egy tutajhidat összehevenyészni. Ez csak ápril 26-kára virradó éjjel bírt elkészülni és kipróbíltatni. Még pitymaltat előtt Dipold és Knézics magyar ezredesek 4000 emberrel átkelvén, az osztrák ví-árkokat meglepéssel és rohammal beveszik s az egész ostromhadat felsodorják. Simunich nagy bajban. De már akkor, ápril 26-án Buda felől felvonulva, Welden főhadserége belé vág a csata derekába, Simunichnak Komárom alól elvert ostromhadát szárnya alá veszi és magával viszi Győr felé: a magyar mezei tűzérseg-

Kevés héttel rá ki volt mondva a háború Magyarország ellen, még pedig a Miklós czár által megszábotott föltételek mellett.

Május 18-án. Pahlen Detrik látogatott meg. Szóba jött a hadsereg szelleme, mely nem is örvend a háborúnak . . . A moszkvai gárdaezred parancsnokának azt mondta a czár: «A tisztjeidnek mondd meg, vigyázzanak magokra! . . . Senki sem kérdezi tőlük, hogy meggyőződésök szerint vagy meggyőződésök ellen mennek-e a harczba, tehát erről hallgasanak!»

Május 20. Rosen Konstantin báró . . . beszél nekem, hogy Lüders egy ezredesét s egy másik törzstisztjét föbe lövette, mert Bemmel leveleztek.

Május 22. Miklós czár nem akarja seregeit Ausztria parancsnoksága alá engedni, a mint a dolog természete magával hozná. Most Ferencz József császár a hadsereghez megy. Berg orosz tábornok kíséri. Ettől fog tehát nagyrészt függni, hogy az oroszok mit fognak tenni, kiket azonkívül Paskévics fog járszalagán vezetni, nem is említve, hogy Miklós czár is beleavatkozik majd.

A harcztéren eleinte oly kevésbé kedvezőn indultak meg a dolgok, hogy ezt a benyomást a hivatalos közlések sem bírták teljesen elpalástolni.

Augusztus 5. 1849. Görgey nagy ügyességgel működik; elébb Haynaunak, utóbb Paskévicsnek túl járt az eszén. Utóbbit az által szedte rá, hogy a július 15-kei váczi ütközet után, mely, a mint most kisül, a magyarok részéről győzedelmes volt, elhitette vele, hogy ottan elfogadja a döntő csatát. Paskévics hadviselése nem valami élénk fényvel tündöklő. Azt vélné az ember, neki csak értesülve kellett lennie annyira a dolgok állásáról, hogy már több nappal elébb arra határozza el magát, hogy a védtelen Pest ellen csak kevés erőt utasítván, fő tömegével Váczon át Komárom felé mozduljon . . . Annyi bizonyos, hogy az oroszok július 15-kén verést kaptak (Vácznál) még pedig két oldalról, minthogy a magyarok a

nek pedig fogyófélben a 3, 6 és 12 fontos tölténye! Hogy miért? olvashatni Görgey Istvánnak 1848 és 1849-ből című munkájában. II. köt. Franklinnál.

Tisza felől is szerencsésen támadták őket.*) Különben, úgy látszik, Dembinski (helyesebben Perczel tábornok) sem tudott Görgey felől, mi nagyon érthető, különben csak iparkodott volna Paskévicset július 16-án és 17-én is hátul kötvé tartani, hogy Görgeynek előnyt biztosítson. Még szomorítóbbak a szövetségesekre nézve a tudósítások a déli harcsterről, a hol Jellacsics teljes vereséget szenvedett . . .

Augusztus 6. Mikor az első «nagy és fényes győzelmek» vivattak — előörsök és őrzárók felett, akkor a hölgyeink tündöklő arcczal házról-házra jártak . . . most alig hallani a szavukat.

Nagyon rossz dolog a szövetségesekre nézve az a körülmény, hogy a két hadseregnek, mely Pesten nyújtandó egymásnak kezet, egészen különböző a működési bázisa — az egyiké Lengyelországban, a másiké meg Bécsben. Minden baleset szétlöki őket egymástól és egyik sem viheti haza a másikat magával.

Augusztus 13. A magyarhoni háború szerfelett elfoglal. Görgey hadjárata Komáromtól a Tiszához egyik legfigyelemre méltóbb tüneménye az újabbkori haditörténelemnek. Mikor ő neki indult, sikerülése épen nem volt valószínű; siker és rajtavesztés hajszálon függött sokszor. A ki ily helyzetben mindég ura szándékának s az eseményeken szellemileg ural kodik, a helyett hogy ezek megtörjék: az hadvezér. — Az oroszok részéről ellenben félénk bizonytalan tapogatózást veszünk észre, mely épen nem ígér gyors véget a háborúnak. Most, körülbelül július végétől kezdve, alkalmasint oly időszak következik, a mikor Paskévics épen semmit sem tesz. Ő kislelkű, nincs lovassága; így biztosra vehetni, hogy a Tiszát nem meri átlépni, a míg Sacken a tartalékkal meg nem érkezik.

Augusztus 16. A hirlapi tudósítások szörnyű zavartak — a dicsekvések Bécsből s az orosz főhadi szállásból laposak és léhák. De a viszonyok elejétől fogva olyanok valának, hogy a magyaroknak annyi mint semmi kilátásuk nem volt boldogulhatni. E részben semmi sem változott a sok mulasztás daczára. Ha a szövetségesek csak a legközöségesebb emberi józan

*) Talán Dembinski slatt? kérdi Bernhardi. Nem Dembinski, hanem Perczel támadott Turánál.

észszel és csak némi erélylyel is működnek: a harcznak hamar vége kell hogy legyen. Paskévics elfoglalta Tiszafüredet. Ez rendén van. Miután nem tudta Görgeyt elvágni a Tiszától: legalább a Tiszán túl meg kell akadályozni Dembinskivel való egyesülését.*) Eddig még csak az átkelés lehetőségét biztosította magának. Ha igazán által is kél a nélkül, hogy Sackent s a lovasságot elébb bevárná: akkor ez indokolva van ugyan a körülmények által, de mégis már több a merészkedő erélyből, mint a mennyi várható tőle.

Kevés héttel későbbén Magyarország végzete betelt! Bernhardi süvei, kik a hadjáratban részt vettek, befejeztével hazaérkeztek és sok érdekes részletet mondtak el felőle.

Szeptember 23. Az öreg Paskévicsnek sok volt az ellensége Szt.-Pétervárott. E hadjáratban igen gyarlón viselte magát, soha sem tartotta magát elég erősnek, mindig új erősítéseket kívánt, és saját tehetetlenségében magának valamibe vágni, elkövetett mindent, nehogy más valaki merjen olyat, a mi talán sikerülvén, ennek a másnak szerezzen hírnevet. A mellett a legnagyobb mértékben brutális volt, kivált az olyak irányában, kik jeles katonák és ezért neki szálla voltak a szemében. Így névszerint Freytag vezérkari tábornokkal oly rosszul bánt, hogy ez utóbb soha többé semmi felől véleményt nem mondott. Varsóban sokan dolgoztak Paskévics bukásán, nevezetesen Lieven Vilmos báró . . . Ekkor megjön a hír, hogy Görgey az oroszoknak adta meg magát: s erre Paskévics állása újra szilárdabb lett, mint valaha! — Előttem jó ideje tisztán állt, hogy e közös hadjáratból halálos gyűlölségnek kell származni oroszok és osztrákok között. Az orosz hadi tudósítások önhitt sértő hangja ezt kétségtelenné tette. És úgy is lett. Hogy Görgey az oroszoknak adta meg magát, ez valamint az osztrákokat a legnagyobb mértékben bántotta, viszont az oroszoknak egészen a fejökbe szállt. Az egész eseményt fel sem bírják fogni; nem értik jelentőségét, — milyen jövőendő veszélyek Ausztriára nézve — mekkora viharok jelentkeznek abban! Önélégült korlátoltságukban azt képzelik, hogy ők valami felsőbb rendű lények, a kiknek megadja magát az ember, míg másokra megvetéssel tekint alá. Krusen-

*) Ezt már Kossuth maga vállalta magára.

stern Emil is ily értelemben mondá e szavakat. «*Nous avons un beau rôle vis-a-vis de l'Europe.*» (Szép a mi szerepünk Európával szemben). Együttal a czár egész környezete furcsa módon rajong Görgeyért, a ki nyomban önfeladása után Nagyváradon (Paskévics által) mint egy fejedelem úgy fogadtatott. Feltűnt, hogy Paskévics, mikor ketten magokra külön szobába visszavonultak, őt előre bocsátotta. . . . Ezzel párhuzamosan a keserű gúny járja Haynau ellen, a kinek viszont haditudósításai úgy szólnak, mintha neki adták volna meg magokat a magyarok. Az orosz hadseregnél az oroszok a magyarokkal, ez úgynevezett lázadókkal zajosan fraternizálnak; tisztek és közkatonák a legbarátságosabban társalognak, karonfogva sétálnak, dalokat énekelnek stb., ellenben az osztrákokkal az orosz tisztek és katonák megvetőleg bánnak.

Későbbben Toll grófné jön látogatóba, a Magyarországból visszatért fiával, Miklóssal. Ez beszéli: Mikor az orosz hadsereg egy izben Görgeyt egészen szem elől vesztette, Anrep tábornok oda nyilatkozott Paskévics tábornagy előtt, hogy néhány lovasezredet kellene kiküldeni távoli kémlésre. Erre Paskévics rákiáltott: «Hogy' is mer csak egy ilyen tábornokocska tanácsot osztogatni ő neki?» Konstantin nagyherceg, a ki jelen volt, azt találta, hogy Anrepnek igaza van: ekkor Paskévics ő neki is nekifordult ily szavakkal: «Hát önnek mi köze hozzá? Ha ön is el akar kezdeni nekem tanácsokat adni: akkor én önt visszaküldöm a papácskához!» Ez a mondas kétségkívül a legjobb minden közül, a mit Paskévics Magyarországon mondott vagy cselekedett. Továbbá panaszkodik Haynau s az ő brutalitása ellen.

Október 21. 1849. Batthyányi Lajos gróf kivégeztetése az itteni felsőbb körökben a legnagyobb indignatiót keltette. Báró Wremszky tábornok, a hadügyminiszter Tschernitschew creaturája, a kiről bizonyosan tudva van, hogy nincs egy szava is más, mint a mit főnöke már elébb kiejtett a száján és jóváhagyott, — az angol clubban nyilvánosan a legnagyobb megbotránkozással nyilatkozott akkép. Ma meg az a hír érkezik, hogy az osztrák kormány tizenhárom magyar tábornokot kivégeztetett.

Egy későbbi följegyzésben ugyanazon tárgyra vonatkozólag ez áll:

«Krusenstern Julius (a Bernhardi süve és Paskévics diplomatai irodájának főnöke) beszéli, hogy Buturlin Sergius tábornok igazán gyalázatosan viselte magát Magyarországon: Damjanicsot Arad várában az által beszélte rá a vár feladására, hogy az orosz czár részéről várható pártfogás, a magyar tábornokokkal való szándékai stb. tekintetében neki aranyhegyeket ígért. De a czár maga is úgy érezte e kivégzéseket, mint ő ellene elkövetett sértést, minthogy a kivégzettek az ő foglyai valának. — Részben Hilferding*) a hibás. Cet homme manque d'usage du monde. A foglyokat csak föltételek mellett kellett volna kiszolgáltatni; e helyett Hilferding beérte azzal, hogy Paskévics tábornagy nevében Ferencz József császárnak levelet írt, melyben jó tanácsokat ad és a kegyelmet ajánlja. Erre aztán megharagudtak Bécsben — s a magyar tábornokok sorsa el volt döntve . . .

A magyar hadjáratra következett tél (1849—1850) a legéretlenebbek közé tartozott, a melyeket az emberek Szent-Péterváron valaha megértek. Oroszország — úgy látszott — a maga hatalmának tetőpontját érte el; uralkodójának önérzete nem ismert többé határokat. Ezen nem is lehetett csodálkozni — hisz az egész világ a győzőnek lábainál hevert . . .

És mindazáltal Miklós czár oly kevéssé bírt új babérjainak nyugodtan örülni, hogy mikor visszatért a fővárosba, az emberek rosszabb kedvűnek tapasztalták, mint valaha; Paskévicsnek nem nagyon kielégítő eljárása és a bécsi udvarnak ezen való lehangoltsága őt magát is ép oly mélyen lehangolta, mint hadseregének rokonszenvi nyilatkozatai a legyőzött magyarok iránt, melyekből forradalmi hajlamot vélt kiérzeni.» — —

Ezen — Paskévicsre és hadseregére éles világot árasztó adatokat nem Paskévics miatt tartjuk fontosaknak, hanem a tanúságok és tanulságok miatt, melyeket magokban foglalnak.

Íme, egyik tanulság:

«Az oroszok az egész eseményt (hogy t. i. Görgey szán-

*) Hilferding, ismeretes pánszláv igazgató s a 70-es években orosz konsul Szerajevóban, 1849-ben Paskévics diplomatai irodájában szolgált.

dékosan az oroszoknak tette le a fegyvert) fel sem bírják fogni. Nem értik jelentőségét: milyen jövőző veszélyeket rejt az méhében Austriára nézve — mekkora viharok jelentkeznek előre abban . . .»

Egy hozzánk idegen nagy gondolkodó és író, a kinek szíve lelkesedése az egységre törekvő nagy német birodalomé, a ki ezért 1851-ben az orosz állami szolgálatot a poroszszal cseréli fel; a ki előtt mind Magyarország, mind Oroszország, mind orosz szempontból Ausztria teljesen közömbös lévén, sine ira et studio a világosi fegyverletételt tárgyilagosan megítélni képes — mily tisztán fogja fel s értette meg Görgey gondolatát s az ezt elfogadó (1849. augusztus 11-kei haditanács határozatát, a magyar politikát abban.

És a tanúság?

Figyelemre méltó, a mit Bernhardi Görgeyre vonatkozólag összeköttetéseinél fogva megtudott és elmond: de sokkal fontosabb, a mit nem mond, mivel nem tud. Mi egyen csodálkoztunk mindig: hogy azon tömérdek sokak közül, kik Görgeyt, mivel közcsodálkozásra maga életben maradt, gyanúsították és pusztá gyanú alapján elvádolták s elítélték, soha egy sem találkozott, a ki rászánt volna költséget és fáradságot, ott azon az egyetlen helyen keresni és onnan szerezni meg a Görgey elleni vád bizonyítékait, a hol azoknak nyilván meg kellett lenniök; az orosz katonai felsőbb körökben, Paskévics herczeg volt környezetében, az itt járt Rüdiger, Sass, Anrep, Freytag, Froloff tábornokoknál. Ez utánajárást minden követelte, egyenesen parancsolta: a hazafiság, az igazság és igazságérzet, a becsület, a közönséges tisztesség . . . Vagy hogy talán akadt is ilyen hazafias «vizsgálóbíró»? és nem találván a mit keresett, nyomozásának negatív eredményét véka alá borította?

Nos — az idő nagy későre a nélkül is meghozta az orosz legilletékesebb tanúbizonyságokat.

Olvassátok el Froloff, Osten-Korff, Nevoscscin Fedor Petrovics, Miljanow Leo Pawlewics, Oreus, s a legutóbbiét egyelőre — Bernhardiét: — feltaláljátok-e ezekben Görgey elleni vádotok igazolását, a közemberi tisztesség ellen ő részéről elkövetett vétség nyomát — az ilyen által fölkelített megvetés kifejezését? Azt csak nem fogjátok állítani, hogy az

ellenünk harczott orosz hadsereg jeleseinek nem volt érzékük és fogalmuk kötelességről, becsületről, tisztességről!

A ki a maga hazája, kötelessége ellen, a ki a nemzetközi becsület, a közemberi tisztesség ellen vét vala: azt minden nemzet tisztességes fiának megvetése sújtja.

Elkövetőjével az orosz előkelő katonák is azt éreztették volna.

Görgey Arthurt fogságában is megbecsülték, megtisztelték.

V.

A KÉT GONCOURT.*)

Goncourt Edmond kiadta testvérével: Goncourt Gyulával kezdett, azután ennek halála után egyedül folytatott naplójegyzeteinek kilenczedik kötetét. Alkalmasint ez az utolsó kötet, mely még a szerző életében**) lát napvilágot abból a több, mint négy évtizedre terjedő naplóból, mely a sok hasznalanság mellett annyi érdekes részletet, becses útmutatást és tanulságos fölvilágosítást tartalmaz a francia irodalom legutóbbi fél századának tanulmányozója számára. A regényírással Goncourt már régen föl hagyott, most naplójának a közzétételét is megszünteti, — irodalmi működése ezentúl a «hátrahagyott munkák» gyarapítására szorítkozik. Vajon nincs-e itt az ideje, hogy megírják Goncourt Edmond és Gyula irodalmi működésének a synthesisét.

A *Napló* hetedik kötetének egyik helyén Edmond nehéz panaszként említi, hogy ámbár öcscsével közösen megírt műveik sorozata negyven kötetet tesz ki, a nagy közönség mégis dilettánsoknak tartja őket. Olyan embereknek, a kik inkább kedvtelésből, semmint hivatásból áldoztak az irodalomnak. Az ok — mondja Goncourt — abban rejlik, hogy nevek előtt ott van a nemesi «de» szócska. Goncourtnak aligha van igaza. Hiszen maga is fölemlíti, hogy Maupassant nagy sikerét a legkevésbé sem késleltette az aristokratikus «de», és ismeretes, hogy Balzac is «de» Balzac-nak írta a nevét. Inkább azt hisszük, hogy a közönség ízlésének különös cserélkezése játszott szerepet a két testvér irodalmi balsorsá-

*) *Journal des Goncourt. Mémoires de la vie littéraire.* Tome IX. 1892—1895. — Paris, 1896. Bibliothèque Charpentier.

**) Épen most — e cikk kiszedése után — vesszük halála hírét.

ban. A két Goncourt mindig szemben állt az uralkodó divattal. Irodalmi pályafutásuk első felében, mikor az emberről való philosophiájok megegyezett a kor izlésével, a szerkezet különössége, a nyelv ujdonsága akadályozta meg, hogy az annyira áhitott nagy népszerűség beköszönjön a két testvérhez, — később, mikor már modoruk divatba jött, műveik szelleme volt az, mely ellentétben állott a változott közfelfogással. . . Bármi legyen is azonban az ok: akár a közönség előítélete, mely nem hiszi, hogy egy «de» Goncourt komolyan művelje az irodalmat, akár műveiknek sajtópszerűsége, — annyi bizonyos, hogy Goncourt jobban tesz, ha a negyven kötet regény, művészeti és történelmi munka helyett a *Napló* köteteire hivatkozik vala. Ha művei tanuskodnak róla, hogy sokat dolgozott, a napló hangosan hirdeti, hogy egész élete irodalmi munkában telt el, hogy az irodalom töltötte be minden idejét és kötötte le minden erejét, az irodalom ölte meg öcsesét: és az irodalom tette beteggé őt is. A két Goncourt nemcsak, hogy nem dilettáns, hanem Flaubert-t nem tekintve, a legtökéletesebb példája annak a szellemi tüneménynek, hogy az irodalmi szenvedély mint veszi birtokába a lelket teljesen, a való élet szolgáltatásban álló minden más ösztön kiküszöbölésével. Valóságos marttyrjai az irodalomnak!

Keresve azt az alapelvet, mely a két Goncourt irodalmi működését áthatja és a melynek minden más tekintet alá van rendelve, — ezt az igazság cultusában találhatjuk meg. Mindig és mindenütt az igazságot akarták mondani, úgy, a hogy látták és a hogy tudták.

Ez volt a szenvedélyök és ez a szenvedély nem ismert korlátokat. A *Napló* kötetei érdekes adatokat szolgáltatnak arra, hogy az igazság cultusa, mint hatott át minden egyes sort, mely tolluk alól kikerült. Egész a kegyetlenségig, a könyörtelen indiscretióig vitte őket. Mert mi másnak róhatnánk föl és mi mással mentegethetnők a napló azon helyeit, melyek arról szólnak, hogy Daudet Alfonz — Goncourt legbensőbb barátja — megérdemelte nagy szenvedéseit, melyek a tolokocsilhoz kötik, mert, — mint maga mondja — ifjú korában nagyon sokat élt? Mi más hozza magával azokat az intimus részleteket, melyek Daudet feleségének lebetegedéséről tudósítanak és mi magyarázza meg, hogy noha Renan, nála szokatlan erélylyel rontott neki Goncourt-nak, a miért a

híres Magny-féle ebéden mondott szavait reprodukálta, Goncourt mégis folytatta a látottak és hallottak közlését, a mi annyi jó barátját tette ellenségévé? Lehet, hogy Renan-nak igaza volt és Goncourt félreértette a bizalmas körben mondott pohárköszöntőket, de hogy semmit sem akart elhallgatni abból, a mit tudott, mi magyarázza meg és mi menti ki mind-
ezt, ha nem az igazságnak az a bálványozó tisztelete, mely azt kiáltatja vele, hogy megtudna halni érte, mint a hogy mások meghalnak a hazáért?

Ez a szellem vezette őket regényeik megírásában is, mikor nem riadnak vissza sem a tárgy ocsmányságától, a mi nem egy könyvöket valóságos klinikai naplóvá teszi (gondoljunk *Germinie Lacerteux-re*), — sem a leírás lehetetlenségeitől (*Charles Demailly Idées et sensations*), a mi stílusoknak vajmi gyakran a mesterkélttség jellegét adja. Egyetlen czéljok volt, hogy nyomában maradjanak az igazságnak és kifejezzék, a mi bennök forrongott.

Ám az ember tökéletlen teremtés és fogyatkozásaival nem férhet az igazsághoz. A mit megismer és a mit igazságnak tart, annyiféle, a hány az ember. Az az igazság, melyre a két Goncourt törekedett, egy cseppel sem több, mint épen a két Goncourt igazsága, — az az ítélet, melyet természetöknél és nevelésöknél, hajlamaiknál és viszonyaiknál fogva a világról és az emberről alkottak. És a mellett, hogy vallásuk az igazság, tehetségökre nézve történetírók, mesterségökre nézve pedig festők voltak — legalább eleinte a festőművész pályájára léptek és a festészettel foglalkozni soha meg nem szüntek: — kettős sajátság hatását kísérhetjük végig egész irodalmi pályájokon.

Irodalmi működésökre az első ösztönzést is a festészet adta meg. 1849-ben történt, hogy nyakukba vették Franciaországot, gyalog járva be szebb vidékeit, hogy vázlatokat gyűjtsenek megfestendő képek számára. Kóborlásuk ideje alatt jegyzőkönyvet vezettek, a melynek eredetileg nem volt más hivatása, mint nyilvántartani kiadásait és idejüket. A számlák és állomások följegyzése helyett azonban csakhamar más dolgokkal telt meg a jegyzőkönyv. A gyakorlati följegyzések helyett leírások, a száraz megemlétesek helyett művészi benyomások serege töltötte meg a lapokat, fölfedezve a két testvér előtt a bennök rejtőző irodalmi képességeket. Ezért mondta

később Edmond, hogy «alapjában véve ez az utazási jegyzőkönyv volt az, a mi elhódított bennünket a festőművészettől és írókká tett bennünket».

Első irodalmi munkájok azonban mégis csak egy évvel később született meg. 1850 egy nyirkos őszi estéjén, miután egész nap aquarelle képeken dolgoztak, a beálló sötétség órájában, valami megmagyarázhatatlan ihlettől hevítve, mindketten hirtelen asztalhoz ültek és lámpavilágnál, khinai tusba mártott finom ecsettel megírtak egy jókedvű vaudeville-t.

A festészetből indultak tehát ki és a festészet befolyását észlelhetjük írásmódjukon. Ha meg akarjuk magyarázni azt a sajátos, szinte forradalmi stílust, melylyel a két Goncourt könyveit írta, a festészet jellemző tulajdonságaihoz kell folyamodnunk fölvilágosításért.

A két Goncourt irodalmi irányelve az igazság volt, ámde ez igazságot a festészet módszerével akarták elérni. A festészet pedig a szemnek dolgozik, igazsága a külső igazságok ábrázolása, művészete a forma és a megjelenés hűsége, ellentétben az irodalommal, melynek a lényeges és belső igazságok föltárása a kötelessége. A két Goncourt stílusa a festő eljárására emlékeztet. Leírásaikban semmi helye a mystikus sejtelmeknek, a symbolista vonatkozásoknak, — egyedüli cél a megjelenés hű képe. Hogy ezt elérjék, arra pontokba foglalható technikai eljárásuk van. Ha valamely természeti tünetményt kell leírni, ugyanazoknak a kifejezéseknek ismétlésével dolgoznak, szinte kényszerítik az olvasót, hogy ugyanazoknak a képzeteknek az ismétlése végre valamely kép rögzítésére bírja. Ha élő csoportot akarnak bemutatni, ugyanabban a rendben járnak el, melyben az érzékek valamely jelenségről tudomást vesznek. Először színes foltokat látunk, azután e foltok mozgását vesszük észre, végre a többé-kevésbé egyéni vonások egészítik ki a képet.

Szépirodalmi művekben azonban nemcsak a külső megjelenéssel, hanem a belső emberrel is kell foglalkozni. Hogyan jár el a két Goncourt a lelki élet rajzában? Ugyanabban a szellemben, mint a külső megjelenés rajzolásánál: a festészeti szellem uralkodik itt is, ott is, — megtoldva még a materialista philosophia hatásával. Ha a belső embert vizsgálják, sohasem foglalkoznak az elmével; az értelmi igazság, a belőle kisarjadó aphorisma, mely Stendhal-tól Bourget-ig oly jellemző tulaj-

donsága minden psychologus regényírónak, — mert abstract valami — nem fér össze a festészeti szellemmel, mely concret dolgokra irányul. Ez a szellem az érzéseket vizsgálja, az érzés igazságát keresi, mert a belső embert alkotó tényezők közül ez áll legközelebb a tapintható és látható igazsághoz.

Az érzésekkel való foglalkozás a két Goncourt speciális birodalma. Az átható megfigyelés és a gondos vizsgálat oly uralmat biztosítottak számukra e téren, a minővel egy más író sem dicsekedhetik. A hangulat és érzésvilág tömkelegének előttök nincs titka, sőt a korlátlan uralom visszaélésekre is vitte őket. A megfeszített figyelem, melylyel az érzelmi életet ügyelik, az észlelő tehetségnek páratlan, szinte beteges kifinomodását idézi elő és az érzések között való kínos, nehéz különbségtételben nyer kifejezést. Ezért van, hogy a két Goncourt könyveiben oly gyakran fordulnak elő azok a helyek, melyekben, — mint például az otthonukról *La maison d'un artiste* cím alatt kiadott műben — arról «a varázsról» szólnak, «melyet a hálószoba tapétáinak selymes színein előmlő hajnali fény ébreszt, mikor e színek a kissé beteg virágokra emlékeztetnek, és a mikor szétfolyó körvonalú vígan ragyogó foltok tánczólnak a piros kabátú, sárga nadrágú vadászok torzáá vált képein».

Az érzések pontos megkülönböztetésének e hajhászása kétségtelenül túlzás és megnehezíti a stilst, de a két Goncourtnál még más következményekkel is jár. Az érzés cultusa egyfelől azt hozza magával, hogy ha történelmet írnak, valamely abból az időből származó tárgynak az érzéklésére van szükségök. (A történelem — mondják egy helyen — nem bírja életre kelteni azt az időt, a melyből az ember nem láthat egy ruhafoszlányt), — másrészt a képzelem műveiben érzésekkel festik az eseményeket (a haldoklási jelenet *Renée Mauperin*-ben). A mi az alakokat illeti, regényeiket olyan emberekkel kell benépesíteniök, a kikben főleg az érzelmi élet van kifejlődve. Ezért az a társaság, mely az ő regényeikben mozog, az idegesek társadalma. Személyeik idegbetegek. Degenerált idegrendszerök erősen érez minden behatást és akaratuk fogytán van. (Charles Demailly, Coriolis, Madame Gervaisais, a *La Faustin* hőse stb). Az akarat betegsége egyáltalában a legfőbb motívum nálök. Majdnem mindig ez okozza a hős bukását, a mi gyakran az elzüllésben jelenik meg.

A festői módszer mind e hatásai az irodalmi művekre vonatkoznak, de a két Goncourt technikai eljárása hatással volt magokra a szerzőkre is. Az érzésekkel való bibelődés betegesen raffinálttá tette az ő érzésvilágukat! és ez fájdalommal jár. «Úgy veszem észre — olvassuk az *Idées et sensations*-ban, — hogy a megfigyelés, a helyett, hogy elmosta volna bennem a sensibilitást, inkább megnövelte, finomabbá tette, kifejlesztette és mintegy meztelenre vetköztette . . . Az önelemzés következtében a helyett, hogy megkeményednék az ember, inkább túlérzékeny lesz, védtelen és pajzstalan, a kit a legkisebb benyomás is megsebez». Vegyük még ehhez dolgozómódjokat, hogy mikor regényt írtak, bezárkóztak három-négy napra, ki nem mozdulva, nem látva egy élő lényt és most világos lesz előttünk, mi ölte meg Goncourt Gyulát és mi fárasztotta halálra Goncourt Edmondot? . . .

Festők voltak mesterségökre nézve, — ez érzik meg, ime, regényeik compositióján; történetírók voltak tehetségökre nézve, — ez szabja meg regényeik tárgyát. Ámde nálok a történetíró nem politikust vagy erkölcsbirót jelent, a ki ítéletet mond vagy elméleteit akarja igazolni, a minő például Guizot, nem is a nagy egyéniségek cultusa a *hero worship* eszméje lelkesíti őket, mint Carlyle-t, — a két Goncourt egyszerűen úgy fogta föl a történetírást, a hogy azt a második császárság szelleme követelte. Ez a szellem a materialismus jegyében mozgott, a természettudományba vetette bizalmát és a tapasztalatnak hódolt «Tény, minél több és jellemzőbb, kicsi kis tény!» — ez volt a korszak jelszava és ez a szellem hatotta át a történetírást is. Mignet nagy vonásokban rajzoló, tömör jellemzése, Thiers bő lére eresztett politikai fejtegetései idejüket múlták. Taine módszerének és Michelet alkotásának a korszaka következett. Nem a vezérlő alakok rajza, hanem a nagy tömegek értelmi és erkölcsi állapotának az elemzése, nem a döntő események elbeszélése, hanem a múltakat jellemző részletek halmozása volt a történetírás célja. Ezt vallotta a két Goncourt is. Ebben a szellemben írták meg történelmi műveiket (*Histoire de la société française pendant la révolution. Histoire de la société française pendant le directoire* stb.), és ezt a szellemet vitték be a regényírásba. A történelemben adoma-gyűjtökké tette őket, a regényben pedig a naturalismushoz vezette.

Mert ha az író a kiválóan empirikus történelmi módszerrel a regényre alkalmazza: kettőt fog szem előtt tartani. Igazságot akar mondani, czélja a kor erkölceinek rajzolása, ezért először is azon lesz, hogy minél egyszerűbb mesét szőjön és hogy alakjai minél kevésbé váljanak ki a tömegből — mert különben műve nem általános érvényű documentum; másodsor pedig az empirikus fölfogás azt követeli, hogy a magasabb osztályok rajzában is az alsóbb ösztönöket, a magasabb harcok között is az alacsonyabb indokot hangsúlyozza — mert különben a mű nem lesz összhangzatban a materialista életfölfogással.

A két Goncourtegy csöppet sem vét e követelmények ellen. Alakjaik, ha rendkívül finom idegrendszerűek is, alapjában vajmi közönséges emberek; meséik, ha még oly sajátosan fordulnak is, alapjában nagyon egyszerű történetek, könyveik légköre, ha még oly sok raffinéiára vall is, valójában sűrű és dohos. A női kedélyélet — par excellence — az érzéki élet visszáságaiban, a nymphomániában jelenik meg előttük (*Germinie Lacerteux*); ha a művészek világát akarják festeni, a közepes tehetségű, a becsvágy és a való élet ellentmondásaiban elbukó festő vagy író a modelljük («*Manette Salomon*», «*Charles Demailly*»), ha a polgári társadalom monographiáját írják meg, a léha kapaszkodóban látják a jellemző tylust (*Renée Mauperin*). — Mindebben a materialista történetírás szelleme nyilatkozik meg, melyet nyomon követ a belőle kisarjadó pessimismus.

Egyfelől tehát festők, a kik a betegesen finom rajzban tűnnek ki, másfelől naturalista meseszövedők, a kik a szenyben buvárkodnak és át vannak itatva a pessimismustól. És ilyenek voltak mindig. Módszerök és szellemök iránya nem változott; első regényökben ugyanazokat a sajátságokat találhatjuk, mint az utolsóban. Ám a nagy közönség sohasem volt hajlandó írói természetök mindkét tulajdonságát egyszerre elfogadni. Azelőtt művészi eljárásuk ellen volt kifogása, később naturalismusokat tartotta visszataszítónak.

Az a stílus, melyben regényeiket írták, messze esik Voltaire és Stendhal meg Mérimée szabatos és száraz mondataitól, de távol áll Chateaubriand szónoki írásmódjától is. A nehéz és bonyolódott lelki állapotokat kifejező stílus nem tetszett a második császárság idejében, a mikor Gautier

Théopliel-t is csak kevesen tudták élvezni és mikor az anyagi durvaságnak hódoló társadalom Rocambole kalandjaiban gyönyörködött. Hogy a két Goncourt írásmodora tessenek, ahhoz az analysis meg a raffinált ingyenczés divatjára volt szükség. Ámde ma, mikor Bourget analysise és Huysmans decadans modora annyira magához lánczolja az olvasókat, ismét a korszellem fordul a két Goncourt ellen. Az irodalomban spiritualista szellők lengedeznek, a materialismus után az idealismus hódít és a naturalista irány maholnap egészen az irodalomtörténeté, — a közönség megcsömörlött tőle és Zola is irányt változtat.

A siker hiányát, a népszerűség távolmaradását minden író erősen érzi, de ki szenvedhetett volna jobban alatta, mint a két Goncourt, kik csupán csak irodalmi életet éltek? A házasságról lemondtak, az asszonyokkal csak keveset törődtek, ismerőseiket csak az írók és művészek közül válogatták, minden eseményt csak az irodalom szempontjából tekintettek, egész életüket könyvek írásával töltötték és az olvasók nagy tábora mégsem ismerte el őket. A napló kötetei bőségesen szolgáltatják az adatokat arra, hogy elkeserítette őket ez a balsiker, — ez az utolsó kötet pedig megmondja, hogy Goncourt Edmond miben keres vigasztalást? A fontoskodó dicsekvésben és az önző hiúság apró édességeiben. Mert a nagy közönség nem hajlandó elismerni, önmaga írja meg a saját dicséretét; mert a teljes népszerűségben sohasem volt része, mohón kap minden adat és minden esemény után, a mi a népszerűség surrogatuma lehet. Hiába tüntet aristocrata meggyőződéseivel, valójában mélyen megsebzti, hogy a tömeg nem sokat törődik vele.

Ezért gyűjti oly gondosan és jegyzi föl oly pontosan mindazt, a mi sikereire vonatkozik. A napló egyik régiebb kötetéből veszszük azt a naiv dicsekvést, mikor Goncourt Edmond azt írja, hogy, hallomása szerint, Dániában nincs irodalmi műveltségre igényt tartó ember, a ki minden este, lefekvés előtt pár lapot ne olvasna *Chérie*-ből, — a kilenczedik kötet tele van ehhez hasonló följegyzésekkel. «Ma — írja egy helyen — egy lady járt nálam, — egy lady, nem tudom, mi a neve, de a ki előkelő hölgynek látszik, felesége egy indiai rajah-nak és a kinek Borneóban — Borneóban! — regényeimmel elcsavartam a fejét». Másutt: «Ma két német

kisasszonyt fogadtam, a Hirschner nővéreket, a kik közül az egyik festészettel foglalkozik, a másik író. Az utóbbi, mint mondják, Ossip Schubin álnév alatt, sokat küzdött Németországban az elismertetésemért. Mindkét hölgy meglepett, menyire ismerik *Manette Salomon*-t és a *Maison d'un artiste*-ot. «Roger Marx elmondja, hogy iskolai olvasókönyvet szerkesztett, szemelvényekkel Chateaubriand-tól napjainkig. Sokkal bátrabban járt el, mint rendszeren szokták és megszerezte magának azt az élvezetet, hogy a szemelvények közé sok Goncourt-t vegyen fel».

Az utóbbi évek legkimagaslóbb eseménye Goncourt szemében az a lakoma, melyet a párisi írók tavaly az ő tiszteletére rendeztek. Az erre vonatkozó följegyzések teljes világításban mutatják azt az önző mohóságot, melylyel Goncourt az ünnepeltetés után vágyik. A *Gaulois*-t átfutva, írja — azt olvasom, hogy a lakomát el fogják halasztani, mert az egyik rendező: Auguste Vacquerie meghalt. Reménylem, ez nem fog megtörténni!» Másnap: «Az ördögbe is! A lakomával nincs szerencsém. Azt hiszem, hogy mégis csak túlzás halasztást követelni. Hogyisne? Mert egy úr, a kivel teljes életemben egyetlenegyszer találkoztam, az *Echo de Paris* lakomáján, meghal, másnap ne lehessen megtartani az ünnepélyt! De ki kezekedik, hogy ebben az influenzás időben holnap nem hal meg egy másik rendező?» Pár nappal később: «Coppée tüdőgyulladásban fekszik, súlyos betegen. A kapus tegnapi állítólag azt mondta, hogy nagyon rosszul van. Daudet Alfons attól fél, hogy az ünnepélyt újra elhalasztják. Szerencsére, ma már jobb híreket kaptam».

Ha ez az önzés kissé meghökkenti az embert, gondoljunk a mellőzésre és arra a roppant önérzetre, mely megmagyarázza. A napló egy más helyén Goncourt a következőket írja: «Azt hiszem, példányképe vagyok az igazi írónak, a ki szilárd marad meggyőződéseiben és megveti a pénzt. Merem állítani, hogy olyan író, jelenleg az egyetlen író vagyok, a ki dicsőségének tekintélyével még tíz évig írhatott volna jó vagy rossz, de mindenesetre jól megfizetett regényeket; de nem írt, mert attól félt, hogy ezek a munkák mögötte maradnak a régieknek»... Nem tartozom azok közé az írók közé, a kik könyvekből és másból vett emléket vetnek papírra, ha gondolatokat dobok a világba».

Az önérzet e túlsága, a mely dicsekvésre készíti és önzővé teszi, nem a legszebb színben tünteti föl Goncourt-t.

Ámde, a kik elakarják ítélni, gondolják meg, mennyi munka bátorítja az öndicséretre, a hibák mellett mennyi művészi sajátság van könyveiben, mennyi kudarcz nevelte nagyra benne a daczos és elkeseredett büszkeséget, és mily drágán fizette meg, hogy joga legyen követelnie. Egész élete az íróasztal mellett telt el, átható s idegbontó szellemi munkában és megöregedett, a nélkül, hogy valójában élt volna, megszerezve a jogczimet, hogy két egymásra következő korszak szellemi állapotának sajátságos képviselőjét lássuk benne . . .

Ha nem szeretjük is Goncourt durvaságát és vajmi gyakran fontoskodó mesterkélttségét, lehetetlen, hogy a nagy ár és a szellemi áramlatok tanulságos kifejezése fejében sokat meg ne bocsássunk neki.

SALGÓ ERNŐ.

É R T E S I T Ő.

1896-iki országos kiállítás. A történeti főcsoport hivatalos katalógusa. I. Füzet (Román és csúcsíves épület). Buda-Pest, 1896.

A történeti csoport tán legérdekesebb része az oly sokoldalú és gazdag millennáris kiállításnak. Míg a többi csoport a kiállításon inkább az ezeréves múlt kulturális munkájának mai eredményeit mutatja be, addig a Történeti Kiállításban magát az ezeréves fejlődést látjuk ezer meg ezer korabeli tárgyban megérezkítve. Ott látjuk e kiállításban az árpádkorabeli lovast sírjában: látjuk az ezer év előtti magyar kardját, nyílhegyét, tűzszerszámát, boglágait és cserépedényét. És innentől fogva elkísérhetjük e lovasok utódainak minden fontosabb változását egészen addig, míg úgy mutatkoznak, a mint ez az újabbkori csoportban az 1848/49. szabadságharcznak szánt osztályban látjuk.

A magyar történet minden korszaka jellemző maradványokkal és műtárgyakkal van bemutatva, úgy hogy a távol múlt a gondolkozó néző szemében száz meg száz kisebb tárgy segítségével, mintegy reconstruálva megújul. Igen, a régmúlt emberek e művei beszélnek hozzánk, sajátos nyelven beszélnek, csak meg kell érteni. Sőt tán többet is mondanak nekünk, mint némely történeti munka, mely aprólékos levéltári részletek felkutatásával kerüli ép azt, a mi a történetben a legérdekesebb: a múlt idők sajátos színét és szellemét.

Nemcsak az újabb korszakok kiállítása, hanem régebbiek is, minő például a Mátyás korabeli maradványok, megindíthatják képzeletünket és erősen színezett karképet adhatnak nekünk, ha kiegészítően egymás mellé állítjuk. Valóban hány tárgy van itt, melyhez a nagy király neve fűződik, tárgyak, melyeket ő látott, melyek

reá hatottak vagy melyeken az ő ízlésének, szellemének a bélyege van. Ott mereng előttünk maga Vajda-Hunyad sötét tornyaival és kővirágos vidám folyosóival. Mindjárt a gót épület bejáratánál hevernek azok a faragott márványtöredékek, melyek Mátyás palotáját díszítették: hol egy díszes párkánydarab tűnik elénk oly nemes tagozattal és arányokkal, akár csak a római Traján-forumon találtak volna: hol egy renaissance pillérdíszre akadunk: vörös márvány az anyaga, Mátyás hollója ül a gyönyörűen vésett fonadékon. Fent az emeleten aztán benyitunk Mátyás palotájában: ott látjuk villogó gyűrűjét, ruháit, világbíró kardját, pénzeit, arczképes érmeit, serlegeit, okiratait, leveleit, mindazt, a mi a nagy királyt világi életében környékezte. Látjuk pompás vörös selyem kötésben vagy aranyozott préselt bőrbe kötve a Corvina maradványait, ezeket a sokat csodált kéziratos könyveket, zománcozott ezüst kapsokkal, Livius, Cicero, Virgilius, Plantus, Tibul, Tacitus, Aristoteles, Thucydides, Plutarchus műveit, meg Mátyás legkedveltebb könyvét: Curtius Rufustól Nagy Sándor történetét, ugyanazt a példányt, melynek olvasásával Mátyás fél éjjelt tudott eltölteni. E pergamentumra írt könyvek belső díszítése phantastikus mese-világba vezet minket: színes renaissance ornamentumok virágoznak bennök, gazdag gyümölcsös ágak fonódnak a lapszálon, kis meztelen geniusok özikéken nyargalnak vagy versenyt röpködnek pelikánokkal, gólyákkal és szivárványos pillangókkal, közbe-közbe tritonok vágatnak, kezökben koszorús czímer, hátukon könnyű nympa, fürge majmok kúsznak a sűrű lombokban, melyek mögé mókusok lapulnak, arany virágok indáznak antik gemmák és dombor művek közt. Látjuk itt a történeti kiállításban a kincsek kincsét az úgynevezett Mátyás kálváriáját és látjuk magunk előtt kifeszítve arany sasú trónkárpitját, ezt a gobelint, a melynél szebb a XV. század Firenzéjéből nem került ki. És most — e kincsek közé, e trónkárpit elé képzeljük mindezek urát, magát Mátyást, a renaissance-emberfaj e legtisztább typusát, a mint az épület külsején elhelyezett bautzeni emléken látjuk ülni: orosz-lán-sörényhez hasonló meglepő dús, sárga hajzatával, erős villamos szemével, szája körül az az érzéki és az a sarkastikus vonás, melyet nagyobb érmei is mutatnak — képzeljük, mondom, e kezdő renaissance környékbe még Mátyás fejedelmi alakját és egyszerre csak történetileg hű léttel megelevenedik e színes üvegablak világitotta nagy lovagterem.

Még több részletet találunk, még több színt kapnak a későbbi korszakok a történeti kiállítás többi termeiben: szakértelem és nagy

buzgóság itt ezerszámra gyűjtötte össze a magyar történet látható disjecta membra-it.

A történeti főcsoport katalogusa — melynek befejező része fájdalom csak e napokban megjelenendő — ezek szerint igen gazdag anyagot ölel fel. Igazságtalanság volna az a követelés, hogy oly részletes és pontos legyen, mint valamely állandó muzeum catalogue raisonné-je: itt néhány hét alatt kellett ezer meg ezer tárgyat lajstromozni. Nem lehet tehát elvárunk, hogy az egyes kiállított emlékek és műtárgyak leírását, anyagának és provenienciájának meghatározását pontosan olvassuk a katalogusban, melynek szerzői így is nagy munkát végeztek. Bizonyos adatokra azonban mégis súlyt kell helyoznünk, annál inkább, mert a katalogus már második kiadásban is megjelent és tán még a kiállítás tartama alatt újabb kiadást fog érni. A katalogus érdemes szerzői tán nem fogják rossz néven venni, ha művükhöz, mely oly sok ezer ember kezén megfordul, néhány bíráló vagy hiánypótló széljegyzetet teszek.

Sajnálom mindenek előtt, hogy magok a történeti kiállítás épületei, melyek Alpár építészük szerencsés terve szerint, szintén korabeli stílusú kiállítási tárgyak, a katalogusban nincsenek ismertetve. Pedig egy-két lap elég lett volna e nagyon is érdekes dolgok jelzésére. A történeti kiállításnak három folytatólagos nagy katalogusa van; ha a kiállítási épületek egyes műtörténeti vonatkozásait meg akarom tudni, még egy negyedik katalogust is meg kell szereznem, (ha már megjelent), holott, a mint említettem, az épület is tárgya a történeti kiállításnak. A katalogusban — mellékesen mondom — egy a termek elhelyezését feltűntető kis térkép is elért volna.

Óhajtható volna, hogy azoknál a műtárgyaknál, melyek csak másolatok, ez a körülmény a katalogusban jelezve legyen, mert ez már valóban lényeges. Néha megjelöli ezt a katalogus, néha nem, sőt még ha mind a kettő, az eredeti is, a másolat is ki van állítva, akkor sincs megjelölve sem az eredeti, sem a másolt jellege. (1092 és 1162.) Különösen képeknél maradt el az az adat, hogy csak másolatok. (Például: 1091, 1092, 1094, 1097, 1167, 1017, 1038 stb.)

Ha a másolatok világhírű festők művei után készültek, okvetlen ki kellene tenni a nevüket. Így például meg kellene mondani a katalogusnak, hogy Medici Hypolit biboros arcképe, Tizian híres képének a mása: Ozorai Pipo képénél pedig meg kellene említenie, hogy eredetije Andrea del Castagno műve.

Az 1449. szám alatt ezeket olvasom:

«Házi oltárka, két ajtós, benne két angyal és Mária alakja vert műben ezüstből. XVI. század».

A kis mű nem felel meg e leírásnak, a második angyalt hiába keressük rajta, azon csakis egy angyal látható, Gábel: az egész pedig az Angyali üdvözet, az Annunciatio ábrázolása.

Ugyanazon teremben 1506. szám alatt igen érdekes és szeretreméltó régi kép függ. Erről ezt írja a katalógus:

«Kép, olajfestmény, fán, arany lapon Szűz Mária rokkával, két angyalalakkal környezve, fekete keretben. XV. század.»

Ez a kép is az annunciatiót ábrázolja, csak hogy igen régi felfogásban, mely egy nem hiteles evangéliumon (a Jakabén) alapul. E szerint Mária először a kútnál, később pedig szobájában rokka mellett hallgatta volna az Úr angyalának üdvözetét. A kép érdeke abban rejlik, hogy ennek a régi felfogásnak a kifejezője oly időben, mely már felhagyott volt e jelenetnek illetően való ábrázolásával. Ott van Mária felett — mint az Annunciatio-képeken szokásos — a szent lélek galambja, az Ave Mária pedig jobbról a nyitott könyv lapján olvasható.

Ugyanabban a teremben tovább menve, ezt olvasom a katalógusban:

«1595. Kép fára festve, Krisztus kínszenvedését ábrázoló jelenetekkel. XV. század.»

E kép a Noli me tangere jelenetét ábrázolja, mely nem tartozik Krisztus kínszenvedéséhez, hiszen Krisztus feltámadása után történt. A képen a feltámadott Krisztust látjuk, előtte térdel Mária Magdolna.

Hasonló czíme van az 1380-dik képnek, holott ez magát a feltámadást ábrázolja.

Szintén a nagy lovagteremben függ egy átfestett *Ecce homo* kép (1526), a mely csak egy körülménynél fogva érdekes, melyet a katalógus épen nem említ: hogy hátul a garam-benedeki templom régi képe látható.*)

Az 1095. számú festményt ekkép magyarázza a katalógus: «Nagy Lajos korabeli magyar vitézeket ábrázol a trevizoi XIV. századi frescóról.» Azonban ezen a számú festmény-másolaton egyáltalán nincsenek vitézek, csak papok és apródok, de vajjon ezek az utóbbiak öltözetükre nézve magyarok-e?

*) E terem 1453. számát a katalógus így magyarázza: «Szűz Mária látogatása Annánál.» Ez bizonyára tollhiba e helyett: Erzsébetnél.

E teremben van elhelyezve az egész kiállítás legremekebb kincse, Mátyás kálváriája. Leírása a katalogusban igen futólagosan van fogalmazva; a három zománczos oldalalakat egy árva szóval sem említi; a három díszítő delphinről és a zománczos mythologiai képekről helytelen mondani, hogy «rajta» vannak a «vázán».

Pedig ez az ötvösmű nagyon is megérdemelte volna a pontos leírást. Compositiója elég bonyolult, anyaga igen sokféle és felette gazdag, műbecse rendkívüli, nyilvánosan kiállítva még egyáltalán nem volt — tehát nagyon is óhajtandó, hogy a néző közönség figyelmét reá irányítsuk és felvilágosítsuk: mit lát?*)

A csücsíves épület földszintjén egy ritka, különös ábrázolás látható egy német-lipesei oltárszárnyon: egy ülő nő, fején hármaskorona, ölében három ülő nőalak, kik közül a szélsők szintén hármaskoronát hordanak. (323). A katalogus azt mondja, hogy ez Charitas. De honnan venné Charitas a hármaskorona papai koronát? Ez a nő minden valószínűség szerint az Ecclesia, az egyház allegóriája.

Ugyancsak a német-lipesei oltár egy szárnyképét (321) a katalogus: Alexandriai sz. Katalinra magyarázza, pedig szent Orszolyát ábrázolja. Az oltárnak 322. szám alatt kiállított szárnyát így nevezi meg a katalogus: «2. (kép) Szt. Katalin.» E képen azonban két női szent van: a második Borbála. A 317. szárnyoltár tán nem szent. Margitot, hanem szent. Agatát ábrázolja. Ellenben igenis szent. Margitot látjuk az 1504-dik képen abban a női szentben, kit a katalogus csak határozatlanul «egy női szentnek sárkánynyal» nevez. E képen a tornyos szent. Borbálával, a rózsakosaras Erzsébettel és a magát a kis Krisztussal eljegyző szent. Katalinnal egy társaságban látjuk szent. Margitot, a mint lánczon sárkányt tart, mint valami házi kutyát pórázon.

A «csütörtökhelyi kápolna» legfő díse a nagy szárnyasoltár (Káposztafalváról). Ez oltárt ekkép értelmezi a katalogus: «Közepén Mária és két szent szobra; szárnyain 12 olajfestmény Krisztus kínszenvedésével.» Az a két meg nem nevezett szent könnyen megnevezhető: szent. Lőrincz a rosttal és szent. István az első vértanú. A négy első oltárszárny szintén szentek életéből való jeleneteket ábrázol, egyebek közt szent. Lőrincz halálát. E képek tehát nem felelnek meg a katalogus adatainak. (Mögöttük vannak még más szárny-

*) A mellékteremben van kiállítva egy feszület, mely Mátyás kálváriájának nagyon középszerű utánzata aranyozott ezüsből. Egy századdal később készült, mint a mintája. (1409-dik szám.)

képek, de ezek megtekintését a középkori öltözetben díszelgő terem-őr középkori stílusban megtiltja.)

Különös és ritka felfogás nyilatkozik a brassai evangélikus templom egy domborművében, melynek földszinti 281. számú gipszöntvényét a katalogus nem magyarázza. Az égből leszálló úristen újját egy előtte papi ruhában álló alak szájára teszi. Fent nagyobb amphora szerű edény látható. Úgy hiszem e relief megfejtése a következő: Isten ihleti a prédikátort. Fent a jeruzsálemi ércztenger, mint a papi tiszt jelvénye. Az egész mű sajátos symbolizálás.

Érdekes ábrázolás van a 41. számú fehér márvány oszlopfőjén, mely még az Árpádok idejéből való. Az oszlopfő egyik oldalán angyal látható, a mint a katalogus is említi; másik oldalán pedig körmei közt prédát tartó siren van kivésve, melyről a katalogus megfélekedzik. E siren itt úgy látszik az angyal ellentéte: a világ csábításainak symboluma, melyet a keresztyénség az antik művészetből vett át. Más értelemben fordul elő a siren kiállításunknak 4138. számú rhinocerosz-agyarból készült aranyozott serlegén (XVII. század); a kor szellemével együtt megváltozott a siren symbolikus felfogása is: most aranyos lant van a kezében, a siren itt a dal, a költészet, a kellem geniusa. (Mellesleg mondva: ezt a sirent sem említi a katalogus.)

Alkalmilag tán még a katalogus többi füzetéhez is hozzászólunk. Addig is egy óhajtást legyen szabad kifejeznünk:

Bárcsak mennél több figyelmes olvasója akadna e katalogusnak és mennél több fogékony nézője ennek a gazdag, szép és tanulmányos «Történeti Főcsoportnak.»

rdl.

A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Írta dr. Vargha Gyula. Buda-Pest, 1896.

Vargha Gyula 1885-ben, az akkori országos tárlat alkalmából, már ismertette a hitelügyi és a hitelintézetek fejlődését, de távolról sem abban a bő keretben, azzal az alapossággal és kimerítő részletezéssel, melyben azt jelen dolgozata teszi, mely az ezredévi országos tárlat pénz- és hitelügyi bizottságának megbízásából készült. *Magyarország pénzügyintézetei* címét viselő régibb dolgozata nem csak azért, mert úttörő munka vala, hanem sok részben meglepő új tartalma és belső értéke miatt is kiérdemelte azt az elismerést és dicséretet, melyben a szakkörök részesítették. De régi

dolgozata az újhoz képest jóformán semmi, egészen eltörpül és az újjal, ha nem nézzük az irályt, semmi tekintetben sem mérkőzhetik.

Igaz, hogy 1885 óta több takarékpénztár és hazánknak első s évek hosszú során át egyetlen bankja, a pesti magyar kereskedelmi bank, időközben megülte jubiläumát és számot adott ötven éves működéséről. A mód és az alkalom megvolt tehát arra, hogy bővebben és kimerítőbben lehessen ismertetni hitelintézeteink fejlődését és szabatosabban vázolni feladatukat és működésüket. S ha Vargha Gyula, a múltat nézve, csakis ennyiben szélesítette volna ki a régi keretet, máris teljes elismerést érdemlő munkát végzett volna.

Dicséretes becsvágya azonban nem elégedett meg az ily bizonyos tekintetben mégis szűkkörű kiszélesbbitéssel. Arra törekedett, hogy hitelviszonyaink fejlődésének, a hitelviszonyok javítását célzó törekvéseknek lehetőleg teljes hű képét nyújtsa. Igazán bámulatra méltó az a széleskörű kutatás, melyet ebben az érdeklődésben végzett. Mondhatni, hogy az összes idevonatkozó irodalmat átvizsgálta. Nem elégedett meg a könyvekkel és röpiratokkal, a törvénytárral és törvényhozási irományokkal, a statisztikai hivatal és a kereskedelmi és iparkamarák kiadványaival, hanem még hírlapokat is átbúvárolt. S törekvését a megérdemelt siker is koronázta. Oly dolgot nyújtott, mely híven tükrözi vissza a hitelviszonyok fejlődésének hátterét alkotó gazdasági viszonyokat, természetesen részletesebben magának a hitelügynek törvényhozási, eszmei vagy irodalmi és tényleges fejlődését. Egy későbbi író az egésznek képét talán még kiegészítheti egyes vonásokkal, de megfelelőbbet alig fog nyújthatni. Ebben a műben igazán bírjuk hazánk hitelügye eddigi fejlődésének teljes és kimerítő képét. S igazán bámulatos, hogy akkor, midőn Vargha Gyulának az anyagot mindenünnen össze kellett hordania, midőn hivatalos teendői is oly nagy mérvben igénybe veszik, mégis nem csak tartalmaz, rendszeres, hanem valóban élvezetes olvasmányt nyújt.

Hitelügyünk fejlődésének története nem régi. Még hatvan évesnek sem lehet mondani. Szorosan véve a negyvenes évek kezdetén a takarékpénztárak és a pesti magyar kereskedelmi bank alapításával és az 1840. évi hiteltörvények megalkotása után kezdődik. A régebb kor, az a kor, a melylyel Vargha munkája kezdődik és a melyet Magyarország, sőt talán helyesebben, a magyarság új alakulása történetének lehet nevezni, nem érezte a hitel szükségét, nem ébredt még feladatának és fontosságának tudatára.

A múlt században a török uralom megszüntetése és a belbékének a szatmári békével (1711) történt helyreállítása után a legelső és a legfőbb gazdasági feladat vala benépesíteni az országnak a törökök által pusztasággá tett részét. A magyar Kanaánt nem szabad telepesek szállták meg, mint történt és történik napjainkban Amerikában és Ausztráliában, hanem jobbágyok. Azokat a tökéletes gazdasági és szállítási eszközöket, melyeket korunk telepesei ismernek és a melyek lehetővé teszik, hogy távol piacoknak termeljenek fölöslegeket, az akkori kor és a mi telepeseink nem ismerték. Hazánkban a földművelés lényegileg a saját szükséglet természetére szorítkozott, az ipar, a mennyiben a házi ipar körét túlhaladta és önálló kereseti ágga lett, túlnyomólag csak megrendelésre dolgozott. Kevés volt a fölösleg, különösen a messze földre szállítható fölösleg. Kereskedelemről és forgalomról, különösen a mai mérveket nézve, akkor szó sem volt, nem is lehetett. A pénznek is szükében voltak, a vidéken tulajdonkép csak a cserekereskedés folyt. Még századunkban is előfordul a főkereskedelmi piacczá lett Pesten a cserekereskedés. A bort pénz gyanánt fizetési eszközülfogadták el.

Ha az amerikai letelepedéseket tanulmányozzuk, láthatjuk, hogy a telepedőket úgyszólván nyomon kíséri a bank, mely a telepeket hitellel látja el, és gyümölcsözteti ideiglenesen nélkülözhető tőkéiket. Nemcsak a társadalmi szervezet, hanem a gazdasági viszonyok különbségében is rejlik annak oka, hogy nálunk a nagy arányú telepítésekkor nemcsak hogy bankok (hitelintézetek) nem alapítottak, hanem még a hitelnek szüksége sem éreztetett.

Nem akarnánk félreértetni. Nem akarjuk ezzel mondani, hogy a régebb korban általában nem volt szükség hitelre és nem érezték a hitel hiányát. Csak meg kell tenni a fontos különbséget a gazdasági és fogyasztási hitel közt. Nem érezték a gazdasági, a tulajdonképi hitel szükségét, hanem igen a fogyasztási hitelét, melynek egy része (a helyreállítási) gazdaságilag is indokolt, másik része, a szoros értelemben vett fogyasztási, melynek forrása a jövedelmet meghaladó költekezés, a hitellel való visszaélés és minden alakjában romlásra és szédelgésre visz.

Kereskedelmi körökben merült fel a valódi hitel szükségének érzete. Ezekben jutottak el először annak tudatára, hogy a hitel segítségével ki lehet terjeszteni a vállalatot, fokozni a saját jövedelmet. Kereskedői körök is panaszolták első ízben a hosszadalmas törvénykezési eljárást és váltótörvény hiányát, mely okozza a hitel

hiányát és drága voltát és követelték a bank alapítását. Gondoljuk hozzá az akkori közgazdasági felfogást, mely a pénzben és a kereskedelemben, főleg a külkereskedelemben kereste a vagyonosság forrását.

Vegyük hozzá, hogy az akkori kezdetleges szállítási és közlekedési eszközök lényegileg az iparos czikkeket, a drága borokat a saját lábukon járó állapotokat tették kivitelképessé. Az osztrák kormány az akkor merkantilistikus befolyás alatt állt, az ipar fejlesztésre törekedett és már ebből az indokból is vámszabályzatai által sértette a magyar mezőgazdasági érdekeket. Hozzájárult még a nemesség adómentessége. Mindezek teszik érthetővé, hogy a magyar országgyűlés már 1790-ben törekedett hiteltörvényeket létesíteni, ezzel a kereskedelmet és hazai forgalmat emelni

Csak később, midőn a gazdasági élet, a forgalom nálunk is fejlődni kezdett, érezték más körök is a valódi hitel szükségét. S Vargha Gyula munkájának egyik különösen becses részét épen azok a részletek teszik, melyekben a feledés homályából kiszakítja Fogarassy «Magyar bank» tervét és gróf Dessewffy Emilnek erre a szörnyszülőltre bizonyosan csak abból az indokból tett észrevételeit, mert Trefort Ágoston és Kossuth Lajos azzal komolyan foglalkoztak, továbbá az 1843/44. évi országgyűlésen a kereskedelmi és azzal kapcsolatos tárgyakban kiküldött országgyűlési választmány által a jegybankról és a hitelintézetről készített törvényjavaslatokat.

Hitelügyünk és hitelintézeteink tulajdonképi fejlődésében hat korszakot lehet megkülönböztetni. Az első korszak a kezdet évei, melynek a jelleget egyrészt a Pesti hazai első takarékpénztár és ennek nyomán a jelentékenyebb vidéki városokban alakult takarékpénztárak, a Pesti magyar kereskedelmi bank adják. A két névszerint megnevezett intézet viszonyaival foglalkozik is Vargha Gyula a legbehatóbban.

A második, az ötvenes éveket felölelő időszak, a veszteglés korszaka. E hosszú idő alatt a Besztercei takaré- és kisegítő-egyleten, a nagykőrösi és fumei községi takarékpénztárakon és a kolozsvári kisegítőpénztáron kívül egyetlen egy hitelintézet sem alakult. Behatóan foglalkozik Vargha az indokokkal, megismertette bennünket az ötvenes évek gazdasági viszonyaival és külön fejezetben az akkoron még osztrák nemzeti bank előzményeivel, keletkezésével és 1862. évi bank-actával. Az ötvenes évekre esik, midőn az osztrák nemzeti bank megszűnt bécsi hitelbank lenni, hanem fiókok által az egész monarchiára kiterjedt. Ebben az időszakban

ismerkedett meg gyakorlatilag hazánk a forgalmi bankokkal az osztrák hitelintézet pesti fiókja által.

Új korszakot alkot hazánk hitelügyének történetében a magyar földhitelintézet alapítása. S ez intézet alapításával kapcsolatban válik különösen érdekessé a fent már említett, az országgyűlésen 1844-ben tárgyalt törvényjavaslat a földhitelintézetről. Különben a földhitelintézet alapításának és fejlődésének történetét önálló monographiának is lehet tekinteni, mely részletesen előadja a földbirtok-hitel hiányait, az osztrák nemzeti bank jelzálogosztálya által adott kölcsönök feltételeit, a földhitelintézet alapítása érdekében kifejtett mozgalmat. Ebben a korszakban ismét látunk takarékpénztári, sőt bankalapításokat is. A háromnemű intézethez már csatlakozni kezdenek a szövetkezetek, különösen a népbankok, melyek a kisemberek támogatására, hitelügyének előmozdítására vannak hivatva. Bizonyos tekintetben csak a most vázolt folytatásának lehet tekinteni az 1867. évi kiegyezést követő, az 1873-ig terjedő évek alatt történt hitelintézeti alapításokat, melyek a nagy forgalmi (credit mobilier) féle hitelintézeteket is meghozták. Az első ilyenemű intézet hazánkban 1867-ben, az osztrák hitelintézet, illetőleg a Rothschild-consortium által alapított «Magyar hitelbank.»

A minden téren való túlzérkedés eredményezte az 1873. évi tőzsdekrachot, mely csakhamar hitel és általános gazdasági válsággá alakult át, mely sokban hozzájárult a későbbi védvamos irányzathoz, mely csak újabban kezd ismét némileg engedni a szabad forgalmi irányzatnak. Az utóbbi években kötött vám szerződések legalább megszüntetik a vámoknak folytonos emelését. A válság roppant pusztításokat visz végbe a magyar hitelintézetek közt. Erre az időszakra esik az osztrák nemzeti banknak osztrák-magyar bankká való átalakítása. A hitelügyi tervezetek körében tartozik a bank-enquéte, a magyar leszámítoló és kereskedelmi bank terve. Itt említjük meg ezeket, habár az országgyűlésen a bankügyi tárgyalások és ezek kapcsán a magyar leszámítoló és kereskedelmi bank terve az 1873. évi válság előtt merült fel és Vargha ezeket a velők kapcsolatos tényekkel és egyéb tervekkel egész helyesen külön fejezetben adta elő.

Most, szorosán véve már 1880—81 óta hitelügyünknek új korszakát éljük. Kiemelkednek ebben a kisbirtokosok földhitelintézetének alapítása, mely kísérlet vala a kisbirtokosok földhitelügyének rendezésére, és a Raiffeisen-féle szövetkezetek meghonosítása. Ide tartozik még a postatakarékpénztár, bár ez szo-

rosan véve nem hitelintézet, inkább társadalmi intézmény, melynek rendeltetése, hogy az apró, beruházásra nem alkalmas tőkét értékesítse. Mint cheques és giro intézet sem a hitelt, hanem inkább a pénzforgalmat szolgálja.

Vargha munkájának befejező részét képezik a hitelintézetek üzletágainak ismertetése.

Ismertetésünk csak halvány képet nyújt Vargha dolgozatának tartalmáról. De ez a vázlat is mutatja, hogy rendkívül becses művel van dolgunk, mely minden irányban megvilágítja és felderíti hitelügyünknek nagyarányú fejlődését. Még azok is, kik behatóbban foglalkoztak hitelügyünk történetével, nem egy meglepő és új vonást találnak abban. Magam is foglalkoztam hitelügyünk fejlődésével. Beható tanulmányokat is végeztem: de őszintén bevallhatom, hogy igen sokat csak Vargha dolgozatából tudtam meg.

Pólya Jakab.

Szentessy Gyula: A rajongó s egyéb költemények. Buda-Pest, 1896. Franke Pál bizománya.

Fővárosi költőnek annyi barátja van a hirlapoknál, hogy hatalmas lelki áramlatainak s mesteri rímelésének okvetetlenül akad nyilvános szószólója. Miért ne tekintsünk olyan madarak után, kiknek fészke valami elhagyottabb vidéki bokor s kiknek hírét a nyomdafesték csak ritkán juttatja az örökkévalóságra? Vigasztalni az árvát, ápolni az elhagyottat — különben is evangéliumi kötelesség s kétszeresen helyén van olyan költővel szemben, kiből evangéliumi irányzatok élnek, mint az előttünk fekvő kötet írójában, Szentessy Gyulában.

Érzi, tudja minden ember:
 Forr valami lenn alattunk,
 Lángja felcsap itt is, ott is,
 Minek még nevet sem adtunk,
 Régi, rozsdás lánczok hullnak,
 Mik a lelket nyűgbe tartják, (!)
 S várjuk félve, várjuk titkon
 A jövődő szörnyű harcát.
 Mint a sivatagba járók
 Kutatunk a láthatáron,
 Hátha újra jönne, a ki

Áttörne a vak homályon,
 A ki újra megváltaná
 Bűneit az árva földnek,
 A ki eljön és letörli
 Könnyeit a szenvedőknek . . .

Írónk poeta munkás-zubbonyban, ki az elnyomottak eszményét hirdeti, a szegények, egyszerűek szerelmét s örömét éneкли. A mi elég érdekes, föltéve, hogy nem a dilettáns álarczában jár, hanem igazán viszonyaiban gyökerezik az, a mit énekel. — Legérdekesebb kötetében egy nagyobb költői elbeszélésképe, *A rajongó*, melyben ötös s hatodfeles jambus párrímekben, folyékony s természetes nyelven elmeséli, hogyan jön fel egy szegény vidéki poeta a fővárosba, hogyan lesz az elnyomottak apostola, egy sztrájk vezére. A tömeg azonban félreérti őt; lángba dönt egy gyárat. Szuronyok vetnek véget a zavarnak. A rajongó is megsebesül s betegágyán kínozza a gondolat, hogy eszméjének még meg nem érett a kor. De ez új Ádám ágyánál megjelen egy új Éva is, egy szegény, nem is szép leány, ki őt rajongva szereti s lelkesíti tovább:

Kezdd újra harcot, új reménnyel, hittel,
 Melletted állok s küzdök én veled,
 Nyomon kísérem minden léptedet,
 Vigasztallak, ha fáradsz, csüggedel
 S dicső neved homályba nem vesz el.

Fogadni mernénk, hogy költőnk Madách *Ember tragédiáját* betéve tudja, vagy legalább annyiszor olvasta s annyira szereti, hogy önkéntelenül magába szívta annak philosophiáját. — A *Rajongó* hőse egy madáchi sztrájk-jelenet hőse is lehetne; mellette áll egy hű szegény leány képeben az «Ewig-Weibliche», — ki majdnem kimondja az *Ember tragédiája* utolsó intelmét: «Küzdj és bízza bízzál». — A mese különben elég vonzó egyszerűséggel, *parlando* van elmondva s megcsillan rajta az őszinteség. — Igaz, hogy sok benne a prózai sor s a forma kristályos homályos; de igen tiszteltre méltó az íróban, hogy ezt a hiányt — néhány csékély kivétellel — épen nem akarja nagyszavú semmiségekkel vagy költői fenyegetéssel eltakarni.

Költeményének leggyöngébb oldala azonban maga a hős, ki Balár Jenő névre hallgat s «szegény poeta volt». Szegénynek az a veszte, hogy eszméit még meg nem érti a nép. Hát melyek ez eszmék? Mik jellemének azon vonásai, melyek őt ilyen tragikumba

döntik? — Erre a költemény csak igen gyöngőn felel. A hős nem egyénített alak s ezért beszédei is csak lanyhán hatnak az olvasóra ; a költőnek lesz pusztá szócsöve. — Azután valami túlságos naivitásban is szenved költőnk hőse. Izgatja a tömeget, mint egy internationalis socialista vezér « munkabér-emeléssel, parlamenti választó joggal » ; — « lelketlen, vérszívó gazokról », « a munka s a tőke harcáról » beszél s aztán roppant elcsodálkozik, « elkábul », mikor a proletárok fölgyútanak egy gyárat. Balár Jenő! ma már nem szabad ilyen — rajongónak lenni. A socialis rajongó ma, mint Tolstoi, a csizmáit foltozza, új vallást alapít, az evangéliumi egyenlőséget a szeretet s morális javulás intelmeivel kapcsolja össze s a tömegek gránitkemény s lelketlen, buta önzését a szeretet csepegő mézével óhajtja átváltoztatni s a földi vagyoni hiúságát hirdeti. A kik ma a socialis harcot hirdetik s a mellett a Golgota jelét is magasra tartják, — azok nem rajongók többé, hanem furfangos politikai számítók.

Írónk verselése példájául álljon itt néhány sor, mely a magyar róna lakóját a főváros szegény tömegével állítja ellentétbe.

A rónaságnak egyszerű vidéke,
 Hol földbe olvad a mennyország kékje *)
 Az ő s magyar faj nyílt, szabad hazája,
 Hol végtelen az ég s a föld határa.
 Szabad tekintet néz a végtelenbe,
 Komoly nyugodtság ül a sasszemekbe' :
 A pusztá nem tanít egyébre, nem
 Csak a hazát szeretni végtelen!
 De a nagy város nyüzsgő hangyaboly,
 Hol a létharcban eszme szétfoszol.
 Csak egy-egy rongya száll imitt-amott,
 A pillanat mit néha felkapott.
 Aztán lehull, megtépve, elfeledve
 S viharra vár, mely újra légbe vesse, stb.

A kisebb költeményekben is megnyilatkozik gyakran az érzés őszintesége, mikor a szegények szerelmét, lelki megelégedését, apró örömeit énekli meg. De viszont sok benne a prózai sor, a döcögő rhythmus és a fakó, semmitmondó költői jelző. Írónk tehetsége

*) Inkább azt szoktuk mondani az ég (nem a mennyország) kékjébe olvad a föld : ez a helyesebb kép. A szöveg e sora értelmetlenség.

megérdemli, hogy ő maga is egy kissé jobban megrostálja s ügyet vessen a formára is. Verseinek egyszerű igénytelensége kétszeresen megkívánja a formai gondot. — Kevésbé jók az olyanféle versek, minő *Sardanapal* vagy *Fáraó*. Amott az élvhajhászó, itt az elhagyottságát érző fejedelem világtörténeti képe. A Fáraó is Madách *Ember tragédiájában* járt iskolában.

Előttem semmi nagyság, semmi gát,
 Előttem porba omlik a világ!
 Kényemre él rabszolgák milliója
 Enyém a népnek munka-véradója
 Enyém a népnek szüze, asszonya . .
 És mégis im, lehangolt, bús vagyok.
 En nem tudom, mi érte lelkemet?

De tudják a bölcsek:

Hallod, hogy jajgat kint a néptömeg?
 — — — — —

Nem jutnak el szívedhez jajszavak.
 — — — — —

Hatalmas úr vagy, nagy vagy, úgy lehet,
 De nem szeretsz — és senki sem szeret, stb.

Ez eddig Madách-variáció. — Azon költemények is gyöngék, melyekben románcszerű motívum fordul elő; ellapulnak s költői fény nélkül valók. Az elégedetlen öreg király s a boldog ifjú pásztor hányszor nem cseréltek már gúnyát és sorsot költeményekben! Írónknál is megteszik. S mi a vers csattanója? A király visszacsereéli ruháját s felsőhajt: Egy vén király csak vén király marad! — No, ezért nem érdemes verset írni. —g.—

Hazai orvosi oktatásügyünk és a budapesti egyetem orvosi kara. Írta Högyes Endre, orvoskari dékán. Buda-Pest, Hornyánszky, 1896.

Az orvospézés százados történetéről s annak jelenlegi berendezéséről az 59 oldalas füzetből hű képet nyerünk. Az első rész a hazai orvosi oktatásügy 1867 előtti állapotáról számol be. Valódi rendszeres orvospézés csak az 1770/71-iki tanévvel kezdődik, a midőn Mária Terézia királynőnk újra szervezte a nagyszombati egyetemet. Az új orvosi facultást a bécsi egyetem orvosi karának mintájára szervezték.

II. József császár idejét leszámítva egész 1848-ig a tanárok a kari ügyek vezetéséből ki voltak zárva s az kinevezett kari igazgatók kezében volt. Az 1848-iki törvények a tanártestületet visszahelyezték természetes jogaiba s egészben véve a német egyetemi rendszer lépett életbe.

Az orvosdoctori tanfolyamot már 1774-ben öt évben állapították meg, ezenkívül még sebészi tanfolyam is volt s szemész- s szülészmesteri oklevelet is adtak. II. József császár az orvosi és sebészi tanfolyamot egyesítette, azt négy évben állapította meg, de ezenkívül még egy kétéves polgári és falusi sebész-tanfolyamot létesített.

Az 1806-ik évi *Ratio educationis* az orvosdoctori tanfolyamot ujólag öt-évesre emelte, 1813/14-ben pedig új szigorlati rendszer lépett életbe, mely orvosdoctori, sebészdoctori, szülész-, szemész- és fogászmesteri okleveleket különböztetett meg. Jelentékeny változást jelent az 1848-iki év, a midőn a tanítási és tanulási szabadságot törvénybe ígatták. Az 1851/52-ik évi újabb tanulmányi és szigorlati szabályzat meghagyta a különböző fokozatokat.

A nagyszombati egyetemen öt orvoskari tanár volt, kik kilencz tárgyat tanítottak s mindegyik tanár 1200 frt fizetést kapott. A rendkívüli tanáré 600 frt, az adjunctusé 200, a tanársegédé 100 frt volt.

A boncztannak nem volt holttest anyaga, a klinikusnak nem volt betege, csak 1775-ben kaptak néhány beteg-szobát. A tanítás kezdetben ingyenes volt, II. József 15 frtban állapította meg a tandíjat; 1848-ban pedig a tanszabadsággal együtt a leczkepénzrendszert hozták be.

1770/71—1866/67-ig 1848 orvosdoctori, 336 sebészdoctori, 994 szülészmesteri, 180 szemészmesteri, 2053 sebészmesteri, 1866 polgári sebészi s 14 fogászmesteri diplomát adtak ki. Ugyanez idő alatt 2540 gyógyszerészi, s 5488 bába-oklevelet állítottak ki.

A második rész az alkotmányos korszak alatt bekövetkezett rohamos fejlődést ismerteti.

A tanszabadság egészben véve megmaradt, a tanártestületek magok intézik a tanulmányi ügyeket, de új szigorlati rend lépett életbe, mely a gyakorlati képzést nagyon elősegítette. A különböző fokozatok megszűntek s egységes orvosi rend lépett helyökbe. A gyakorlati képzés lehetővé tételére új tanszékeket állítottak fel, intézeteket, klinikákat építettek. A felsorolt adatokból örömmel látjuk, hogy a lefolyt negyedszázad alatt milyen sokat javult az orvosi

kar helyzete, de egyszersmind azt is, hogy még milyen sok a tenni való! A tanszékek egész seregének még nincs hajléka, a klinikai oktatás sajnosan nélkülozi egy nagy kórházzal való kapcsolatot, a felszerelés is még sok kívánni valót hagy hátra, s a tanszemélyzet szaporítása is szükséges. A táblázatból, mely az 1867-iki és 1895-iki évi dotatiók, s a tanszemélyzet összehasonlítását foglalja magában mindenekelőtt arról győződünk meg, hogy huszonöt év előtt úgy szólván semmink sem volt, de . . . most sincs sok!

A hirdetett előadások, különösen a magántanárok szaporodása által jelentékenyen gyarapodott. (Természetesen ez még nem jelenti azt, hogy a hirdetett előadások mindegyikét meg is tartják s még kevésbé azt, hogy mindegyikén tanulni is lehet.)

Az alkotmányos korszakban a tanárok törzsfizetéseit felemelték, a nyugdíjügyet szabályozták, az 1889. 90-ik tanévben pedig a leczkepezrendszeret eltörölték s a tandíjat félelvi 30 frtban állapították meg. Az így begyűlt összegből — bizonyos levonások után — a rendes tanárok törzsfizetését 2500 frtról 3000-re kipótolják, a rendkívüliekét 1500-ról 2000-re; a lakpénzt is felemelték, ötödéves korpótlékot hoztak be; ebből fedezik az újonnan kinevezett tanárok tandíjjutalékait, s a régiek kárpótlásait; a fenmaradó rész pedig az egyetemi rezervált alapé. A facultások egybehangzó véleménye szerint azonban e rendszer nem vált be s a régi leczkepezrendszer visszaállítása kívánatosnak látszik.

Az alkotmányos korszak alatt 2000 egyetemes orvosdoctori, 775 orvosdoctori, 378 sebészdoctori, 340 szülészmesteri, 4 szemézmesteri, 61 sebézmesteri, 139 polgári sebészi és 23 fogászmesteri oklevelet adtak ki. (Természetesen egy orvos több diplomát is szerzhetett, sőt a szülész- és szemézmesterit külön nem is lehetett.)

A harmadik rész a budapesti egyetem orvosi karának ez idő szerinti állását ismerteti. A tanári létszám: 18 ny. r., 1 címzetes ny. r., 4 ny. rk., 13 címzetes ny. rk. és magántanár. Az orvostanhallgatók száma az I. félévben 831, a II-ban 789 volt.

A befektetések, az anyagi áldozatok, az orvosi oktatás megjavulásán kívül önálló magyar orvosi tudományos életet és irodalmat is teremtettek.

A felső oktatás minden igaz barátja — s minden jó hazafinak annak kell lennie — örömmel fogja olvasni e világos, áttekinthető és tanulságos összeállítást. De egy pillanatig sem szabad felednünk, hogy mindaz, a mi az utolsó negyedszázadban történt, csak évszázadok mulasztásainak pótlására szolgál s újabb és újabb erő-

feszítések és áldozatok szükségesek, hogy az általános közművelődéssel lépést tarthassunk.

G. E.

Compositions- und Successionsverhandlungen unter Kaiser Matthias während der Jahre 1615—1618 von Dr. Wilhelm Meier. Bonn Friedrich Cohen. 1895.

Compositio és successio, ez sokat emlegetett két szó volt a harminczéves háborút megelőző években. Mert az 1613-iki birodalmi gyűlés széteszlása után két kérdés foglalkoztatta a németországi politika vezetőit, az egyik a gyermektelen Mátyás utódjának megválasztása volt, a másik a felekezeti pártokra oszlott birodalmi rendeknek megbékéltetése.

Mátyás testvérei: Miksa és Albert, továbbá az egyházi választók s a spanyol kormány sürgették a trónörökös megválasztását, a protestáns fejedelmek pedig mindenekelőtt a compositiót, vagyis sérelmeiknek elintézését követelték. Szerintük a compositiónak meg kellett volna előznie minden más tárgyalást. Azt kívánták, hogy a birodalmi rendeknek a felek egyenlő számából alkotott bizottsága szavazás nélkül szabadon egyezzen meg bizonyos pontokban, melyeket a birodalmi gyűlés szerződéssé alakítana át szintén szabad megegyezés alapján. A császár, vagyis Khlesl, 1615-ben azt a közvetítő tervet ajánlotta, hogy össze kell kapcsolni a successio és compositio kérdéseit és ki kell őket tűzni a választó fejedelmek gyűlésének napirendjére.

Khleslnek ezt a tervét a trónörökösödés kérdésének sürgetői nagyon rosszalították. Azzal vádolták a hatalmas ministert, hogy szándékosan halasztja az utód kijelölését, mert befolyásának kis részét sem akarja átengedni a még Mátyás életében megválasztott uralkodó tanácsosának.

A történetírók véleményei eltérnek arra nézve, hogy mely nyelven magyarázható Khlesl eljárása elvi szempontokból vagy személyes törekvésekből. Megvalljuk, hogy először is e történeti s lélektani szempontból egyaránt fontos kérdésre nézve vártunk fölvilágosítást az előttünk fekvő füzettől. Nem mondhatjuk, hogy Meier kutatásai egészen új világot derítenek a szóban forgó évek történetére. De mivel mégis nagy gonddal s igazságszeretettel vizsgálta át az egész anyagot, még negatív eredményei is azzal a hatással vannak reánk, hogy itt egyelőre többet nem tudhatunk.

Az 1616 márczius 24-iki császári resolutio alkalmas volt arra, hogy az ingatag birodalmi politikának határozott irányt adjon. A császár az örökösödés s a compositio kérdéseinek elválasztását határozta el. Ez volt a fődolog, mert hogy Miksa főherceg indítványait az eljárás módjára nézve, a császár nem fogadta el egész terjedelmökben, az nem volt lényeges körülmény. Most tehát várható volt az örökösödés ügyének gyorsabb lebonyolítása.

S itt teljesen kétségtelen, hogy Khlesl lassúságában volt valami tervszerűség. Igaz, hogy a dolog formalismusa rendkívül nehézkes volt, de Khlesl egyszerűsíthette volna a bonyodalmas formákat. Hanem a helyett kifogásokat tett a főherczek lemondó oklevelei vagy reversalisa ellen. 1616 április közepétől június végig húzódtak el az alkudozások Miksa és Albert főherczek lemondó okleveleinek szövegére nézve. Ferdinand főherczeg reversalisának szerkesztése 1616 április 15-től szeptember 20-áig húzódtott el. Ki tagadhatná, hogy az ily fontos közjogi okiratok fogalmazása nagy gondot kíván, de mégis nehéz a szándékosság gyanúját el-mellőzni.

A főherczek ezt a gyanut minden alkalommal igen határozottan formulázták. Midőn 1616 május végén Miksa főherczeknek az a titkos terve, melyben a fegyveres erő fölhasználását ajánlja a Habsburg-házból származó jelölt választásának biztosítására, még eddig meg nem magyarázott módon a pfalzi választó kezébe került, a főherczeg Khleslt vádolta az árulással. Némelyek igazoltnak hiszik a vádat, mások s velök együtt a szerző is kétségtelenül hamisnak. Nem is valószínű, hogy Khleslt a Ferdinand főherczeg megválasztása ellen érzett idegenkedés ily messze ragadta volna. Bármit gondoljunk róla, alapjában mégis az ellenreformatio politikai és vallásos eszméinek híve volt.

Miksa tervének elárulása nagyította az ellentétet az egyházi választók s a protestánsok vezetői, Pfalz és Brandenburg közt. Ily körülmények közt igen feltűnő volt, hogy most Khlesl újra erősebben hangoztatta a compositio szükségét. Nem csodálhatjuk Miksa haragját, a ki ekkor megizente a bibornoknak, hogy az uralkodó ház leggonoszabb s legártalmasabb ellenségének tartja.

1616 végén Khlesl egyedül állott a katolikus párton politikájával. Ő maga hevesen tagadta, hogy szándékosan halasztja a császárválasztást.

Csakhogy senki sem hitt neki. Mindenki tudta, hogy a császárválasztást megelőző cseh és magyar királyválasztó gyűlések

késleltetésében Khleslnek is része van. 1617 április közepén a főherczegek és a spanyol követ majdnem kényszerítették a bibornokot, hogy kitézze a cseh választás napját. A drezdai utazást, mely a szász választónak teljes megnyerésére volt tervezve, szintén Khlesl késleltette. 1617 augusztus 4-én végre megjelent a császár a szász fővárosban. A magyar országgyűlés 1617 végére volt kihirdetve, de kétszer elhalasztották, s csak 1618 elején nyílt meg. Tudjuk, hogy 1618 júliusában a főherczegek türelme megszakadt s elfogatták a bibornokot. Ezentúl a választás kérdése nem fonódott össze a compositio ügyével.

Szerzőnk sem tagadja, hogy Khlesl befolyását féltette, midőn a választást mesterséges úton halasztotta. De bizonyos, hogy politikájának egész rendszerével is összefüggött a halogatás. Már előbb is érezte a birodalom szakadozottságának nyomasztó hatását. El akarta választani a theologiai szempontot a politikaitól. Theologia multos requirit processus — így nyilatkozott — qui in politia minime sunt practicabiles. Ennek az elvnek kevés híve volt abban a táborban, a hová Khlesl tartozott. Igen nagyon becsülte a pártok egyetértését, mely biztosította volna a császári hatalom erejét. De csalódott, midőn azt hitte, hogy a pártokat békés úton megegyezésre birhatja s még inkább csalódott, midőn lehetségesnek tartotta a compositio valószínűsítését a választás előtt. E csalódását, befolyásának féltését s a szövevényes politikai utakban való kedvtelését együtt véve kell felhasználnunk politikájának magyarázatára. d.

Új magyar könyvek.

Gothergill Miss. A rokonok. Angol regény. Ford. Zichy Camilla. (Athenæum olvasótára 10—11. köt.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 336, 268 l.) Egy kötet 50 kr.

Gaal Jenő dr. Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalismus alapján. Buda-Pest, 1896. Pallas. (8-r. IV., 301 l.) 2 frt 50 kr.

Ghetie János. Román-magyar szótár iskolai és magánhasználatra. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 501 l.) 3 frt.

Graber Vitus. Az állatok mechanikai műszerei. Fordította Thanhoffer Lajos. Buda-Pest, 1896. Kilián. (8-r. 415 l.) 3 frt.

Halász Ferencz. Teendőink a népoktatás terén. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 100 l.) 60 kr.

Hampel József. A honfoglalási kor hazai emlékei. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (4-r. 224 l.)

Jaloviczky Géza. A gőzgépek szerkezete és kezelése. 2-ik kiadás. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. XXIV., 533 l.) 2 frt 50 kr.

Janszky Adolf. Buda-Pest tájékoztató kézikönyve. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 190 l.) 1 frt.

Jókai Mór. De kár megvénülni! Regény egy vén öcsém-uram élményei után. Buda-Pest, 1896. Révai testv. (8-r. 354 l.) 2 frt.

Jókai M. Kertészgazdászati jegyzetek. Buda-Pest, 1896. Révai testv. (8-r. 80 l.) 50 kr.

Kerekes György. A kereskedelem története, különös tekintettel hazánkra. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. VIII., 192 l.) 1 forint.

Kocsán János, ifj. Csendes dalok. Nagyvárad, Laszky I. 1896. (16-r. 109 l.) 2 kor.

Kósa Rezső. Ólombetűk világa. Történetek a betűszekrény mellől. Buda-Pest, 1896. Robiczek Zs. (8-r. 163 l.) 1 frt.

Magyar műkincsek. Kiadja a műbarátok köre. I. kötet. 1—3. füzet. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (Ívrét 88 l.) A teljes munka ára 50 forint.

Pup Dávid. A telepítés kérdése. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 47 l.)

Peres Sándor. Kisdednevelés és módszertan. Kisdedóvó-képző intézetek számára. 2. kiadás. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 142 l.) 1 frt 20 kr.

Posch Jenő. Az idő elmélete. Az e tárgyra vonatkozó főbb philosophiai nézetek ismertetésével és bírálatával együtt. I. rész: Elmélet. Buda-Pest, 1896. Dobrowsky és Franke. (8-r. 225 l.) 1 frt 50 kr.

Rakodczay Pál. A színészet a művészetek rendszerében. Aesthetikai párbeszéd. Buda-Pest, 1896. Dobrowsky és Franke. (8-r. 30 l.) 20 kr.

Röiti Antonio. A fizika elemei. Fordította Czögler Alajos. A fordítást kiegészítette és fölülvizsgálta Bartoniek Géza. 2 kötet. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. XXIII., 639 és XVII., 806 l.) 10 forint.

Sándor Aladár. Küzdelem mindhalálíg. Regény. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. 264 l.) 2 frt.

DEÁK FERENCZ LEVELE GYÁMLEÁNYÁHOZ. *)

Pusztá Szent-Lászlón, 1862 augusztus 14-dikén.

Kedves leányom!

Nem várom be hatodik leveledet s eltérve saját szabályomtól, íme írok, mert jövő hétfőn neved napja lesz.

Üdvözöllek tehát neved napjára az atyai szeretetnek komoly, de szives szavaival.

Gyermekéveid már elmúltak. Eddig csak azok körében éltél, kik a te boldogságodat saját boldogságuk egyik fő részének tekintették. Szeretetet ápolt s vezetett minden lépteiden. Ártatlan örömeid között nem ismerted az aggodalmat s az élet gondjait.

De most már kilépsz a világba az emberek közé, kik saját érdekeiket a te boldogságodnak föl nem áldozzák. Kevesebb szeretettel, több szigorral s gyakran kíméletlenül ítélik meg tetteidet és legfőlebb cserébe adnak örömet örömért, szeretetet szeretetért s még jó szerencse lesz, ha e cserében is meg nem csalnak. Az élet gondjai ma-holnap saját erődöt s belátásodat is igénybe veszik.

Sok jónak s nemesnek magvát hintette el kebledben édes anyád gondos nevelése. Neked magadnak kell e magot ápolni s termővé tenni, hogy megküzdhess egykor az élet nehézségeivel s megvethesd alapját boldogságodnak. Mert boldogságunk nem csekély részben önmagunktól függ s boldogtalanságunkat többször okozzák önhibáink, mint mások gonoszsága.

Nem akarom az erkölcsiség örök szabályait elsorolni

*) Kónyi Manó úr bocsátotta rendelkezésünkre Deák Ferencznek e még eddig közzé nem tett levelét, a melyet gyámleányához írt, midőn az tizenhét éves korát elérte.

Szerk.

előtted. Élnek azok, úgy hiszem, kiolthatatlanul elmédben és szívedben. Csak néhány szót mondok el. Fogadd szavaimat szeretettel s maradjanak azok szívedbe vésvé, emlékeül azon hű barátságának, melylyel szüleid iránt voltam s vagyok és azon szeretetnek, mely bennem él irántad és testvéred iránt.

Névnapi üdvözlétül tehát azt kívánom: hogy élted egész folytán Isten áldását mindig megérdemeljed. A megérdemlett áldás nem fog elmaradni. Gyakran szenvedéseket, néha súlyos csapást mér reánk a gondviselés. De Isten a jókat soha el nem hagyja. Végtelen jósága enyhíti fájdalmainkat, erőt ad a csapások elviselésére s bármilyen súlyosan nehezedjék reánk a sors keze, ha önérzetünk nem vádol, lelki nyugalmunk a szerencsétlenség közepett is megóv az elcsüggedéstől. Légy tehát ingatlan bizalommal Isten iránt s erőd el nem hágy a szenvedések között, nem fogod elbizni magadat, ha sorsod kedvez ő

A kegyeletnek szent érzelmeit ápoll s híven megőrizd kebledben, mert azokból erednek legszebb erényeink. A vallásosságnak és honszeretetnek, a szülék iránti tiszteletnek s engedelmességnek kegyelet a forrása. Kiben kegyelet nincs, annak szíve üres, boldogsága nem önkebléből fakad, hanem egyedül külviszonyaitól függ, nem bír áldozatkészséggel, szeretni nem tud, vagy ha szeret, önzésből szeret, embereket és tárgyakat önérdekének mértékével mér s mindent csak a szertint becsül, a mennyire azt használhatja.

Ne légy soha igazságtalan mások iránt. Tűrd el, ha kell, az igazságtalanságot, de igazságtalansággal ne viszonzd azt. Sokkal keserűbb emléket hágy maga után azon igazságtalanság, melyet mások elkövetünk, mint a melyet másoktól szenvedünk s a legfájdalmasabb, legtartósabb szemrehányás az, mit önkeblünkben olvasunk, mert azt sem későbbi bánatunk, sem jötteteink nem képesek egészen elnémitani.

Az embereket pusztá eszközöknek soha ne tekintsd, bármennyire alant álljanak is. Tiszteld mindenki az emberi méltóságot.

Érzelmekkel s mások érzelmeivel soha játékot ne űzz. Azon mulékony örömet, melyet az ily játék nyújthatna, magadnak vagy másnak okozott fájdalom és keserűség árán vásárlanád meg.

Ápoll és növeld kebledben a kötelesség érzetét. A mit kötelességed parancsol, szigorúan teljesítsd s haladék nélkül,

még ha nehéz volna is teljesítése. A ki kötelességének teljesítésénél, mérlegelve a nehézséget, azzal ámitgatja magát, hogy a mit tennie kellene, de tenni nem szeret, talán nem is oly szigorú kötelesség, hogy el ne maradhatna, vagy utóbbra ne haladhatna; a ki mulasztásait szépítgeti s hogy lelkiismeretének intó szavát elnémita, önmagának ígéreteket tesz, hogy a mit elmulasztott, majd máskor nagyobb pontossággal helyrehozza; a ki előtt a kötelesség nem oly szent törvény, melyet sérteni, vagy mellőzni soha semmi szín alatt nem szabad, az hamar megszokja a könnyelmű hanyagságot. Kezdetben kisebb kötelességeit mulasztja el, később a legszentebbet is föláldozza kényelmének vagy élvezeteinek. Sok rossz embert ismertem és sok boldogtalant, kiket nem a viszonyok, nem is a szív romlottsága tettek boldogtalanokká s rosszakká, hanem azon könnyelműség, melylyel vágyaiknak kötelességeiket föláldozták. Hidd el, kedves leányom, önérzetünket semmi úgy nem emeli s lelkünknek semmi nem ad annyi nyugalmat, mint azon öntudat, hogy kötelességeinket mindig hiven és pontosan teljesítettük.

A kötelesség érzetével karöltve jár az önmegtagadás szép erénye. Gyakran le kell mondanunk vágyainkról, mert azok teljesedése azonnal, vagy későbbre sok áldozatba kerülne. Legszebb örömeinket kell néha föláldoznunk önjavunkért, vagy mások boldogságáért. A sors néha akaratunk ellen is kényszerít lemondásra s a ki önmegtagadással nem bír s önként lemondani nem tanúlt, annak az ily kényszerített lemondás kétszeresen keserű. De nemcsak vágyainkról kell lemondani tudni, hanem szenvedélyeinket is kell fékezni s a fölhevült indulatot keblünkbe visszafojtanunk, nehogy kitörése által magunknak kárt tegyünk, vagy mások iránt méltatlanok legyünk. A ki önmegtagadással nem bír, az vágyainak, szenvedélyeinek s indulatának rabja. Nincs akaratereje, vagy ha van, azt csak mások irányában használja. Önző lesz és zsarnok saját körében s kik tőle függnek, rettegik, de nem szeretik, mások pedig gyűlölik vagy kinevetik s megvetik. Minél többek vágyaink s minél kevesebb lelki erővel bírnak azok fékezésére, boldogságunk annál inkább ki van téve a sors játékanak s mások szeszélyeinek. Tanulj tehát lemondani, kedves leányom, még ifjú korodban s gyakorold magadat az önmegtagadás szép erényében; azon keserűség, melyet az ily önkéntes megtaga-

dás talán okozhat, bőven meg lesz jutalmazva az által, hogy lelked erősebb és nemesebb lesz s boldogságod alapja biztosabb, mert lemondásokhoz szokva, könnyebben fogod tűrni, mit változtatni nem lehet.

Ha valakivel jót tettél, felejtsd el s ne számíts viszonzásra, sőt még hálára se. A hálátlanság is kevésbé fog bántani, ha hálára nem is számítottál, midőn pedig nem várt hálával viszonzozzák jótéteményeidet, kétszeresen jól fog esni szívednek. Hidd el, sokkal több a hálás ember, mint sokan gondolják, csak nem kell hálát követelnünk, mert ez által jótéteményeink gyakran nyomasztókká lesznek. A ki számítva tesz jót, várva, sőt követelve tettének jutalmát, az jótéteményeivel uzsoráskodik s ezeket önmaga fosztja meg a nemesebb jellegtől.

Ismerek embereket, kik minden csekélységért azonnal megneheztelnek s még barátjaik ártatlan szavait is latolgatják, sértést keresve, hol sértés nem volt s nem szándékolta. Ez emberek, kiket közönségesen apprehensiveknek neveznek, valóban boldogtalanok és oktalanok is, mert szükség nélkül elkínozzák magukat és másokat. Ismerőseik vagy kinevetik, vagy kerülik őket, mert semmi nem lehet nyomasztóbb, mint midőn bizalmas társalgás közben is folytonosan feszült figyelemmel kell vigyáznunk minden szavunkra s mozdulatunkra, nehogy azt a másik félreértse s megnehezteljen. Az igen apprehensiv emberek vagy beteg idegrendszerőknél fogva rendkívül ingerlékenyek, vagy neveltségig hiúk s korlátolt eszűek és magukat túlbecsülik; s talán öntudatlanul is érezve gyöngeségöket, folyvást attól rettegnék, hogy megtagadják tőlük azt a tiszteletet, mit ők várnak s követelnek, de nem mindig érdemelnek. Egészséges testű s lelkű ember, ki önbecsét érzi, de magát túl nem becsüli, nem szokott apprehensiv lenni. Ne latolj tehát túlcsigázott érzékenységgel minden szót, melyet a vitatkozás hevében, vagy enyelgés közben kivált azok mondanak, kikről tudod, vagy fölteheted, hogy téged sérteni bizonyosan nem akarnak.

Légy mindig figyelmes mások iránt. Semmi nem oly megnyerő s lekötelező, mint a gyöngéd figyelem. A figyelmetlenség pedig sért s igen gyakran kétszeres viszonzást von maga után. A figyelmetlenséget vagy hiú gögnek, vagy szelességnek szokták az emberek tulajdonítani s hiszem, hogy e két vádnak mindenikétől egyaránt irtóznál.

Nem szeretem azon prózai lelkületű nőket, kiknek kedélye az anyagiasság bilincseiből menekülni s a mindennapiasság színvonalán fölül emelkedni nem képes, kik minden tárgyat, minden eszmét egyedül az anyagi haszonnak s élvezetnek mértékével mérnek; s a tavaszt csak azért óhajtják, hogy fűteni ne kelljen, a fát csak gyümölcséért, a virágot illatjáért szeretik s a holdvilágnak is csak akkor örülnek, midőn úton vannak, vagy vásznat akarnak fejírtetni. Rideg annak lelke, ki csak anyagilag élvez s ki a szépért, jóért, legyen az tárgy vagy eszme, föl nem tud lelkesülni.

De a túlaradozó ábrándos érzelgőket sem szeretem, kik holdsugárból, harmatból és virágillatból szövögetik azon ködfátyolt, melyre terveiket s reményeiket festi a képzelődés. Ők teljesen elhanyagolják mindazt, a mi prózai s abrándjaiknak élve, képtelenekké lesznek az élet nehézségeivel megküzdeni; midőn pedig a ködfátyol szétfoszlik, meghiusult terveiket s reményeiket siratva, rendkívül boldogtalanoknak érzik magukat.

Járj te, kedves leányom, e két szélsőség között a közép úton. Prózaiak az élet gondjai, légy azokkal szemben te is prózai. Számításaidat ábrándokra ne alapítsd s ne légy érzelő, midőn tetterőre van szükség. De ne engedd, hogy lelked az anyagiasság prózájában végképen elmerüljön. Légy fogékony minden szép és jó iránt. Élvezd azon ártatlan örömeket is, melyeket a költészet nyújt a nagy természetnek és a lángelméknek magasztos műveiben. Lelkesülj, de csak méltó tárgyakért s lelkesedésedet silányságokra ne pazarold. Megfogsz így felelni annak is, mit az élet prózája követel tőled, másrésről meg lesz óva lelked az önző anyagiasság szennyétől.

Légy mindig munkás, gondos és takarékos. Oly tulajdonok ezek, melyek a családi s egyéni boldogságnak lényeges föltételei. A legvirágzóbb család anyagilag és szellemileg elsüllyed e három tulajdon hiányában. Munka az embernek rendeltetése, ez edzi meg a testi és lelki erőt, ez fejti ki a tehetségeket, a henyeség ellenben elpuhit és magával hordja a léleknek legveszélyesebb mótelyét, az unalmat. Gondosság és takarékosság megtartja, a mit a munka szerzett s a három együtt megveti alapját az anyagi jólétnek és ez által a függetlenségnek. Sok jóindulatú embert láttam már erkölcsileg is elaljasodni a szükség súlya alatt, melyet henyesége, a gondosságnak és takarékoságnak hiánya hozott reá. Ez apróknak látszó,

de mégis rendkívül fontos kötelességeik vannak a nőknek s e kötelességek pontos teljesítése folytonos munkásság, mindenre kiterjedő gondosság és takarékoság nélkül lehetetlen. A munkás, gondos, takarékos nő áldás a háznál, a kiben ellenben e fontos, sőt szükséges tulajdonok hiányzanak, az a családnak, a melyhez tartozik, vesztére van.

Tanuld meg tehát szeretni a folytonos munkásságot, légy gondos mindenben és rendszerető. Tanuld meg szükségéidet tehetségeidhez mérni s nélkülözni mind azt, a mi nem multhatatlanul szükséges és áldozat nélkül meg nem szerezhető. Legsilányabb neme a hiúságnak, külsőségek által föltünni akarni és piperében keresni a boldogságot. Pedig hány nő van, ki föláldozza vagyonát, házi boldogságát, gyermekeinek jövőjét, sőt önlelki nyugalalmát is azon mulékony örömekért, melyeket a piperének és fényüzésnek csábító ingerei neki néhány pillanatra nyújtanak. Fényleni óhajt és beszennyezi jó híret, tetszeni vágyik és a leggúnyosabb megrovásoknak teszi ki magát. Fonák az ilyen számítás és önmagával hordja büntetését szomorú következtéseiben.

Nem féltelek én téged ily botorságtól; csak azért említem meg ezeket, hogy ha egykor oly vágyaid támadnának, melyeket a józan takarékoság korlátain belül ki nem elégíthetnél, szavaim emléke is segítse lelki erődöt az ily vágyak leküzdésében.

Végre figyelmeztetek egy rút hibára, mely a társas élet minden rétegében borzasztóan elterjedett s mely gyakran mosolygó külszínével és ezer alakú érdekességével még a jobb embert is könnyen elsodorja. Ez a rút hiba az emberszólás.

Gyűlölség, harag és a fölbőszült emberi szenvedélyek egész csoportja nem dúltak föl annyi becsületet, nyugalmat és boldogságot, mennyit az emberszólás, néha mint a gyáva gonoszság eszköze, gyakrabban egyedül csak multságképen, unalom üzésére, mosolygó arczczal, könnyelműleg meggyilkol. Veszélyes hiba ez, sőt valóságos bűn. Orozva gyilkol s a megtámadott áldozat nem képes védeni magát. A harapós ebet lánczra teszik, hogy ne marhasson, a bőszült bikát elzárják vagy lesujtják, hogy senkit le ne tiporjon, de az emberszólásnak fulánkos nyelve száz fölül támadja meg az ártatlan embert, becsületét széttépi, életét megmérgezi s ez ellen se törvény, se hatalom nem képes oltalmat nyújtani.

És e bűnnek részesei nem csak a gonoszok és romlott szí-

vüek, hanem igen gyakran olyanok is, kik minden egyéb tekintetben jók és tiszteletre méltók. A rágalmakat gonosz emberek koholják, de terjesztői a jobbak is, nem gonoszságból, hanem könnyelműségből.

Gyakran tapasztaltam társas körökben, hogy midőn valaki rosszat beszélt másról, érdeklél, sőt szívesen hallgatták szavait, könnyen és örömet hitték el azokat, még ha jobb ismerősük volt is a megszólás tárgya. Csak néha emelkedett egy pár kétkedő, vagy védő szó s ez is nagyobbára színlett volt. Órákig fűttek tovább a megszólást; egynek is másnak is jutott valami eszébe a szegény távol levő ellen. Erkölcsi botlásától kezdve ruhájának szabásáig mindent meghánytak-vetettek s ezer megjegyzést tevének, de egyet sem a megszólottnak ment-ségére. És miután órákig mulatták magukat más becsületének rovására, fölkeresték ismerőseiket, hogy minél hamarébb elmondhassák azoknak is a hallott pletykát. Így terjesztették óriási gyorsasággal a rosszat, a mit csak imént hallottak, nem vizsgálva a tények valóságát, sőt néha még valószínűségét sem. És mind ezt nem gonoszságból, nem is ellenséges indulatból, hanem meggondolatlan vétkes könnyelműségből tették. Szomorú, de igaz, hogy ez ocsmány bűn a nőnemenél van leginkább elterjedve, daczára annak, hogy a nők szenedébbek s rendesen gyöngédebbek s türelmesebbek mások iránt, vagy legalább azoknak kellene lenniök.

Nem azért mondom el ezeket, mintha hinném, hogy e rút hibára hajlamod van, hanem hogy óva intselek tartózkodásra, mert a gonosz ár téged is elsodorhatna.

Ha tehát rosszat hallasz valakiről, óvakodva hidd el. A hírnek s pletykának gyakran semmi alapja nincs s a legtöbb esetben nagyítva s eltorzítva terjed tovább. Az emberiség általában és az egyes emberek is, nem olyan jók, minők lehetnének s lenniök kellene, de ritkán oly rosszak, minőknek őket a gonosz akaratú rágalom festi. És ha kénytelen vagy is elhinni a hallott tényt, mert valóságán lehetetlen kételkedned, ne ítéld azonnal, ne kárhoztass kiméletlenül. A hír, még ha való is, csak magát a tényt mondja el s hallgat azon előzményekről, melyeknek talán kényszerítő hatalma a tényt előidézte s melyek a tettet magát gyakran más alakban tüntetik elő.

A rosszat, mit másról hallottál, ne terjeszd soha. Találsz nemesebb s érdekesebb foglalkozást, mint hogy trombitája

légy a hírek s távirdája a pletykának és rúgalomnak. Megeshetik, hogy a hír, melyet terjesztettél, később valótlanak bizonyodik be s ekkor miként nyugtatod meg önlelkiismeretedet? Még ha elmennél is mindazokhoz, kiknek a valótlan hírt elmondottad s azok előtt bevallva tévedésedet, szavaidat visszavonnád, czélt akkor sem érnél, mert azalatt a hír végtelenig terjedhetett. A szó csak addig van hatalmunkban, míg azt ki nem mondottuk. Olyan az, mint a csöbe bocsátott golyó; hatalmadban van, míg ki nem lövöd, de ha kilőtted, se irányát, se határát többé meg nem gátolhatod.

Meg ne szólj s ki ne gúnyolj senkit hiányai vagy sajátosságos külsőségei miatt. Hiány mindenkiben van s gyakran tapasztaltam, hogy némely embereknél egyes hiányokat a sors más jeles tulajdonokkal gazdagon kipótolt. A legkitünőbb egyének néha sajátosságosak modorukban, ügyetlenek a társalgásban s eltérnek a szokottól ruházatukban. A bárgyúk őket kinevetik, de a komolyabb emberek előtt sajátosságaik daczára is köztiszteletben állanak. Általában korlátolt észtehetség jele, másokban főképen a külsőségeket kutatni s azok után határozni meg az emberek becsét.

Ne ámítsd magadat sokaknak azon megszokott ment ségével, hogy az ilyenféle kis emberszólások, gúnyolódások s kinevetések ártatlan mulatságok, mert senkinek nem ártanak. A megszólás, ha nem árt is, bizonyosan sért, a gúny s kinevetés fáj, vagy legalább kellemetlen. Pedig a mi sért, a mi fáj, a mi kellemetlen, az nem ártatlan mulatság.

Íme hosszabbra terjedett levelem. Írhatnék még sokat, de úgy hiszem, önszived és eszed ki fogják néked jelölni mindig a helyes utat, melyen járnod kell. Tekintsd e névnapi üdvözlötül írott soraimat, mint szeretetem jelét. Épen azért, mert szeretlek, azt óhajtom, hogy a jóságnak s ez által a boldogságnak emberileg lehető legmagasabb fokát érhesd el. A jóság is alapföltétele a boldogságnak. Rossz ember lehet szerencsés, de boldog nem lesz soha.

Isten áldjon, kedves leányom! Csókolom édes anyádat s testvéreidet. Csókollak téged is! Isten veled!

Szerető gyámapád

DEÁK FERENCZ.

BUDENZ JÓZSEF EMLÉKEZETE.*)

Második és utolsó közlemény.*)

A gazdag és termékeny szellemi munkásság mellett, melyet Budenz a hatvanas években kifejtett, külső élete meglehetősen egyhangú volt. Természeténél fogva szerény és visszahúzódó lévén, erre még inkább kényszerítették össze idejét elfoglaló tanulmányai s különösen rendkívül szegény tisztviselői díjazása, mely kezdetben 400, később egészen 36 éves koráig 600 forint volt. Elismerésben nem volt hiánya, tudományos és írói világunk előkelői igen szívesen érintkeznek vele. Midőn 1859-ben Erdélybe lerándult, nyájas fogadtatásra talált Mikó Imre gróf házában, mely az akkori erdélyi irodalmi törekvések középpontja volt, s Gyulai Pál, ki őt odavezette, évtizedek múlva is lelkesen emlékszik meg egy felköszöntőjében arról, hogy mint osztozott akkor Budenz hazafiúi aggodalmaikban és reményeikben, s mily hévvel csüngött a nemzeti nyelven, a nemzeti műveltségen, mely legerősebb alapja a társadalmi és politikai törekvéseknek (*Nemzet*, 1884, márcz. 17). A hatvanas évek elején sűrű érintkezése volt Budenznek Kuun Géza gróffal, kivel már Lugossy házában ismerkedett meg, a nevezett időtájt pedig itt Pesten görög írókat olvasott együtt. Ugyancsak Kuun Géza gróf, valamint kivüle még többek között Horváth Zsigmond hellenista és Szénássy Sándor latin nyelvi tanár a szanszkrit nyelv tanulmányában szereznek nála bevezető tájékoztatást ez időben. Még inkább ápolják kedélye természetes melegét ez időszakbeli

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 236. számában.

visszavonultságában azok a vidám osték, melyeket bizonyos heti vendéglői találkozásokban meghitt barátjai, különösen Mauritz Rezső, Aigner Lajos, Bazel Aurél, Schwicker J. H. s később Lindner Ernő társaságában töltött el, üritgetvén, mint ők tréfásan nevezték az «Ukkon poharát». Azonban e zárkózott életmód, valamint az ő egyéni sorsának fejlődésére, nem volt jó-tékony hatással azon tudomány érdekére sem, melynek Budenz volt elsőrangú képviselője. Hunfalvy Pál aggódva vette észre, hogy minden fényes eredmény mellett, melyet az ő majdnem két évtizedes nyelvtudományi törekvései elértek, nem igen gyarapszik a hívek s különösen nem a tanulásra és kutatásra kész új munkásoknak a száma, minélfogva napról napra élénkebben mutatkozott előtte annak szüksége, hogy az új tudomány hazai egyetemünkön is kivívja őt megillető helyét. E föladatnak természetesen legalkalmasabb embere Budenz volt, ki azonban hivatkozván szerény viszonyaira s tudományszakának népszerűtlenségére *) sokáig vonakodott annak elfogadására, míg végre Hunfalvy unszolásának engedve 1868

*) Jellemző adatokat közöl erre nézve Setälä Emil finnországi jeles nyelvtudós, Budenz fölött tartott nekrológiájában: •Midön Budenz Magyarországon működését megkezdte — így írja ő — természetesen nem mutatkozott nagy érdeklődés nyomozásai iránt, másrészt pedig művei nyelvök miatt nem terjedhettek el a külföldön. Leveleiben gúnyolódik is néha e miatt, s e gúnyba talán egy kis keserűség is vegyült. Blomstedt a *Halotti Beszéd*-ről írt könyvét Hunfalvy Pál és Budenz József uraknak, a magyar akadémia rendes tagjainak, a híres nyelvtudósoknak ajánlotta. Ez alkalommal Budenz levelében (1869; VI, 4) ezt írja: Meg kell jegyezmem, hogy én hála Istennek nem vagyok a magyar akadémiában semmiféle rendes tag s ennek a parádés intézetnek megújított szabályai szerint nem is leszek azzá, sőt legkevésbbé sem óhajtok azzá lenni. Protestálnom kell a 'híres' attributum ellen is, a melyben legalább per tropum, mint talán teljesebbé, de mindenestre problematikus anticipatióban lehetne valami igazság; mert én eddigelé híres munkáimat csakis magyar nyelven írtam, s tudvalevőleg a magyar nem tartozik a legolvasottabb nyelvek közé, főképp minthogy, nem számítva talán a hírlapokat, magok magyar uraimék sem nagy buzgalommal olvassák saját irodalmukat, legkevésbbé pedig a tudományos műveket, noha a magyar nyelvre és rokonaira vonatkoznak is; minthogy az efféle dolog tudvalevőleg nem válik valami nagy becsületére ennek a nagy nemzetnek. Az én magyar műveimnek 'hírességéről' tehát nem sokat lehet beszélni, quod erat demonstrandum». (N. K. XXIII. 335.).

őszén mégis habilitáltatta magát magántanárnak. Az ügy iránt való bizalmatlanságát némileg igazolta az előadásaira kezdetben jelentkezett hallgatók csekély száma, miről érdekesen nyilatkozik Blomstedt Oszkár finn egyetemi magántanárhoz 1870 novemberében intézett levelében, melyben e barátja Helsingforsban hirdetett magyar kollégiumának hallgatóságára czélozva a következőket írja: «Kiváló elismerésemet kell Önnek nyilvánítanom, tisztelt barátom. Önnek igazság szerint francia generálisnak kellett volna lennie, hogy oly derekasan sikerül új erőket toborzania. Hét egész ember a magyar előadásokra Helsingforsban, hallatlan! Ha Ön így folytatja, akkor itt Magyarorszáiban nyugodtan tekinthetünk a jövőbe, mert majd azt a tanácsot adjuk a magyar cultusminiszternek, hogy ha szüksége (?) lesz 'magyar nyelvészekre', megrendelheti őket Finnországból; ezeknek még az a hasznuk is megvan, hogy nem kell nekik előbb finnül tanulniok, a mi Árpád (vagy Toldy szerint Attila) fiainak nincs egészen inyökre» (Setälä: *NyK.* XXIII, 336.).

Budenz egyetemi tanársága első előadásainak a finn-ugor nyelvek rendszeres ismertetései alkotják fő tárgyát. Ezek között — noha a szorosabb rokonság körében a legtávolabb áll a magyartól, — kezdetről fogva legnagyobb súlyt a finn nyelvre helyezi, mivel tájbeszédbeli elágazásaival együtt ezt ismerjük legpontosabban az összes rokon nyelvek között, ennek vannak némi nyelvemlékei, ez őrizte meg legtöbbször a magyar hangalak teljesebb másait, végül még mindezekhez azon kiválóságával is jeleskedik a többi finn-ugor nyelvek fölött, hogy igen becses nép- és műirodalomnak a nyelve. A rokon nyelvek ismertetéseivel párhuzamosan halad előadásában az összehasonlító nyelvtudomány eredményeinek bírálatos bemutatása különösen a *Szóegyzések* fonalán, melynek minden egyes cikkét külön fejtegetve szigorúan ellenőrző kritikai észrevételekkel kíséri — sok esetben elvetve, illetőleg helyesebbre javítva a maga kifejezett nézeteit is. Ezen tanítási rendszere igen kedvező hatással van nemcsak tanítványai ismereteinek bővülésére, hanem önnönmagának is vizsgálati módszerére, úgy hogy méltán mondhatta idővel ezen s egyéb ilyen előadásai alapján hálával tanítványai előtt: «docendo didici, az én tanítványaim lettek tanítóimmá». Ezek rendszeresebbé tették és szigorúbbá tanulmányait; mert a tanu-

lason és tudáson kívül a folytonos számadásra és bizonyításra is kényszerítették (*Egyetértés*, 1884, márcz. 17.). Sok helyesebb eszméje a későbbi *Magyar-Ugor Szótár*nak köszöni épen Budenz itt jelzett kezdő kollégiumainak származását. — Ugyanilyen bírálva fejtegető eljárásra nyújtanak számára alkalmat nemsokára Vámbéry *Magyar és török-tatár szóegyeztései* is, melyekben összeállítójuk elismeri, hogy «ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre méltatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak második fokú és hogy a *magyar első fokon csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll legközelebbi rokonságban* (*NyK.* VIII. 114), vagy egy másik kifejezése szerint, hogy a «magyar nyelvnek a törökhöz való rokonsági viszonya nem annyira kisebbnek, mint inkább fiatalabbnak mondható, azaz e rokonsági viszonya későbbi érintkezésnek, vagy talán összeolvadásnak az eredménye az ugor néptörzsben már elkülönítve álló magyarok s a tiszta török elemek közt» (u. o. 116.); — mégis egy harmadik meghatározásában kissé meggyöngíti ez állításait azzal, hogy «rendíthetetlennek hirdeti azt az elméletet, mely szerint a magyar nyelv 'eredetében' ugyan ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti alakulásánál fogva *egyformán ugor és török jellemű*» (u. o. 120.). Budenz egyetemi előadásaiban, valamint Vámbérynek e művéről írott *Jelentésében* (*NyK.* X.) végighaladva a magyar-török szóegyeztetésekön külön választja a kétségtelen, illetőleg egyelőre helyeseltető szóhasonlításoktól a részben hangtani, részben jelentésbeli eltérések miatt csak «látszatos»-nak nevezhetőket s ismét külön csoportba foglalja a látszatosnak sem mondható, helytelen egyeztetéseket; végül tüzetesen bebizonyítja, mit különben — mint fentebb említettük — már Hunfaly észrevett, hogy a helyeseknek tartható török-magyar szóegyeztések nagyobb része egy különös török nyelvjárásnak, a csuvasnak viseli bélyegét. Mindent összefoglalólag végitélete, hogy Vámbéry a magyar és török nyelvek viszonyát tárgyaló munkálatahoz nem fogott hozzá a kellő elfogulatlansággal s ez föladatának zavaros fölfogása mellett őt minden lépten-nyomon oly nyelvhasználati eljárásra ragadta, melyet a komoly nyelvtudomány szempontjából épenséggel nem lehet helyeselni, sőt részint — a mennyiben török nyelvekbeli adatainak közlésé-

ben nem mindenütt jár el őszinteséggel és teljes bona fides-sel, — mint a tudomány moráljával ellenkezőt határozottan kárhoztatni kell. «Esőt adál uram», — mondja a magyar közmondással — «de nincs köszönet benne!» Budenznek e kelleténél szigorúbbnak nem mondható kritikája a mellett, hogy eddigi jó barátjától, Vámbérytól elválasztotta, egy nagy tudományos háborúnak vetette el magvát, mely a maga valójában azonban csak egy évtized múlva tört ki.

Ekközben mind szilárdabbá érlelődött egyetemünkön is a meggyőződés, hogy a magyar nyelv tudományos művelése s az e téren véghez vitt kutatások eredményeinek nagyobb körben való terjesztése érdekében az altaji összehasonlító nyelvészet tanszékének rendszeresítése tovább nem halasztható. 1872-ben öltött testet a régóta vajudó eszme s Budenz lett e maga nemében első s akkor Európában egyetlen tanszéknek képviselője. Teljes buzgalommal láthatott immár azon nagyobb szabású föladatok megoldásához, melyekben élete munkásságának legértékesebb alkotásait teremtette meg: ezek tudniillik irodalmi téren az ő *Magyar-Ugor összehasonlító Szótára* (1873—1881) és *Ugor összehasonlító alaktana*, tanári működésében pedig az ő *nyelvészeti iskolája*.

A *Magyar-Ugor Szótár* első rendben kitűzött föladata a magyar szókincs azon elemeinek kimutatása, melyek benne igazolhatólag a nyelvnek azon ősi korából valók, midőn még nem alkotott különálló és sajátosan fejlődő nyelvegységet, hanem legfeljebb, mint nyelvjárás élt a rokon finn-ugor nyelvek közösségében, az úgynevezett «alapnyelv»-ben. E célhoz képest szótári rendben elősorolja az ilyen magyar szókat, kiterjeszkedve ezeknek a positiv nyelvtörténetben és nyelvjárásokban kimutatható akár alak-, akár jelentésbeli változataira s hozzájuk veti az összes rokon nyelvekben található megfelelőket s ezek szócsaládjait. Ily módon tehát jóformán ugyanazon cél szolgálatában áll, mint a *Szóegyeztetések* értekezés, melynek eredeti szándék szerint tényleg csupán javított kiadását kívánta nyújtani. Azonban tetemesen eltér mégis ettől a megoldás módjában és értékében; a mennyiben nemcsak, hogy sokkal bővebb források anyagával végzi munkáját, hanem a mi fő, szigorú kritikával számot is igyekszik adni a közölt hasonlítások helyességéről s a belőle következtetett tanulságok jogosultságáról. E végből minden egyes

szóegyeztetési cikkben meghatározni igyekszik azon közös alapnyelvi alakot, melyből az egyes nyelvek biztos analógiákkal kimutatott hangváltoztató hajlandóságainak megfelelőleg a mai élő alakok származtak. Hasonlóképen megállapítani törekszik azon közös alapjelentést is, melyből a mai szavak esetleg elágazó jelentései fejlődhetnek még pedig nemcsak merő lélektani okoskodásokkal, vagy a pusztá lehetőségre való utalással, hanem idegen nyelvekből vett hasonló konkrét példákkal szigorúan bizonyítva. Minthogy azonban a finn-ugor nyelvekben, a mint rokonságuk fokán természetes is, a szóegyeztetés gyakran nem kész egész szókon, hanem csak az alapul szolgáló töveken s gyökökön mutatkozik, a *Magyar-Ugor Szótár* kitűzött föladatához képest rá van utalva sok esetben a *szófejtésre* is, a midőn az előbb jelzett műveletek mellett pontosan beszámol a végzetekről is, kimutatva, hogy az az egyes nyelvekben hasonló jelentésértékkel tényleg használatos képző-, vagy rigelem; továbbá hogy a szóelemzéssel nyert végzet valóban alkalmas arra, hogy a kifejtett tőszóból a kész szó ismeretes jelentését alakítsa. Ily módon a *Magyar-Ugor Szótár* dús tárházává válik a finn-ugor összehasonlító nyelvészet körébe tartozó legfontosabb munkálatok alapvető adatainak. A finn-ugor nyelvek közös szókincsének legnagyobb részén kívül magában foglalja, bár rendszertelenül szétszórva s egyelőre nem az összes fölhozható esetekre kiterjeszkedve, az összehasonlító hangtannak és alaktannak is legfőbb tényeit, melyeknek fokozatos fölismerése nagy hatással van magának a közel tíz évnvi időközben készült munkának is módszerbeli előhaladására és megerősödésére későbbi keltű részeiben. Az óriási hatásnak, melyet a *Magyar-Ugor Szótár* nyelvtudományunk legtöbb ágának fejlődésére gyakorolt, ezen — hogy úgy nevezzük — sokoldalúságában rejlik alapja; mert mint vezérfáklya a főtárnában bevilágított a számtalan melléktárnába is, s ennek fénye szolgált irányadásul csaknem minden jelentősebb munkában, mely az utóbbi két évtizedben a finn-ugor nyelveknek s közöttük a magyaroknak is hang- és alaktana terén létesült. A Magyar Tudományos Akadémia, mely Budenzet már 1871-ben rendes tagjai közé sorozta, méltán ítélhette oda elismerése legfőbb jeleképpen 1879-iki nagy jutalmát e nyelvtudományunk történetében mindenesetre korszakalkotó jelzőt érdemlő nagy műnek. «Érett gyümölcse ez» — mondja a róla

szóló bírálati jelentés — «sok nyelvre kiterjedő alapos tudománynak, óvatosan eljáró szigorú módszernek s az egymástól távol eső tünemények kapcsolatát szerencsésen fölfedező tehetségnek; itt találjuk az ugor nyelvrokonságot számos példával bizonyítva; itt látjuk, hogy válik érthetővé a rokon nyelvek segedelmével a mi nyelvkincsünk; e munka hatásának nyomai máris látszanak nyelvészetünkben s mindenestre a fejlődésnek újabb stádiumát jelölik. Fényesebben azonban, mint e dicsérő szavak s mint a vele járt kitüntetés is, igazolta Budenz tudományos méltóságát az a lélekemelő, akadémiánk történetében talán páratlanul álló cselekedete, hogy aránylag szerény anyagi viszonyai mellett a jutalom tetemes részét, 500 forintot az akadémiának visszaajánlotta oly czélből, hogy vele «Reguly-alap» névvel a finn-ugor nyelvek rendszeren folytatandó tüzetesebb kinyomozására egy külön pénzalapot létesítsen. Sajnos, példája nem volt valami gyűjtő hatású; mert kivüle, ki később is folyton gyűjtögetett e ma már csak igen csekély összegre zsugorodott alaphoz, csak egyetlen férfiú járult hozzá nagyobbacska, 50 aranynyi összeggel; s ez — legyen ez órában megemlítve az ő áldott emlékű neve is — a mindnyájunk fájdmára nem régiben elhunyt Szarvas Gábor volt.

A *Magyar-Ugor Szótár*nak, valamint Budenz vele kapcsolatos egyéb munkáinak híre és tanulmánya messze elterjedt a külföldön mindenfelé, a merre csak az altaji, vagy a szorosabb finn-ugor nyelvtudomány iránt az érdekeltségnek valami csírája volt. Európa majdnem minden nagyobb államában akadtak egyes tudósok, kik ennek kedvéért megtanúltak magyarul s egymásután sietnek nagy tekintélyű szerzőjét bevásztani külföldi tagjaik közé a finn és észti irodalmi társaságok, továbbá a szentpétervári császári tudományos akadémia. E körülményekből fakadó jogos önérzettel utal Arany János, akadémiánk titkára, 1875-iki nagygyűlési jelentésében arra a «kiváló szerepre, mely az altaji összehasonlító nyelvtudomány által nekünk jut osztályrészül a tudományos világ concertjében», kiemelvén, hogy e téren «egyik nyugati nép sincs sem hivatva, sem képesítve oly eredményekhez jutni, mint épen mi — bár eddig csupán egy-két nyelvtudosunk buzgalma által máris eljutottunk». Ugyanez az elismerés ismétlődik Gyulai Pál hasonló alkalommal 1887-ben

előadott jelentésében is: «Örömmel tapasztalhatni» — mondja ő lelkes szavaiban — «hogy az altajságra mindinkább ráfordul a külföldi nyelvészvilág figyelme s ki lehetne inkább hivatva, hogy saját nyelvének és rokonságának ismeretét a tudomány számára gyűjtve és előkészítve az európai tudós világ elébe tárja, mint az oly nemzet, melynek a munkában legbensőbb szellemi érdeke is érvényesül».

Azonban ily általánosságban dicsérő nyilatkozatok mellett volt része Budenz nagy művének tüzetes és szigorú kritikákban is, melyek különösen követett módszerére vonatkoztak. Már az első füzet megjelenése után megbíráltta Hunfalvy Pál (*M. Nyelvőr* III.) rámutatva egyes hézagaira, de egyszersmind örömet kifejezve, hogy Budenz belefogott ebbe a munkába, melyre «köztünk nincs képesebb ember». Később Ahlquist szólott róla röviden Donner finn-ugor összehasonlító szótárának bírálata kapcsán, melylyel Budenz művét összehasonlítván, emezt föltétlenül jobbnak itéli, de egyszersmind kijelenti, hogy egyes kérdésekben bizony «köbe vágta a fejszéjét». Magamnak is volt alkalmam vele több közleményre terjedő értekezés során foglalkozni (*M. Nyelvőr* XII. és XIII.) s most is csak ismételhetem akkori véleményemet, mely szerint «korántsem állíthatjuk, hogy e munka hiba nélkül való, mert az etymologia igazán sikamlós tér s különösen bő alkalmat nyit hypothesisek fölállítására, melyeknek már természetében fekszik, hogy jó részök idővel érvénytelenné válik. De valamint a gyémántot csak saját porával lehet köszörülni, úgy itt is azon helyzetben vagyunk, hogy a munka fogatkozásait főképp azon módszer és elvek alapján vagyunk képesek kimutatni, melyeket ugyancsak e munka fejtett ki».

Kissé ridegebben s nézetem szerint nem egészen méltányosan ítélt e tárgyról Setälä Emil, ki nekrológiájában (*Ny tud. Közl.* XXIII, 339) hibául rója föl Budenznek, hogy mint többen a «rég» indogermán nyelvészek közül, ő sem tudta elsajátítani az új grammatikusok álláspontját s hogy különösen lehetők tartotta ugyanazon hangnak, vagy hangesorportnak különböző módú elváltozását, noha az illető hangok előfordulásának föltételeire nézve semminemű különbséget nem lehet kimutatni. Kötelességünk ezzel szemben az igazság érdekében megjegyezni, hogy a *Magyar-Ugor Szótár* tetemes része már meg volt írva, sőt részben ki is volt nyomtatva,

midőn az új grammatikus iskola az ő szabatosan kimondott elveivel föllépett; továbbá hogy Budenz azokat idejekorán tudomásul véve elméletileg helyeselte, de a finn-ugor nyelvek körében, melyeknek jóformán semmi nyelvtörténete, hol nincsenek szanszkrit, zend, latin, görög és gót nyelvek és irodalmak, a velők kapcsolatos kérdések föltevését különösen ez időszert eredményhez vezetőknek nem tartotta. Világosan jelzi ebbeli fölfogását az a bírálat, melylyel Misteli Ferencznek a magyar és finn nyelvekről tett alkalmi észrevételeit vette bonczoló tárgyalás alá, hol tudniillik azt mondja, hogy «hangtörvények következetessége és a hasonlat hatása természetesen akármely más nyelvekben is tapasztalható s az illető külön nyelvészetek nem mellőzhetik módszerökben ez alapelvek alkalmazását. Csak az a kérdés, vajon minden más nyelvkörben is oly szigorú és kivétel nélkül való-e a hangtörvény következetessége, mint az említett újabb iskola az indogermán nyelvekre nézve állítja? S kell-e igazán azt, a mi a fölállított hangtörvénnyel meg nem egyező, mindenkor hasonlati hatásnak tulajdonítani, s nem inkább azt a lehetőséget is megengedni, hogy a valóban működő hangtörvény részletes föltételeit még kellőleg föl nem ismerhettük? (*Ny tud. Közl.* XV. 469.). S tényleg vajon mivel értékesebb, mivel igazolhatóbb alaposabban az a magyarázat, ha szemügyre véve a finn *jää*, «jég» és *pää* «fej» teljesen azonos hangalkatát, melyeknek ugyancsak azonos hangalkatok felelnek meg a vogul *pänk*, osztják *jeñk* (vog. *jāñk*) szavakban, ellenben különbözök magy. *fej* (*fő*) és *jég* másaikban — azt mondjuk például új grammatikus módra, hogy a magyar alakok eltérésének abban van alapja, hogy a *jég* végzete erősebb alapnyelvi *ñg* mássalhangzócsoport, ellenben a *fej*, *fő* szóé egyszerűbb *ñ* fejleménye, (a mely fölfogásnak az egynemű eredeti hangalkatra valló finn és vogul nyelvek mondanának ellent), vagy ha Budenz módjára azt mondjuk, hogy az alapnyelvi hangzás mindkét esetben ugyanaz, tudniillik *ñg* végzetű, de ez a *fej*, *fő*-nél valamely egyelőre kifürkészhetetlen oknál fogva, úgymint a finnben (hol *pää* Setälä nyomozásai szerint eredetibb *pää* helyett való), vagy a tadvai vogul *pää* alakban előbb *ñ*-vé gyengült, ez pedig a *vő* és *nő* (osztják *veñ*, *neñ*) mintája után fejlett: egy szóval, hogy ugyanazon hangcsoport egészen különböző módon változott el egyazon, vagy legalább külön-

bözőnek föl nem ismerhető eredeti föltételek mellett. A finn-ugor nyelvek összehasonlításában jóformán egyetlen hangtörvényt sem ismerünk, melynek kizáró voltát mai ismereteink álláspontján igazolni képesek lennénk s előreláthatólag még igen sok közbevető munkán kell a kutatásnak áthaladnia, míg e mindenesetre valamikor kitűzhető föladat időszerűségéhez elérkezik. Ha valamit ez irányban hibáztatni lehet Budenznél, az inkább a túlságos következetesség a bizonyos esetekben fölismert hangmegfelelési szabályok megkövetelésében, melylyel például elvetve a hangrendi különbség miatt a magy. *fű*, *fív* és vog. *pum* «fű» egyeztetését, a merőben más értelmű finn *pälve* «schneefreie stelle» szóhoz folyamodik; vagy melylyel meg nem állhatónak jelzi a magy. *fene*, észt *peni* «eb» s hozzátartozóik társaságában a votják *puni*, zürjén *pon* «eb» szót, holott az akadályúl látszó bővebb zürjén *ponm*-tő, (mely mellett egyazon rag előtt egyszerű *pon*- is szerepel; l. Wiedemann: *Gr. d. Syrj. Spr.* 31.) nyilván csak analogiai alakítás, ép úgy mint az orosz *stjena* «fal» szónak zürjén *sten* átvételénél a *stenm*-tő.

Ezek mellett nem vehetjük komoly kritika számba azokat a heves kifakadásokat, melyekkel a finn-ugor rokonságnak kutatásokkal és bizonyosságokkal mit sem törődő ellenfelei a mongol és török atyafiság zászlója alatt Budenz módszere ellen intéztek. Érdekes, hogy Budenz valamint ezen, úgy számbavehető ellenvetésekkel szemben sem szokta védeni a maga nézeteit. Ő a legkevésbé sem volt csökönys s igen távol állott az elfogúltságtól, melynek váljával pedig épen az előítélet harcossai oly sokszor illették. «Valeat quantum valere potest»; e jelszóval bocsátotta útnak *Magyar-Ugor Szótárát*, melynek bevezetésében nyíltan elismeri, hogy «idő folytán egyes pontokban módosult» fölfogása s hogy több állítása van, «mit most többé fönn nem tarthatónak» vél. Igen jellemző szigorú önbírálatára nézve az a «kis szó», melyet 1880 novemberében Vámbéryhez intézett abból az alkalomból, midőn ez a kúnok és avarok nemzetiségéről értekezvén minden bizonyítás nélkül dobta oda közönségének a nagy szót, hogy «Budenz kutatásainak csak mintegy harmadrészét fogadja el». «Nem azért szólalok föl» — így szól ez eljárás ellen való tiltakozásában — «Vámbéry Ármin r. tagnak ugor nyelvészeti kutatásaimra mondott nézete ellen, hogy talán az

ő harmadrész becslését csekélyleném. Igen jól tudom, hogy nem mindaz, a mit most állítok, a tudomány haladásával, új bővebb ismeretek mellett és újabb alapos okoskodások fölkerültével a jövőben is megállhatónak fog mutatkozni. Meggyőződtem már eddig is, hogy sokszor tévedtem s készséggel dobtam el a többé nem tartható nézetet: mutavi sententiam in meliorem. Ezentúl is úgy fogok tenni, mert a tudományos becsület megkívánja, hogy ne konokul ragaszkodjunk valamely nézethez csak azért, hogy a magunk nézete volt, mikor már megsemmisült az alapja. Kutatásaim eredményének meg fog talán maradni harmadrésze, talán ennél nagyobb, vagy kisebb része, talán csak tizedrésze, vagy éppen századrésze: mindez keveset aggaszt; — még ha semmi sem maradna meg belőle; mégis azzal vigasztalhatnám magamat, hogy tévedéseim a jövődöbéli tudománynak az útját egyengették. Szívesen veszem Vámbéry társunktól is, ha valamely tévedésemről meggyőző, természetesen okok fejtegetésével: — mert pusztá tekintélye szavát el nem ismerem, valamint én sem kívánom, hogy valaki szaktudomány dolgában csak az én tekintélyemre hajtson.»

Csak egy esetben látjuk, hogy jelentékenyebb apparatussal fog kifejezett véleménye megvédéséhez s ez Donnerrel szemben folytatott polemiája volt, mely a finn-ugor nyelvek elágazását illető nézetére vonatkozott. Budenz *Magyar-Ugor Szótárának* munkája közben észrevevén, hogy a szókezdő *n* és *ń* mássalhangzók alkalmazásában a finn-ugor nyelvek bizonyos szabályossággal sorakoznak: ezt a hangsajátságot vette alapul a finn-ugor nyelvek elágazásáról alkotott elméletében elnevezve az *ń* szókezdős magyar és vogul-osztják, továbbá a zürjén-votják és lapp nyelveket *éjszaki* ágnek s vele szemben a *n* szókezdős finn, mordvin és cseremiszi nyelveket *déli*nek. E fölfogását a *Magyar-Ugor Szótárban* jelezte először, de tüzetesebben a már említett *Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen* (Göttingen, 1879.) czímű művében fejtette ki, hol egyszersmind kiterjeszkedik a többi magokban véve ugyan nem döntő, de együttvéve a fölvételt támogató mozzanatokra is. Ugyanitt megállapítja, hogy az éjszaki ugor ágból legelőbb a lapp vált ki, mely nem vesz részt a másik két, jelesen ugor és permi csoport szóközépi *d-l* hangváltoztató hajlandóságában s egy külön igen becses fejezetben a

látszólag csak dialektikus viszonyban álló finn és lapp nyelvek eredeti különállásának bizonyosságait taglalja. Donner Ottó Budenznek ez értekezése ellen foglal állást terjedelmes *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen* című munkájában, melynek alapeszméje, hogy egy-két hangtani vonás közössége még nem elegendő alap a szorosabb és távolabbi rokonsági fok meghatározására, hogy ezeken kívül, sőt még inkább, mint ezek, számbaveendő a grammatikai alakoknak és szókincsnek is egyezési mértéke. Szerinte a lapp nyelv csak finn dialektus, legközelebbi rokona a livnek; a permi nyelvek pedig nem az ugor, hanem a finn ágba sorakoznak. Helyesen emeli ki ezekkel szemben Budenz, hogy az alapszók és grammatikai elemek képződése nem az egyes nyelvek külön életébe, hanem az alapnyelv korába esik; minélfogva az a körülmény, hogy bizonyos szók, vagy grammatikai alakok egyik-másik nyelvben hiányzanak, csak az ismeretes nyelvbeli fogyatkozás eredménye, melyből azonban semmikép sem következik, hogy az illető nyelvekben egyszersmind sohasem voltak. Szók, vagy egyszerű grammatikai alakok közös megvolta, vagy hiánya tehát mitsem bizonyíthat arra, hogy bizonyos nyelvek az alapnyelven túl is hosszabb ideig együtt fejlődtek. Ily alapra helyezkedve ki kellene például ragadni a magyart a vogul és osztyák nyelvek közelségéből s a finn, illetőleg lapp nyelvvel tartoznánk szorosabb rokonságba helyezni, mivel a *-bb* fokképzőnek csak ezekben él még megfelelője; hasonlóképen el kellene választani a mordvint a finntól és cseremisztől, mivel amabban hiányzik a potentialis *-n* módképző. A szorosabb rokonság bizonyítására csak közös *fejlemények*, nem pedig közös *maradványok*, vagy fogyatkozások alkalmasak; ily közös fejlemények pedig legtöbb bizonyító értékkel a hangváltozások terén találhatók: ha bizonyos nyelvek közös mélyhangú szókban következetesen *n*-ből *n̄*-t fejlesztettek, vagy szóközépi *d*-ből *l*-t, ez az együttfejlődésnek a jele s alapul szolgálhat a rokonsági fok meghatározására. — Ez ellenokok mellett van azonban Donner észrevételei között mégis egy pont, melynek meggyőző erejétől Budenz el nem zárkozhatott s ez azon tényre való utalás, — melyet Donner-től függetlenül magam is észrevettem Budenz *Magyar-Ugor Szótárának* ismertetése kapcsán (*M. Nyelvtör* XII. 487), újabb

időben pedig Halász Ignácz fejtegetett részletesebben (*Nyelvtud. Közl.* XXIV.) — hogy tudniillik a szamojéd nyelvekben az ugor *ń* szókezdős szóknak pontosan megfelelő ugyancsak *ń* szókezdős másai akadnak, melyek világosan tanúskodnak arról, hogy az *ń* szókezdő (tekintet nélkül arra, vajon részben, vagy minden esetben eredetibb *ñ*-ből eredt-e, avagy nem) nem közös fejlemény, hanem közös maradvány a finn-ugor nyelvek egy részében. A közös fejlemény e szerint, a mint Budenz is elismeri, a finn, mordvin és cseremiszi nyelveknek egyéb finn-ugor nyelvek *ń*-jével szemben álló *n* szókezdője, a mi egyezik e nyelveknek amúgy is minden részről kétségtelennek vallott szorosabb rokonságával; de — bár e tényt Budenz elhallgatja — nem tartalmazza egyszermind az úgynevezett «éjszaki ág» nyelvei szorosabb rokonságának, illetőleg együttes fejlődésének igazolását. Ma már minden körülményt megfontolva másként kell fölfognunk a finn-ugor nyelvek elágazását, mint azt Budenz tanította, jelesen úgy, hogy a magyar a hozzá legközelebb álló vogul és osztják nyelvekkel különálló *keleti* csoportot alkot, melyet az ismeretes közös történeti névvel akár «ugor»-nak is nevezhetünk. Ezzel szemben a szintén közös, t. i. *csúd* történeti néven szereplő finn-permi népek nyelvei alkotják a *nyugati* csoportot, melyen belül ismét a finn, mordvin és cseremiszi nyelvek egyesíthetők egy szorosabb családdá. E fölfogás ellenében nem tulajdoníthatunk valami nagy súlyt a permi és ugor nyelvek néhány szóban közösen mutatkozó szóközépi *d-l* változásának sem — melyre ugyanis Budenz e nyelvcsoportok szorosabb együvé tartozásáról való nézetét alapítja —; mert hogy ez a permi nyelvek külön életében (talán valamely régiebb osztjákféle *l*, *tl*, *dl*-féle hangból) végbe ment alakulat, mutatja egyrészt a votják *níd*, zürjén *nod* «griff, handhabe» szó, mely nem járt együtt a magy. *nyél*, vogul *näl*, *nal* és osztják *nal*, *nül* hangfejlésével; de mutatják másrészt a magy. *kéz*, *víz*, *méz* permi megfelelői, melyek viszont *l* (ill. *l*, *j*) hangot fejlesztettek, midőn ugor másaik az eredetibb *t*, *d-t* (ill. *z* változatát) megtartották (v. ö. permi *kí* «kéz»: votják iness. *kijǫn* | zürj. *ma*, votj. *mu* «méz»: zürj. *mala* «mézes» ezekben: *mala-muš*, *mala-zi* «méh»; votj. *möl* «fái méz» | zürj. *va*, votj. *vu* «víz»: *va'a*, *vu'o* «vizes»). Nyomósabb bizonyíték ennél ellenkező irányban, tudniillik a permi nyelveknek a finnséghez való csatlakozására a locativus ragok s,

l illetőleg névutós alapú szerkezete, melyet nem lehet a közös finn-ugor alapnyelv sajátosságának, hanem csak a nyugoti csoport külön fejlesztésének tekintünk.

A *Magyar-Ugor Szótár* mellett Budenz irodalmi munkásságának második főalkotásaként *Az Ugor nyelvek összehasonlító Alaktana* (1884—1894) emelkedik ki. Ez is jobbadán összefoglaló s a korábbi kutatások eredményeit módszeresebben átdolgozó mű, mint a *Magyar-Ugor Szótár*. Volt alkalmunk már érinteni azon előmunkákat, melyekkel Budenz még tudományos pályája első korszakában e cél felé törekedett: ezeknek anyagát ő később is szorgalmasan gyarapította nagybecsű dolgozataival. Ilyenek voltak az *Ugrische Sprachstudien* (1869—70), melyeknek német nyelve azon lehangoltság visszatükrözése, mely Budenzet a hatvanas évek vége táján tudományos működésének Magyarországon való csekély méltánylása miatt elfogta, s melylyel szemben ő ily módon a külföldi tudományos világ ítéletét kívánta megszólaltatni.*) Két értekezése jelent meg az említett cím alatt: az egyik az ugor nyelvek többes birtokos- és igei személyragjaiban mutatkozó *-n* járulékképző nyomait állapítja meg, a másik a mordvin s némely más finn-ugor nyelv azon sajátosságával foglalkozik, hogy a névszót egy hátravetett névmási elemmel oly módon határozza meg, mint egyéb nyelvekben az *articulus*. Nevezetes Budenznek e műve arról is, hogy itt kezdi először alkalmazni a rövidebb «ugor» nevezetet az összes finn-ugor nyelvekre tisztán kényelmi, illetőleg rövidségi szempontból, a nélkül, hogy — a mint ezt már Hunfalvy, Donner és mások is ellene megjegyezték — eljárása történeti jogosultságát is igazolná. Egy másik jeles tanulmánya ez életszakában az összehasonlító alaktan terén a *Denominatív igék az ugor nyelvekben* (*Nyelvtud. Közl. X.*), melyben az ily szerepű s egész jelentéskörükben meghatározott magy. *-l* és *-z*- képzőkből (például: orvosol, árnyékoz) kiindulva, velők egybeveti az

*) L. erre nézve Budenznek 1869-ben Blomstedtchez írt levelét (főnt 330. l.). A finn-ugor nyelvtudomány eredményeinek a külföld előtt való ismertetését czélozza az az értekezés is, melyet Budenz a német philologusoknak 1873-ban Innsbruckban tartott gyűlésén olvasott föl, s melynek címe: *Bemerkungen über ugrische Sprachvergleichung*. (Verhandlungen der XXIX. Versammlung deutscher Philologen in Innsbruck. 1874.)

ugor nyelvek hasonló alkalmazású képzőit; ily módon kifejté-
 tenie sikerül az alapalakokat s egyszersmind annak észlele-
 tére jut, hogy a denominatív képzők gyakran lappangásba
 jutnak s értéküket a velők kapcsolatos más jelentésű képzők-
 nek engedik által. — Legjelentékenyebb előmunkálata azon-
 ban az *Ugor összehasonlító Alaktannak* az a könyvatos
 összehasonlító alaktani vázlat, melyet Budenz egyetemi elő-
 adásain osztogatott hallgatóinak, s mely a későbbi tüzetes
 kidolgozáshoz körülbelől úgy viszonylik, mint a *Szóegyezte-
 tések a Magyar-Ugor Szótár*hoz. E nyelvészeti irodalmunkra,
 s különösen a magyar nyelvten alakulására nagy hatással volt
 ki nem adott műnek, valamint magának az *Ugor összehason-
 lító Alaktannak* ugyanazon eredmények kifejtése teszi föladatát
 a nyelvtani alakok terén, mint a minőket a *Magyar-Ugor Szó-
 tár* az ugor szókincset illetőleg derített ki. Sorba veszik e czélből
 az ugor nyelvek összes képző- és raelemeit s módszeres össze-
 hasonlítás útján kikövetkeztetve belőlük az eredeti ősnyelvi
 alakokat és jelentéseket, igazolni törekszenek a mai élő alakok-
 nak abból való leszármazását s az esetleges jelentésbeli elté-
 réseket. Mint a *Szóegyeztetésben* a szófejtésre, úgy itt is
 gyakran szüksége van a kutatásnak a bővült végzetek elem-
 zésére, mely művelet képesán többször kiderül, hogy a jelen-
 tésmódosító, vagy a fogalmak viszonyát meghatározó elemek
 a beállott hangváltozások következtében eltűntek s szerepök
 a hozzájuk idővel csatlakozott járulékokra száll. Ez irányú
 vizsgálódásai közben is rájut Budenz némely becses mellék-
 eredményre, melyek között kiemelendő a finn-ugor nyelvek
 szókezdő *t* és *s* hangjai egymáshoz való viszonylásának tisztá-
 zása *A harmadik személynévmás az ugor nyelvekben* című
 tanulmányában (*Nyelvtud. Közl. XXI.*)*

Bár Budenz lelkes odaadással szentelte magát minden-
 kor tanulmányainak, kutatása eredményeinél mégis többre
 becsülte, magasabb rendűnek tartotta azt az életföladatot,
 mely előtte tanári pályáján kínálkozott, tudniillik nyelvtudo-

*) Újabban Budenznek ez értekezésétől függetlenül egész terje-
 delmes könyvet szentel e kérdésnek Nikolai Anderson, melynek czíme:
Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im ostjakischen. St.
 Petersburg. 1893 (a szentpétervári császári akadémia *Memoires*-jainak
 60. kötetében).

mányunk jövő nemzedékének előkészítését. Igen bölcsen atláta, hogy nyelvtudományunk mostoha viszonyai mellett — midőn még mai nap is egész óriási területei a rokon nyelveknek jóformán ismeretlenek, az ő idejében pedig még a magyar tájbeszédék és nyelvtörténet kinesei sem voltak alkalmasan hozzáférhetők — nem a fölfedezett, végső érvényükben problematikus igazságok kisebb, vagy nagyobb száma biztosíthatja a sikeres továbbfejlődést, hanem első sorban új munkáserők szerzése, kik majdan az övéhez hasonló lelkesedéssel folytathassák a tőle szilárd alapra fektetett nagy művet s megoldjanak sok oly részletföladatot is, melyet ő ugyan látott, s kitűzött; de véghezvitelére önnönmagát körülményeinél fogva már hivatottnak nem érezte. A tudósképzést tekintette Budenz legigazibb rendeltetésének egyetemi tanársága pályáján, mely eszméjéhez mindvégig teljes öntudatossággal és vaskövetkezetességgel ragaszkodva oly eredményeket volt képes elérni, minőt kivüle kevés más tanár. Pedig előadásai épenséggel nem gyakoroltak valami nagy vonzó erőt arra, ki érdeklődés és előkészület nélkül jelentkezett azokhoz. Beszéde kissé nehézkes és vontatott volt, hangszervei nem bírták sohasem teljesen elsajátítani a pontos magyar kiejtést s felőtő volt, hogy különösen a zöngétlen mássalhangzókat kissé zöngésen, lágyabban ejtette. Mindezekhez járult beszédében egy sajátos orrhang, melyet ő minden szólam leereszkedésével szokott önkénytelenül alkalmazni s mely egy bizonyára nyelvtanulása kezdő korában fölkapott és sűrűn használt «hát-igen»-féle szólásnak volt maradványa. E fogyatékoságok azonban csak első pillanatra zavarták azt, ki a tudás valódi szomjával közeledett feléje. Az ilyen túlesvén a kezdet benyomásán, csakhamar egész lélekkel és szeretettel csüngött szavain, melyekben az eredeti, csupán a tanár ajkáról szerezhető ismereteknek sokkal bővebb forrása nyílt számára, mint bármely más tanárnál egyetemünkön. Budenz előadásaihoz nem volt segédkönyv, nem kompendium; a ki óráit elmulasztotta, az sohasem volt képes eligazodni tárgya anyagának labyrinthusában, akármenyit forgatta is a *Magyar-Ugor Szótárt*, vagy az *Összehasonlító Alaktan* jegyzeteit. Tárgya nehézsége mellett ő a figyelmet sajátos, más tanároktól eltérő oktatási módszerével tudta ébren tartani és élénkíteni. Ő sohasem ült a kathédrán, hanem folyton tanítványai előtt mozgott; egyáltalában nem praelegált,

hanem folytonosan kérdezve tanított: előadta a tényeket, föl-tette a kérdést s megoldása tekintetében hallgatóinak véleményét kérdezte ki előbb. Ha véleményadásra senki sem jelentkezett, ő maga szokta arra fölszólítani, hol a jobbakat, hol azokat, kiknek figyelmét lankadónak vélte; s bármily esetlen is volt a felelet, ő helyreigazítólag abból kiindulva fogott az eszmék tisztázásához. Ily módon ő mindenkor pontosan tájékozva volt, nemcsak tehetségéről hallgatóinak, hanem arról is, hogy kinek milyen szakrészletben bővebb az ismeretköre, mihez van különösebb hajlandósága; sőt tudta azt is, hogy ki jött előkészülettel óráihoz, talán jobban, mint egynémely középiskolai tanár.

Azonban Budenznek meleg érdeklődése tanítványai iránt messze túlterjedt az egyetem falain és óráin, sőt messze túl az egyetemi éveken is. A kiben egyszer a tehetséget, vagy munkához való hajlandóságot fölismerte, azt többé nem tévesztette sohasem szem elől, hanem leereszkedő nyájassággal és megnyerő szívességgel segítette elő minden törekvésében. E tekintetben Budenz örökké ragyogó mintaképe lehet a földatáért ernyedetlenül buzgó, lelkes tanárnak s meg vagyok róla győződve, hogy mint jó atyát és igaz barátot nem lehet felejtani, úgy nem távozhatik az igaz tisztelet és kegyelet érzése éltök utolsó pillanatáig mindazoknak a szívéből, kiket az ő áldott szelleme vezetett tudományos pályájukra. A legmélyebb hála érzetével illik megemlékezni e helyen azokról a megbecsülhetetlen jótéteményekről, melyekkel mások között igénytelen személyemet is elhalmozta. Értesülvén a keleti altaji nyelvek iránt való érdeklődésemről, ő 1880-ban s a rákövetkező évben tekintet nélkül a nyári és évközi szünidőkre minden hétnek egy egész délutánját szentelte arra, hogy a jakut, mongol és csuvas nyelvek ismeretébe bevezessen, mely privatissimumhoz később még két társam is csatlakozott. Ő volt a lelke és mozgató eleme mindazoknak a nyelvészeti tanulmányutaknak, melyeket tanítványai a nyolczvanas években tettek s megtörtént, hogy egyazon napon kapott Szibéria jeges tájékaról és Kis-Ázsia meleg égövéből tudósításokat. «Ne aggódjanak, mindenről gondoskodom!»: ez volt ismétlődő mondása s ez ígéreteinek önfeláldozó hűséggel és jellemességgel eleget is tett mindenkor. Nem volt számára sok semmimű fáradtság és utánjárás, kezdve az útlevelváltástól egész a

külföldi bankházakkal való rendelkezésig. Ő nagy levelezést folytatott ismert és ismeretlen tudományos és másnemű nagyságokkal tanítványai ügyében s megtette például számomra azt is, hogy heteken át egész szabad idejét elfoglalólag másolt előtte érthetetlen és megfejthetetlen Reguly-féle textusokat. 1879-ben átvevén Hunfalvy Páltól a *Nyelvtudományi Közlemények* szerkesztését, azt tekintettel a két más hazai nyelvészeti s ugyancsak a Nyelvtudományi Bizottságtól támogatott folyóíratra bölcs munkabeosztással az altaji összehasonlító nyelv tudomány szakközlönyévé tette, mivel különösen nyelvészeti iskolájának nyújtott alkalmas munkatért. Példátlan az a szigorú lelkiismeretesség, melylyel ő tanítványai munkáit itt, valamint egyéb akadémiai kiadványokban közölte, mely kiterjedt nemcsak tudományos értékek fokozására, hanem a gondos nyomdai javításra is. De az ily tudományos érdekeken túl belenyúlt Budenz jótékony gondoskodása tanítványainak magánéletébe is: nemcsak könyvtára állott nyitva ifjú barátai számára, hanem jó szíve, sőt sokszor erszénye is. Közletve, vagy közletlenül neki köszönhetik többnyire állásaikat és tekintélyök alapját. Három tanítványa ül ma egyetemi tanzséken, kilenczen tartoznak, mint magyar nyelvészek az akadémia bel- és kültagjainak kötelékébe; *) de iskolájához tartozik az ifjabb nemzedékből jóformán minden jobb nevű magyar nyelvi tanár és nyelvészeti irodalmunknak majdnem minden számot tevő írója, kik munkásságukkal mindannyian az ő tudományos eszméinek diadalát biztosítják. Egyetemet végzett tanítványaival, valamint különböző rendű tisztelőivel az érintkezésnek egyik fő eszköze volt részére a többünk előtt ismeretes kedd-esti asztaltársaság, az úgynevezett «orosz kör» (russzkij kruzsok), melynek létalapját az a belátás alkotta, hogy az orosz nyelv tudása nélkül az altaji összehasonlító nyelv tudomány alapos művelése nem lehetséges. Ha az egyetemen elméje fényét, e helyt kedélye melegét tárta föl Budenz tanítványainak. A sziporkázó ötletek s szellemes köszöntők sorában nem egy lelkes odaadást követelő tudományos vállala-

*) Közöttük rendes tagok: Simonyi Zsigmond és Volf György; levelező tagok: Szinnyei József, Halász Ignác, Munkácsi Bernát és Kúnos Ignác; a Nyelvtudományi bizottság kültagjai: Vikár Béla, Szilasi Mór és Zolnai Gyula.

lat szülemlett meg itten s a komoly tudományos eszmecserék, melyek a vidám társalgást fölváltották, gyakran termékenyebb hatással voltak hallgatóikra, mint némely tanárnak egész semestrisre terjedő kollégiuma. A benső szeretettel párosult hódolatnak, mely Budenz tudományos fensége iránt minden tanítványának keblét eltöltötte, fényes tanúbizonyosságát nyújtotta az a kedves ünnep, melyet tiszteletére magyar irodalmi munkásságának huszonötéves jubilæuma alkalmából 1884 márczius 16-ikán tanítványai rendeztek, átnyújtván számára az ő érdemeihez legillőbb emlékfüzért, a dolgozataikból egybeszerkesztett s a mester arczképével, valamint életrajzának vázlatával diszitett *Budenz-Album*-ot. Emelte e napnak dicsőségét a Magyar Tudományos Akadémia és magy. kir. tudományegyetem tisztelgő üdvözlete s különösen az uralkodói kegy, mely számára ekkor a «királyi tanácsos» czímét és rangját adományozta.

A Budenz-féle nyelvtudományi iskola a maga összetartozóságát és erejét legelsőbbben az 1882—83. években, az úgynevezett ugor-török háborúban tüntette ki, mely a mily nagy zajt tudott csapni a dilettánsok seregében, oly kevéssé volt képes megingatni egyetlen szakértőnek is tudományos meggyőződését. Ne zavarja ez órának harmoniáját a harczi kürtnek riadója, ne bocsátkozzunk az ütközetek részleteinek s a fegyverek csörgésének leírásába: a kimélet az élők s a kegyelet a holtak irányában e pontban ma hallgatást parancsol. De egyet mégis kötelességünk itt kiemelni, s ez azon fényes elégtétel, mely a porban szendergők számára jutott azon tényben, hogy a tudományosság csarnokain kívül diadalmaskodó ellenfél a mily elfogadható megokolás nélkül megindította a harcot s töröknek, illetőleg vegyüléknek kiáltotta ki nyelvünket, ma, tizenhárom esztendő múlva — a mely idő alatt jóformán semmi sem történt, mi a magyar nyelvnek ugor jellegét jobban megvilágíthatta volna, mint ez már azelőtt történt — épen oly, vagy helyesebben mondva, semmi megokolás nélkül vissza is vonta tanítását, kijelentvén, hogy «a balitéletől ment kutatónak ma már nem lehet kétsége, hogy a magyar nyelv alapépülete ugor». (Vámbéry: *A magyarság eredete*, 94. l.) De hagyjuk ezt is! A mi e perczen figyelmünket inkább igényelheti, ez azon kétségtelenül nagy hatásnak a megértése, melyet a török nyelvrokonság eszméje a

magyar sajtóra és a nagy közönségre gyakorolt. S azt hiszem, nem csalódunk, ha ennek nem az egyik vagy másik félen fölsimert igazságban, vagy tévedésben keressük alapját, hanem egyes-egyedül azon népszerűtlenségben és kedvezőtlen hangulatban, melylyel a finn-ugor nyelvrokonság eszméje a fényesebb atyafiságot váró magyar közvéleménynél kezdettől fogva találkozott. «Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket, ki Lappniából hurczolja nyelvünket», ezzel intette már a múlt században Barcsay Ábrahám Bessenyeit; s ez az eszme, ha koronként háttérbe vonult is — mint az ősszel pusztító epidémia csirái a terjedésükre alkalmatlan tél keménysége után ismét megújulnak — előtört újból meg újból azóta minden korban, minden tudományos vívmány ellenére. Zajtalanul élte uralmát Horvát István sötét korszakában; de midőn Hunfalvy Pál föllépett, egyszerre hatalmas hangot nyert, még pedig nemcsak künn a hírlapírók táborában, hanem idebenn az Akadémiában is. Dörgő szavakkal kél ki e helyt 1859-ben Mátyás Flórián azok ellen, kik «magyar s akadémiái tag létökre» nem átallják nyelvünket a finn-vogul-osztják népekével rokonítani. «Szégyenének» tartja, «nemzete nevében ily merész és még be nem bizonyított rokonsági hypothesisek következtén szerkesztett osztályzásokat, tudományos alapjok szigorú bírálata nélkül elfogadni. Könnyelműségnek, kislelkűségnek tekinti maga részéről a külföld nem indokolt következtetései előtt szóltalanul meghajolni s illő névvel e helyen nem nevezhető tettek, az üres hypothesis, kétségtelen igazságkép nemzeti tekintélylyel támogatni.» Kénytelen «lassú felfogást vagy melléktekinteteket» föltenni Hunfalvyék részéről, az utóbbi szóval «a nemzet elnyomására czélzó irányzat egyik titkos ármányát» gondolva. «Becsüljék» — így követeli — «nemes sajátosságú nyelvünket, s ha már jogtalanul akarnak rokonítani, válaszszanak egyenjogú nyelvet, ne kössenek a legnyomorúabbakhoz; mert e szándékos működést méltán tekintjük sérelemnek. Vallják meg a rokonság fölötti tudatlanságokat, elemezzenek mordvin, osztjákot stb., de a velünk rokon jogtalan kifejezést hagyják el.» (L. *Nyelvtud. Közl.* II, 292—4.) S az ily vélemények hatása alatt némi elégteliséggel emeli ki ugyanez évben Toldy Ferencz titkári jelentésében azon vizsgálatokat, melyek «nyelvünk viszonyait az emberi nyelvek összességéhez igyekeztén földeríteni, a rideg nyelvosztályozások

koraiságát már igen közel hozták meggyőződésünkhöz, mi által az e téren szélsőségek mérsékletéhez s az ezekkel járó kizárólagos egyoldalúságok elsimulásához méltó reményünk lehet.» 1863-ban irodalomtörténetünknek egyik mai oszloposa panasolja föl, hogy «árva nyelvünknek meg kell azt érni, hogy nyelvészkedésünk folytán most egyik, majd a másik, hozzá hasonló elszigeteltségben álló rokonának korlátozó gyámsága alá kerüljön.» (I. *Nyelvtud. Közl.* II, 132.) 1864-ben Fogarasi János elégedetlenkedik «finnező barátjaival» s állítja, hogy a «tisza tatár minden eddig ismert altáji nyelv közt legközelebb áll a magyarhoz» (u. o. III., 387), majd csakhamar ezután a mongolt tolja előtérbe. Hunfalvy Pál *Vogul föld és nép* műve, valamint Budenz *Szóegyeztetései* s különösen *Magyar-Ugor Ossz. Szótára* úgy látszik elhallgattatták egyidőre a kétkedőket, legalább tudományos téren megszűnnek a nyelvrokonságért való följajdulások. Egyszer csak azonban 1876-ban föllép az akadémiában Podhorszky Lajos az ő magyar sinai rokonságával s egy lap siet megjegyezni, hogy «nyelvészeink s általában mindazok, kik az összehasonlító nyelvészetet az ural-altáji nyelvcsaládon gyakorolják, e tudomány megteremtése óta kétségtelenül sikerrel működnek; segéd-eszközeik azonban, melyek a legközelebbi rokon nyelvekre (török-tatár, finn-ugor) szorítkoznak, úgy látszik, nem elegendők arra, hogy a mi nyelvtudományunk oda emelkedjék, hol az árja nyelveké áll. Podhorszky egy nagy lépéssel tovább ment e téren». (L. Budenz: *Podhorszky K. magyar-sínai nyelvhasználtása. Értekezések a nyelv- és széptud. köréből.* VII.) Ezután ismét mély csend áll be, de csak rövid időre. 1877-ben nagy robajjal kitör Bálint Gábor, ki mint *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén* című füzetében kifejti, «székelymagyar» érzésében megbántódva ráront azokra, kik «nyelvünket finn kaptára ütni igyekeztek», kik «multunkat, történetünket s egész nemzeti valónkat olyannak mutatják nagy tudós és elégedett arczzal, a mely csakugyan nem ér egy fakovát s a melylyel mintegy értésünkre akarják talán adni, hogy oktalanúság multunkon csüngni s a dicső németségbe olvadást magasztosabbnak nem tekinteni.» Ekkor megint nyugalom állott be, míg végre öt év múlva, 1882 szeptember havában megjelent Vámbéry műve, *A magyarok eredete*, mely kijelenti ugyan előszavában, hogy «nem azon kicsinyes és gyermekes

nemzeti hiúságot követte, a melylyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték» (7. l.); később azonban a harc hevében mégis szónoki pathoszszal apellál a török rokonság eszméjét szeretettel fölkaroló közvéleményre, hirdetvén abbeli reményét, hogy «honfitársai ezután is óvatosak lesznek, s a fölszentelt nemzeti hagyományból eredő s a józan belátás által helybenhagyott nézetöket nem áldozzák föl agyrémekeket teremtő theoretikus tudósoknak, mert a mint az ethnikai eredet kérdésében a magyar nép hite és meggyőződése triumphál, úgy a nyelv mivoltának meghatározásában is az ő ítélete lesz érvényes . . . elfogulatlan nézetek pedig nem engednek helyt az olyan eljárásnak, mely . . . a nemzeti hagyományok vezérlő fáklyáinak eloltása által az östörténelmet minden fénytől megfosztani törekedett.» (*A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet.* 65. l.) S a Magyar Tudományos Akadémia ugyanez évi (1882) nagygyűlésén Vámbéry «nagy» művének dicsérete mellett a hivatalos főtitkári jelentés «hálátlannak látszó tér»-nek minősíti azt, melyet Hunfalvy és Budenz körül egész iskola művel «ifjúi lelkesedéssel». Hogy ma mindnyájan Vámbéryvel együtt ezen «hálátlannak látszó téren» vagyunk, abban Budenz tudományos iskolájának van nagy része, melynek több tagja szóval és írásban, bővebben vagy rövidebben, a maga tere s különös szaktudása szerint részt vett a kérdés megvitatásában: míg maga Budenz a kérdés érdemébe, az ugor rokonság bizonyításába, vagy tüzetes védelmébe bele sem bocsátkozott, összesen csak arra szorítkozván vitairataiban, (*Felelet Nyelvészeti észrevételek Vámbéry A. A magyarok eredete* című munkájára, *Nyelvtud. Közl.* XVII. és XVIII., továbbá *Egy kis visszhang Vámbéry A. úr válaszára.* 1886) hogy az ellenfél küzdelmi eszközeinek a tudományos morállal való ellenkezését kimutassa. A rokonság kérdésének újból való fölvetése és tárgyalása — úgy vélekedett — a szakértő számára teljesen fölösleges, az új eszme «hazafias» irányán lelkesedő nagy közönségre nézve pedig teljesen hiába való.

S mégis minden bebizonyúlt tudománytalansága mellett a nyelvrokonság «új eszméjének» diadala nagy rombolásokat vitt végbe, melyeket súlyosan kellett éreznie Budenznek is. Mikép, mikép nem, a vita hullámai felhatoltak Magyarország legfelsőbb tanügyi hatóságához is, a hol czélszerűnek látták

fölvetni a kérdést, hogy vajon nem volna-e helyes szabad választására bízni a tanárjelöltnek, hogy nyelvtudományi készültségét tetszése szerint akár a magyar török, akár a magyar-ugor nyelvrokonság alapján bizonyítsa. Idő szerint egybeesik ezzel a ténnyel az, hogy a tanárvizsgálati szabályzat revisió alá kerülvén, Budenz a szakvizsgálatról leszorult s örült, hogy legalább az alapvizsgálatot sikerült tárgyának megmentenie. Állítólag azon alternatíva előtt állott, hogy választhatja akár a szak-, akár az alapvizsgálatot s ő saját elhatározásából kérte az utóbbit, nyilván azon gondolattal, hogy czélszerűbb az alapot biztosítani, mint a tetőt, mely bizonytalan alapon állván, amúgy is könnyen aláomlik. Hogy milyen következése lett ennek tudományos viszonyainkra, legjellemzőbben az a szomorú tény bizonyítja, hogy az ezen esemény óta letelt évtizedben nem jelent meg nyelvészeti irodalmunkban az áltáji összehasonlító nyelvtudomány köréből egyetlen cikkecske sem, mely alá új munkás jegyezte volna nevét. A miniszteri intézkedés az iskolának sarjakat hajtó törzsét metszette keresztül. Még jobban jellemzi az eszméknek, hogy úgy fejezzük ki, elvadulását, hogy Hunfalvy és Budenz csaknem félszázados munkássága után lehetségessé vált Magyarországon előkelő akadémikusok és egyetemi tanárok tevékeny közreműködésével áltáji összehasonlító nyelvészeti egyetemi tanszék, melyen egész rendszerességgel letűnt évtizedek agyrémét, a magyar-mongol nyelvrokonságot hirdetik — mint boldogult Szarvas Gáborunk kifejezte — szégyenére tudományos életünknek.

Budenzet mélyen keserítette a viszonyok ily fordulása s ez időtől kezdve, mintha bizonyos hanyatlás mutatkoznék munkaerejében és buzgalmában. Az *Ugor Összehasonlító Alaktan* igen lassan halad előre, évekig eldolgozik egy-egy kicsiny fejezeten. Igen fontos kérdéseket érintő megkezdett vitáczikkei — jelesen Donnerrel, Mistelivel és Andersonnak, *Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen Sprachen* (Nyelvtud. Közl. XV.) művével szemben — félben hagyja, illetőleg nem folytatja. E helyett kutató figyelme inkább a keleti áltáji nyelvek felé fordul, mintha az eszmék zavarát ezen nyelvek tüzetesebb megismertetésével kívánná eloszlatni. Egyetemi előadásain egymás után szerepelnek a mandsu, mongol, jakut és csuvas előadások s ezek szolgálatában álla-

nak az ezen nyelvek egy részéről írott nyelvtani vázlatai, melyeket rendszeren kevés szövegmutatvány és szójegyzék kísér (*A mandsu nyelv alaktana rövid vázlatban. Nyelvtud. Közl. XX., Rövid mongol nyelvtan* u. o. XXI.; *Jakut textusok* u. o. XIX.). 1882-ben a jurák-szamojéd nyelv személyes tanulmányára nyílik alkalma e népnek ethnographiai látványul idehozott társasága révén, melynek eredményeit *Adalék a jurák-szamojéd nyelv ismeretéhez és Jurák-szamojéd szójegyzék* címeken teszi közé (u. o. XXII.). Ugyanilyen módja volt egy évtizeddel előbb az állatkertben tanyázó svéd-lappokkal is, melyről *Svéd-lapp nyelvmutatványok és szótár* közleménye számol be (u. o. XII.). Becses mellékeredményei is vannak ez időszakbeli altaji nyelvtani tanulmányainak, a minők: *A magyar szókincs eredetéhez* különösen török, mongol és mandsu nyelvekből járuló szóegyezési adatai (u. o. XX. és XX.), továbbá a Hunfalvy-albumban közlött *Alaktani egyezés az ugor és szamojéd nyelvekben* című értekezése, melyben e két éjszaki altaji nyelvcsoport már előbb fölismert*)

*) Eddigélé nem említett kisebb nyelvészeti dolgozatai Budenznek élete utolsó szakából: *Zürjén nyelvmutatványok* (NyK. XV.); *Moksa-mordvin Mité-erangelium bevezetéssel és jegyzetekkel* (U. o. XVI.); *Osztyák mondatok Vologodski orosz-osztják szótárából* (U. o. XVII.); *Erza-mordvin nyelvmutatványhoz való szójegyzék és jegyzetek* (U. o. XIX.). — Ismertetések Aminoff-Castrén zürjén nászadalairól, saját *Verzweigung d. Ugr. Spr.* értekezéséről, Ilmínszki turkomán nyelvtani vázlatáról, (U. o. XV.), Ahlquist: *Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken* művéről (u. o. XVII.), Genetz finnül írt kazáni tatár nyelvtanáról (u. o. XVIII.), Miklosich: *Die türkischen Elemente in den ost-europäischen Sprachen* tanulmányáról (u. o. XIX.), a Finn-Ugor Társaság kiadványainak első füzetéről. Radloff *Codex-Cumanicus*-áról, Ahlquistnak a finn számnevekről tartott értekezéséről (u. o. XXI.). — Apróbb közlései: *Gyűrű és szerű, Köt- és finn köyttä, kössöntyä* (u. o. XV.); *A főbb testrészek elnevezései az öt altaji nyelvcsoportban, Az öt altaji nyelvcsoport számnevei, Két csuvus mese Reguly hagyományából, Kondai vogul elöl «első», A grammatikai genus hiánya, Orosz igék az erza-mordvinban, Szorokin vogul szójegyzéke* (u. o. XVI.); *Csagataj baru «bőr»* (u. o. XVII.); *A magy. -stül, -stül comitatus rag* (u. o. XVIII.); *A kereskedő című vogul monda jegyzetekkel* (u. o. XIX.); *Erza-mordvin népmese* (u. o. XX); *Egy homályos vogul szó* (u. o. XXII.). — Teljesség kedvéért felsoroljuk itt Budenznek a *Magyar Nyelvőrben* közétett cikkeinek is címeit, melyek többnyire más műveiben is megtalálható kutatási eredményeknek népszerűbb átdol-

szorosabb rokonságához nyújt becses adalékot.*) Külső életében is némi változás állott be: több súlyt kezd helyezni a kényelemre és jó módra, mint azelőtt. 1886-ban házat épített a Naphegyen, honnan az előbbi években megszokott buda-vidéki sétáit kényelmesen tehetette. Ugyanez évre esik nősülése, valamint bátyjának, Budenz Lajos nyugdíjazott tanítónak Magyarországra való jövetele, kivel ezután élete végéig közö- ségben él. A miben régi lelkesedése még teljes erejében mutat- kozik, az tanítványainak ügye. Ebbe a korszakba esnek a nyelv- észeti tanulmányutak a lappok, votjákok, csuvasok, vogulok, osztjákok és kisázsiai törökök vidékeire, melyeknek egybe- szerzett nyelvkincsei, valamint ezek rendszeres leírásai nálunk az előrehaladásnak jóformán egyetlen jelentősebb lépését jel- zik a legutóbbi évtizedben az összehasonlító nyelvtudomány terén. E tanulmányutak feladata oly magas becsülésben áll Budenz előtt, hogy kedvükért a rendelkezésre álló pénz elég- telen volta miatt, habozás nélkül szabja szűkebbre a *Nyelv- tudományi Közlemények* évi terjedelmét, mely folyóiratból most több év során jelenik meg egy-egy kötet. Midőn pedig a nyelvtudományi bizottság szerény anyagi ereje a tanulmány- utak folytatását így is már-már lehetetlenné tette, még a nehéz fáradsággal és sok aprólékos gyűjtéssel valamelyes összegre fölszaporodott *Reguly*-alapot is fölvéteti e célra, melynek pedig eredeti rendeltetése szerint alapúl kellett volna maradnia. Igen jól érezte és átlátta Budenz, hogy tudomány- ágának jövője függ ez intézkedésektől, hogy azon előre nem haladhatunk, ha a legközelebbi rokon nyelvekre vonatkozó anyagot tetemesen nem gyarapítjuk s újból való átkutatásuk- kal a régi ismereteknek is hitelességét nem tisztázzuk. Rend- kívül örvendett, mondhatni boldog volt, midőn tanítványai egy-egy ilyen tanulmányútról tudományos kincsek gazdag- ságával megrakodtan tértek vissza hazájukba. A nagy zür-

gozásai. Ilyenek: *A magyar szóképzés tárgyalásához, Unitárius írók a XVI. évszázadból, Egyház, Elő, elé, Jó, Néhány -ság,-ség-féle képző, A népirodalomból* (I. köt.); *Til* (tilalom, tilos, tilt), *Szom, Származik* (II.); *Valal* (valál), *Sötét* (III.); *Irad, érad, Bűn* (IV.); *Figyel, fülel* (V.); *Ki (kive), mint névutó* (VI.); *A más szó és családja* (VII.); *Elme* (IX.).

*) L. Az *altaji nyelvek számképzéséről* írott tanulmányomat. Budenz-album 313. l.

zavarban, mely nyelvtudományunk viszonyaiban a nyolczvanas években uralkodott, ez volt számára a biztató pont; ez öntött reményt majdnem csüggedő lelkébe, hogy nem kell tartania nyelvtudományunk fejlődésének megakadásától s afféle állapotok bekövetkezésétől, minők Révai halála után érték összehasonlító nyelvészetünket. Ez a bizalma a növekvő nemzedékben, a biztos fölismerés, hogy semmi magashangú szemfényvesztés, semmi erőszakoskodó ármány ezt a művét meg nem törheti, hogy tanítványai az ő lelkesedését átörökölve, megkezdett, de be nem végzett alkotásait a helyes irányban előbbre fogják vinni — ez aranyozta be az ő élete alkonyát.

Borongós színekkel hullámszik előttünk összehasonlító nyelvtudományunk jövőjének ködös képe. Még pár évvel ezelőtt messze néző nagy reményekkel volt szerencsém itt vázolni a nagyszabású feladatokat, melyek a magyar összehasonlító nyelvtudományra a közeli időkben várakoznak: ma, — midőn a főoszlopok, az ügy tekintélyes vezetői és védői oly hirtelen egymás után kidőltek — kénytelen vagyok, sajnós, belátni, hogy ha csak valamely előre nem látható kedvező fordulat nem következik be viszonyainkban, hosszú, hosszú idők kitarató munkája vezethet csupán megoldásukhoz. Mintha kiejtettük volna kezünkől azt a «vezérséget», melyről Hunfalvy Pál 1851-ben azt hirdette, hogy az áltáji összehasonlító nyelvtudomány terén Európában nekünk kell megragadnunk, s melyet ő méltó társával, a mi Budenzünkkel egyetemben annyi dicsőséggel viselt négy évtizeden át díszére és jogos büszkeségére akadémiánknak. Mintha most a sokkal kedvezőtlenebb politikai viszonyokkal küzdő finn néptudományossága kerekedett volna e téren felül, mintha azon «vezérséget» nekik engedték volna által. Míg nálunk ethnologia és nyelvtudomány terén képtelen eszmék képesek hódítani, sőt nagy áldozatokra is serkenteni: Finnországban a tudományos irány uralkodik s méltó tárgyát alkotja a nemzeti lelkesedésnek. Nálunk másfél évtized alatt nem akadt nyelvész körön kívül egyetlen pártoló sem, ki a Reguly-alap gyarapodását bármily számba jöhető összeggel elősegítette volna, sőt ma már végre annyira jutottunk, hogy jóformán csak névleg áll fönn ez az alap: Finnországban ezzel szemben 1883-ban egy «Finn-ugor Társaság» alakúl, melynek egyszerre

40,000 márkát szerez össze csupán 150 alapító tagja,*) közöttük akárhány kereskedő, orvos, gyártulajdonos, bankár, mérnök, sőt hajóskapitány s dicséretére népének, egy pékmester is. Nálunk a már megtett tanulmányutak eredményeinek kiadása is évek hosszú sorát követeli: Finnországban pedig a sűrűn folyó érdemesnél-érdemesb kiadványok mellett évről-évre három-négy irányban küldenek ki kutatókat s akad nagylelkű mæcenás, ki bizonyos területek (pl. mordvin, vagy szamojéd) tanulmányozására 100 font sterlingre menő állandó évi segélyt nyújt. Nálunk a Magyar Néprajzi-Társaság, mely a mi édes népünk, e hazában ezredévéhez jutott magyar nép s a területén lakó nemzetiségek mult és jelen ethnikai viszonyainak átkutatására s az ennek alapját képező anyag egybeszerzésére alakult, az általános részvétlenség miatt hihetetlen küzdelmek közt képes egy szerény terjedelmű folyóiratot fõntartani: Finnországban az egyetemi tanulók lelkesedése egy világra szóló néprajzi muzeumot állít össze, a népköltészet gyöngyeit úgyszólván szakadatlanul gyűjtögetik s monumentális munkák jelennek meg a finn-ugor népek régiségeirõl, házépítésérõl, mythológiájáról s egyéb néprajzi érdekességeirõl. Nálunk a mindenféle: cserkesz, japán, mongol és török rokonság felburjánzó eszméivel s a sajtónak érték való rajongásával szemben, mintha elülrõl kellene kezdenünk a lefolyt évtizedek munkáját, mintha koronként legalább félre kellene vetnünk a mi munkánk mindennapos szerszámát, a tudomány igaz kincseit kutató bányászcsákányt, s helyette — mint annak idején Hunfalvy Pál és Szarvas Gábor tették — a kritika és gúny áldatlan fegyvereit kellene elõszednünk.

De félre a sötét képekkel! Ez órában ünnepet ülünk: ünnepét azon dicsõ férfiúnak, kinek neve számunkra, az õ utódai és iskolája számára életeszme, története a lelki megerõsödés s a jövõbe irányuló bizalom dús forrása, ki Hunfalvy Pállal együtt megalapította és virágzásra tudta emelni nyelvtudományunkat sokkal mostohább viszonyok között. Hunfalvy Pál és Budenz József elválaszthatatlan két név:

*) Mint épen legújabbán értesülünk, Setälä Emil, Donnernek 60-ik születésnapja alkalmából 15,000 márkát volt képes egybegyűjteni egy Donner-alapítvány céljára, melynek fõladata a rokon népek tanulmányának elõsegítése lesz.

örökre kimagasló héroszoknak jelzői nemzeti művelődésünk történetében. Letűntökkel nyelvtudományunk nevezetes korszaka záródik le. Mint munkásságukban, úgy egyéni természetökben is némileg ellentétei voltak egymásnak s mégis egyszerűs mind legszorosabb kiegészítői. Hunfalvy sokoldalú tudós volt. A mint emlékezetes 1851-diki föllépésében összehasonlító nyelvtudományunk föladatait kitűzte, egyszerűben megszabta azon teendőket is, melyek ezzel kapcsolatban őstörténetünkre és néprajzunkra várakoznak. S ezek szempontját ő soha sem tévesztette maga elől, ez úgy szólván uralkodik nyelvészeti munkásságában is; sőt midőn megbízható kezekbe tehetette le sorsát, odahagyta egészen a nyelvtudományt s összes erejét a nemzeti őstörténet kérdéseinek szentelésére. Budenz vele szemben az egyoldalú szaktudós képét tünteti, bár ő egyoldalú csak látszólag volt. Sok irányú érdeklődéséről tanúságot tesznek kezdő dolgozatai, melyek az indogermán összehasonlító mythologia szakába vágnak. A *Tárikh-i Üngürüs*, azaz *Magyarország Krónikája* című török kézirat ismertetése (*M. Akad. Értesítő*: philosophiai és tört. tud. közlöny. Új folyam I.) a történettudománynak, a *Negyven Vezír könyvéből* vett mesék közlése (*Új Magyar Múzeum*, X.) a folklornak, *Az egyetemi magántanárságról* írt igen meg szívlelni való eszméket tartalmazó dolgozata pedig a hazai tanügynek tesz irodalmi téren szolgálatot. Még jobban bizonyítja többoldalúságát könyvtára, melyben megtalálható volt minden becsebb külföldi munka az altaji népek ethnographiai ismeretét illetőleg, melyeket hogy ő figyelmesen olvasgatott, igazolják gyakran található aláhúzásai s lapszéli jegyzetei. Nagy vonzalma volt különösen a botanika iránt s Buda vidékének flóráját talán némely szaktanár sem ismerte jobban, mint ő. Mindemellet irodalmi munkássága főképen egy célnak volt szentelve, miben őt érett megfontolás és tudatosság vezérelte. «Erősen elhatároztam» — így ír ő 1870-ben Blomstedthez — «hogy munkásságomat egyedül ennek a dolognak, tudniillik a mi tudományunk művelésének szenteltem, nem törődve a nemzeti nagyképüsködéssel». Az ő munkája egész ember összes munkaképességét követelte; neki nemcsak kutatni és következtetni, hanem az ehhez szükséges anyagot összeállítania és rendeznie is kellett; ha ebben értékes eredményeket akart elérni, erejét nem lehetett elforgácsolnia. E mellett azonban

nagy öröme szolgált, ha a nyelvészeti kutatások más, például műveltségtörténeti, vagy mythologiai irányban is foglaltak magokban tanulságokat. *Bálvány és fejfa* czímen maga is tartott egyszer e nemben akadémiai fölolvasást, a *Nyelvtudományi Közlemények* megszorított programjába fölvette az altaji népek mythológiáját is s kellemesen érintette az az értesülés, hogy az új vogul gyűjtések tartalmuknál fogva is érdeklődésre számíthatnak. Ő mindig csak a különböző rendű föladatok különtartását követelte szigorúan tiltakozva az olyan, többször hangoztatott fölfogás ellen, mely kétségbe vonta a nyelvtudomány önállásának jogosultságát s csupán más tudományok segédeszközét látta benne.

De nemcsak munkásságuk főtárgyaiban, hanem módjában is volt bizonyos ellentét Hunfalvy és Budenz között. Hunfalvy akadémikus tudós, Budenz első sorban tanár volt. Hunfalvy a tudományosság előkelői közt agitált s küzdött tudományos meggyőződéséért; ellenben semminemű rokonérzéssel nem volt az ifjabb munkások iránt, sőt mintha egyszermásszor elégületlenségének kifejezésével vissza akarta volna riasztani a törekvőket. Ezzel szemben Budenz az akadémiát nem munkássága főterének, hanem főeszközlőjének tekintette. Az akadémiában legföljebb csak méltánylat, de néhány hozzá legközelebb álló szakembert kivéve, nem egyszersmind érdeklődés kísérte előadásait s bemutatott műveit. Egészen más volt az ő hatása az egyetemen, hol tudományszakáért lelkesedő ifjak csoportja vette őt körül s áhítatos figyelemmel leste tanításait. Hunfalvy tekintete főképen a jelen, Budenzé a jövő felé volt irányozva. Hunfalvy kortársai, Budenz a fejlődő nemzedék közt hódított. Ily módon a két férfiú egyszersmind egymást kiegészítette. Budenznek nem volt nagyobb támasza az akadémiában Hunfalvynál, viszont Hunfalvy nevének senki sem szerzett nagyobb tiszteletet, mint Budenz. Mindenkor hálával ismerte ő el «nyelvtudományunk Nesztorának» — mint Hunfalvyt nevezte — érdemeit s hogy ezek becsülését tanítványai között is terjesztette, annak a *Hunfalvy-album* szolgáltatta legékeőbb bizonyosságát.

Végre megvolt ez a több tekintetben észlelt ellentét a két nagy férfiú egyéni természetében is. Hunfalvy, hogy úgy mondjuk, inkább arisztokratikus, Budenz inkább demokratikus hajlandóságú volt. Hunfalvynak szerepe jutott a nemzet poli-

tikai életében is, 1848-ban országgyűlési képviselő, élete végén pedig kinevezett főrendiházi tag volt. Ezzel szemben Budenznek, a mintatanárnak, a magyar nyelvtudományi iskola megteremtőjének a hazai közoktatásügy intézésében sem jutott valamely említésre érdemes szerepe; bár igaz, hogy nem is vágyott soha sem reá. Ő az egyszerű polgárok közt érezte ott-honosnak magát. Legjobb barátai közt nem egy volt olyan, ki mélyen alantabb állott nála rangban és társadalmi állásban s kik igaz kegyelettel őrzik emlékét még maig is az úgynevezett «Budenz József asztaltársaság»-ban, melyet Budenz, mint a krisztinavárosi iskolaszék lelkes tagja 1885-ben szegény gyermekek kirubázásának céljára alapított. «Nem volt a polgárságban mozgalom» — így írja egyik tisztelője — «a melyben ő részt nem vett, nem jótekonysági alkalom, mely elől ő kitért volna; nem volt ember, kit ő meleg kézzszorítással, kedélyes mosolyával meg nem örvendeztetett volna. A nagy tudós, kivél a bel- és külföld legelőkelőbb tudós társaságai szerettek kérkedni, ha mélyre ható kutatásainak fáradalmaiktól megpihenni tért, ha maradt még egy fölösleges órája, szeretetreméltó egyéniségével és szíve egész melegével a miénk volt.»

Kiket életök nagy célja oly szorosan egybecsatolt, a halál sem választhatta el sokára egymástól. Midőn Hunfalvy úgyszólván ünnepeltetése podiumáról a ravatalra került, Budenz már magában hordotta a pusztító kór csiráját, mely rövid idő múlva őt is dicső társát követni kényszerítette. Betegen, roskatag lábakkal jelent ő meg az utolsó búcsúzásra s tanúja voltam, midőn visszafojtott zokogással e szót ejtette ki: «meghalt!» Mintha nem hitte volna, hogy valamikor ilyen időnek is be kell következnie; mintha tudományos kiegészítőjének, életpályája legfőbb oszlopának kidőltével magának sem találta volna többé helyét az életben. A beállott szomorú változások mélyebben emésztették lelkét, mint teste sorvadása. Ez utóbbit semmiképen sem akarta komolyba venni. A szemlélőnek megdöbbenő látvány volt az az erőszakosság, melyet önönmagán elkövetett, midőn téli nedves időben csaknem képtelenül a járásra, ellátogatott az egyetemre, minden áron megtartani akarván előadásait. Ő a kötelességteljesítés mintaképe volt egész életében s nem birt megbarátkozni a gondolattal, hogy ebben őt testi bajai akadályozhatják. A midőn elvgre fokozódó betegsége összes testi erejét kimerítette, élete

mécésének utolsó föllobbanása Hunfalvynak van szentelve, utolsó reszketeg vonásai munkás kezének Hunfalvy emlékbeszédének vázlatát jegyzik.

Az 1892-dik év április 15-dikén következett be az előre rettegett megrendítő katastropha. Épen nagypéntek napja volt s a napnak komor hangulatát még zordonabbá színezte a tudománynak és nemzetnek sötét gyásza. Mintha az ország szíve dobbant volna meg, az óriási veszteség jelentőségét mély fájdalommal értették át s hangoztatták vissza oly távoli körök is, melyeknek ez iránt való fogékonyságát előbb nem képzeltük volna. S mi, az ő hátramaradt gyermekei összezúzott kebelvel, szótlanul állottuk körül koporsóját, végtelenül árváknak érezve magunkat a mi jóságos szellemi atyánk, hűséges vezetőnk s minden körülmény között igaz barátunk vesztén. Nekünk a nap, mely ama koporsóba leszállott, nem csupán az volt, mely az egész világra fényét ragyogtatta, nekünk ő boldogító melegét, fáradozásaink éltető elemét is nyújtotta. De midőn eljött a «föltámadás ünnepe» s a drága tetemre a hant rögei borultak — mint a hagyomány szerint egykor e napon a jeruzsálemi apostoloknak — úgy jelentkezék előttünk, mintha a sír mélyéből fönséges magasságba emelkednék a mester alakja, hogy ott tündöklő példaképül álljon nemzedéktől nemzedéknek a tudományért való igaz lelkesedésre és fáradhatatlan munkára, a nemzeti ügyszóhoz való törhetetlen ragaszkodásra, a vas-szilárdságú jellemerőre s a szívet megosztó emberszeretetre. S hallani véltük szívet és lelket átható, megragadó szózatát: «Íme én reátok árasztottam szellememet, menjetek és hirdessétek a tölem nyert tudás evangéliumát, buzgólkodjatok, mint szent életczélon ernyedetlenül gyarapításán és fölvirágoztatásán s ez lészen közöttetek minden időn át az én nevemnek igazi tisztelete és emlékezete.»

MUNKÁCSI BERNÁT.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÉLET A NYUGAT- EURÓPAI FŐISKOLÁKON.

A cultusministerium megbízásából szerencsém volt a nyugoteurópai nagy városok egész sorát meglátogatni abból a célból, hogy — ide nem számítva a müncheni és a párisi laboratoriumokban töltött két semestert (1891—92) — a társadalmi élet általános keretein kívül főképp a tudományos élet jelenségeivel is megismerkedjem a természettudományok terén és azon nagy áldozatokkal, a melyekkel a német, svájci, francia, belga és angol név méltán büszkélkedhetik a művelődéstörténet lapjain. Intézeteiről, azoknak — sokszor fejlődési bőkezűséggel berendezett laboratoriumairól (Strassburg, Paris, Kew) máshol az adott körülményekhez képest röviden beszámoltam.*) Ezúttal a főiskolai falakon belül pezsgő élet, a természettudományok — főleg a «scientia amabilis» érdekében kifejtett munkásság jellemzése volna e sorok feladata azon adatok alapján, a melyeket a közvetlen szemlélő az irányadó tudósokkal való gyakori érintkezés útján megszerezni elég szerencsés volt

A legfejlettebb egyetemi rendszer kettős tanszékkal látja el a fő disciplinákat ott is, hol nem épen a facultások látogatóinak nagy száma teszi azt szükségessé, hanem az eszményi törekvések magasan álló színvonala. Természetesen mindig az illető tanár egyénisége, tudományos működésének a súlya,

*) *A német, francia, belga, angol és svájci egyetemek és akadémiák, azok természetrajzi, főképp növénytani intézetei, muzeumi és botanikus kertjei.* A vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz intézett útazási jelentés alapján. Arad 1894. 1—44. l. — Buda-Pesten Kilián F. egyetemi könyvtárus s Toldi L. (II. Fő-utca) bizományában.

reputatiója a jövőre nézve, adja meg a kellő bélyegét a rokon tanszékeken kifejtett munkásság irányának; mely az idők folyamán, mondhatnám a tudományok böorzéjének «cursusa» szerint, koronként változik. Szerencsés körülmény, hogy nem épen az idegbontó nagy városok egyeteme a kiváltságok részese, hanem gyakran a kis városok rejtettnek látszó laboratoriumai képezik a nagy fölfedezések színhelyét (például Heidelberg, Würzburg). A német, francia és angol főiskolák nagy előnye az előadási nyelv nemzetközi volta, mely nem szigeteli el a tudományos törekvést. A magasabb színvonalra törekvő orosz, — bár természettudományi intézetei, szemtanúk állítása (Baillon, Poirault) szerint mintaszerűek s üveg (pálma) házai a hasonló alkotások remekei, — szívesen keresi föl az egyetemi élet mintaképeit Münchentől Párisig; ellenben a hagyományos cultura classicus (olasz) földjén fejletlen állapotok, beteges viszonyok (olasz egyetemek nagy száma) bénítják meg a kellő haladást.

A szárazföldi főiskolák természettudományi tanárai általában kétféle rendszer hívei. Az egyik a német, a másik francia. Jobban hódított az előbbi, bár tagadhatatlan, hogy a Richelieu alapította párisi Sorbonne és Bologna voltak előképei. A német egyetemeken kifejtett munkásság mintaszerűsége eléggé ismeretes nálunk; a különböző tudományágak ügyes központosítását tőlük a francziák is irigylik. A «független» facultásokra bontott «francia egyetem» (Université de France) a híres napoleoni törvény óta külön-külön érdekköröket alkot, a melyek közt nincs meg az okvetlenül szükséges összhang, sem az együvé tartozás érzete. Hozzájárul az is, hogy sok helyen (Páris, Lyon) felekezeti jellegű facultások vannak párluzamosan a meglevő állami például természettudományi facultás mellett, mely megosztja a szaktudomány körére szorítókozó törekvések egységét. Ismeretes, hogy az elmélet s a «szürke» tanárok hazája a német föld; a gyakorlati élet követelményeinek kielégítésére nézve előljár a francia, angol, sőt a kis Belgium is. Ebben áll az éles különbség a két irány követői között, sőt a gyarmatosítás titka is s a természeti kincsek kiaknázására való érzék, a mint ez az alábbiakban ki fog tetszeni.

I.

A természettudományok egyik-másik ágának tanára mindig két irányban működik a német egyetemeken, tudniillik, mint előadó s mint közvetlen vezetője a laboratoriumi munkásságnak. Mindjárt megjegyzem, hogy az utóbbi tevékenysége, tudniillik a szellem genialitásának közvetlen hatása a fontosabb. Megesik elég gyakran, hogy a kitünő buvár elvész az «előadó» személyében, mert nem bírja az ékesszólás hatalmát; s valóban a tehetség csakis a laboratoriumban érvényesülhet teljes mértékében a realis tudományok terén. A természet végtelen virágából kiragad egy részletet és ez a kis részletet a nagy világ rá nézve, kutatja azt az emberi képesség végső határáig. Classikus példa erre a közelmúlt évtizedekből Naegeli, Hofmeister, de Bary, Baillon, Eichler, Pringsheim, nemkülönbön Kerner, Wiesner, Haberlandt, Goebel, Schwendener, Strassburger, Vesque, Guignard stb. Laboratoriumaik mily különbözők! de egyenrangú apostolai a természet csodás változatosságú világába vetett hitőknek.

A német birodalom számos egyeteme között a müncheni az első rangúak egyike. A «gazdasági és erdészeti facultással» bővült egyetemén nagyon élénk a természettudományi élet. Radlkofer, Hartig és Goebel jeles vezérférfiak ott és Solereder, báró Tubeuf, Giesenhagen stb. szorgalmas kutatók. Az anatomia alapjaira helyezett növényrendszertan buzgó mestere Radlkofer; újabban biológiai vizsgálatairól nevezetes Goebel, Sachsnek, a würzburgi mesternek, tanítványa; az erdészeti növénytan s a növényi pathologia tanára Hartig, az erdészeti botanika «Linné»-jének: Hartig Theodornak a fia. Törekvéseik legyenek bár különböző irányúak, egyazon kör tanszékei közel állnak most már egymáshoz, mert közös fegyverök: a természettudományi kutatásnál nélkülözhetetlen mikroszkop. E nélkül a modern fölfogás nem ismer természettudományt. Hitelét veszítette a Jordan-Gandoger-féle tudáskosság a komoly systematikusok előtt, és az az irányzat, mely szerint ma-holnap nincs genus a flórában, melyre rá ne illenék az egykor híres mondás: «(Salices) sunt scandalum botanicorum», — nem tudomány többé, csak az úgynevezett «phytographiai

művészet»*) játéka. Az e fajta «plaisanterie» Münchenben például a dilettáns-botanikusokra van bízva, a kiknek egy-némelyike szörnyen megőrül a «nagy fölfedezésnek», hogy ime egy növény, melynek levele kopaszabb, vagy rövidebb a nyele és a többi. Ámde dícséretökre legyen mondva, hogy ennél tovább nem mennek és megkímélik a nomenclaturát, s fölösleges synonymákkal nem sújtják. A kor követelményeit szem előtt tartó botanikus előtt a növény teste «hulla» a laboratóriumban, a morphologus s anatomus előtt egyaránt és a nyert eredmények elég jók arra, hogy azok alapján az «élőt» is megfigyelhessük. Valamint a nagy mindenség az ő bolygóival, napjaival és egyéb égi testeivel egy rendszert formál, mely kisebb-nagyobb csoportokat alkot egy-egy nap-központ körül; azonképen csoportosulnak a föld szerves lényei is. Mindez rendszertelenül nem történhetik, önként érthető; és épen ez a «nagy titok», a melynek földerítésén szüntelen fáradoznak a főiskolák laboratóriumai. Megszűnt a rideg «lajstromozó» irány, a mely megelégedett az egyén egyszerű «leírásával» és «besorozásával.» Jellemző, hogy Kew is szakított az avult állapotokkal (Stapf, Scott), hogy ne is említsem Páris «Jardin des Plantes»-jának kitünő erőit (Dehérain, Van Tieghem, Poisson etc.). Nagy tisztelet illeti meg egy Endlicher, Reichenbach, Duchartre, Bentham és Hooker, Hausknecht vagy A. Braun nevét, ámde a tapasztalat azt igazolja, hogy a kézi nagyító egymaga most már nem elég. Ezt egymaga Trécul munkássága is igazolja, hogy ne is említsem a jelenkor mai jeleseit: Wiesner, Haberlandt, Pfeffer, Pfitzer, Möbius, Solms-Laubach, Engler, Schwendenert stb. Túlzásai nélkül minden irányú törekvést jogosultnak láttam a főiskolák tanszékein s laboratóriumain egyaránt, a mely teljes megismerésére vezet az egyénnek s nem rabja a kizárólagos egyoldalúságnak.

A természettudományi cursusok általában véve egy évre vannak beosztva és a különféle tanulmányok — úgy mint nálunk — a kenyérpályákra való tekintettel (2) semestralis cyclusokat képeznek és jóllehet évenként újból ismétlik, korántsem lesznek túlságosan chablonszerűekké. A tanrendek vagy az «előadások jegyzéke általános, majd rendszeres növény-

*) De Candolle A.: *La Phytographie ou l'art de décrire les végétaux.* Páris, 1880.

tanról szólnak a német egyetemeken; ámde az általános kereketen belől mindig érvényre jut az előadás kiszínezése által a tudós egyénisége, főleg akkor, ha jó előadó és demonstrator. Radlkofer és Pfitzer személyében az anatomus és morphologus, Goebelben a biologus lép előtérbe; Sohns gróf előadásait pedig a prähistoriai flórára vonatkozó észrevételek teszik fölötte érdekessé.*) Az úgynevezett specialis collegiumok híveit — már pedig a szakembert első sorban ezek érdeklik — inkább a nemet s svájci főiskolák programjaiban látom képviselve és nagyon kevés a francia (exclus. Mus. d'Hist. Naturelle), belga és angol intézet, hol e tekintetben is megfelelő volna a változatosság.

Münchenben Goebel venezuelai és jávai útján szerzett tapasztalatai nyomán növénybiológiai és phisiológiai aperçuekkel tette érdekessé a téli féléven át tartott főcollegiumát (heti öt óra). Előadásainak mintaszerűsége nagy gondosságról tett tanúbizonyságot. A nyári féléven át Radlkoferé a főcollegium *Specialis és orvos-gyógyszerészi botanika* czím alatt; az államgazdasági facultáson pedig a növények anatómiájáról és élettanáról beszél Hartig ugyancsak heti öt órában. Goebelnek a növények biológiájáról, Hartignak a növényi pathológiáról, Tubeuf az erdészeti cultur és dudva-növényzetről, Löwnnek a növények chemiájáról, Soleredernek a növényanatomia és a gyógyító anyagok (drogue), technikailag hasznos termények, Weiss általános botanikai és Giesenhagennek a kryptogamokról tartott specialis collegiumai igazolják a pezsgő botanikai életet és teszik a programot élénkké.

Mindez a legszorosabb kapcsolatban áll a laboratoriumi tevékenységgel és búvárkodással; a tanulónak vezető atyja ott a tanár és nem a távolról tündöklő hideg tekintély. A kik például Justh úgynevezett *Jahresberichteit* forgatják, ám be fogják látni, hogy a kis egyetemek is mennyivel járulnak hozzá a tudomány haladásához. A kezdők obligát mikroszkopi gyakorlatait nem tekintve jellemző a «haladók» laboratoriumi oktatása. Az intézetek nappal, sőt — ha a vizsgálat természete úgy kívánja — az éjjeli órák alatt is rendelkezésre állanak. Ezek a röviden jelzett körülmények magyarázzák

*) «Vorlesung»-nak mondják ugyan, de az előadás szabadon élőszóval történik.

meg a germán főiskolák hatalmas irodalmi működését, a melyet megközelít a franczia, lehet az angol, de nem múlja fölül egy nemzet sem. Nem egy franczia szól a «Deutsche Botanische Gesellschaft» *Berichte*ről a teljes elismerés hangján és arról, hogy a franczia botanikai törekvések egyik főorganumának az *Annales des sciences Naturelles*nek odáig még fejlődnie kell. E vívmányban nagy része van München tudományosságának is.

Württembergben nem a főváros: Stuttgart polytechnikumán, hanem Tübingának 1477-től fönnálló (kis) egyetemén központosúl a szűkebb haza tudományos élete. Így van ez Badenben is, a hol a német Burschenschaftok ősi otthona (1386) Heidelberg és nem a főváros: Karlsruhe. Az «új» Heidelbergben épített növénytani pavillon és a kert azt bizonyítják, hogy a százados központi épület ma már nem felelhet meg a természettudományok követelményeinek. A párisi Sorbonne mintájára épített egyeteme mindig nagy vonzó erőt gyakorolt a külföldre is és hazánk nem egy fia nyerte ott magasabb kiképeztetését. A német «diák» tanulmányait rendszerint több egyetemen végzi és hagyomány, hogy legalább egy semestert Heidelbergben töltsön el. A kitünő Hofmeisternek nem kevésbé jeles utódja: Pfitzer tartja a főcollegiumokat. A cultur, orvosi plánták s technikailag értékesíthető növényi anyagok tárgyalásával Möbius és Koch foglalkoztak. A növényanatomia ezúttal demonstratiókra szorítkozott és physiologus Askenasy — megfelelő működési tér hiányában — a növények meghatározásába vezette be a hallgatóságot.

Strassburg fejedelmi pompával épült birodalmi egyetemén három cyclusban adták elő a növénytant. A mindenhol obligát főcollegium általános részét Solms-Laubach gróf (a praeistoriai flóra kutatása terén tekintély), a részletes növénytant Zacharias tárgyalta úgy, mint máshol, tekintettel az orvosi növényekre. A specialis collegiumok lelkiismeretes hirdetője maga Solms gróf; a téli féléven át a saját kutatásait involváló öslénytani növénytanból (phytopalæontologia) s a Thallophyták köréből tartott előadásokat; Jost a kísérleti physiológiát, Zacharias a növényi szövet fejlődését adta elő.

II.

Svájcz kantonális főiskolái, talán Genf kivételével, leginkább a német minta hívei. Jelentőségre nézve újabban sokat veszítenek azzal, hogy — alig pár órai távolságra egymástól — mondhatnám gomba módjára szaporodik a főiskolák száma. Semmi tekintettel a szükségletre, csak azért, hogy a szomszédba való járás által valamiképp csorbát ne szenvedjen a kantonális büszkeség. Mi értelme van például Lausanne főiskolájának? Nem jobb volt-e a régebbi helyzet, a midőn facultásokon osztoztak a kantonális székvárosok*) és mindegyik dicső részese volt a tudományok terén szerzett érdemeknek (Baselben például Haller; Genfben De Candolle; Cramer, O. Heer Zürichben)? Ámde Svájcz nem egy tudós fiának igenlő szövegét legyőzte a localis patriotismus. Manapság szétforgácsolódnak az erők ott és Lausanne miatt nehezebb a genfi egyetem helyzete, mint volt az előtt; szinte bámulatos, hogy Genf város egymaga képes egyetemét tradíciójához méltóan föntartani! Igaz ugyan, hogy természettudományi tekintetben egy De-Candolle «*Prodromus-Gyűjteménye*», Delessert és Boissier első rangú herbariumai, Chodat áldozatkészsége s buzgalma nagyban hozzájárul a jó hírnév emeléséhez és sajnálni lehet, hogy a botanices tanár — Chodat a növények rendszertanából, orvostani és gyógyszerészi botanikából s anatómiából hirdetett hármassal előadásait ugyanabban a teremben kénytelen megtartani, a mely egyszersmind a laboratórium céljaira is kíván szolgálni. Thury úgynevezett physiologiai előadásai, a nyert információk szerint, jelentéktelenek. A tagadhatatlanul nagy hiányokat pótolja Chodat tanár határtalan lelkesedése s genialitása. A mellett, hogy elsőrangú tudós, kenyérkeresetére nézve gyógyszerész, minden egyes hallgatójának kezébe adja mindazon rajzokat, a melyek az előadás megértéséhez szükségesek. A rajzok jókora kötetet tesznek ki és ő egymaga készíti s sokszorosítja. A növényanatómia s physiologia köréből Briquet tart előadásokat, jöllehet műkö-

*) Genfben a természettudományi, Lausanneban a jogi, Baselben a theologiai, Bernben az orvosi vergődött nagyobb hírnévre.

désének súlypontja inkább a phytographiára esik (*Mentha*, *Galeopsis*) és — Müller-Argoviensis kiérdemülésével — a Delessert-féle múzeumra.

Annyi bizonyos, hogy a szakembert egyedül a herbariumok vonzzák a Lac Léman a szép városába és ma már nem az, mint volt a két De Candolle s Boissier idejében. Az elmúlt szebb korra nézve jellemző a következő eset:

Ismeretes De Candolle: *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis* című hatalmas vállalatja, a mely a földkerekség összes eddig ismert virágos növényeit ismerteti*) és a melynek alapjául szolgált De Candolleék megbecsülhetetlen herbariuma s Kew után a világ legkitünőbb botanikai könyvtára. Történt, hogy a *Prodromus* részére De Candolle a Mozonoféle *Icones Florae Mexicanae* I—XIV. nagy vaskos kötetét, a mely Mexico flóráját aquarell-képekben (kézi munka!) ábrázolja és unicum — megvette és el is hozatta Mexicóból. Utólag a mexicói kormány tudomására jutván a dolog, haladéktalanul s erélyesen fölszólította De Candollet, hogy a szóban forgó unicumot nyolcz nap alatt Mexicóba visszaküldje, mert a hazai törvények szerint ilyen fajta műveket az állam tudta és beleegyezése nélkül a külföldre eladni nem szabad. De Candolle nagy zavarba jött, mert azt — érthető — *Prodromus*nál nem nélkülözhetette. Csakhamar híre futott Genfben, hogy nagy bajban van az öreg De Candolle, a város büszkesége. Mi történt? Azon módon megalakult a nyolczvan tagból álló hölgybizottság, a melynek minden egyes tagja teljes felelősséget vállalt arra nézve, hogy a nagy mű reája eső része a legrövidebb idő alatt le fog másoltatni. Minden egyes hölgy összegyűjtötte a maga kis csapatját és megtörtént az a páratlan eset, hogy ez óriási munka másod példánya a legtökéletesebb hűséggel s művészettel nyolcz nap alatt elkészült! Néhány képet abból magam is láttam és értem Casimir De Candolle könnyező szemét, a melylyel nekem azokat mutogatta.

Genf francia nyelvű egyeteméhez képest kedvezőbb a berni egyetem, a melynek külön botanikai intézete s (bár kezdetleges) múzeuma van. Fischer tanár és docens fia, a hall-

*) 1824—73-ig 21 kötet jelent meg Párisban.

gatóság csekély számára való tekintettel csakis a főcollegiumok s az általános mikroskopi gyakorlatok megtartására szorítkozhatnak; mert Frankhauser magán tanár működésének, a ki télen zoologus s nyáron botanikus, nagyobb jelentősége nincs és csak arra van utalva, hogy a jelölteket előkészítse a vizsgálatra. Mindenesetre kantonális sajáttság.

Az összes svájci főiskolák között legfejlettebb az egy földél alatt álló zürichi műegyetem és tudományos egyetem. Német előadási nyelve és mintája javára szolgál és hírneve — bár nem régi (1832) — a legjobb. Itt tanított a botanikusok egyik nestora: Naegeli s kortársa: Cramer és a világhírű phytopalaeontologus Oswald Heer-rel tették a facultást nevezetessé. Iskolájának további fejlesztését Cramer, hálás környezetére, főleg Schröter tanárra bízta. Cramer collegiumai (1892) a kísérletekkel egybekapcsolt növényi fiziologiára s a kryptogamok morphologiájának tárgyalására szorítkoztak. Minthogy a facultás a műegyetemi tanárjelölteken kívül erdészeket s gazdákat nevel, a főcollegiumokat kettős (négy-négy órás) cursusban Schröter tartja, a ki egyszersmind a botanikai kirándulások vezetője. A növények meghatározásának mesterségébe Schinz, a kitünő afrikai utazó, vezeti be a tanulókat rendszertani előadásokkal kapcsolatosan, a ki újabbban — Jäggi elhunytával — a növénykert igazgatóságát is átvette.

A zürichi tudományos egyetem jelentőségre nézve messze mögötte marad a polytechnikumnak; ez utóbbi nagyobb anyagi erővel rendelkező, ennek csak kapcsolatos, mondhatnák mellékintézménye a tudományos egyetem. Így a botanika is csak «képviselt» tárgy a tudományos egyetemen és hogy mindamellett jelentős a tanszéke, az egyedül Dodel-Port tanár kiváló tudományosságának tulajdonítható. Főcollegiumain kívül buzgó vezetője (pedig sánta) a botanikai kirándulásoknak és a nyert eredmények alapján mindig fejtegeti az illető vidék növényföldrajzi képét s illeszti be a változatos svájci flóra általános keretébe. Kivüle Kündig docens tart repetitoriumot és a mi megemlítésre méltó, külön cursusban méltatja «Darwin leszármazási elméletét» a növényvilágra vonatkoztatva. A növényi fiziológiát Overton képviseli. Nevezetes, hogy a kezdők gyakorlatait Mme dr. Lousie Dodel (egykor Dodel assistense, ma neje) vezeti, a ki művészi kézre

valló rajzaival saját nevét is megörökítette.*) A haladók vizsgálatait is Overtonnal együtt ő vezeti és nem egy értekezésben olvasható a hálás köszönet, a melylyel neki a tanítványai tartoznak.

A zürichi főiskolát jól ismerik nálunk és hazai tudományosságunknak bizonyára nem egy vezérférfia gondol lelkesedéssel a Zürichben töltött időkre.

III.

Strassburgnál megszakad a német hatás és a francziáknak első nagyobb városa a határon: Nancy, más elveket követ. Főiskolája, szomorú multja mellett is, jó hírnévnek örvend; jöllehet a napoleoni egyetemi reform végleg elnyomta, az 1870. év eseményei voltak azok, a melyek hamvaiból új életre keltették. Strassburg elesett és az ott működő francia tanárok a német szolgálatot el nem vállalták. Nancy fogadta őket falai közé.

Az előadásokat itt, mint mindenhol Franciaországban, a középületek és az aula falaira ragasztott nagy falragaszokon hirdetik. Nancy inkább erdészeti tekintetben nevezetes, «École nationale forestière»-jének gyűjteményei világhírűek. Természettudományi előadásai azonban csak képviseleti jellegűek, akár csak Páris nagyhirű Sorbonneján.

A Richelieu alapította Sorbonne palotája kívülről impozans, de belülről kopott és rozoga. A természettudományok padlásszoba-féle laboratóriumai sok helyen gerendákkal voltak alátámasztva, a melyekhez veszedelmesen ingó falépcső vezetett. Százados érdemeinek e «patináján» csak a historikus vagy nyelvész vizsgáztalódik; ellenben a természettudományokban utazó innen sietve menekül a metropolis fényének megfelelő Museum d'Histoire Naturellebe (Jardin des Plantes).

A botanikát ott az egyetlen Gaston Bonnier képviseli, inkább vizsgáló (értsd: rigorosum), mint kutató tanár. A tudomány e téren működő jeleseit a Jardimben kell keresnünk,

Dodel-Port: *Anatom.-Physiol. Atlas der Botanik in 42 color. Wandtafeln.* Eisslingen, 1878—1883. — *Illustr. Pflanzenleben* Zürich, 1883. — *Biolog. Fragmente.* Kassel, 1885. Mit 10 chromolith. Tafeln etc.

hol kedvezőbb a bűvár helyzete s szabad a működés tere. Jellemző, hogy a Sorbonne «Faculté des Sciences»-án*) a két órás botanikai főcollegium a téli (novembertől február végéig) semesterre szorúl *Principaux groupes des plantes cryptogames* cím alatt. Ennek befejeztével a tanár Fontaineblean nyaralószerű növénytani intézetébe**) vonul. Daguillon és a kitünő Vesque (meghalt 1895.) buzgalma pótolta némikép a hiányokat, tekintettel az ottani vizsgálati rendszer (agregatio, licenciatus) követelményeire. Lehet az új Sorbonne újonnan épült laboratoriumai részben türethetőbbé teszik a helyzetet; valószínű azonban, hogy ezután is megfelelőbb lesz a párisi tanárképző intézet (École normale supérieur), a vezérszerep pedig hagyományainál fogva is a Jardin des Plantes-é marad.

A valódi francia szellem, a szabad tevékenység páratlan otthona az a hatalmas établissement, a mely távol a boulevardok zajától a Szajna balpartján szolgálja a természettudományok összes ágait. Ez a Jardin des Plantes, vagy a mint újabban nevezik: Museum d'Histoire Naturelle. Az egyes szakosztályok főnökei világhírű tanárok; ők vezetik a többnyire mintaszerűen berendezett laboratoriumokat, a melyek az úgynevezett «École des hautes études» kiegészítő iskolái és pótolják az anyaintézet (Sorbonne) szembeötlő hiányait. A reális tudományszakok közül — valamint a Collège de France-on — a chemia s a matematika dominál a Sorbonne-on; ámde a természettudományok terén vezérlő a Museum d'Histoire Naturelle, hol a zoológiát négy tanár (Alph. Milne Edwards, Vaillant, Blanchard, Perrier) és hét assistens (Künckel, d'Herculais, Brongniart, Oustalet, Sauvinet, Tréman de Rochebrune, Bernard, Mocquard), a botanikát s az úgynevezett növényi physikát s physiologiát öt tanár (Ph. Van Tieghem, Georges Villes, Edouard Bureau, Dehérain, Maxime Cornu) és kilencz assistens, illetőleg «attaché» (Roux, Poisson, Renault, Morot, Maquenne, Bois, Franchet, Bounet, Danguy), a kísérleti physikát Becquerel, az általános physiologiát Gréhant, a palaeontológiát Gaudry, az antropológiát Quatrefages

*) T. i. természettudományi facultás, szemben a Faculté és lett-resrel. A Sorbonne voltaképen az utóbbit szolgálja.

**) Richter A. — *A fontainebleau-i botanikai állomás.* — *Természettudományi Közöny* XXXI. Pótfüzetében.

utódja Hanny, a mineralogiát Des Cloiseaux után Lacroix, a pathológiát, vegytant, összehasonlító anatómiát három tanár s ugyanannyi assistens képviseli, nem is említvén a Museum sok más alkalmazottját.*) Összesen tizennyolcz tanár tart itt egyenként legalább negyven előadást egy tanévben (novembertől júniusig), a melyek mind, a laboratoriumi gyakorlatokkal együtt ingyenesek! Óriási falragaszok hirdetik az előadások idejét, tárgyát s programját és a Jardin des Plantes sétáló közönségére nézve reggel kilencz órától este hat óráig nincs egy óra, a melyben részt ne vehetne egyik-másik hírneves tanár előadásán, vagy demonstratióján. E fajta intézmény valóban páratlan e földön és feledhetetlenek előttem a napok, a melyeken a Buffon-Amphitheatrumban hallgathattam e vezérférfiak lelkiismerettel kidolgozott előadásait. Nem kíván ez a hatalmas intézet mást, csak azt, hogy hajlékának lakói önzetlenül szolgálják a tudományt, a tudomány s a szó teljes értelmében vett közművelődés javára. Föladatát fényesen megoldja. Az ő jelesei voltak hajdanában: Haüy, a mineralogus; Faujas-Saint Fond, a geologus; A. L. Jussien (à la campagne), a botanikus; Laugier, Nauquelin, Chevreul, Desfontaines, Geoffroy St. Hilaire, Lacépède, Lamarck, Cuvier, Frémy, Brongniart, stb. Nagy nevek a tudomány történelmében! Az 1200 hallgatóra épült Buffon-Amphitheatrum falai között tanított: Bernard Jussieu (1776), Laurent Jussieu (1836) s Adrien Jussieu (1853); Daubenton (1799); Buffon (1788); Gay Lussac (1832) stb. Hol az intézet, mely annyi fényes elmét csoportosíthatott maga körül! ?**)

Az orvosi facultáson (École de Médecine Baillon (megtalt 1895), a gyógyszerészeti főiskolában (École supérieure de Pharmacie) Planchon tart előadásokat *Histoire naturelle des médicaments* cím alatt; ezek csakis az orvosokat s a gyógyszerészeket érdeklő növények ismertetéséből állanak. A morphologia s physiologia elemeit Marchand és Guignard adja elő csakis a gyógyszerészek igényeire tekintettel. Az orvos s tanárjelöltek az «École des hautes études» bármely más elő-

*) Bernard Jussieu, a halhatatlan, csak «sous-demonstrateur» (!) volt a Museumban.

***) A Jardin des Plantes, illetőleg a Museum d'Histoire Naturelleről még részletesebben fogok megemlékezni.

adását hallgathatják, minthogy e tekintetben teljes a tan-zabadság.

A bámulatos szorgalmú Baillon ma már a multé. Elő-adásait gyakran ezren felül hallgatták s hallgatói között ott láthattuk a világ minden művelt nagy nemzetének képviselőjét. Roppant növényismeretéről munkái s a Museum d'Histoire Naturelle tesz tanúbizonyságot és — bár tevékenységének java része a floristikára szorítkozott (ez okból az Institut ajtója is zárva maradt előtte) — a botanika egyéb ágairól sem feledkezett meg. Ily irányban szerzett tapasztalatait azonban nem érvényesítette a különböző flórák megírásánál.

Páris büszke alkotásai közé tartozik a «Collège de France.» A különböző szakok tanszékei, hogy úgy mondjam: a tudósok keletje szerint — időnként változnak. Megtörténik, hogy a gyakorlati élet követelményei következtében szervezett tanszékek mind be vannak töltve; a tehetség ilyen esetben a Collègeben érvényesülhet. Ez okból természetesen nincs is meghatározva a tanszékek száma. A természettudományokat például az egy geologus Fouqué képviselte, minthogy e tekintetben máshol úgysis bőkezűen gondoskodott a nagy nemzet. A mi a természettudományokra nézve a Museum d'Hist. Naturelle, az a Collège a philológiára, főleg az ázsiai nyelvek buvájárja nézve, Nyelvészeti programmjának párját e földön ne is keressük. A «Conservatoire national des Arts et Métiers», nem tekintve Grandeau-nak a cerealiákra vonatkozó előadásait — rendszeres növénytani előadások dolgában a Jardin des Plantes-ra, vagy pedig az «École national agronomique»-ban Prillieux jeles előadásaira vannak utalva. Az utóbb említett agricultur intézet szervezete, az ott tartott magas színvonalon álló előadások mutatják, mily nagy mértékben fejlődött a mezőgazdaság, általában a földművelés ügye Franciaországban. Tanárai szaktekintélyek, a kik közül a legtöbb nem is tartozik az intézet szoros kötelékébe. Az erdőségek ökonomiájáról M. Rivet, az arboriculturáról M. Nanot, az általános physiologiáról M. Régnard, az alkalmazott zoologiáról M. Brocchi a növényi pathologiáról M. Prillieux, a mineralogia s geologiáról M. Carnot beszél stb. A rue Claude-Bernard*) e

*) Híres természettudós. Párisnak számos utcája, különösen a Jardin des Plantes vidékén, természettudósok (Buffon, Cuvier, Linné,

mintaszerű intézetéről mi, az agricultur állam, nem igen szoktunk megemlékezni és kevésbé a grignoni iskoláról — École Nationale d. Agriculture de Grignon, Páris mellett — a melynek kísérleti telepe, chemiai laboratoriumai s a természettudományok intensiv tanítása méltán meglepett engemet. Példáján bár okulnának azok, a kik hivatottak e téren a haza sorsán segíteni!

Nagyon messze vezetne, ha mindazon intézetek részletes programjáról akarnék szólni, a melyek az «Instruction publique et des beaux-arts» miniszterének vezetése alatt állanak. A legtöbb párisi intézet megfelel a világváros fényének s hogy a természettudományok ma már meg nem férhetnek a Richelieu-féle telepen, az a történelmi fejlődésben leli meg a maga magyarázatát. E tekintetben a dicső nemzet máshol bőkezűen gondoskodott. Bárki is csak parányi hajlandósággal viseltessék a tudomány iránt, ingyen tanulhat s szabad tettszése szerint dolgozhatik a legkitünőbb laboratoriumokban. Hol a nemzet, a melynek tanárai szabadon, minden megszorítás nélkül tanítják az összes emberi tudás igéit? A vig poharazás mellett tanuljuk meg az «Établissements scientifiques et littéraires, enseignement libre» szervezetét az «École pratique des hautes études» hatását, mit tüstént franczia műveltségnek ismerünk és meg tudjuk ítélni e nemzet civilisatorius szerepét.

Dijon kis facultásának botanices tanára: Emery nálunk ismert név. A növények életét ő írta meg egy szép könyvben úgy, hogy minden művelt egyén megértheti.*) A «reproductio szerveiről s functióiról» szól a főcollegiuma rendszerint; a botanikai cursus második éve a demonstratiókra s a tárgyi magyarázatra szolgál. A kirándulások tervszerűsége említésre méltó. A csütörtöki excursio facultativ s a département flórájának megismertetését célozza; a vasárnapi a beirt hallgatókra nézve kötelező, minthogy ekkor történik az előadottak megmagyarázása a szabad természetben.

Lyon úgynevezett Faculté mixte (de médecine et de pharmacie)-jén az orvos- s gyógyszerészjelöltek együtt hallgat-

Jussieu etc.) nevét viseli, Buda-Pesten hol a magyar Linné: Kitaibel (sírja helyét is elfelejtettük), vagy Endlicher utczája?

*) «La vie végéale.» Magyar nyelven a természettudományi társulat adta ki Buda-Pesten.

ják a természettudományi előadások egész sorozatát. Florence, Gérard és Beauvisage úgy a nevezett facultáson, valamint a «Faculté des sciences»-on csakis az általános keretekhez alkalmazkodnak és — bár híres s nagy a lyoni főiskola — specialis collegiumok nem igazolják az intensív s tudományos érdekű laboratoriumi munkásságot. A botanikus kerti demonstratiók*) azonban itt is rendszerítve vannak, nemkülönb a vasárnapi floristicai kirándulások, a melyeken az érdeklődő közönség is részt vehet. Különb ez Párisban is így szokás.**)

IV.

A belga egyetemek sajátos alkotmányi viszonyai kizárják a természettudományi előadások változatosságát, a mit a múzeumok s a híres bruxellesi növénykert***) pótolnak ugyan, de nem a megfelelő mértékben. A négy belga egyetem mind megannyi fajtájú és jóllehet minden egyes disciplinára van tanszék, a természettudományok intensivebb művelését inkább a nevezett intézetek tisztviselőinél (Crépin, Durand), vagy magánosoknál tapasztalhatjuk (például Van Heurck). A boldogult botanikus tanár: Bommer, meghaladott álláspontján csak képviselte a növénytant Bruxellesben, melyet már a silány fölszerelésnél fogva sem fejleszthetett. Bruxelles, Gent, Löwen, Lüttich egyetemein s a belga nemzet két előkelő horticulturái intézeténél a növénytan ugyan specialis tanszékekkel rendelkezik; ellenben az úgynevezett «École de médecine vétérinaire» s az «Institut agricole»-on a botanikus tanárok egyéb tantárgyak előadásairól is tartoznak gondoskodni. Egész Belgiumban a tudományos növénytant Van Tieghem jeles tanítványa: Errera képviseli, de csakis saját áldozatkészsége révén, a meny nyiben a botanikus kert szomszédságában saját költségén

*) Richter Aladár: *A Lyon városi botanikus kert. Természettudományi Közlöny.* XXIX. Pótfüzete 136—139 l. n.

***) Richter Aladár: *A nyugateurópai természetrajzi kirándulások kulturjelentősége főképp Franciaországban. Budapesti Szemle,* 1895. febr. számában.

****) Richter Aladár: *A bruxellesi állami botanikus kert. (Jardin botanique de l'État à Bruxelles).* — Arad, 1895. — 1—22. l. Toldi L. könyvkereskedő bizományában, Buda-Pesten.

alkotta meg a modern igényeknek is megfelelő növényteni intézetet. Bruxelles «szabad egyetemén» csak egy Elysé Reculus taníthat sikeresen, vagy a physicus, Solvay ajándékműzeuma következtében; és csodálkoznom kellett azon, hogy a boldogult Bommer heti két órában tárgyalhatta az egész növénytant egy semester alatt, a nyári féléven át három óras collegiumban ugyancsak azt az orvosjelöltek igényeire tekintettel és azonkívül a phytogeographiát s a növényi őslénytant oly primitív eszközök alapján, hogy ilyenekkel nálunk egy középiskola sem élhet meg. Mindezen dolgok az egyetem sajátos, részvénytársaságszerű szervezetében lelik meg a magok magyarázatát, mely oknál fogva a tudós Errera is inkább privát jellegű tevékenységre volt kárhozthatva; hivatalos előadások hirdetésére, úgy tudom, jogositva nem volt. A bruxellesi egyetemmel kapcsolatos műegyetemen a növénytan nincs külön képviselve, de igen a mineralogia s geologia, a melyeknek hallgatása az úgynevezett «Ingenieur des arts et manufactures» s a polgári mérnökökre s a bánya mérnökökre (ez utóbbiakra a palæontologia is) nézve a természettudományok köréből egyedül kötelező. A botanikai technológiát facultative Bommer adta elő.

Az állami tekintély voltaképen Gent (Gand) egyetemén érvényesül; itt például a chemiai intézet, általában a realis tudományok céljaira szolgáló új facultás mintaszerű. Egyeteme a bruxellesi fölött áll; a növénytan helyzete azonban, a kedvezőtlen traditio következtében, ma is a régi és legfeljebb az figyelemre méltó, hogy a természettudományok hallgatóira a «dessin scientifique», tehát a rajzolásban való jártasság kimutatása kivétel nélkül kötelező.*) A növénytant J. Mac. Léod

*) A mi, természettudományokat hallgató tanárjelöltjeinkre nézve nem elég az érettségi bizonyítvánnyal igazolt jártasság a magyar nyelv és irodalomban és gyakran megesik, hogy a régi nyelvelmékek fogvatékosabb ismerete miatt — a melyekkel foglalkoznia a szaktárgyakra való előkészület miatt sem lehetséges — az alapvizsgálaton elbukik. Ilyen intézkedés mellett szembetűnő, hogy nem gondolnak a rajzban való jártasság kimutatásának kötelezettségével és még kevésbé azzal, hogy a laboratoriumi munkáktól ment linguisták töltenék meg az egyetem csaknem üres anthropologiai tantermét, hogy «ismerjék» az embert úgy, a mint az megalkottatott. Így lesz a pædagogia egészen s nem phrasis!

tanár adja elő flammand nyelven; az egyetemen fönnálló «École du génie civil» s az École des arts et manufactures»-on a botanikai technológiáról külön nem gondoskodtak. Tapasztalván ezeket, méltán meglephettek az 1891/92. tanévben kitűzött egyetemi pályakérdések között a következő növényteni tétel: 1. A kapaszkodó növények anatómiai, morphologiai, physiologiai s biologiai fejtegetése. 2. A máj-, lombos mohok s a sphagnumok (tőzegképző mohok) összehasonlító anatómiája (határidő két-két év). 3. A növényi szárképlet organisatiója s chemiai alkotása (határidő egy év). 4. A vanillin s coniferin jelenlétének kimutatása az elfásult sejthártyában, microchemiai tanulmány (határidő tizennyolcz hónap). E fajta thesisek különben rendszeresítve vannak az összes disciplinákra nézve s a pályanyertes 400 frank jutalomdíjon kívül egy 100 frankot érő aranyérmét is nyer (1890 augusztus 10-én hozott törvény). Figyelemre méltó intézmény oly kis országban, a melynek (29,457 km²) területe alig egy tizede Magyarország területének. A természettudományoknak főiskolai képviselete általában véve ki nem elégitő Belgiumban és jellemző a belga tudós: Crépin következő őszinte nyilatkozata: «Si, par exemple, on compare le nombre et la valeur des botanistes qui sortent des Universités allemandes et des Universités belges, on doit avouer que, toutes proportions gardées, nous sommes inférieurs à nos voisins. «Az egyetemi oktatás főhiányát abban látja, hogy a középiskolát végzetek úgyszólván teljes készületlenséggel, minden alapismeret nélkül jönnek a természettudományi facultásra, mert a belga középiskolák teljesen a holt nyelvekre állapítják a tantervet.*)

V.

A roppant drága collegiumokat hirdető londoni egyetem — University College — nem igazi otthona a tudományoknak. Sajátos szervezete (nem állami intézmény) a bruxellesire emlékeztet; inkább diploma-osztogató intézet (a mit

*) «... les professeurs de langues mortes qui ont blanchi ou veulent blanchir dans leurs chaires en expliquant laborieusement l'antiquité à une jeunesse, qui veut vivre dans le présent et se pré-

névleg ugyan az «University of London» tesz), hol a tudományok fejlesztéséről, jelenlegi viszonyai mellett, szó sem lehet. A tanításról a természettudományi facultás három alosztálya gondoskodik: 1. chemiai, 2. physikai, 3. biologiai, ez utóbbi alatt értvén (angol fölfogás szerint) a botanikát s a zoológiát. A *Vegetable Biology* (növénytant) Oliver tanár adja elő, alighanem a gyarló laboratoriumhoz mért egyszerűséggel, mindazonáltal csodálatosan gazdag programmal. Az évharmadokra osztott tanév teszi ezt lehetővé és azt, hogy például az úgynevezett virágmorphologiai cursus díjaként 260 frtot fizethessen a gazdag ánglius. A főcollegium (heti három óra) rendszeretlenül igen sokat felölel (februáriustól husvétig!), s az általános növénytan keretén belül külön cím alatt beszél például «a páfrány, a fenyő s a virágos növények élettani összehasonlításá»-ról, vagy pedig «egy moh s egy tipikus thallophyta ismertetése»-ről és mindezek befejezéseképen kísérleti physiologiai mutatóványokkal szolgál a hallgatóságnak. Ára 50 frt! A haladottabbaknak ugyancsak három időszakra osztott cursusa már rendszeresebb és három collegiumból áll: 1. Általános növénytan elemei, 2. A virágos növények morphológiája és rendszertana. 3. A növények szaporodásának physiológiája Darwin, Nägeli, Weismann s mások hypothesisinek fejtegetésével. A három cursus díja mintegy 90 frt. Az első collegium egymaga hat font hat silling; az utóbbi kettő, mint specialis collegium egy font egy silling külön-külön. Ez azonban csak az elméleti rész. Az úgynevezett gyakorlati cursus újból több ágazatra oszlik. A rövidebb (februártól heti öt óra) ötven forintba, a hosszabb (előhaladottak számára) kilenczvenhárom forintba kerül, az előadás ide vonatkozó része hallgatásának jogával tizenöt font tizenöt silling (189 frt). Azok, a kik alapvizsgálatra készülnek, huszonöt leczkét kapnak azonkívül, gyakorlati demonstratiókkal, hatvannyolcz forintért. A kik specialis munkával foglalkoznak a tanár vezetése alatt, havonként tizenkilencz forintot, vagy huszonöt forintot, vagy

parer pour l'avenir, de même que les prof. d'histoire et de littérature, ne voient pas sans une certaine appréhension l'histoire naturelle réclamer une large place dans les programmes de l'enseignement» (*Guide du Botaniste en Belgique*. Par M. Crépin. p. 273) — jellemző mondás a mi viszonyainkra nézve is.

harmincznyolcz forintot fizetnek a szerint, a mint hetenként kétszer, négyszer vagy ötször veszik igénybe a laboratoriumot. Eredeti vizsgálatokat végző s önálló kutatók, díjtalanul járhatnak a londoni egyetemre s a British Museum herbariuma nyitva áll a hallgatóság számára.

A fent közölt részletekkel bemutatni kívántam a nálunk szokatlan angol észjárást, mely nem igen ismeri az olesó idealismust és ingyen egy lépést sem tesz.*)

Hasonló viszonyok uralkodnak a természettudományok tulajdonképeni főiskoláján, a budapesti egyetemi természetrajzi intézetre emlékeztető «The royal College of Science, London»-on.

A biologia osztályában a zoologia három szakaszra (anatomia és szövettan, fejlődéstan, gerinczesek őslénytana), a botanikai sectio pedig 1. fiziologiára, 2. anatomia és szövettan, 3. morphologiára, a rendszertannal kapcsolatosan. A geologiai (V.) osztályhoz tartozik a petrographia (kőzettan), a stratigraphiai földtan s a gerincztelenek őslénytana. A «biologia» tanára a nagy T. H. Huxley (D. C. L., L. L. D., F. R. S.) volt s tanársegédei (Assistant Professors) G. B. Howes a zoológiánál, D. H. Scott a botanikánál. Látogatásom idejében már csak a «név» szerepelt és a munka az utóbb nevezett két szakember vállaira nehezedett. A botanikai laboratoriumról érdekes azt tudni, hogy üres. Az évharmadokként váltakozó gyakorlatokhoz alkalmazkodván, rendszerint a zoológiai laboratoriumból hozzák be a szükséges asztalokat és székeket minden berendezés nélkül. A zoológus Huxley tevékenysége a «biologiai» intézet anatómiai részében excellált. A laboratorium számos hölgytagja (lehetek vagy harminczan) meglepő ügyesen bonczolgatták a tengeri nyulakat és feltűnő «csendben» a botanikus nem csekély bosszúságára, a ki innen csaldóva távozott. A biologiai tanterem egyszersmind zoológiai múzeum!**)

*) Az University College mintegy 1600 növendéke (tizenhat évtől fölfelé) körülbelül 30.000 font sterlinget fizet tanárainak évenként.

**) Ocsóbb, mint az egyetem. A biologiai, tehát állattani és növénytani előadások tandíja 60 frt; a gyakorlatoké ellenben 144 frt egy-egy évharmadra, tehát 432 frt egy tanévre. Innen magyarázható meg az assistens 7200 frt fizetése! Az angol sokra becsüli a tudományt s meglátszik, hogy culturkiadásait nem nyomja... a puskapor.

London egyéb főiskoláján — Gresham College — a természettudományok úgyszólván képviselve sincsenek; mert a «Royal College of Physicians s a «Royal College of Surgeons of England» csak vizsgáló bizottság. Oxford és Cambridge híre hozzánk is eljutott; jöllehet nagyhírű egyetemei az államtól független autonóm testületek. Gazdag alapítványai és a méregdrága tandíjak árán előnyösebb ugyan a természettudományok (egyetemi) helyzete; de aligha áll oly színvonalon, mint például akárcsak Münchenben. Az idézett példák a mily szokatlanok, épen oly tanulságosak reánk nézve. Az angol nem barátja a teoriának és kevésbé a paragraphusokba szorított iskolai rendszernek. E fajta hiányait pótolják a «Royal College of Surgeons (the Hunterian)» 23.000 számból áll zoológiai gyűjteményei, Kew s London óriási múzeumai. Hogy egyebet ne is említsek, a British Museum híre a világ minden zúgába eljutott. Az angol — ha szabad e kifejezéssel élnem — muzealis mester, a világ leggazdagabb tárlatait magáénak mondhatja és ezekben «sétálva» tanul. A mult dolgaival nem igen törődik s a jelennek él és alighanem a múzeumok tették az angolt gyakorlati érzék dolgában a világ legelső népévé. Isaac Newton, Hugh Chamberlain, William Buckland, John Herschel, David Livingstone, Charles Lyell, Charles Darwin, T. H. Huxley autodidacták voltak, a kiknek fényes nevére büszkén hivatkozhatik az angol nép.

VI.

Ezekben óhajtottam előadni mindazt, a mit a szorosabb értelemben vett egyetemi intézetekben a természettudományi, illetőleg botanikai előadásaira nézve tapasztaltam. Kitűnik, hogy nem tekintve a párisi Museum d'Histoire Naturelle-t s az École des hautes études-öt, mint a francia tudományosság törekvéseinek két hatalmas gócpontját, — a legváltozatosabb programmal a német egyetemeken találkozhatunk. Tagadhatatlan, hogy a német egyetemi rendszer a legfejlettebb, és ezt a francziák is készséggel elismerik. A természettudományok francia tanárai, például Bureau, Van Tieghem, Corun, annyival kedvezőbb helyzetben vannak a párisi Museum

ismert szervezeténél fogva, hogy saját specialis irányú vizsgálataik is képezhetik az előadás tárgyát. Szerencsés nemzet, melynek mintaszerűen felszerelt laboratoriumai a világ minden nemzetének fia előtt nyitva állanak s így nemzetközi szerepe révén az illető tanár jobbadán szakképzett hallgatóság előtt tarthatja meg előadásait s vezetheti őket a tudomány szabad mezején. Az egyetemeken ez csakis a laboratorium privát szellemű életében van meg, a hol az előrehaladottak foglalkozása közben a tanár esetről-esetre quasi peripatetikus módon közli észrevételeit.

És most, ha tapasztalataim ez összegét egybevetem több culturpolitikusknak azon conclusiójával, hogy nálunk mindaddig, míg a hazai két egyetem s főkép a kolozsvári a fejlettség ma napság megkívánható színvonalát el nem éri — egy harmadik s negyedik egyetem szervezésére gondolni sem lehet; mert «ki van számítva, hogy a legolcsóbb megoldási módot választva körülbelől tíz millió forint kellene, hogy meglevő két egyetemünket a szükséges épületekkel elássuk» stb., — ki kell jelentenem, hogy a külföldi egyetemek fejlődésének történelme korántsem támogatja az e fajta tanokat. Ily szempont ha vezérelte volna a német egyetem-alapítókat, ma félannyi egyetem sem volna Németországon; sőt például az innsbruckit, az ős heidelbergit, nancyit, dijont, londonit s Páris nem egy intézetét menten be kellene zárni.

Ki fogja kétségbe vonni Erlangen, Tübingen, vagy Göttingen egyetemeinek létjogát!? Hisz a bécsi is csak újabban, 1884-ben épült föl és híres hazánkfia, a nagy Hyrtl — imént hallhattuk Thanhoffer akadémiai emlékbeszéde alkalmával — egyik bérházból a másikba vándorolhatott sokáig, míg megfelelő anatomiai laboratoriumhoz juthatott.

Bámultam a Nágelai volt dolgozó «szobájának» fakó egyszerűségét Münchenben s ha elgondolom azokat a hatalmas, mondhatnám epochalis alkotásokat, mit ez az «ember» azon rosszul záródó ablakok mellett és gyöngén fűthető egyetlen helyiségében megcselekedett, lehet fogalmunk a kitartás, a szorgalom és az «isteni szikra» erejéről.

Hofmeister, de Bary számos éven át a legszerényebb körülmények között végezték korszakot alkotó bűvárlataikat; Duchartre rozoga falépcsőn járt a párisi Sorbonneon; Pasteur az École normale egyik zúgában jutott a világra szóló fölfede-

zésre és meg vagyok arról győződve, hogy Würzburg kis egyetemén (itt a botanikusok egyik classicus alakja: J. Sachs) utóbb nagy hirre vergődött Röntgen sem rendelkezhetett mindazon eszközökkel, a melyekre szüksége van a lángésznek.

Tudva levő dolog, hogy kincses Kolozsvár főiskolája azért sem fejlődhetik, mert expositurája az a budapestinek; tanárai a budapesti tanszékek természetes jelöltjei. Már pedig ki tekintheti életezéljének az egyetemi tanárságot, a midőn erre csak egyetlen alkalom kínálkozik egy emberöltőn át?*)

A harmadik egyetem fölállításával a szellemi előfeltételek hiányát bizonyítgató ok is elesik; meg lesz a pezsgő tudományos élet és verseny, a mit ma nélkülözünk és érdemes lesz tanulni s dolgozni.

Most mi a tanári munkásság elismerése hazánkban? Néhány VIII. rangosztály; mert hogy «czím és jelleg»-ből megélni nem lehet, bizonyítgatnom fölösleges. 1200 frttal a fővárosban tengődni lehet, de nem a tudományt művelni.

A tanári existentia tisztességes alapját kell megadni s a tudomány egyszerű hajlékkal is beéri. Nem a laboratorumok gázcsillárai s a parketta fénye-drágasága mérik a tudományosság színvonalát; hanem a tudós egyéni életének boldogsága.

Jogi iskoláink szaporítását sürgetni és megfelekedezni a többi facultásoknak hazai erőkhöz mért fejlesztéséről; a jogászság amúgy is vérmes kívánalmi következtében bajnak mondani a harmadik s a negyedik egyetem fölállításának eszméjét, midőn orvosnövendékeink java része csak teleszkóppal nézheti a bonczoló tanár kezejárását, szerény véleményem szerint gondolatnak is szerencsétlen.

A meglevők fejlődése egyenesen a leendő új egyetemtől függ és hogy annak szervezése nálunk lehetséges, csak komolyan akarni kell, azt például a kicsiny Bajorország (a hol három kitűnő egyetem van) s az előadottak példáján okulva könnyű belátni.

RICHTER ALADÁR.

*) Ha második egyetemünk csak az elsőnek expositurája, akkor a harmadik is az lesz. A harmadik egyetem ily okból nem sürgethető.

Szerk.

A FÉRFIAK FORRADALMA.*)

Regény.

Második közlemény.*)

IV.

A NAGY HERCZEGNŐ.

Oly fontos ügyet, a minő Carlyon grófnő fölebbezése, természetesen lehetetlen volt titokban tartani. Constance politikája tényleg az volt, hogy lehetőleg nagy nyilvánosságot adjon neki. Helyesen gondolta, hogy ámbár a maga rendjében és a házban, melynek a dolgokkal sok szempontból kell foglalkoznia, politikai okokat elegendőknek fognak tartani az érzelmi ellenvetések elnémitására és nem volt valószínű, hogy egy fiatal ember érzelmeire nagy súlyt fognak fektetni; pedig a hercegnőnek még a saját pártjában is sok ellensége volt, a kiket büszkeségével és fitymálásával megsértett és a kik örültek volna, ha makacs és önző eljárása miatt kudarcz érte volna. A házon kívül azonban a külső világra is tekintettel kellett lenni. Az uralkodó kaszt részéről sohasem volt nagyobb szükség a békülékenységre és a közfelfogás kímélésére, mint e pillanatban, a mit mindenki igen jól megértett, a ki a történő dolgok jelentőségével szemben nem volt vak. Az alsó ház eltörlése, jóllehet az utóbbi években egyházközségi ülésnél zajosabb, iskolánál, melyben minden nőnek megvan a maga, tetszés szerint való nevelő módszere, kevésbé illedelmes valamivé súlyyodt, sohasem volt népszerű cselekedet. A régi tiszteletből e régi ház iránt még élt valami; a parlamentet, mely valami

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 236. számában.

kor a nép szabadságait védelmezte, még mindig környezte valami a hagyományos tiszteletből, mely a nemzet szívébe bele volt oltva. A közvetlen megkönnyebbülés, igaz, tagadhatatlanul nagy volt, midőn a választások zaja, mely soha sem szűnt meg, minthogy a ház állandóan föl volt oszlatva; a korrupciónál való czivakodások, a botrányok magában a házban, a ház tagjainak az üzelvei egyszerre megszűntek, és az ország mintegy varázsütésre lecsendesedett; de a közvélemény ingája megint visszatért; a politikával foglalkozó nők tevékenységöknek tért kerestek és már klubjaikban voltak azt kérdezve ügyetlenül, hogy mit nyertek azzal, hogy minden hatalmat az örökös törvényhozókra ruháztak. A régi terv, mely szerint hivatalos szónokokat küldtek mindenfelé, hogy az oligarchikus és anyai kormányzás előnyeiről tartsanak előadásokat, szintén nem bizonyult már elegendőnek. A nők, a kik zsúfolt termekben falrengető tapsok közt festették és leplezték le az alsó ház botrányait, nyomorúságát és nevetséges czivakodásait, a kik rámutattak arra, hogy egyik ülészak a másik után lármás szószátyárokodással telik el, most üres padoknak kiabáltak, vagy a mi még rosszabb, szótalán férfiakkal teli padok előtt beszéltek, a kik unatkozva hallgatták azokat a részleteket, a melyekben nem volt szabad részt venniök és így csöppet sem érdeklődtek irántok. Néha az idősebb nők is megjelentek és saját tapasztalataikról néhány szóval megtoldották az előadásokat, vagy gúnyosan arra czéloztak, hogy a felső ház az alsó ház nyomán halad. A fiatal nők vagy nem jelentek meg, vagy kérdéseket intéztek, tiltakozva kiabáltak, sóhajtoztak és fütyültek, sőt kellemetlen határozatokat hajtottak keresztül. Constance tudta mindezt; és, jóllehet csaknem épen úgy vonakodott a forradalmi terveket bármiképen támogatni, mint a hercegnő, éreznie kellett, hogy a népszerű rokonszenv, mely iránta ily pillanatban keletkezett, oly hatalmassá fejlődhetik, hogy ellenállhatatlan erőt képezhet.

De hogy is ne lett volna az ő részén a nép rokonszenv? Az öreg vagy közepes korú nők és fiatal emberek közti házasságokat, jóllehet általánosak lettek, egyik nem fiatalai sem tekinthették természeteseknek. A fiatal nők keservesen panaszkodtak, hogy a koruknál fogva hozzájuk illő kedveseiket elragadták tőlök és oly rossz idők jártak, hogy bármi volt a foglalkozásuk, negyven éves koruk előtt nem gondolhattak házas-

ságra. A fiatal emberek, a kiknek nem volt beleszólásuk a dologba, világosan elárulták, hogy mindennap fiatal feleségért imádkoznak és folyton ilyenről álmodnak. Az általános elégedetlenség dalok- és balladákban nyert kifejezést, de szerzőiket senki sem ismerte; kézről-kézre jártak; zárt ajtók mögött énekelték őket; mindegyiknek az alapeszméje ugyanaz volt; két fiatal, egy leány és fiatal ember, szerelmét dicsőítették; arról szóltak, hogy hogyan választotta szét őket egy öreg nő, a ki eljött és a nagy és derék fiatal embert férjül vette; mennyire meg volt keserítve a leányok élete, vagy hogyan hervadtak el vagy lettek férfigyűlölők; és hogy a fiatal ember néhány hátralevő napját hogyan töltötte el azzal az érzéketlen törekvéssel, hogy kötelességét teljesítse, és halálos ágyán a vallás vigasza s a találkozás reménye nem azzal erősítette, hogy öreg feleségével, hanem régi szerelmével fog jobb és boldogabb világban találkozni.

Constance és Chester gróf iránt nagyon kellett a rokonszenvennek lennie. Minden férfi, öreg és fiatal egyaránt, kiknek befolyását a nőkre és közvéleményre némelyek tagadták, Constance azonban soha sem vont kétségbe, ügyöket a leghathatósabb rokonszenvennel kísérte.

Constance az nap otthon maradt és más lépést nem tett, mint hogy egy barátnőjét megbízta, hogy a hírt közölje a klubban, jól tudva, hogy egy-két óra múlva Londonban, sőt az egész angol királyságban el fog terjedni. Másnap lement a házba és meglegéddel tapasztalta, hogy a lemondása keltette izgatottságot — a miniszteri leköszönések sokkal megszokottabbak voltak, hogysen valami nagyon sokáig beszéltek volna rólok — az ő nagy fölebbezése által okozott izgatottság váltotta föl. Senkinek sem jutott eszébe kérdezni, hogy ki lesz az új belügyminiszternő. Mindenki bizonyosra vette, hogy Dunstanburgh hercegnő valamelyik barátnője. A folyosók tömve voltak, tudósítók, klubok tagjai, kószálók, pletykázók rohantak föl s alá valami megbízható hírt hajszolva; és megvolt az a lőtás-futás, izgatott elevenség, melyet a személyes torzsalkodások könnyebben keltenek, mint a politikai nézeteltérések. Itt pedig személyes ügyről volt szó! A fiatal és szép grófnő az öreg és hatalmas hercegnővel állt szemben.

— Igen — szólt Constance, hangosan egyik barátnőjének susogva tett kérdésére és két-három, kíváncsi fülelkel és

nyitott szájjal álló hallgatót véve észre — igen, tökéletesen igaz; ez a házasság másod unokafivéremmel kicsinált dolog volt. A hercegnő igényei nagyon is szemet szűrő alapon, a szegény ember pénzén nyugszanak, édesem. Mintha még nem volna elég gazdag; mintha három férjet siratni nem volna elég egy asszonynak. Köszönöm; igen, az eredmény iránt semmi kétségem. A jó érzés és méltányosság kérdéseiben, bárminők legyenek valakinek a politikai nézetei, mindig lehet számítani a házra.

A hercegnőnek esze-ágában sem volt, hogy akaratával így fognak szembeszállni. Tényleg egész életében sohasem tapasztalt ellenállást, kivéve olyat, a miből minden politikusnak kijut. De magánéletében az akarata törvény volt, melyet senki sem vont kétségbe vagy vitatott. És a kanczellárnővel való beszélgetés előtt nem jutott eszébe tudakozódni, vajon nem lesz-e valami vetélytársa. Ámbár büszke volt és általában nem sokat törődött a közvéleménnyel, még rá nézve sem volt kellemes annak elgondolása, hogy mit fognak szólni ajánlatáról, az ellenségei által fölhozandó vagy kitalált indító okokról, ha a fölebbezés a ház elé kerül; a fiatalkorra és venségre való czélzásokról, melyek annál maróbbak, mentől ártatlanabb szavakba burkolják; a nyilvános sajnálkozásról a fiatal ember iránt, a kinek fiatal élete — nagyon jól tudta, hogy mit fognak mondani — föláldoztatik; a gúnyos kérdésekről, melyeket birtokának az új házasság következtében való gyarapodásáról fognak hozzá intézni, stb. A főrangú nők szokimondását a viták folyamán jól ismerte. Hanem büszkesége megtiltotta a hátrálást; végig fogja küzdeni a harczt; többséggel rendelkezett, a minnek a módját csak ő ismerte; de biztos volt róla előre, hogy a többség hideg és ellenszenves, sőt szemrehányó lesz. Kedélyén nem változtatott régi barátjának, egykori iskolatársának, Despard asszonynak a látogatása, a ki hosszú arczczal és szaporán beszélve érkezett.

— Tehát visszavonhatatlanul határozott, hercegnő? — kezdte minden magyarázat vagy bevezetés nélkül, de kényelmesen helyezkedve el egy székbén, a mi hosszú társalgást jelentett.

— Teljesen el vagyok szánva.

Ily régi barátnők közt nem volt szükség azt kérdezni, hogy mit szándékozott tenni.

— Chester gróf — szólt Despard asszony elgondolkozva — a ki kétségtelenül mindaz, a minek gondolja és minden tekintetben méltó erre az előléptetésre és névre, végre is igen fiatal ember.

— Ez — viszonzá a hercegnő boszúsan — ez az én dolgom. Korára nem kell tekintettel lenni. Én nem féltsem magamat, Júlia. Eddigi tapasztalataim után ezt kijelenthetem.

— Hercegnő, a viláért sem ezt gondoltam. A leghatalmasabb szellem, mely a legmagasabb ranggal van összekapcsolva, hogy ne vonzaná és nyerné meg egy fiatal ember érzelmeit és háláját? Nem, kedves barátnőm; én ezt gondoltam: talán nagyon fiatal akár az erények, akár ellentéteik teljes érvényesítésére; talán nagyon is fiatal ahhoz, hogy a följajlott jutalom becsét méltányolni tudná.

— Nem gondolom, Júlia — szólt a hercegnő szívesen — nem gondolom. Szép öntől, hogy ezt a lehetőséget ily barátságos módon veszi fontolóra; én azonban Chester gróf jó tulajdonságaiban föltétlenül bízom. Gyánja Boltons asszony; ki megbízhatóbb? Ingleby tanárnő volt a nevelőnöje; van-e, a ki tapintatosabb?

— Igen, Ingleby tanárnő. Kétségtelen, hogy képzett és Cambridgeben mégis bizonyos nyugtalanság van orthodoxiáját illetőleg.

— Azzal a néhány vad eszmével, melyet talán magába szítt, keveset törődöm — szólt a hercegnő. — Ilyen férfinak jól illik egy kis gondolatszabadság. Egy Dunstanburgh herceg csak orthodox lehet. Igen, Júlia; és száz szónak is egy a vége, én kezdek öregedni és ezzel a fiatal főúrral akarom boldogíttatni magamat.

— Ha így áll a dolog — szólt barátnője — nincs több szavam, kivéve, hogy kívánom, hogy minden boldogságban legyen része, a mit óhajt.

— Köszönöm, Júlia. És mindig nagyon le fog kötelezni, ha mindenütt, a hol csak teheti, megemlíti, hogy a legjobb forrásból tudja, hogy a házasság pusztá szerelmi házasság lesz — mindkét részről; jegyezze meg: mindkét részről . . .

— Ha kívánja, okvetlenül így fogom mondani — viszonzá Despard asszony. — Mindazonáltal azt gondolom, tudnia kellene, hogy mit beszélnek az emberek, nem a közönsé-

gesek, hanem azok, a kiknek a nézetére még önnek is tekintettel kell lennie.

— Folytassa — szólt a hercegnő kedvetlenül.

— Azt mondják, hogy Chester gróf büszke örökölt címére és rangjára, hogy nagyon fájna neki, ha magasabba olvadnának bele; hogy sokkal gazdagabb és előkelőbb, hogysen bármily közönséges csábításnak, a melynek a férfiak nem állnak ellent, engedne; hogy ön nem adhat neki semmit, a mit maga is meg nem szerezhet; és végül, hogy már szerelmes, sőt Carlyon grófnővel ezt egymásnak meg is vallották.

A hercegnő itt félbeszakította, hevesen kopogva a padlón a mankóval, mely jobb kezénél állt.

— Chester gróf szerelmes? Micsoda ostobaság ez, Júlia? Egy velem csaknem egyenlő rangú fiatal ember szerelmes! Elment az esze, Júlia? Agylágyulásban szenved? Nem tudja, hogy a fiú jó nevelésben részesült? Lesz szíves megemlékezni arról, hogy Boltons asszonyhoz a gyanúsításnak árnyéka sem fér, és a gróf kis fiú kora óta sohasem láthatta Carlyon grófnőt egyedül?

— Kérdéseire egy-két másikkal fogok felelni — viszonzá a hercegnő barátnője nyugodtan. — Tudja ön azt, hercegnő, hogy ezeknek a fiataloknak bőséges alkalmuk volt arra, hogy mindenfelé egyedül legyenek, templomból jövet, templomba menet, conservatoriumokban, reggeli kirándulásokon, táncmultságokon és kertekben? Boltons asszony csupa tapintat, de azért a leányok csak leányok, a kik szeretik az udvarlást. Kedves hercegnőm, mi még elég fiatalok vagyunk ahhoz, hogy eszünkbe jusson, hogy —

A hercegnő mosolygott; a hercegnő nevetett. Kedélye kiderült.

— És még, Júlia? Ön rettentő pletykákat terjeszt.

— De van még valami. Azon a reggelen, mikor a kanczellárnő fogadta a gróft, a gróf Carlyon grófnőhöz lovagolt —

— Minden részletét pontosan tudom — szólt a hercegnő. — Boltons asszony irt a dologról, hogy minden félreértésnek elejét vegye. Ingleby tanárnő, a gróf régi nevelőnője jelen volt. A gróf azért lovagolt egyedül, mert gyámja nem mehetett vele. Természetes, hogy kifogástalan fölügyelet alatt volt. Carlyon grófnő a gróf másod unokahúga. Talán az lett volna a rendje, hogy maradjon otthon, míg a tanárnő érte

megy. De oly rangú férfi, a minő Chester gróf, oly dolgokat is megtehet, a mit kisebb embereknek nem szabad. Aztán meg ez a szenvedélyesség, a bevett szokások látszólagos megsértése, az én szemeimben jelleme büszkeségének és méltóságának a bizonyága. Ez az egész, Júlia? Van még valami pletykája?

Ezek merész szavak voltak; de a herczegnő nyugtalan-kodni kezdett.

— Van; még pedig több és rosszabb. De mostani hangulatában nem tudom, mit mondjak el abból, a mit közölni szeretnék.

— Folytassa, Júlia. Tudja, hogy mindent hallani kívánok. Végre is talán lehet valami bennök. Ne titkoljon semmit előttem.

— Nagyon jól van. Azt mondják, hogy Chester grófnál nincs engedetlenebb, kevésbé tanulékony és kevésbé férfias ember — a szó legmagasabb értelmében. Rendesen oly tekintélyt követel, a mi csak bennünket illet meg; szenvedélyes kitörésekre ragadtatja magát; a lovászfúkat megkorbácsolja; a rendeletekkel kihívóan száll szembe; csaknem nyilvánosan gúnyolja a férfi engedelmségét szabályozó törvényeket. Kétségbe vonja, határozottan kétségbe vonja azokat az alapelveket, melyeken a társadalom és törvény nyugszik.

— Épen úgy, a hogy lenni kellene — szólt a herczegnő, kezeit összetéve. — Azt kívánom, hogy a férjem a világon senkinek se engedelmeskedjék, csak nekem; ne fogadjon el oktatást senkitől, csak tőlem; szemeiben semmiféle tan se legyen szent, míg az én helyeslésemet meg nem nyerte.

— Szeretné ön, ha Dunstanburgh herczeg megkorbácsolná a lovászfúkat?

A herczegnő vállait vonogatta.

— Miért ne? Az szent, hogy a lovászfúkat megérdemlik. Azt természetesen nem engedhetjük meg, hogy a közönséges emberek ilyesmire használják az erejüket. De, édesem, az igen magas rangú férfiakban, a kellő határok között, a parancsoló hajlamokat fejleszteniük kellene, mert azok végre is csak a jogos büszkeség jogos kifejezései. A mi bohóczban vagy iparosban bűn, Chester grófban erény; és, higgye el, Júlia, én, ha más nem is, tudom, hogy a legmakacsabb férfit is hogyan kell megszelídíteni.

A hercegnő ökleit és fogait összeszorította. Júlia a három néhai hercegre gondolt és reszketett.

— Senki sem tudhatja jobban, kedves hercegnő. Csak egy dolog van még hátra. Ön azt mondja, hogy a tervezett házasság tisztán szerelmi, — mindkét részről. Igazán örülök, hogy ezt hallom. Ez a legalkalmasabb arra, hogy a Carlyon grófnőről és Chester grófról keringő bárgyú hírek élet vegye. Hanem azért tudnia kellene, hogy a külvilág azt beszéli, hogy ha a fölebbezés az ön javára dölne el —

— Dölne! Júlia, ne beszéljen képtelenségeket. Az én javamra kell eldőlnie. Dölne! . . .

— A gróf tanúk előtt jelentette ki, hogy ez esetben akár-mivel büntessék, föltétlenül visszaautasítja az ön kezét. Mit feleljek az ily pletykára? A kölcsönös szerelmekre vonatkozó nyilatkozattal, melyre fölhatalmazott?

— Üres fecsegéssel, Júlia, nem szükséges törödnünk. A gróf csak azzal törődik, hogy az ügy mentől előbb dőljön el. Aztán meg, eszén volt, mikor állítólag ily nyilatkozatot tett? Hisz tudja, minden férfi tudja, hogy ily visszaautasítás egyenlő a királyság uralkodói fölségének megvetésével. Ez büntethető, igen, és meg is fogjuk, azaz meg kellene büntetni — a hercegnő arca komor lett — életfogytig tartó fegyházzal és kényszermunkával, akár gróf, akár nem gróf valaki.

— Akkor hát — szólt Despard asszony — többet nem beszélek. Bizonyos, hogy az érzelmi házasságot elő kellene segíteni; és mi, nők, mindnyájan gügyük vagyunk. Önt mindenki szerencsekívánatokkal fogja elhalmozni, mihelyt minden kellőképen el van rendezve.

— Júlia — a hercegnő kezét barátjának a vállára tette — őszintén örülök, hogy mindezeket közölte velem. Fölvilágosítottuk egymást, a mi a levegőt megtisztította. Nem hihetem, hogy jövendőbelim annyira kivetkőzött férfias érzelmeiből, hogy szerelmes tudna lenni. Képzelve csak el, hogy Chester gróf, mint valamely érzélgős paraszt, beleszeret valakibe! Az önök kacsái a magános találkozásokról cseppet sem nyugtalanítanak; meg vagyok győződve, hogy ez a jó nevelésű férfi a ház akaratának duzzogás nélkül, nem, örömet, tekintet nélkül hajlamaira, a melyek mint már említettem, el vannak döntve, fog engedelmeskedni. És főrangú női becsületemre mondom, Júlia, meg vagyok győződve, hogy ha a jövő november-

ben megjelenik az őszi kiránduláson Dunstanburghban, el fogja ismerni, hogy az új herceg a világ legszebb vőlegénye, hogy én a legelnezőbb asszony vagyok és hogy Angolországban nincs boldogabb pár.

Semmi sem lehetett kegyesebb, mint a hercegnő mosolya, ha mosolyognia tetszett. Despard asszony, jóllehet ekkor már tudta, hogy a mosoly mit ér, mégis el volt bájolva tőle. Egyelőre elhitte azt, a mit barátnője el akart hitetni vele.

— Kedves hercegnő — kiáltott elragadtatva — ön megérdemli a boldogságot; és, szavamra mondom, azt hiszem, a fiú is boldog lesz, akár érdemli meg, akár nem.

Mikor a hercegnő magára maradt, a mosoly eltűnt az arczáról. Kemény, rideg tekintet váltotta föl. Kézitűkröt vett elő és figyelmesen vizsgálta az arczát.

— Szerelmes a leányba? Csakugyan szerelmes? — morgogta — a leány pedig beléje? Hisz láttam bűnös, lopva vetett pillantásaikból; a leányt elárulta a hanghordozása, mikor beszélt. Nem elég, hogy a házban áll az útamban, hanem még férjemet is el akarja ragadni. Még nem, Carlyon grófnő, még nem —

Megint nézegette magát.

— Oh, ha ismét az lehetnék, a mi huszonegy éves koromban voltam! Az igaz, a mint Júlia mondta, hogy a fiúnak nem viszonzozhatom azt, a mit tőle kérek — érzelmeit. Én hatvanöt éves öreg asszony vagyok. Azt hiszem, a szerelemből kijutott a részem. Harry szeretett, mikor fiatal voltam, mert fiatal voltam. Szegény Harry! Akkor nem tudtam, mennyire szeretett, se nem ismertem a férfi szív becsét. A mi a másik kettőt illeti, azok a maguk módja szerint szerettek, de szerelmök nem volt olyan, mint Harryé; azt mondták, hogy szeretnek, és én ennek fejében mindent megadtam nekik, a mit kívántak. Boldogok voltak és engem ki kellett elégíteniök...

Egy ideig csöndben mélázott; aztán erőlködve fölkel.

— Hát aztán? Hadd beszéljenek... Én Dunstanburgh hercegnő vagyok. Szeszélyét teljesítenie kell; kedvenczét meg kell kapnia és ha duzzogni talál, addig fogom büntetni, míg újra nem mosolyog. Várj csak, uram, csak addig várj, míg biztonságban fogsz lenni a northumberlandi parton és dunstanburghi kastélyomban.

V.

AZ ÉVADBAN.

A nők, kivált a politikusok, a forradalomig hozzá voltak szokva ahhoz, hogy arczképeik a képes lapokban megjelentek, a társadalmi lapokban czikkeket írtak rólok és ahhoz a kíváncsisághoz, melylyel az emberek mindenütt megbámulták őket, a hol megjelentek. Kezdték megszeretni a dolgot. Ellenben a férfiak, a kik a szerény visszavonultság és a női agyvelő parancsait végrehajtó férfi kart megillető kedves homály tiszteletére voltak szoktatva, az ily nyilvánosságtól visszariadtak. A fiatal Chester grófra furesán hatott, mikor inkább érezte, mint látta és hallotta, hogy az emberek újjal mutogatnak rá és beszélnek róla.

— Bátorság! — súgta a tanárnő. — Nem sokára sokkal nagyobb kíváncsisággal lesz dolga. A fődolog az, hogy semmiféle jellel és arczának semmiféle kifejezésével ne árulja el, hogy tudja, hogy bámulják.

Ez a Királyi Akadémián történt. A termeket a szokásos tömeg töltötte meg, mert június eleje volt. Ott voltak a rózsás, kövér, jókedvű falusi úrnők, katalógussal és írónnal a kezökben, magok után vonszolva piros-pozsgás, izmos férjeiket, fivéreiket, fiaikat, a kik, minthogy nem értettek a művészethez, de azért nem szerették volna, ha tudatlanoknak gondolják őket, unatkozva követték őket egyik teremből a másikba, tömegesen rohantak oly festményhez, melynek tárgya érdekelni látszott őket, a milyenek voltak a lovak, lóverseny, vagy valami versenyfogadás, és félig öntudatos érzéssel fordultak el, hogy örülnek, hogy a sokat magasztalt festményt nem szeretik, a helyett, hogy szégyenltek volna miatta magokat, mert a lovat oly rossznak találták, az alak vagy a mozdulatok oly kontár módon voltak ábrázolva. Voltak itt művésznők új divatú ruhában és sápadt, szenvedő arczzal, a divatos iskola jelszavairól beszélgetve halkán; voltak ügyvédnők, orvosnők, kik egy óra alatt valamennyi termen keresztülfutottak; itt voltak a harrowi középiskolai leánytanulók, a kik ásítottak a

tárlattól, melynek az idény legelején való megtekintése kötelességek volt, ha csak nem kaptak jegyeket, a mit nagyon óhajtottak, a kétheti magántárlatra; volt sok férficsapat, melyeket kettesével vagy hármásával valami jólelkű nagybácsi vagy idősebb unokatestvér kísért. A tömeg a fölkapott festmények körül tolongott; azok előtt, melyekről senki sem beszélt, rájuk sem hederítve haladt tova; mindenki műértőnek akart látszani; azok, a kik műveltségre tartottak igényt, furcsa jelzőkkel éltek; a kik nem, nem fogytak ki a dicséretből, de titokban ásitoztak; a nők megjegyzéseket sugdostak egymásnak a kölcsönös megértés gyors jeleivel; és a férfiak gyöngö kritikáját az udvariasság megkövetelte illedelmes mosolylyal vagy félig leplezett lenézéssel fogadták.

Ebben az évben a szokottnál több festmény volt kiállítva, mert tényleg mind a huszonöt terem tölve volt; szerencsére, többnyire kis termek voltak, és feltűnő volt, hogy ugyanazok a tárgyak annyiszor fordultak elő.

— Mindig ugyanaz a nóta — szólt a tanárnő. — Semmi lelemény; mint a birkák követik egymást. Itt van Judith, mikor Holofernesz fejét levágja — az ókori történelem osztályában voltak — itt van Jael, a ki Siserát öli meg; ime Miriam és Deborah, a mint győzelmi dalokat énekelnek; ott van D'Arc Johanna, a mint Orleanst az ostrom alól fölmenti, mind szakasztott mása azoknak, melyeket akkor láttam, mikor negyven éves és idősebb leány voltam. Igazán ókori történelem! Ugyan, mit tudnak ezek az ókori történelemből?

— Hát miért nem tanítja meg őket rá? — kérdé Chester gróf.

— Néhány hét múlva talán megmondom, miért.

A szent osztályban igen sok oltárkép volt. Ezeken a Tökéletes Asszony a tökéletességet legjobban kifejezésre juttató mindenféle állás- és foglalkozásban volt lefestve. Azt lehetett volna fölhozni ellenök, ha valaki a kritika taposott ösvényéről ennyire le mert volna térni, hogy a Tökéletes Asszony ruhája, hajának a fésülése és minden ékszere a folyó év divatja után volt rajzolva.

— Mintha — szólt a tanárnő, a ki csak maga mert észrevételt tenni — mintha a szépségről és bájról senkinek sem volna más fogalma, mint az, a mit a divat parancsol. Birkák! Birkák! Mint a birkák követjük egymást!

A festmények legnagyobb része allegorikus volt: a Tökéletes Asszony a munkát irányozza. Ezt húsz-harmincz, mindenféle szerszámmal ellátott, jól megtermett fiatal ember ábrázolta. Ez igen kedvelt tárgy volt. Vagy a Tökéletes Asszony a férfit fölfelé vezeti. Ez képsorozat volt: az elsón a férfi bárdolatlan, durva teremtés, a ki husángot visz, melylyel valakit, valószínűleg felebarátját, agyonüti; fokozatosan javul, míg végre úgy van festve, hogy a nőiség oltárára saját termésű virágait, gyümölcseit és borát hordja. Ekkor már szakálát levágta és simára volt borotválva, de kipödrött bajusza megmaradt; ruhája divatos volt; szemeit félő tisztelettel lesütötte; és arczkifejezése gyönyörűségesen alázatos, jámbor és ájtatos volt.

— Nem lehet az ember vallásos a nélkül, hogy ily teremtés ne váljék belőle? — kérdé Chester gróf.

Majd meg egyedül ült a Tökéletes Asszony, a világ boldogításán gondolkodva. Feje fölött csillag ragyogott; a festményen olyannak igyekezett látszani, mint a ki nem büszke a csillagra. Vagy pedig a Tökéletes Asszony az éj csöndjében holdvilágnál ült és így mélázott a világ javáról; vagy a hullámokból kiemelkedő, esőppet sem nedves, hanem a legújabb divatú vagy legdrágább modern ruhába öltözött férfinak jelenik meg a Tökéletes Asszony. A bibliai és ókori történelem két terme többnyire kongott az ürességtől. A tárlat legérdekesebb része a többi huszonhárom teremben volt, melyek általános tárgyaknak voltak szánva. Itt a virágok és gyümölcs édessége, fiatal emberek kedves fehér arczai, athléták, futók, birkozók, ugrók, evezők, cricket-játszók és mások egész alakjai finom conventionalismussal festve voltak láthatók, úgy, hogy a legsikerültebb festmények a férfit arczában csak annyi kifejezéssel ábrázolták, a mennyi a borbély viaszalakjain van, és a legerősebb, fiatal Herkules vékony leányos gyöngeségű, átlátszóságú és fehérségű kezekkel és újjakkal és igen szép, picziny lábakkal volt ábrázolva. Tényleg, a hogy ezt minden akadémiái lakomán hangoztatták, a tárlat a nép széperzékének fontos fejlesztője volt. A szép megismerése, a gyönyörű fölismerése és élvezése, azt mondták, csak azoknak a művelt nőknek jutott osztályrészül, a kiket az akadémiái tárlatok sorozata művelt ki. A férfiak is, a kik egyébként a tüneményes fölötte az eszményiig sohasem emelkedtek volna, megtanulták, milyen a Tökéletes Férfi — a nő képzeletének a férfia. És, ha meg-

tanulta, eltávoztathatik és hozzá hasonló iparkodik lenni. A nők, a kik, szerencsétlenségökre, nem érezhették a szépség teljes varázsát, e mintákról megtanulhatták, hogy férjeiket milyen férfiakká idomsíták.

— E festmények rajza — szólt a tanárnő hangosan egy kép előtt, a mely körül egész sereg hívő csoportosult, — mert a Királyi Akadémia egy nagyhirű festőjének a műve volt, nem hű. Ugyan ki látott valaha ily vállú és mégis ily csipőjű és kezű embert? A mi pedig a színezést illeti, az is oly hamis, a mily conventionalis; és nézze azt az őszi baraczkyszerű arcot és gyöngé állat! Vézna csecsemő, nem pedig kifejlett férfi és athléta húsa.

Hallatszott a nézetkülönbség moraja, de a tanárnő véleményével senki sem mert szembezállni; tényleg pedig a legtöbb néző már észrevette Chester grófot és álmélkodva tekintett a sok beszéd hőisére.

— Jobb színben van — súgta hallhatóan egy iskolás leány egy másíknak — mint az a fiú a vásznon, nemde?

A vásznon lévő fiú az Eszményi Férfi volt. A művész a legnemesebb, legnagyobb, legerősebb, legkarcsúbb és legügyesebb férfit akarta megfesteni. Cricket-ütőt vitt magával. Ostoba dolog lett volna könyvvel, írószerekkel vagy papírossal ábrázolni. Művészet, irodalom, tudomány, politika a másik nemé volt. A férfinak csak erejét hagyták meg és ezt is a magasabb nem parancsai szerint kellett fogyasztania, mely nem tökéletesen alkalmas volt azoknak a teendőknek az elvégzésére, a melyekre született, nevezetesen arra, hogy a világ helyett gondolkozzék.

A művészek, természetesen, valamennyien nők voltak. Egyetlen egyszer fordult elő, hogy egy férfi női nevet vett föl és keresztülvitte, hogy egy festményét az akadémiában kiállították. Később rájöttek, hogy magától tanult ember, sohasem volt műteremben és sohasem látott tárlatot a Királyi Akadémiában. Természet után festett le egy öreg embert. Művén hű nyersség volt észrevehető, a mi a művészeket gúnyos megjegyzésekre készítette és a falusi leányokat, a kik nem láttak szébbet, megrikatta. Mikor a csalást kiderítették, a képet levették és elégették, és a szegény ember, a kire egy vidéki kis kunyhóban bukkantak rá, a hol két-három hasonló stílusú képet festett, megőrült és életfogytig tartó elzárásra ítéltetett.

Chester gróf a festmények és a bábész tömeget kezdte ünni.

— Én eleget láttam, tanárnő, ha ön látott. Mind épen olyan, mint a tavalyiak — a gladiátorok, a futók és valamennyi. Hát mindig egyforma képeket fogunk termelni?

— Azt hiszem, igen — felelé a tanárnő. — Azt mondják, hogy a művészet legmagasabb fokára jutottunk. Ha csak néhány évig hanyatlanánk, az már változás volna. Addig azonban az embernek a vakond jut az eszébe, melytől azt kérdezték, hogy miért nem talál ki más építészeti alakot?

— És mit felelt?

— Azt felelte, hogy a tudomány nem fejlődhetik tovább; és így folyton egyforma alakú halmokat épít.

A tömeg az akadémia lépcsőjének az alján gyülekezett és Chester gróf kocsijáig sorfalat alkotott.

A tömeg Angolország legelőkelőbb nőiből és uraiból állott. De azért az idők sokat mondó jele volt, hogy sok zsebkendőt lobogtattak feléje, minden kalapot megemeltek és egy leányhang így kiáltott:

«Fiatal férjeket a fiatal nőknek!», mely kiáltást a helylés általános moraja követett.

Este az idény szokásos szórakozásai járták, melyek *A legmagasabb színvonalra való emelkedésről* szóló fölolvassással kezdődtek. A fölolvassó, egy fiatal, oxfordi egyetemi, tanult és képzett nő volt, jóllehet a tárgy csaknem agyon volt csépelve. A nemzet elégedetlensége azonban oly nagy volt, hogy a nép bátorságát egyre annak hangoztatásával kellett élesztetni, hogy ha a miniszterek megbuknak, ennek az az oka, hogy még nem találták meg az igazi kabinetet. Ez este azonban senki sem figyelt. Minden szem a fiatal gróf felé fordult, a ki, mint mindenfelé beszélték, forradalmi szándékát, a mely szerint a törvénynek nem fog engedelmeskedni, ha Carlyon grófnő föllebbezése nem járna eredménnyel, kijelentette. A férfiak susogtak; az idősebb nők erényes megbotránkozást színleltek; a fiatalabb nők egymásra tekintettek és nevettek.

Erre táncz következett, melyben Chester gróf is részt vett, bár csak egy negyedóráig, mivel a leányok, a kik nevét tánczrendjökbe belejegyezhettk, úgy megrohanták, hogy csaknem illetlenséget követtek el. A tanárnő tehát hazavitte a gróft.

Másnap délután a parkban, este a színházban a sokaság kíváncsisága ugyanilyen volt. Tény, hogy a darabot, a mi akkor igen gyakran megesett, teljesen elhanyagolták. Chester gróf páholyára látcsövek voltak szegezve; az egész közönség egyszerre beszélgetni kezdett; a színészek a darabot figyelmetlenül játszották és a függöny észrevétlenül gördült le.

Talán a dráma tökéletessége volt az, a mivel az új polgárosodás leginkább büszkélkedett, ha csak nem a már leírt festészet és szobrászat fejlettsége. A régi szomorújátékokat, melyben a nők másodrendű szerepet játszottak, rég feledés borította. A régi stílű bohózat, mely egyszerűen durva volt és kaczagást oly helyzetek előadásával keltett, a melyekben egy vagy két személy neveltségessé van téve, föltétlenül el volt tiltva; az egykor kedvelt ballet meg volt szüntetve, mert a nők méltóságukon alulinak tartották, hogy a nép mulattatására táncoljanak és mivel se a férfiak, se a nők nem akarták nézni, hogy hogyan táncolnak a férfiak; a komikus férfiak a bohózzal együtt, természetesen, eltűntek, mert senki sem írt semmit számukra. Az *Akadémia* című, egyetlen megmaradt irodalmi folyóiratban, mely további főnállását régibb, tisztos emlékeinek köszönte, levelek és cikkek sorozataiban fejtették ki, hogy a nevetés többnyire durva dolog, az arcvonásokat mindig rítul eltorzítja, mások mulattatása a művelt nők méltóságával nem fér össze, és a drámának nők és férfiak szigorú, sőt rideg iskolájának kell lennie. Ilyenné igyekeztek tenni, de eddig ki nem elégitő eredménnyel, mivel a köznép, minthogy nem talált semmi nevetni valót, nem járt többé a színházba, és a jobb osztályok is, melyek szórakozás helyett csak oktatásban részesültek, elmaradoztak.

Ezért, mikor a függöny legördült, a gyér közönség a színház ajtaihoz tódult és szinte tüntetés keletkezett, melyről — a mi a tanárnőnek nagyon jól esett — a hercegnőnek okvetlenül jelentést kellett tenni.

Boltons asszony, a ki köszvénye miatt még mindig a szobát volt kénytelen őrizni, másnap nem kisebb személytől, mint Dunstanburgh hercegnőtől levelet kapott, a melyben ki volt fejtve, hogy a nyilvánosság, melyet Chester grófra unokahúgának alkotmányellenes magatartása erőszakolt, ily fiatal kedélyre káros hatással lehet. Más szavakkal: ő fenségének már tudomása volt arról a rokonszenvről, mely az általa

oly kegyetlenül erőszakolt, szerelminek tartott ügy iránt fejlődni kezd. Ha Chester grófot az ügy eldöntéséig elrejtének, talán megfeledekezének róla. Carlyon grófnőt illetőleg a hercegnő helyesen gondolta, hogy a rokonszenv, melyben egyik nő a másiktól ily esetben részesül, általában pletyka.

Tagadhatatlan, hogy igaza volt, de, szerencsétlenségére, elkésett. A fiatal grófot mindenütt látták; történetét elferdítve és kiszínezve mindenki ismerte; arczképe minden kirakatban Carlyon grófnőé mellett volt látható, vagy hogy a két udvarlónő közti különbség még szembeötlőbb legyen, a gróf bal oldalán a hercegnőt, jobb oldalán pedig Carlyon grófnőt helyezték el. A fiatal emberek irigykedtek rá, mivel oly gazdag, csinos és bátor volt; a fiatal nők bámulták és sóhajtoztak utána. Közelebb járt az eszményi férfihoz, mint bárki, a kit addig láttak; merész és elszánt szemei bizonyos félelemmel töltötték el őket, a mit rangjának tulajdonítottak, nem látva a férfiaságot azokban a szemekben, melyek vonzották és megfélemlítették őket. Arczképeit ezrével vették a leányok és szabad idejüket, sőt hivatalos óráikat is, melyek alatt «csontokon rágódniok», szerződéseket készíteniök vagy theologiai műveket kellett olvasniok, azzal töltötték, hogy a gróf rendkívüli alakjában gyönyörködtek. Az idősebb nők, a kiknek biztos állásuk volt és gondolhattak házasságra, azt kívánták, csak mentől több ily fiatal ember akadna, és az igen öreg nők, mikor az arczképet csodálkozó szemekkel nézegették, fejüket merték volna rátenni és unokáiknak elbeszélétek, hogy meghalt nagyapáik szakasztott másai voltak Chester grófnak, mert épen oly szép, épen oly erős, épen oly bátor és mégis a legkötelességtudóbb és legengedelmesebb férjek voltak. Azt nem magyarázták meg, hogy az alázatosság erénye hogyan fér össze ily nyílt és rettenthetetlen szemekkel.

A galibát tehát megcsinálták. Constance a nép rokonszenvét illetőleg meg lehetett nyugodva. De hátra volt még a ház.

Chester gróf nem jelent meg többé a nyilvánosság előtt. A cricket-játékban és athléta-versenyeken, melyek az idényt kellemezzé tették, nem vett részt; bálokon vagy ebédeken sem láthatták és nem lovagolt a Lovagló-úton. Csaknem szerzetesi elzárkozottságban tartották, mert csak néhány barátját hitták meg, hogy az ő gyepein tennist játszszenek vele. De a tanárnő

állandóan mellette volt — minthogy Boltos asszonyt egyre bántotta a köszvény — és a kertekben, a fák árnyékában üldögélve vagy a gyepeken sétálva, sokat beszélgetett vele. E beszélgetések folyamán a fiatal ember ökleit szorongatta és dühében toporzékolt, vagy szemei szikráztak és jobb kezét ellenállhatatlanul nyújtotta ki. És napról-napra parancsolóbb kezdett lenni, olyannyira, hogy a nők félték tőle és a férfieselések, a kiket addig vert, míg nem tisztelték, a nők gyávaságának láttára nevettek. Soha ilyen embert!

— Bizony, ha így halad — szólta a kulcsárnő — egy igen tisztességes, öreg asszony, olyan lesz, mint Dunstanburgh hercegnő. Akármelyik méltóságos asszony kapja meg, baja lesz vele. Sört kíván, gróf úr? Déli tizenkét órakor! Ez megárt a gróf úrnak. Jobb lesz később — óh, édesem, édesem! . . . Igen, gróf úr, tüstént itt lesz!

Június vége felé egy délután egy kis társaság gyűlt össze a gróf mulattatására. Vele egyvású hat fiatal emberből és néhány nőből állott, kiknek a kora közel járt a tanárnőéhez. A fiatal emberek egy-két tennis-játszmát játszottak végig, flannel-ruhájokat reggeli ruhával cserélték föl és a délutáni theázásra a nőkhöz csatlakoztak. A társalgásnak egyetlen, akkor lehetséges tárgya abban a házban el volt tiltva. Ez, természetesen, a nagy fölebbezés és az volt, hogy némelyek azt beszélték, hogy a grófnő mennyire sürgeti, hogy a közönség rokonszenvét a maga előnyére aknázza ki, a hercegnő pedig késlelteti, hogy a rokonszenv kissé lehüljön; de a hercegnő mindenre, a mi kedves és drága előtte, megesküdött, hogy a fiatal gróftól férjül fogja venni akár javára, akár ellene döntson a ház; hogyan jelentette ki Carlyon grófnő, hogy a hercegnő orra előtt fogja megszöktetni a gróft, ezer meg ezer kacsával, pletykával, apró titokkal, suttogással fűszerezve, melyek mind a legjobb forrásból származtak. Minthogy mindezekről Chester gróf házában, természetesen, nem lehetett beszélni, a délután a nőkre unalmas volt. A tanárnőt ügyesen környékezték, de semmit sem birtak kivenni belőle. Tanítványának a magasztalásával nem tudott eltelni, de egyetlen kérőjéhez való előbbi viszonyairól sem szólt; valamint hogy arról sem árult volna el semmit, ha tudja is, hogy minők a hajlamai és hogy kitüntet-e valakit. Jelleméről nyíltan beszélt; kétségtelen, hogy bizonyos tekintetben — ezt nem lehet tagadni — oly módon

szeretett parancsolni, a mi nála kisebb rangúnak nem illet volna; vallását illetőleg kijelentette, hogy Chester grófnál senki sem tisztelheti inkább a Tökéletes Asszonyt; képességei messze fölülmúlták a mindennapiakat; olvasottságáról pedig azt mondta a tanárnő, hogy rangját mindig fontosabbnak tekintette, mint a nemét és, jöllehet talán szélesebb körű és alaposabb műveltséget adott neki, mint a minőt általában okosnak tartanak a férfiagyvelő számára, azt hiszi, hogy ez végre is igen sok jót fog szülni. És, tette hozzá susogva, azt hiszi, hogy Chester gróf olyan férfi, a ki valószínűleg nem csak születésre előkelő, hanem erős szellemű és jellemű leányok atyja lesz . . .

— Nincs ember — szólt a vendégek egyike — a ki azok közül való volt, a kik a találó kifejezéseket mindig jókor használják, nincs ember, a ki becsvágyának méltóbb tárgya lehetne. Reményilem, a gróf úr megéri azt a boldogságot, hogy családjába beleolvad, érte dolgozik, a maga erényeit magasabb női alakjokban leányaiban továbbélteti . . .

— De — kiáltott egy másik, a ki mindig elszólta magát — de ezt nem teheti, ha férjül a hercegnőhöz . . .

— Csitt! — szólt a tanárnő. — Kedves asszonyom, azt hiszem, Chester gróf jelleméről beszéltünk. Igen, sok tekintetben nagyon rendkívüli fiatal ember.

— De hát — kérdé egy másik nő — de hát bizonyos ön abban, tanárnő, a mit orthodoxiájáról mond?

Ingleby tanárnő mosolygott. Mindnyájan mosolyogtak, mivel a tanárnő hitét is, mint mindenki tudta, nagyon gyanúsították.

— Oly bizonyos — szólt — mint a magaméről. Óh, tudom, hogy Cambridgeben a gonosz nyelvek mire czéloztak. De várjanak csak, legyenek türelemmel; nem sokára bizonyosságot teszek vallási meggyőződésemről és a világot egyszers mindenkorra oly módon fogom kielégíteni, mely talán bámulatba fogja ejteni, de okvetlenül mindenkit meg fog győzni arról, hogy milyen az igazi vallásom és mennyire orthodox vagyok; tanítványomért jótállok.

Ekkor megjelentek a fiatal emberek és theázás közben játékaikról kezdtek beszélni. Majd arra kérték Chester grófot, hogy énekeljen. Senkinek sem volt jobb hangja és senki sem énekelt kifejezőbben. Eleinte vonakodott, azt hozva föl, hogy

minden dal szövegét únja, de végre beleegyezett és a dal alap-
eszméje és a szók üressége ellen nevetőn tiltakozva, egy nép-
szerű balladát énekelt el.

— A dallam nem rossz — szólta a gróf, mikor a végére
ért és a zongorától fölkelt — de a szöveg nevetséges. Mintha
adna valamit oly nőre, a ki tizennyolez évvel idősebb, mint ő.

E szavak bombaként estek a nők közé. Halotti csend
lett. Csak a tanárnő mert fölnézni és nézésével óvatosságra
intett.

Ekkor egy öreg úr, a ki szundikált, megrázta a fejét és
így szólta:

— A dalok most mind egyformák. Egy fiatal embernek
udvarolnak, eljegyzik és ezzel vége van. A szíve megreped.
Az életben lovát hozatta volna elő és csalódásával elvágatott
volna.

— Ugyan, György úr — szólta a tanárnő — engedjen
meg egy kis érzelmet, egy kis hitet a férfiszívekbe, mert külön-
ben az élet nagyon unalmas volna. Én úgy találok, hogy a
szavak meghatók és természetihéek.

— Milyen volna — kérde Chester gróf — ha a dolgot
megfordítanók? Nem lehetne oly balladát írni, melyben egy
fiatal nő — mert okvetlenül fiatalnak kellene lennie — elhervad
és szerelmében meghal egy férfi után, a ki ígérését nem vál-
totta be?

A nők elnevelték magokat, de a fiatal emberek úgy néz-
tek, mintha Chester gróf valami iszonyú vakmerő dolgot mon-
dott volna. A tanárnő azt gondolta, hogy szavait még az nap
minden klubban idézni fogják. És oh, mit fog szólni hozzá a
hercegnő? És, jóllehet a kancellárnő gyámoltjával törvény
szerint nem rendelkezett, a kancellárnővel azt tetette, a
mit akart.

A társaságban volt Dunquerque Aldzsi nevű fiatal em-
ber, a ki Chester gróf iránt imádással határos tiszteletet tanu-
sitott. Senki sem volt hozzá fogható, oly erős, ügyes a játékok-
ban, oly okos, bátor és oly csodálatra méltóan független.

A fiatal emberek halkan, suttogva beszéltek, és a nők, a
kik hangosan beszéltek, rájuk sem néztek.

— Aldzsi — szólta Chester gróf — egyszer azt mondtad,
hogy ha hívatlak, hozzám jösz és addig maradsz mellettem,
a meddig kívánom. Még mindig kész vagy erre?

— Az ilyen ígélet mindig kötelez — szolt Aldzsi. — Mit csinálnak?

— Légy készen.

— Én mindig készen vagyok. De mit akarsz tenni? Együtt fogunk megszökni?

— Csitt! Még — nem tudom. Mindent, a mit kétségbeesett ember tehet.

VI.

A NŐK ANGOLORSZÁGA.

Másnap vasárnap volt, és Chester gróf a tanárnő kíséretében, kinek mindig nagy gondja volt az illemre, természetesen, templomba ment.

A templomban sokan és nagyrészt férfiak voltak. Az istenitisztelet gondos és az ének jó volt. A tömjénfüst talán kissé nagyon is nagy és a gyakori letérdelés és fölállás fárasztó volt. Mindazonáltal semmi sem lehetett pompásabb, mint a misét befejező körmenet lobogókkal; semmi sem volt meghatóbb, mint a fehér ruhás énekes leányok hangja. A templom nagy és szép volt, festett ablakokkal és festményekkel, melyek előtt gyertyák égtek; az oltár, melyen a Tökéletes Asszony fátyolozott alakja állt, virágokkal volt elhalmozva.

A beszédet a westminsteri dékán nő mondta, kinek ékes-szólása és hitbuzgósága vetekedett a tudományával. Az egyházi történelemben, talán csak Ingleby tanárnő kivételével, neki volt a legnagyobb olvasottsága, vagy ő tudott legtöbbet az új vallás eredetéről. Könyvet írt, melyben a régi irodalomból kimutatta, hogy a vallás csirái még a férfi felsőbbségének régi, barbár korában is megvoltak már. A férfiak még a középkorban is gyönyörűséget találtak a nő tisztelésében. Minden költő választott egy nőt, a kinek hódolt és az egyénben öntudatlanul imádta a tyust. Minden lovag egy nő szolgája és rabszolgája lett, kinek tiszteletére vitte véghez legnemesebb tetteit. Még az istenember imádása is, előbb katolikus országokban, majd Angolországban, az úgynevezett ritualisták sikeres összeesküvése következtében, az anya és a gyermek tiszteletévé alakult át. Az erények, a minők a hit, remény és szeretet, képét min-

dig női alakok ábrázolták. A nők alakja volt mindig a szép típusa, mértéke és eszménye. A nő osztogatta mindig az adományokat. A nő mindig gazdagon volt öltözve. A férfiak azért dolgoztak megszakadásig, hogy kincseiket a nő ölébe szórják. Minden tiszteletet, költészetet, képzelőtehetséget, melylyel a férfi alacsonyabb természete meg volt áldva, a nő szolgálatára pazaroltak. A nők legzsengőbb koruktól környezték, védték a férfiakat és gondolkodtak helyettök. Már pedig mi volt ez, mit jelenthetett ez egyebet, mint a Tökéletes Asszony imáadásának lassú és természetes, még csak homályosan megértett, de hatalmát a szíven éreztető sejtését, jelzését, kinyilatkoztatását? A dékánő kedvencz tételét a szószékből ez nap reggel szokatlan erővel és ékesszólással fejtegette. Miután a vallás láthatatlan fejlődését érintette, lefestette az anarchia korát, mikor a férfiak régi hitöket elhagyták és olyanok lettek, mint a gyermekek — csak oly gyermekek, a kiknek fegyverek vannak a kezeikben — a kik a sötétségben félelmökben kiabálnak. Elmondta, hogy a nők végre elfoglalván igazi helyöket, lassanként a valódi, az igazi vallást, a Tökéletes Asszony imáadását, a gondolat, czél és termelés női istenségét hogyan alapították meg. Kimutatta, hogy a természeti vallás a férfit mily világosan a második vagy alsóbb rendű teremtménynyé jelöli ki, jöllehet nagyobb erejével visszaélve, a tekintélyt és hatalmat kierőszakolta és a maga céljaira használta. A férfi arra van alkotva, hogy végrehajtó, erős és — közeg legyen. A nő azonban az anya, azaz a teremtő gondolat vagyis a souverain kormányzó. Az állatvilágban is a hímek dolgoznak, míg a nők ülnek és kormányoznak. És még az oly apró dolgokban is, a minő a lelketlen tárgyak neme, minden báj, hasznosság és szépség mindig női volt. Aztán a nők szellemének természetes gyorsaságából és a férfiak megfelelő lomhaságából, a férfiak alsóbb ösztöneiből a nők szellemi természetéhez hasonlítva, következtetett; és kimutatta, hogy egészséges és nemzetgazdasági elveken alapuló és a férfi javát szolgáló törvényeket csak akkor alkottak először, mikor a nemzet kormányzásában a nő természetes helyét elfoglalta. Végre remek befejezésben férfihallgatóit fölszólította, hogy védjék meg, ha szükséges, életök föláldozásával is, vallásuk tanait; figyelmeztette a nőket, hogy a kételkedés és elégedetlenség szelleme ébredszik; buzdította a férfiakat, hogy igazi boldogságukat a tekintély előtt való

meghódolásban találják föl; és eleven színekkel festette le azt a szerencsétlen embert, a ki kételkedésen és engedetlenségen kezdve, az asszonyverésig, Istentagadásig és úgy ezen, mint a más világon való kétségbeesésig jutott,

A beszéd majdnem egy óráig tartott. A dékán nő sohasem pihent meg, nem ingadozott és nem akadt meg. De azért hallgatóit még sem sikerült meghatnia. A nők szórakozottan nézettek körül, a férfiak mereven magok elé bámultak, nem helyeselve és rokonszenvet nem mutatva. Ennek az érzéketlenségnek egyik oka az volt, hogy a hívők már mindent előbb és sokszor hallottak és így már nem volt hatással rájuk; a vallás papnői buzgóságukban folyton arra törekedve, hogy a férfiakat értelmes és engedelmes támogatóikká tegyék, a beszédet elrontották, a folytonos ismétléssel komoly ékesszólásuk hatását tönkre tették és szónoki közhelyek színvonalára süllyesztették le.

A tanárnő és tanítványa komolyan mentek haza felé.

— Azt gondolom — szólt Chester gróf — hogy ellenkező irányú beszédet is tudnék tartani.

— Azt hiszi —

— Azt hiszem, hogy épen úgy ki tudnám mutatni, hogy a természeti vallás a férfit közegnek és alkotónak rendelte.

— Én azt gondolom — szólt a tanárnő — hogy jobb lett volna, ha ily beszédet, legalább most, még nem mondtak volna el. Az ön észrevétele a tegnap énekelt balladára, kissé kockázatos volt. Az olyan beszéd, a minőről ön gondolkodik, szerzőjét, még Chester grófot is, okvetlenül börtönbe, még pedig egész életére börtönbe juttatná.

Chester gróf hallgatott.

— Sokszor szokott ön — kérde a nevelő nő — ezekről a theologiai dolgokról gondolkodni?

— Egy idő óta — felelé a gróf. — Igen, a tekintélyre való szakadatlan figyelmeztetés bosszant. Ugyan, miért kellene a tekintélyen alapuló állításokat elfogadnunk? Végignéztem a szövegkönyveket és azt következtetem —

— Kérem, nekem ne mondja — szakítá félbe a tanárnő nevetve. — Most ne ismertessen meg az ön következtetései- nek a természetével. De, Chester gróf, a saját érdekében, mindenkinek az érdekében, legyen óvatos és — hallgasson.

A tanárnő megszorította a gróf karját; a gróf komolyan

intett fejével, de nem felelt. Mikor haza értek, arról értesültek, hogy a kancellárnő eljött meglátogatni Chester grófot és a tanárnőt is látni kívánja.

A kancellárnő nagyon fáradt és izgatott volt, mintha annak a szerencsétlen fölebbezésnek az ügye nem lett volna elég, mert a ház akármily határozatot hoz, neki védelmeznie kell a magáét és nem igen lehetett kételkedni benne, hogy ellenségei ily kedvező alkalmat nem fognak elszalasztani, hogy meg ne támadják; és most a fiúnak okvetlenül meg kell hallania, hogy London minden klubjában mit beszélnek.

— Meg kell mondanom, Chester gróf — kezdte ingerülten — hogy egy kevés tisztelet, mondom, egy kevés tisztelet megillet oly személyt, a ki az én állásomat tölti be. Jó negyed óráig várakoztam önre . . .

— Ha tudtam volna, hogy nagyméltóságod engem akar meglátogatni, megkíméltem volna a fáradságtól, hogy ide jöjjön. Épen most jöttem haza a templomból.

— A templomból — ismétlé a kancellárnő gúnyosan; — ugyan minek járnak az oly férfiak templomba, a kik a válásra nem adnak semmit? Kérem, ne feleljen. Ön, gróf úr, tudom, kiváltságos egyénnek tartja magát. Ön azt beszéli és teszi, a mi tetszik. De én a kancellárnő és önnek a gyámja vagyok. Nos, uram, arról értesülök, hogy ön veszedelmes, forradalmi megjegyzéseket tesz — tegnap is tett egy ilyet — nyíltan arra, hogy lehetetlen, hogy egy fiatal ember magánál idősebb nőhöz menjen férjül.

— Bocsánat — szólt Chester gróf; — nem azt mondtam, hogy lehetetlen férjül mennie hozzá, hanem, hogy lehetetlen, hogy egy nála húsz évvel idősebb nőt szeressen . . .

— A megkülönböztetés mutatja szellemének szerencsétlen állapotát. Férjül menni egy nőhöz annyi, mint szeretni azt a nőt. Mit kívánhat, mit akarhat a fiú? Ingleby tanárnő, nem adhat tanácsot? A gróf az ön tanítványa. Tényleg részben ön a felelős az akaratosság e sajnos megnyilatkozásáért.

— Nagyméltóságod engedelmével — felelé a tanárnő halkán — meg kell jegyeznem, hogy az utóbbi eseményekre tekintettel legjobb volna, ha Chester gróf mentől hamarabb távoznék Londonból.

— Mi haszna, ha a város elhagyásáról beszélünk, mikor Boltons asszony beteg?

— Ha nagyméltóságod nemes gyámoltját az én gondjaimra bizza — folytatá a tanárnő — a legközelebbi három hónapon át az én házamban maradhatna.

A kancellárnő elgondolkodott. E terv látszott a legjobbnak. Minthogy Boltons asszony beteg, csakugyan nem volt senki, a ki a fiatal emberre fölügyelt volna, pedig az izgatottság jelen pillanatában igen kívánatosnak látszott, hogy a városon kívül legyen. Ha a fiú így beszél tovább is az öreg asszonyokról és fiatal emberekről, senki sem mondhatja meg, hogy mi történhetik; és a hercegnő is meg volna elégedve ily megoldással. A kancellárnőre e szempont volt a döntő.

— Ha csakugyan gondját tudja viselni — minden fölvilágosításért Boltons asszonyhoz fordulhat — ez látszik a legjobbnak. Igen, nagyobb biztonságban lesz a városon kívül. Mikor indulhatnak?

— Holnap.

— Nagyon helyes; akkor éppen állapodunk meg. Chester gróf, ön el fogja kísérni Ingleby tanárnőt; tekintse gyámjának, stb. Aztán meg az egek szerelmére, legyen elég a gyerekeskedésből!

Ujjaival megérintette a gróf ujjait, a tanárnő előtt kissé meghajtottá magát és eltávozott.

— Kedves fiam — szólt a tanárnő, mikor az ajtó becsukódott — kedvező alkalmat látok. A mi pedig a beszédet illeti, melyről szólt —

— Nos, tanárnő?

— Mentől előbb hozzáfoghat a szerkesztéséhez és az úton segíteni fogok. Addig hallgasson.

E rejtélyes szavak után a tanárnő eltávozott.

Abban, hogy Chester gróf az idény közepén Londont elhagyja, tényleg nem volt semmi rendkívüli. Az athléta-versenyek legnagyobb része lezajlott; jobb volt a vidéken, mint a városban tartózkodni; egy huszonkét éves fiatal emberről nem igen tehető föl, hogy valami különös gyönyörűséget talál az ebédekben. Ha a főlebbezésre és arra nem kellett volna tekintettel lenni, hogy az emberek mi mindent pletykáltak Chester grófról — mit mondott, milyen színben van, mit reméll — a várost a legcsekélyebb föltűnés nélkül hagyhatta volna el. Így azonban elutazása a legképtelenebb hírekre adott okot,

melyek közt nem az volt az utolsó, hogy a herczegnő vagy a grófnő utána megy és falusi kastélyából — megszökteti.

A nélkül, hogy az ilyen pletykákkal és híresztelésekkel törődtek volna, a tanárnő és tanítványa hétfőn délelőtt kihajtottak a városból. A levegő tiszta és hideg volt; friss szellő fújdogált, a nap melegen sütött és az égen könnyű felhők tarkállódtak. A fák levelei üde zöld színűek, a négy ló kitünő állapotban volt. Melyik huszonkét éves fiatal ember nem érezte volna boldognak magát, mikor a városból és ily időben egy szünnapon elindul?

— Csak egy dolog hiányzik — szólta a gróf, a mikor végre a házak közül kiértek és a síma országúton a korai nyár virágaitól pompázó sövények közt robogtak tova.

— És mi az? — kérde a tanárnő.

— Constance — felelé a fiú bátran; — velünk kellene lennie, hogy boldogságomat teljessé tegye.

A tanárnő nevetett.

— Nagyon férfiatlan észrevétel — szólta a tanárnő. — Hogyan egyeztetheti össze az erkölcs tanaival? Nem tanították meg arra, hogy mily rossz annak a kifejezése, sőt egy fiatal nő iránti hajlam érzésének a megengedése is?

— Annak ön az oka. Ön tanított rá, úgy, hogy a férfiatlanságra, szerénytelenségre és szövegkönyvekre többé még csak nem is gondolok.

— Oly dolgokra tanítottam — felelé a tanárnő elkomorlyodva — melyek épen elegendők arra, hogy engem fölakaszszanak, önt pedig egész életére a Towerba csukják. De jegyezze meg, jegyezze meg, hogy ezekre a dolgokra bizonyos célból tanítottam —

— Miféle célból? — kérde a gróf.

— Azon kezdtem, hogy elégedetlenné tettem. Megengedtem, hogy rájőjjön, hogy minden nem oly bizonyos, a hogyan ezt a fiúkkal el akarják hitetni. Megengedtem, hogy olvasson, és szellemét megnyitottam mindenféle oly tárgyaknak, melyeket a fiatal emberektől rendszeren elrejtenek.

— Ez igaz, és ön igen ravasz és jótékony, tanárnő.

— Lassanként megértette, hogy az ön értelme, az átlagos férfiertelem, voltaképen alkalmas minden kérdés, még azoknak a megfontolására is, a melyek általában a nők számára vannak föntartva.

— Akkor hát nincs még itt az ideje annak, hogy ezt a titokzatos czélt megismerjem ?

Ingleby tanárnő egy ideig némán nézett rá.

— A czél nem az enyém. Bölcebb és nálam nagyobb lényé, a kinek akaratát teljesítem és a kinek engedelmeskedem.

— Bölcebb, mint ön, tanárnő? Ki az? Magát a Tökéletes Asszonyt érti ?

— Nem — felelé a tanárnő; a lény, a kit tisztetek és a kinek engedelmeskedem, nem más, mint a — férjem.

Chester gróf elképedt.

— A férje? — kiáltott. — Ön a férjének engedelmeskedik? Ez igazán hallatlan!

— Férjemnek. Igen, Chester gróf, most elkészítheti azt a beszédet, melyben ki fogja mutatni, hogy a férfi hogyan ura és parancsolója minden teremtésnek, a nőt sem véve ki. Mondtam, segíteni fogok. Hallgasson meg.

Egész nap azon a szép kerten hajtottak keresztül, melyet Angolországnak hívnak. Az úton elhaladtak a szénát kaszáló parasztok mellett; a falusi asszonyok a kapukban beszélgettek; a falusi orvosnő mindennapi körútját tette meg; a plébánosnő esernyővel kezében az út szélén régi embereinek a meglátogatására sietett; a kék sipkás mezei rendőrök rettenetes zsebkönyveikkel kettesével portyáztak a dülőkön; a majorosné taligán ment a piacra vagy ponnyján lovagolt a vetések közt; kis leányok és fiúk apjoknak ebédet vittek a mezőre. Itt-ott egy-egy falusi lak előtt vagy apró házú falu utcáin haladtak keresztül, vagy egy kis, álmos város nyaraló-sorai közt és csendes utcáin ügettek keresztül, a melyek házainak ablakainál a férfiak dolgozva ültek azon reményben, hogy akad egy kis pletykázás vagy látnak valamit, a mi a nap egyhangúságát megszakítja.

Az utasok sokat láttak, de nem jegyezték meg semmit. Mert a tanárnő tanítványát oly dolgokra tanította, melyek arra voltak szánva, hogy még a hercegnőt is megrémítsék és melyek hallatára Constance reszketett volna, oly dolgokra, melyektől a gróf orczái kipirultak, a szemei szikráztak, ajkai remegtek és öklei görcsösen zsugorodtak össze, dolgokra, melyekről nem volt szabad beszélni, susogni, gondolkodni. Mind ezt a tanárnő nyiltan, bátran, szégyen nélkül közölte a fiatal emberrel.

— Kitalálhattam volna — szólta a gróf. — Félig már ki is találtam. És ez az oka annak, hogy ily igában tartanak bennünket! Ezt a hazugságot fogták ránk?

— Csitt! türtőztesse magát. A dolog nem egy nap alatt történt. A rendszert nem öntudatos képmutatók és ámitók találták ki; fejlődött, és vele az új vallás, az új erkölcs és a dolgok új rendje. Ne kárhoztasson senkit, hanem kárhoztassa a rendszert.

— Most nagyon sokat közölt velem — szólta; — közölnön még többet.

A tanárnő folytatta. Minden szó, minden új tény olyasmittől fosztotta meg a grófot, a mit természete alkotó részének gondolt. Pedig erre a napra évekig tartó neveléssel készítették elő, melyet ez a ravasz asszony úgy irányzott, hogy elég ereje legyen leleplezéseinek a meghallgatására.

— A mit lát — úgymond a tanárnő, midőn egy falun hajtottak keresztül — nyugodtnak és boldognak látszik. Ez az elnyomás nyugalma. A mezőn lévő emberek, az ablakoknál ülve dolgozók egyaránt boldogtalanok és nem tudják, hogy miért. Azért, mert a természetes rend föl van fordulva; az a nem, melynek parancsolnia és alkotnia kellene, arra van kényszerítve, hogy vakon engedelmeskedve dolgozzék. A mint továbbhaladunk, látni fogja, hogy mi, a kik a hatalmat bitortuk, nem teremtettünk semmit, nem javítottunk meg semmit, nem folytattunk semmit. A régi rend visszaállítása, Chester gróf, az ön föladata.

— Ha, ha szavakat találhatnék — szólta akadozva.

— Én kezdettől fogva biztam önben — folytató a tanárnő. A jó vér nem tagadja meg magát. De azért jó volt, hogy a dolgokat nem hamarkodtuk el. Az ön élete és az enyém is, ha ugyan ér valamit, tervem sikerétől függ. A hercegnő ajánlatánál semmi sem jöhetett jobban kapóra. Nos, egyik oldalon egy kedves, bájos, gyönyörűséges leány; a másikon egy visszataszító, rossz kedélyű, vén asszony. Míg a vérét a szerelem és undor forralja, Chester gróf, mondom el ezt a nagy titkot. Még három hónapunk van. Úgy kell fölhasználnunk, hogy két hónap se teljék bele és csapást, még pedig nagy csapást mérhessünk. Ön kezeim közt van. Mindenek előtt sokat kell látnunk és tanulnunk.

Először Windsornál álltak meg. Innét az ebéd meg-

rendelése után a tanárnő Etont látogatta meg tanítványával. Fél napi szünet volt, és a leányok nem voltak az iskolában. Némelyek a Vitakozó Társaság termeiben voltak, a hol politikai vita folyt; mások a folyó partján a nagy, öreg szilfák alatt barangoltak; ismét mások a parton heverésztek beszélgetve és nevetve. A boldog iskolai élet kedves képe tárult eléjük.

— Nézze ezeket az épületeket — szólt a tanárnő, kedvező helyre állva. — Ezeket egyik őse építette, egy másik csinosította, egy harmadik javította és nagyobbította. Ez a fiúknak szánt legnemesebb, régi alapítvány.

A gróf csodálkozva nézett körül.

— Mit csinálnának fiúk ily remek helylyel? — kérde.

— Hát leczkéimnek oly csekély hasznuk volt, hogy ilyet kérdezhet? — A tanárnő csalódottnak látszott. — Kedves fiam, a fiúk játszottak a játszótereken, úsztak és eveztek a folyón, tanultak az iskolában, imádkoztak a kápolnában. Mikor elhatározták, hogy az alapítványokat szétoztják, természetesen a nők választottak először és ők Etont választották. Később a fiúk nyilvános iskolái lassanként megromlottak és egymás után bezárták vagy leányok foglalták el őket. Volt egyszer egy Rugbynek nevezett helyen egy híres iskola. Ez megszűnt. A birtok úrnője, úgy tudom, a jövedelmeket lassacskán mind elköltötte. Harrow és Marlborough néhány év múlva leányoknak jutottak. A mint látja, mikor az anyák azt vették észre, hogy a nyilvános iskolai élet veszedelmes a fiúkra, nem küldték többé iskolába őket.

— Igen, látom — azt a veszedelmet, hogy —

— Hogy, mint ön, Chester gróf, megtanulnának parancsolni; hogy erejüket régi felsőbbségök visszanyerésére használnák; hogy fölfedeznék . . . itt a tanárnő halkabban beszélt, jöllehet senki sem hallhatta meg őket; hogy rájöttek volna, hogy az agyvelő ereje mennyire együttjár az izmok erejével.

A tanárnő a fiút a folyón át a windsori partra vezette vissza. Az úton egy nyitott kapu előtt mentek el; a kapu fölött ez a fölirat volt: «Szakiskola fiatal urak számára». Benn tornacsarnok volt, melyben egy tuczat fiú karfákon tornáztott, köteleken hintált és botokkal játszott.

— A mi nevelését illeti — szólt a tanárnő — úgy találjuk, hogy a fiú akkor készül legjobban a világbalépésre, ha három dologra készítik elő. Meg kell ismernie a vallást, azaz,

az alárendeltséget és a Tökéletes Asszony tiszteletét; tanulnia kell valamilyen mesterséget, hacsak nem a főrangúak közül való, nehogy okvetlenül függő viszonyban legyen; és egészségessé, erőssé és tevékenynyé kell lennie. A történelem leg-alább egy dolgot nekünk fog tulajdonítani: a fajt tökéletesítettük.

Az ebédig még egy óra volt. A tanárnő, a ki sohasem fáradt el, tanítványát a régi kastély oly részein vezette keresztül, melyeket még meg lehetett nézni, a nagy toronyba és egy-két terracera.

— Ez valamikor az öné volt. Ez őseinek a kastélya. Bátorság, uram; vissza fogja nyerni.

Az est hátralévő részét a fiatal ember álmodozva töltötte. A tanárnő egyszerű, de izletes ebédet rendelt, mely themzei pisztrángból, egy chateaubriandból, fürjeből és omeletteből állott, egy kevés camembert-sajttal, de fiatal tanítványa nem igen tett ki magáért. Ebéd után, mikor a kávé szolgálták föl és az ajtó jól be volt zárva, a tanárnő folytatta előadásait az ókori történelemből, melyekkel tanítványának a szellemét már megzavarta és agyvelejét oly csodálatos forradalomról való ábrándokkal töltötte meg, a minőről az éber rendőrség sohasem álmodott.

Másnap Oxfordba értek. Szünidő volt, és a kollégiumok üresek voltak. Csak itt-ott kóborolt egy-egy magános hallgató vagy tanárnő, miután a többiek gyorsan keresztül futottak a gyepeken. A hely elhagyatottsága tetszett a tanárnőnek. Tanítványával bejárhatta a tiszteletre méltó udvarokat és szabadon beszélhetett.

— Régente ez a tudomány és bölcsesség tanyája volt.

— Hát most mi? — kérde a tanítvány meglepetten. — Oxford nem székhelye már a tudománynak?

— Olvassa — fájdalom! nem értené meg őket! — előbb a régi könyveket, mielőtt saját kérdésére felelhetne. Mi a nemzetgazdaságuk, erkölcsi philosophiájuk, társadalmi tudományuk, melylyel oly nagyra vannak, a régi világ nemes tudományosságához, tudományához, speculatiójához képest? Hogyan értessem meg magamat? Volt idő, mikor a férfiak vittek mindent előre. A tudománynak vagy haladnia vagy hanyatlania kell. A férfiakat megfosztottuk a neveléstől és a tudományt elfelejtettük. A régi könyveket ma nem tudjuk olvasni;

a régi fölfedezéseket nem értjük meg; a hajdani emberek által föltalált eszközöket nem tudjuk használni. A matematikai, chemiai, physikai tudományok, a geologia nem léteznek már, vagy csak oly kezdetleges alakban vannak meg, hogy őseink szégyenlenék magukat miattuk. A csillagászat, mely a szívet nagygyá tette, el van hanyagolva; az orvosi tudomány a könyvekbe van temetve; a mechanika el van felejtve —

— De miért?

— Mert a nők, a kik képesek befogadni, nem képesek alkotni; mert nő a világot egyetlen új eszmével, új igazsággal, új fölfedezéssel, új találmánnyal sem gazdagította soha; mert a lehetetlenre vállalkoztunk.

A tanárnő elhallgatott. Chester gróf eddig sohasem látta ily mélyen meghatótnak.

— Óh, szent tudomány, — kiáltott a tanárnő — vétkezünk ellened! Mi, szegény asszonyok, együgyűségünkben azt képzeljük, hogy a könyvekből mindent meg lehet tanulni; imádjuk a Tökéletes Asszonyt és beérjük a tudomány azon foszlányaival, melyek a férfi munkájából maradtak meg. Igen, beérjük ezekkel a hulladékokkal. Semmit sem akarunk elfogadni, a mi nem föltétlenül bizonyos. Ezért káromolva és tudatlanul azt mondjuk, hogy mindenről ki van már mondva az utolsó szó és hogy nincs semmi tanulni való.

— Az emberiséget — folytatá a tanárnő, mintha magához beszélt volna — vastag tudatlanság és a titokzatosság magas fala veszi körül. A fal egyre tágul vagy szűkül. A régi emberek mindig messzebbre tolták és a gondolat határait folyton nagyobbították, úgy, hogy a legjava közülök tudományra és a tudányszeretetre Istenhez volt hasonló. Mi, mai asszonyok, egyre szűkebbre hozzuk a falakat, úgy, hogy nemsokára semmit sem fogunk tudni, ha csak ön nem segít rajtunk . . .

— Hogyan segíthetek én a tudomány föltámasztásában — kérdé a fiatal ember — mikor magam is tudatlan vagyok?

— Úgy, hogy az egyetemet annak a nemnek adja, mely határainkat kiszélesítheti.

Mindig ugyanaz a dolog; mindig ugyanarra a tárgyra térünk vissza.

Délután, minthogy szent Cziczelle napja volt, egyetemi beszéd volt; benéztek a templomba, de üresen állt. A szünidőben alig van kettőnél vagy háromnál több állandó fölolvasonő

férjeikkel és gyermekeikkel es néhány fiatal ember a városból. A beszéd unalmas volt, meglehet, azért, mert Chester gróf nem rokonszenvezett a tárggyal; rég elcsépett tárgyról, a «nőről mint zenészről» szólt.

— Cambridgeben — szólt a tanárnő — mikor kijöttek, be fogom mutatni a múlt zenéjét. Mik ezek a gyöngé dallamok, gyakran ismételt modern zenei phrasisok alhoz a nagy, régi zenéhez képest, melyet férfiak teremtettek és irtak? Nők sohasem szereztek nagy zenét.

Másnap elhagyták Oxfordot és észak felé haladtak.

— Azt gondolom — szólt a tanárnő, midőn az úton csöndesen tovább hajtattak — nem helyesen cselekedtek, hogy a régi vasúttakat nem kísértették meg föntartani. Igaz, hogy sok baleset fordult elő, és néha sok emberélet veszett el, de kényelmesen lehetett Londonból Liverpoolba öt óra alatt utazni. Kétségtelen, hogy a gépgyártás mestersége kivesszett; ily mesterségek nem virágozhatnak, ha az elkülönített munka új rendszerét honosították meg.

Olykor-olykor a vasúttak régi vonalain, hosszú, fűvel benőtt csatornákon, fák és cserjék borította töltéseken mentek keresztül. A hegyoldalokban fekete nyilásokat láttak, melyeken valamikor vonatok futottak át.

— A XIX. században a vidék népes és vagyonos volt — folytató a tanárnő; — de közülünk valakire eleinte szörnyű volna azt látni és benne élni. A gőzgépek hajtotta nagy gyárak egymást érték, melyekben férfiak dolgoztak csapatokban és melyekből állandóan fekete füstfelhők szálltak az égbe; a vasúti síneken vonatok vágattak tova füst- és gőzfelhők között. A munkának nagy eredményei voltak; de a munkásoknál, kiket a hosszú munka és romlott levegő megölt, nem gondoltak. Én mint asszony beszélek — szakítá félbe mosolyogva — és azért beszéltek így, hogy ön úgy érezzen, mint egy régi divatú férfi.

— A férfiak és nők törvényalkotása közt van egy különbség, melyet jó volna, ha megjegyezne. A férfi a célzt, a nő az eszközöket nézi. Ha a férfi nagy dolgot akart mivelní, nem sokat törődött azok szenvedésével, kik a dolgot végrehajtották. Nagy vasúti vonalat kellett építeni: az építők lázban és veszedelmek közt pusztultak el. Ki bánta? A vasút megmaradt. Ha nagy igazságtalanságot kellett megszüntetni:

megszüntetése egy háborúba került, melyben ezrével hulltak el az emberek. A férfiak keveset törődtek a halállal, de sokat a sikerrel. A férfi olyan volt, mint a természet, mely végtelen fáradságot fordít egy csodás szépségű rovar megalkotására, mely alig születik meg, megengedi, hogy ezrével tapossák el. Ellenben a nő az eszközöket nézi.

Három napi utazás után Manchesterbe érkeztek. Szép városnak találták, mely egy tiszta, fényes tükrű folyó partján, gyönyörű fák, rétek közt terült el és új divatosan, egymást derékszög alatt metsző utcái szabályosan voltak építve; különösen a levegő volt nagyon tiszta és üdítő.

— Nagyon kívántam ezt a helyet megmutatni — szolt a tanárnő. — Látja, mily csinos és csöndes; pedig régenge fél millió lakosa volt. A füsttől állandóan fekete volt; száz meg száz gyár állt itt, melyekben reggel hat órától esti hatig férfiak dolgoztak. Házaik viskók, ronda, zsúfolt láz-fészkek voltak; egyetlen élvezeteket a dohányzásban, sör- és pálinkában találtak; általában beteges és vézna külsejűek voltak; feleségeiket rendesen ütötték-verték; gyermekeiket elhanyagolták; nevelésben nem részesültek, vallástalanok, reménytelenek voltak és nem volt más kívánságuk, mint elegendő dohány és sör. És nézze most! A lakosság húsz ezerre olvadt le; a gépek elpusztultak; a férfiak külön dolgoznak házaikban, házi használatra gyapjút fonva és szöve. Menjünk végig az utcákon.

Az utcák szélesek és tiszták voltak. Kevés férfi járkált. A törvényszék tájékán néhány asszony ólálkodott vagy csapatokban álldogált a városháza lépcsőin, a hol egyikök heves taglejtéssel fejtegette politikai nézeteit; mások a kapuban álltak, szomszédjaikkal beszélgetve; a házakból egyre hallatszott a szövőszék vagy a rokka csettegetése, melyeknél a férfiak üldögéltek folyton magánosan dolgozva. Nemde szép, még csak gondolni is erre?

— Nem tudom, mit szólnak — felelte a gróf. Ön azt kívánja, hogy mindazok után, a mikre tanított, csodáljam azt a rendszert, a melyben a férfiak rabszolgák. Pedig kívülről minden jónak látszik.

— A klakk-parlamentről szóló híres törvénynyel kezdődött — folytatá a tanárnő, a nélkül, hogy egyenes feleletet adott volna neki — mely parlamentben háromszor annyi volt a nő, mint a férfi és mely kimondta, hogy a férfiak munka-

bérét hétfőn reggel a nők vegyék föl és a nőtlen férfiakat, hacsak anyjok vagy nővéreik vagy más nőrokonai nem képviselhetők, kiket a férfiak tartottak el, természetben fizessék és külön e czélra épített barakokban helyezték el, a hol a fegyelmet fönn lehetett tartani. E törvényt eleinte nehéz volt végrehajtani; a férfiak lázongtak, de végre mégis életbeléptették. A férfiak felsőbbségére ez mérte a halálos csapást. A nő kezeibe ekkor került először a pénztárca. A mi Manchesterben, ugyanaz történt más helyeken is. Fiatal ember, az a hely, melyen áll, szent vagy ellenkezője, ha úgy tetszik, mert ez a nő szuverenitásának a szülőhelye.

Egyszerre azt kezdték suttnogni, hogy sok a munkaóra, a munka nehéz és a férfiak együttléte ily nagy tömegekben veszedelmes. Erre az asszonyok férjeiket, az anyák fiaikat lassacskán kivonták a gyárakból és otthon a rokkához és szövőszékhez ültették. A kézzel készült gypjúárukat védelemben részesítették, a gyáriakat elhanyagolták. A gépek nem sokára elnémultak, és a gyárakat bezárták; később lerombolták őket. Ezeket más reformok követték. A népesség részint az új törvények miatt, melyek az egészségtelen vagy testi fogyatkozásban szenvedő férfiaknak a nősülést megtiltották és a nőknek is csak akkor engedték meg, hogy férjeket válasszanak, ha bizonyítványt tudtak fölmutatni jó egészségükről és jó magaviseletükről, nagyon megfogyott. Az előtt a férfiak tizenkilenc éves korukban nősültek; az új törvények arra kényszerítették őket, hogy huszonnégy éves korukig várjanak; aztán, hogy addig várjanak, míg meg nem kéri őket; és végre, ha meg is kérték őket, bizonyítványt kellett szerezniök arról, hogy nincs semmi olyan bajuk, mely esetleg átöröklődne gyermekeikre. Ennél fogva, minthogy a manchesteri munkások között kevés volt oly egészséges, mint a makk, a népesség rohamosan fogyott.

— De — szolt Chester gróf — baj ez? A férfinak egészségesnek kellene lennie.

A grótot tényleg ebben a hitben nevelték.

— Elmondom a hely történetét — felelé a tanárnő. — Minthogy a házasságok csaknem lehetetlenekké váltak, a manchesteri nők kivándoroltak, a munkások ott maradtak, a hol voltak, és a gyöngék lassankint kihaltak. A mai manchesteri férfit vasárnap láthatja, mikor templomba megy.

E csinos, elfalusiasodott városban néhány napig időztek.

Vasárnap a székesegyházba mentek és meghallgatták az istenizteletet, melyet maga a püspöknő és fő papnői mondtak. Mikor a püspöknő prédikált, Chester gróf körülnézett és megfigyelte a férfiakat. Többnyire magas és szép faj volt, ámbar a szövőszéknél való munka a közepes korúak vállait meggörbítette és mellét megszükitette. Arczuk, mint a londoni gyülekezetbelieké, néma és érzéktelen volt; a beszédre nem igen figyeltek, de azért, a mikor kellett, ájtatosan térdeltek le, hajtották meg magukat és álltak föl. Úgy látszott, hogy az életet se nem érzik, se nem érdeklődtek iránta. A nők közül néhányan olyanoknak látszottak, mintha a férjek engedelmességéről szóló törvényt a lehető legszigorúbb, sőt legkérelhetetlenebb módon hajtánák végre.

Chester gróf bizonyos különös kíváncsisággal nézett egy sereg fiatal, nőtlen munkás férfúra. Előbb is elég gyakran látott ily sereget a templomba menni és onnét kijönni, de sohasem érdeklődött így iránta. Mert most ezekben a fiúkban a jövő urait tanulta meg fölfedezni.

Többnyire egészen fiatalok voltak és természetesen elevebbeknek látszottak, mint a nős idősebbek. Azokat, a kik a vidékről jöttek, vagy a kiknek nem voltak szüleik, barakokban helyezték el szigorú szabályok és fegyelem alá. A testgyakorlásra, szórakozásra, valamint munkára az órák ki voltak tűzve.

Nem mind volt fiú. Köztük mentek azok is, kiket a kegyetlen természet vagy valami baleset nőtlenségre kárhozott. Ezek a sorvadásban szenvedők, tüdőbajosok, nyomorékok, püposok, bénák, örökölt tüdő-, agy- és vérhajban szenvedők, azok a szerencsétlenek voltak, a kik nem nőülhettek és így arra voltak utalva, a mit hivatalosan jótékonyágnak neveztek. E szegény teremtések külseje a legreménytelenebb nyomor képét nyújtotta. Chester gróf máskor észre sem vette volna őket. Most kezdte megérteni, hogy mennyivel különböző lett volna a sorsuk oly kormány alatt, mely nem nevezi magát anyainak. Se a fiúk, se a gyógyíthatatlanok nem kaptak fizetést, és munkájuk fölöslegét az anyák segélyalapjára vagy, a hogy röviden hitták, az anyai adóra fordították. Ennek az volt a rendeltetése, hogy a férfi keresetét, ha nem volt elég, pótolja. De az asszonyokat arra buzdították és figyelmeztették, hogy legyen gondjuk a férjükre és állandóan dolgoztassák őket.

— A férfiak gondoskodnak rólok — szolt a tanárnő. —

A házakat söpretik, főzetnek és a gyermekeket ápoltatják velök és mesterségök folytatására is kényszerítik őket, míg ők az utcán vagy valamelyik, mindig nyitva álló pletykafészekben politikáról csacsognak. A férfiak csak vasárnap mehetnek k ; barátaik nincsenek és nem szórakozhatnak.

— De az ön előadása szerint az előtt még rosszabb helyzetben voltak.

— Nem; mert ha szerszámaik rabszolgái, csapatokban dolgozó rabszolgák voltak, és olykor kiemelkedtek társaik sorából. Ezek a férfiak magános rabszolgák, a kik sohasem emelkedhetnek.

— Tehát semmi jó sincs? — kiáltott a fiatal ember. — Forradalmat akarna talán és mindent fölforgatni? A mi a választ illeti —

— Ne szóljon semmit — szólt a tanárnő — a vallásról, míg meg nem ismertetem a régivel. Igen; valamikor oly feléletes volt, hogy elképzelni sem bírja. Mi, nők, kik mindent eltörpítettünk, még a vallást is megrontottuk.

Egy csapat fiatal ember mellett haladtak el, kik lapdaütökkel a kezökben, a tornacsarnokhoz vezető útra tértek.

— Ezek orvosnok vagy ügyvédnök fiai, gondolom — szólt a tanárnő, utánok nézve. — Csinos fiatal fickók! De mit csinálnak velök? A törvény azt rendeli, hogy a főrangú nők fiainak kivételével minden fiú tanuljon valamilyen mesterséget. Bizonyos, hogy e fiúk tanultak is valamilyet, de nem folytatják. Otthon lebzselnek vagy testgyakorlatokkal töltik a napot. Valamikor egy magok rangjabeli nőhöz mennek férjül és akkor életök hátralévő részét a háztartásnak és gyermekek ápolásának szentelik, míg feleségeik hivatalaikba jarnak és a család jövedelmeit megszerzik.

— Ön mit csinálna velök?

— Nem, Chester gróf; mit fog ön értök tenni? Ez a kérdés.

Másnap Manchesterből elutaztak és továbbfolytatták útjukat. Liverpoolban másfél mérföldnyi hosszúságban pompás hajó-gyárakat láttak a folyó partján, de hajókat sehol. A régi idők kereskedelme rég megszűnt e helyen; Liverpool néhány halászkunyhóból álló kis város lett. A tanárnő ki-terjeszkedett a mult történetére.

— De hát, boldogok voltak-e a férfiak?

— Nem tudom. Ez sehol sincs följegyezve. Én úgy képezem, hogy boldogságuk olyanféle lehetett, mint a méhkas lakóié. Legalább a másik rendszer, a mi rendszerünk, úgy látszik, nem nagy, valódi boldogság kútforrása . . .

Chester gróf lassanként oda jutott, hogy kevesebbet gondolt az egyénnel és többet foglalkozott a saját munkájával. De első benyomásainak kiirtásához idő kellett.

Liverpoolban meglátogatták a fegyházat, Angolország legnagyobb börtönét. Ebben voltak a legmegátalkodottabb gonosztevők — azok, a kiket asszonyverésért ítéltek el. A fegyházat magas fal és mély árok vette körül; mikor a tanárnő az engedélyt fölmutatta, egy ajtón, melynél tizenkét asszony képezte az őrséget, bebocsátották őket. Egy óralló asszonyt melléjük adtak, hogy a börtönökben kísérje őket. A durva zsákvászonba öltözött fegyenczek folyton szükségtelen és haszontalan munkával foglalkoztak: némelyek lyukakat ástak, melyeket mások betemettek, mások létrákon föl és le nehéz terheket hordtak, szóval, az egyhangúság, haszontalanság és fárasztó munka kegyetlensége egyesítve volt. E börtönben, minthogy az erőszakos férfiaknak erőseknek kell lenniök, az örök férfiak és nők voltak vegyesen. Egymástól bizonyos távolságra álltak és töltött fegyverekkel és szuronyokkal voltak ellátva. Köztudomású volt, hogy férfiakat igen nehéz volt rábeszélni, hogy börtönöri állásra vállalkozzanak, vagy ha vállalkoztak, hogy megmaradjanak. A többség kisebb bűnös volt, kik szabadságukat azzal váltották meg, hogy néhány évre börtönörök lettek.

— Az asszonyverők számára nincs elég kemény büntetés — szolt a tanárnő, mikor visszajöttek. — Milyen büntetés van azon nők számára, kik férjeikből rabszolgákat csinálnak, őket elzárják és munkával megölik? vagy a vén asszonyok számára, kik akaratauk ellenére fiatal embereket vesznek férjül? E ronda fészket ki kell tisztítania — folytatá kis szünet után. — Nagyon sok férfi van itt, természetesen ártatlanul elzárva, feleségének be nem bizonyított vádjai következtében; és ha nem ártatlanok, eléggé megszenvedtek.

Chester gróf lassacskán nem jövődöbéli forradalmárnak, hanem nagy reformernek kezdte képzelni magát. A tanárnő a jövőről mindig mint bizonyosról, és tervéről, mely még bizonytalan és határozatlan volt, mint bevégzett dologról beszélt.

A rideg és sivatag Liverpoolt nyomorult fegyházaival elhagyták. Először a mezőn hajtottak keresztül, melyen valamikor gyárvárosok, most pedig falvak terültek el; a falusi kis kocsmáknál az oly községekben, melyekben az előbbi népeség hagyományai még éldegéltek, megállapodtak; néha nagy téglalapú épületek kopár romjai mellett haladtak el, melyek gyárak voltak; az utak csöndesek és járatlanok voltak; a férfiak, kikkel találkoztak, többnyire parasztok voltak, a kik vagy munkába mentek vagy munkából jöttek; e csöndes országúton nem volt semmi tevékenység, forgalom, zaj.

— Hogyan állíthatjuk vissza valaha a mozgalmas múltat? — kérde Chester gróf.

— Először szabadítsa föl a saját embereit; engedje meg, hogy együtt dolgozzanak; taníttassa őket; a régi, teremtő erély a férfiak agyában megint föl fog támadni és az élet ismét pezsgő lesz. Ha megindította, önnek kell irányoznia a mozgalmat.

A mint útjuk végéhez közeledtek, a tanárnő egymás után igen becses és fontos aranyigazságokat fejezett ki.

— Adjon szerelmet a férfiaknak — szölt — mi, nők, kiöltük a szerelmet. Képzelet nélkül nincs szerelem. Már pedig a képzelet virágai csak fiatal és szép nőkért nyílnak. Verseny nélkül nincs igazi munka; mi a versenyt megöltük. Becsvágy nélkül nincs haladás; mi megöltük a becsvágyat. A világ ismeretét jobb egy hüvelylyel vinni előre, mint a «hosszú ugrást» huszonkét lábbal nyerni meg. A bűn jobb, mint a megtorlás. A részeg ember figyelmeztetés lehet társainak, hogy józanok legyenek. Szenvedés nélkül semmi nagy sem létesülhet. Erős kar, erős agyvelő. Mikor a nők elkezdenek föltalálni, igazolni fogják felsőbbiségüket. A magasabb értelem phrasis, melyet másoknak kell tulajdonítani, de nem kell megfeleledkezni róla. A boldog férfiak nevetnek, nevetniök kell. A nők, kik sohasem érezték a nevetés szükségét, a férfiakból kiölték. A nap himnemű, teremt. A hold nőnemű, csak visszfénye van.

És így sok más képes beszéd, homályos mondás és háározott oktatás között az okos asszony tanítványát cambridgegi házába vitte.

BESANT WALTER után, angolból

HEGEDŰS PÁL.

TALLÓ.

Zabtallóruul fúj a szél,
Pereg már a falevél.
Hűs a reggel, hűs az este,
Csapatokba gyűl a fecske,
Nem sokára útra kél.

Elhalóban van a nyár,
Tíz-húsz nap csak élte már.
Nyári kedvét az én lelkem
Szederindás talló-telken
Már csak böngészgetni jár.

Egy-egy ép kalászt ha lel,
Még felújong a kebel,
Még dalolni vágya támad, —
De hiába kezd vidámat,
Szomorúan végzi el.

A mi szép, múlt hirtelen —
S én sohajtva tördelem:
Elmegy, el a fényes nyárral,
Messze szárnyaló madárral,
Kedv, remény és szerelem!

KOZMA ANDOR.

SZONETTEK.

I.

A NÁZÁRETHI ÁCS.

A jó ács, mióta a hajnal fölhasadt,
 Munkában talpon állt a gyalupad előtt,
 S fölváltva használt már csikorgó reszelőt,
 Gyalút, kalapácsot és simító vasat.

Örömmel látta hát, a mint este fele
 A platán árnyéka megnyúlt a küszöbig,
 Hová majd a szent szűz mellé telepedik
 S anyja, szent Anna s az Úr Jézus is vele.

Nem rezdül egy levél, oly rekkenő a lég;
 S szent József a vésüt leejti, már elég,
 Köténye sarkával megtörli homlokát;

De a kis ács-inas, kit dicsfény vesz körül,
 A sötét háttérben ott dolgozik tovább,
 S a gyors gyalu alól arany forgács röpül.

II.

A TEMPLOMABLAK.

E színes ablak itt, látá a hajdani
 Aranytól csillogó bárókat, hölgyeket,
 Sisakos vagy gyöngyös szép büszke fejöket
 Az áldó kéz alatt mélyen meghajtani.

S látta, a mint mentek, midőn a kürt rivalt,
 S vállukon sólyom ült, oldaluk kard veré, —
 A rengetegbe vagy Akkon s Bizáncz felé,
 Kócsagot üzni vagy keresztért víni bajt.

Ma már a várurak, az úrnők oldalán,
 S a karcsú agarak elnyúlnak sorba lám,
 A fekete-fehér koczkás kőpadlaton.

Feküsznek hangtalan, siketen és merőn
 S nézik köszemükkel, melyben nincs láterő,
 Az örökké nyíló rózsát az ablakon.

III.

A VÉN ARANYMŰVES.

Jobban, mint a czéhkönyv bármelyik mestere,
 Ruyz vagy Ximeniz s Arphé s a többi mind,
 Tudtam befoglalni a gyöngyöt és rubint,
 S kiverni a vázát, cifrázattal tele.

Ezüst- s zománczművön, hol színes arany ég,
 Festettem és véstem, megrontva lelkemet,
 Krisztus keresztje és a vértanúk helyett,
 A részeg Bacchust s a meglepett Danaét.

Mint mesterét, nem egy dömöczki kard dicsért
 S e sátán-művekkél, üres, hiú dicsért
 Koczkára tettem ah, mennybéli fő javam[†].

De látva koromat alkonyra hajolni,
 Én is, Szegoviai Juanként, vert arany
 Szentségtartót vésve akarok meghalni.

IV.

A HÓDÍTÓK.

Mint kirepült solymok, a honi bérczeken
Viselni a kevély nyomort megunva már :
Hajósnép, kapitány Palosnál utra száll,
Egy hősi és szilaj álomtól részegen :

Mit Cipango nevel távol bányáiban,
A mesés érez után indul a hősi had,
S pásztás szelek hajtják gyors vitorláikat
Napnyugot rejtelmes partja felé vigan.

Esténként mind, dicső, nagy holnapot remél,
A tropikus tenger phosphoros fényinél
Arany káprázatok bűvölik álmokat ;

S fehér hajóján a hajós ha kihajol,
Nem ismert égre, a mély Oceán alól,
Lassan fölkelni lát nagy, új csillagokat.

HEREDIA után, francziából

VARGHA GYULA-

METASTASIO ÉS PARINI.

I.

METASTASIO.

Az opera a XVI. század végén keletkezett; ez új műforma hihetetlen gyorsasággal hódított tért nemcsak Olaszországban, hanem egész Európában is. Már a XVII. század első tizedében egész sereg operaénekes volt Olaszország ünnepeltje s az új színházak, melyeket építettek, majdnem kivétel nélkül e művészet szolgálatában állottak. Mazarin átplántálta az olasz operát Franciaországba; Bécsben, Drezdában, Münchenben, Hannoverben, Berlinben, Salzburgban olasz költőket és olasz zenészeket szerzödtettek; Angliában is előbb vegyes nyelvű, olasz és angol operaelőadásokat rendeztek, de később itt is a tisztán olasz nyelvű opera ütötte föl sátorfáját. A XVII. század ez operái nem a jóízlés termékei voltak. A szövegben történeti és mythologikus tárgyak vegyültek össze az olasz *commedia dell' arte* maskaráival. A képtelennél képtelenebb mesékben csak arra ügyeltek, hogy minél több dolga akadjon a színházi díszlet-mesternek és a gépésznek; rendkívül szerették a tündéries átváltozásokat, a nagy embertömegek fölvonulását, állatok, kivált mesebeli szörnyetegek szereplését — egy szóval e darabokhoz a józan észnek minél kevesebb köze volt s nem sokkal magasabb színvonalon állottak, mint azok a nagy tömegeket szerepeltető látványosságok, melyekkel most a czirkusok szokták előadásukat befejezni. Zene tekintetében is meglehetősen kezdetleges alkotások voltak; a hangszerelésről még alig lehetett szó, az áriák nehézkesen zendültek s az énekes teljhatalommal változtatott az elébe írt kótán. De a műfaj két eleme közül mégis a zene volt

az első, a mely nemesbült és nemesbülésében magával vonta a másikat is, a költészetet. A XVII. század végén támadt néhány zeneszerző, a kik a dallamnak kerekébb, tisztább formát tudtak adni, a kik a recitativ részt is kivetköztették régi fesszességéből és unalmasságából, a kik a hangszerkíséretet kifejezőbbé téve, emelték fontosságát, végre az énekestől is többet kívántak, mint hangbeli erőt, hanem egyúttal izlést és iskolázottságot is. E zeneszerzők, Scarlatti, Bononcini, Pistocchi, nem lehettek megelégedve az olyan szöveggel, mely hemzsegett a szertelenségektől, a mely tele volt dagályossággal; egyszerűsége és igazságra törekedvén a zene kifejezésében, az egyszerűséget és igazságot keresték a versben is. S ez úton egy tudós jött segítségökre, a ki sokféle egyéb munkája között talán épen ezzel törődött legkevesebbet, a ki meglehetősen gyöngé költő is volt, de a ki mégis nagyot lendített az opera sorsán. Apostolo Zeno — így hitták — már negyvenkilencz éves volt, mikor 1717-ben elszerződött Bécsbe, VI. Károly «császári költő»-jének, értsd udvari libretto-szerzőjének. Tíz kötetre való melodramáiban szakított a régi szövegírók phantastikus meséivel s inkább az ókori és bibliai történetből merítve tárgyait, iparkodott természetes bonyodalmat, észszerű jellemeket vinni a színpadra. A tragikus mesékbe nem vegyített, miként elődjei, alacsony komikumot és trágárságot; alakjait jellemöknek és az illető kornak megfelelően akarta beszéltetni, nem pedig az akkor ilynemű darabokban divatos nyakatekert és hóbotos stilusban; egy szóval mindenképen arra törekedett, hogy szöveggel zene nélkül, mint drámák is megállják helyöket. Csakhogy Apostolo Zeno inkább tudós volt, mint költő; meséi többnyire lomhán haladnak, hosszadalmas és fárasztó párbeszédekkel, híjával annak a könnyedségnek és választékosságnak, mely a zene számára írott verses műnek elengedhetetlen követelménye. Nem is üzte nagy kedvvel ezt az udvari poéta-mesterséget és tizenkét év múlva nagyon szívesen vált meg évi 4000 aranyforinttal és számos egyéb mellékjövedelemmel járó fényes állásától, hogy helyet adjon egy fiatalabb tehetségnek, Pietro Metastasionak.

A nagytudományú Gravina, az «Árkádia» akadémia megalapítója, az Európaszerte nagy hírre vergődött jogász, a római egyetem tanára stb. stb., az 1709. esztendő valamelyik napján séta közben a Piazza dei Cesarinin egy csomó

embert pillantott meg, a kik egy kis fiút hallgattak. A csinos arcú, szép hangú gyermek verseket rögtönzött, melyek olyan könnyedén folytak ajkáról, hogy egy darabig Gravina is nagy gyönyörűséggel figyelt rá, végül pedig megkérdezte, hogy' híjják, hány éves és ki fia légyen. Megmondta; Trapassi Péter volt a neve, 1698-ban született, apja pedig szatócs volt a Cappellari-utczában. «Prisco Censorino» — ez volt a híres tudós neve az Árkádiában — másnap magához kérette a fiút is, apját is s az utóbbinak azt az ajánlatot tette, engedje át neki a kis Pétert, majd ő fölneveli és embert farag belőle. A szegény szatócs nagy örömmel fogadta a gazdag pap ajánlatát s nála hagyta a fiút, a kit aztán Gravina, nagyon prózainak találva a «Trapassi» nevet, nyomban sietett egy megfelelő jelentésű görög névre, Metastasióra keresztelni. Előbb csak tanítványai közé vette be, de csakhamar azután egészen házába költöztette s mint fogadott fiával bánt vele. A kis improvisator tizenkét éves korától egészen húsz éves koráig élvezte pátrfogója bőkezűségét, a mely különben nem volt egészen önzetlen. Gravina mindenüvé elcipelte a csodagyermeket, itt is, ott is szavaltatva vele s a gyermek sikereit mint a saját fölfedező tehetségének és tanító tudományának diadalait mutatta fel. Igaz, hogy sokat is fáradozott vele; kezébe adta az összes ó-kori classikusokat, rövid időre elküldte philosophiát tanulni egy szicziiai rokonához, a cartesianus Caropresehez, sőt a jogtudomány tanaiba is beavatta. S a korán érett gyermek meg is jutalmazta atyai barátja gondoskodását, tizennégy éves korában egy kész tragédiával állva elő, a *Giustino*val, mely egy cseppet sem volt rosszabb az antik tragédiák tömördek utánzatainál, melyek akkortáiban elárasztották az olasz könyvpiacot. Különben Gravina nem annyira költőnek akarta nevelni, mint inkább jogtudósnak és bölcsésznek, a minő maga is volt, habár örömmel látta, hogy a gyermek üres óráiban képes Apollónak is szolgálni. Metastasio, a kit a sok korai kényeztetés és becézgetés igen lágy jellemű ifjúvá tett, valószínűleg engedett is volna nevelőatyja kérésének, csakhogy még mielőtt erre rákerült volna a sor, Gravina meghalt. Vagyonának a felét az ő kedves tanítványára hagyta, a ki így húsz éves korában, egyszerre mintegy 15,000 római scudo ura lett. Metastasio hálás szívvel elsíratta jötevőjét, azután pedig szabadulva a járomtól, új életet kezdett élni. Mindenekelőtt mo-

hón kezdte falni mindazokat a könyveket, melyektől Gravina eltiltotta volt, főképen pedig a francia tragikusokat, Corneille-t és Racine-t, aztán Tassót, a ki szintén proscribálva volt a szigorú humanista házából és végre pár tuczat melo-dramát, abból a selejtes fajtából valókat, melyekről föntebb megemlékeztünk. A mellett mulatott, udvarolt, megvendégelte pajtásait s a 15,000 scudo birtokosának elég sok jó barátja akadt. Ily módon három víg esztendő alatt szerencsésen nyakára is hágott az egész örökségnek. Mikor aztán őrajta is teljesedett a latin költő jóslata, «majd ha borúl az eged, senki se lesz körüléd»: elkeseredetten hátat fordított az örök városnak s azzal a szándékkal ment Nápolyba, hogy munka után látva, ezentúl tisztán a belétölcsérezett jogtudományból fog élni. Egy Castagnola nevű ügyvédnél talált alkalmazást, a ki csak azzal a kikötéssel fogadta irodájába, hogy végképen lemond a verselésről. Metastasio meg is ígérte, de nem sokáig állott szavának. Egy előkelő nemes asszony, a ki ismerte tehetségeit, ajánlotta őt az alkirálynak s ez egyenesen egy udvari ünnepre való szindarabot kért tőle. A költő ígért is, hogy megírja, de csak úgy, ha szerző volta egészen titokban marad, mert hisz különben elvesztette volna kenyérkeresetét. Így született meg a *Gli-Orti Esperidi* című dramatizált költemény, melyben Vénus és Adonis igen szép versekben gögicsélnek egymással, untalan emlékeztetve Tasso és Guarini pásztor-játékaira. Vénus szerepét az előadáson egy épen oly szép-külsejű, mint jóhangú énekesnő játszotta, egy Bulgarelli nevű poétácska felesége, Marianna Benti, a kit közönségesen «la Romanina»-nak hittak. Ezt az opera szépen csengő, tiszta formájú versei annyira elbájolták, hogy mindenféle furfanggal élve, kikutatta a darab szerzőjét, meghívta egy estélyre és ott hirtelen és véletlenül az egész társaságnak bemutatta mint sokat fürkészett költőjét a *Hesperidák kertjének*. Mikor ez a nagy újság fülébe jutott Castagnolának, ez menten elcsapta a hitszegő patvaristát, a ki most a legnagyobb nyomorba jutott volna, ha a bájos primadonna férje nem ajánlotta volna föl neki házát, mely akkor mintegy központja volt a nápolyi zenei életnek. Ez időtől fogva Marianna Bulgarelli lett Metastasio múzsája; ő lelkesítette, ő vezette első lépteit azon a pályán, melyen annyi dicsőség várt reá. Az ő házában szerezte meg azt a kiváló zenei képzettséget, melyre mint operaszövegírónak

szüksége volt; az ő körében avatták be azokba a sokféle szabályokba, melyeket akkor a librettistáknak figyelemmel kellett tartania, végre ő készítette elő színpadi sikereit, melyeknek minél teljesebbé tételéhez odakölcsönözte ritka tehetségének egész kincsesházát.

Metastasio nem hozott áldozatot szerelmének, midőn lemondva a classikus tragédiáról, operalibrettók írására adta magát. Ellenkezőleg, meg volt arról győződve, hogy az ókori írók tragédiájához semmi sem hasonlíthat jobban, mint az akkori idők melodramája, főleg ha a szövegíró lehetőleg föl szabadul a zeneszerző zsarnoksága alól. Ez is volt célja: olyan melodramákat írni, melyekben a költő hajtja szolgálataiba a zeneszerzőt és nem mint addig történt, megfordítva. Olyan darabokat akart írni, melyeknek nem is volna szükségök a zene segítségére, hogy tessenek. De bármekkora tehetséggel fogott is e programja megvalósításához, a dolog természetében volt, hogy azt végre nem hajthatta. A közönség, bármilyen jó librettót írtak is az opera számára, mégis csak első sorban a zene kedvéért ment a színházba és a költő, akarva nem akarva, kénytelen volt ezzel számolni. Minden párbeszéd tovább tart, ha eléneklik, mint ha elszavalják: a költőnek tehát tartózkodnia kellett a helyzetek nagyobb kiszínezésétől, a hosszabb jelenetektől. A zeneszerző lehető változatosságra törekszik az áriák és recitativék egymásutánjában: a szövegírónak tehát egyre-másra változtatnia kellett a színpadra lépő személyeket, ezzel szaggatottabbá, aprólékosabbá téve a cselekvényt, mint különben szabad volna. A zeneszerző akkor még csak nem is ismerte a most divó terzettet, quartettet, sőt a duett is igen szokatlan volt: a költőnek tehát gondoskodnia kellett arról, hogy minden főszereplőjének legyen egy-egy magánjelenete, melyben eldalolhassa a maga ariáját. Finom árnyalatok, mély lélektani megfigyelések nyomtalanul elvesznek az opera színpadán, a hol csak a vas-kosabb dolgok bírnak kellőleg érvényesülni: a költő tehát kénytelen volt az érzelmek festésében épen úgy, mint az emberek jellemzésében mindig a főlzínen maradni. De nagyon befolyásolta a szövegírót az énekes művész is. A zenében a legfiatalabb, a legüdébb és a leggazdagabb hangok dominálnak, a tenorprimek és a szopránprimek; mindig ezeknek kellett tehát a cselekvényt hordozniok, mely ennélfogva majdnem

kivétel nélkül a hős és hősnő közti szerelmi viszonyból fejlődött. A többi érzelmek, a nagyravágyás, a hazaszeretet, a boszu szomja a másodrendű énekesekre maradtak. A primadonna és a prim' uomo aztán megkivánták, hogy nekik a darabban legalább négy külön áriájok legyen, sőt azt is megszábták, hogy ez áriák hogy' legyenek az egyes fölvonásokban elosztva, nehogy nagyon kifáraszszák őket, valamint azt is megkövetelték, melyik fölvonásban milyen természetű dalt kelljen énekelniök. Természetes, hogy a seconda donnának csak legfeljebb két énekszám juthatott, a többiekre legfeljebb egy, nehogy esetleg alkalmuk nyíljk elhomályosítani a primadonnát. És e sokféle regulához, melyeket igen hosszadalmas dolog volna egyenként elősorolni, még a színigazgató kívánságai is járultak. Ez nem tágitott attól, hogy alkalma legyen minél többféle és minél fényesebb diszletekkel is elragadni a közönséget, valamint a világ minden kincséért sem egyezett volna bele, hogy az opera rosszul végződjék, mert akkor szerinte a hallgatóság leverten, rosszkedvűen távozott volna a színházból. Mind e szempontokat figyelembe kellett vennie a XVII. század libretto-írójának és természetes, hogy Metastasio sem szakíthatott velök.

Igaz, hogy másfelől ugyane szempontok igen sok tekintetben üdvös hatással is voltak a szövegre. A színtérben való változatosság követelménye magával hozta, hogy a költő szakított a helyegység szabályával, melyet Aristoteles félreértett tana révén a renaissance tragikusai szentnek és sérthetetlennek tartottak. A helyegységgel együtt elesett az időegység is, mely szerint a cselekvénynek egy nap leforgása alatt kellett lefolynia. A zeneszerző nem kezdhettvén semmit nyolczvan-száz soros elbeszélésekkel, a költő kénytelen volt úgy az expositióban, mint az elbeszélésekben lehető rövidsége törekedni, a mi a darab menetét elevenebbé, a párbeszédeket drámaiabbakká tette. E mellett a zeneszerző szép verseket kívánt, világosakat, szabatosakat, csengőket, a mi azután a költőt arra indította, hogy verselés és nyelv tekintetében a lehető legnagyobb művészetet fejtse ki. Sőt a szerencsés befejezés követelményének is volt némi jó hatása. Igaz, hogy a legtöbb esetben arra bírta a költőt, hogy a megindult tragikai összeközést valami áldatlan deus ex machinával vágja ketté, például holmi hirtelen fölismeréssel, vagy rögtönös megjavulá-

sával a gonoszlelkű hősnek: de olykor sikerült neki ez eszközök nélkül is kibékítő megoldást találnia, megczáfolva ezzel azt a tévhitet, mintha a tragédia csak egy pár gyilkossággal végződhetnék és mintegy útját egyengetve a középfajú drámákban szokásos kifejléseknek. De mindent összevéve, tagadhatatlan, hogy az előnyök, a melyek a zene zsarnokságából folytak vagy folyhattak, sokkal csekélyebbek voltak ama hátrányoknál, melyeket maga után vont. A librettista oly békók között mozgott, hogy csak oly nagy tehetség, mint Metastasio, bírta még e békók közt is megóvni a műfaj irodalmi színvonalát. Ő volt az első e téren, a ki eleget téve a zeneszerzőnek, eleget tett a művelt olvasók nagy részének is, sőt utána is hosszú időnek kellett elmúlnia, míg oly énekes drámák keletkeztek — a Wagner Richardéi — melyek mint költői művek is figyelembe jöhettek.

Költőnk a Romaninával való együttélése idejében mindjárt legelső művével, a *Didone abbandonata*val is tüneményes sikert aratott. Ettől fogva roppant szorgalommal írta a szövegek könyveket; gyors egymásutánban keletkeztek a *Catone in Utica*, a *Semiramide riconosciuta*, az *Alessandro nelle Indie*, az *Artaxerxes*. Hogy milyenek voltak e darabok, arról akképen akarunk fogalmat nyújtani, hogy egyiköket, az *Artaxerxest* kissé bővebben is elemezzük.

Íme a meséje. A susai perzsa király udvarában vagyunk, hol Artaban fővezér a saját fia, Arbaces számára akarva biztosítani a trónt, megöli a királyt, Xerxest. De nyomban a gyilkosság után épen Arbacesnek adja át a véres kardot, hogy ez rejtse el. Sokkal okosabb lett volna persze a véres kardot letörölni, a mit az Arbacessel folytatott beszélgetés ideje alatt kényelmesen elvégezhetett volna: de hát akkor nem lett volna dráma. Mert Arbaces a karddal, a mely még «gőzölgött a vértől», elment a királyi kertbe, a hol aztán az örök elfogták és mint a király gyilkosát, a király fia, Artaxerxes elé vitték. Csakhogy ez az Artaxerxes olyan jó barátja Arbacesnek, ki különben egyszer életét is megmentette, hogy nem akarja őt rögtön kivégeztetni, hanem előbb «meggondolja a dolgot». A második fölvonásban akképen menekül a nagy lelki tusából, hogy az Arbaces fölötti törvénytárást Arbaces apjára, Artabanra bizza. Ez halálra ítéli fiát, persze azzal a szándékkal, hogy az időközben szervezett összeesküvés részeseivel

majd ki fogja menteni a börtönből. De a harmadik fölvonásban Artaxerxes elébe vág, mert maga megy el a tömlöczbe és visszaadja szabadságát az elítéltnak. A színváltozás most a koronázás terére visz bennünket, a hol Artaxerxes a szertartás szabályai szerint épen ki akarja üriteni a szentelt serleget, a melyet az összeesküvők megmérgeztek volt. A mint ajkához emeli, künn vészkiáltás hangzik: a testörség föllázadt és más királyt kíván. De a harci zaj csakhamar elnémul, mert Arbaces lelkére beszélt a katonáknak és elnyomta a zendülést. Artaxerxes most hálából hivatalosan is meg akar kegyelmezni Arbacesnek és csak azt kívánja tőle, esküdjék meg, hogy nem ő a gyilkos. Arbaces már ki akarja üriteni az esküvéssé való serleget, a mikor a fia életéért remegő apa előáll és bevallja, hogy ő ölte meg Xerxest. Artaxerxes már most őt akarja kivégeztetni, de Arbaces közbenjárására száműzetésre változtatja a büntetést. Ez eddig, nem tekintve a cselekvény megindításának valószínűtlenségét, elég erős és kerek dráma volna, de elbeszélve a mese e vázlatát, hallgattunk a két női szereplőről, Mandanéről és Semiráról. Mandane a megölt király leánya és kedvese Arbacesnek, Semira pedig Arbaces huga és kedvese Artaxerxesnek. Már most Mandanéban, épen úgy mint Corneille *Cidjének* Chiméneájében, küzd a szerelem a boszuvágygal: a kit szeret, apja gyilkosa s ezért halált kíván fejére. Az pedig, a kit Semira szeret, azon a ponton van, hogy kivégeztesse az ő bátyját! A legerősebb tragikai motívumoknak ez a halmozása, ez a tűzsúfolása, igen hálás jeleneteket nyújthatott a komponistának, de annál nagyobbat rontott a darabon. Majd minden jelenetben találkozunk valakivel, a kiben az a bizonyos kétérzelem küzd: Arbacesben a fiúi szeretet ütközik össze majd a jó barátja, Artaxerxes iránti hűséggel, majd a jegyese, Mandane iránti szerelemmel; Artaxerxesben az uralkodói kötelesség és a megölt apja iránti tartozás küzd ugyancsak a barátsággal és a Semira iránti szerelemmel; a két leány lelkében is folytonos a két ellentétes érzelem küzdelme, úgy, hogy e sok tragikum majdnem komikumma lesz, azaz hogy azzá válnék, ha a költő nem békítene ki némileg az ő nyelvvel. Ez a nyelv ritkítja párját szabadság tekintetében, úgy, hogy egy előkelő francia kritikus, Laharpe, nem ok nélkül mondhatta Metastasióról: «Je ne connais point parmi les modernes d'écrivain plus précis». Darabjaiban annyi a kellem, annyi a választékosság, hogy az

olaszok már ez okból is a classikusok közé merték igtatni. Kivált azokat a kis áriáit csodálták, melyekkel egyes fontosabb jelenetek végén rendkívüli igazsággal és tömörséggel fejezte ki a szereplők érzelmeit. Ez apró, nyolcz-tíz soros versecskék legnagyobb részét könyv nélkül tudta a múlt század egész színházjáró közönsége, sőt még ma is lépten-nyomon idézik őket az olaszok. Egy legújabbán megjelent olasz idézetek tárában, Fumagalli *Chi l'ha detto*jában ki van mutatva, hogy Dante után, a kinek mintegy százhetven mondása él a nép ajkán, Tasso és Metastasio következnek, amaz negyvennyolcz, emez negyvenöt szárnyas igével.

Egyébiránt e formai előnyökön kívül más jó tulajdonságokat is találhatunk költőnknek kivált azon munkáiban, melyeket működése második időszakában szerzett. Ez időszak az 1730. évvel kezdődik, a mikor Metastasio VI. Károly császár fölhívására Bécsbe ment, hogy ott Apostolo Zeno helyett «poeta caesareus» legyen. Kapva kapott a fényes ajánlaton, mely neki 3000 forint fizetést és előkelő rangot biztosított, sőt azt kell hinnünk, hogy nemcsak a nagy állás csábjai következtében fogadta a fölhívást örömmel, hanem azért is, mert a Bulgarelli házában átélt kilencz esztendő épen elég volt neki arra, hogy beleunjon a már hervadozó szép asszony jármába. A mondott esztendő áprilisában érkezett Bécsbe, a hol a császár igen kegyesen fogadta s a hol az özvegy Pignatelli-Althan herczegnőben épen oly gyöngéd pártfogóra talált, a minőt pár héttel azelőtt elveszített. Boldogan és lelkesedéssel jirogatta melodramáit, melyekért a megállapított fizetésen kívül egész halmozott ajándékot kapott a császári ház tagjaitól, sőt a zenebarát fejedelem azzal is kifejezte nagy elégedettségét, hogy egy busán jövedelmező calabriai adószedési jogot adományozott neki. Csak egy dolog nyugtalanította a «császári költőt»: az elhagyott Marianna szenvedélyes levelei, melyekben őt egyre sarkalta, szerezzen neki valami alkalmazást az udvari énekkarban, hogy újra együtt tölthessék napjaikat. De aztán ez aggodalomtól is megmenekült: a szegény «Didone abbandonata» meghalt, rátestálva egész vagyonát, melyről azonban Metastasio elég jóízű volt az özvegy férj javára lemondani.

Bécsben tartózkodása első tíz éve alatt írta meg legjobb darabjait; ez időtájban keletkeztek *Demofonte*, *La Clemenza di Tito*, *Olimpiade*, *Issipile*, *Achille in Sciro*, *Temistocle*,

Attilio Regolo s még egy pár más. Ezeknek a cselekvénye már nem olyan túltömött, mint az első korszakbeli daraboké, sőt például az *Attilio Regolo*ban már az ellenkező szélsőségbe esik, nagyon is vézna cselekvényt adva: hanem azért e műveket sem szabad oly szemmel bírálnunk, a minővel például Racineéit nézzük. Majd mindegyikben megtaláljuk a szerelmes párt, a kik valami módon elszakadván egymástól, a darab végén holmi csodálatos véletlen segélyével mégis egymáséi lehetnek. Az *Olimpiade*ben például az a mese van földolgozva, melylyel Arany *Toldi szerelmében* találkozunk: egy hős megverekszik jó barátja helyett, mindazonáltal, hogy a bajviadal bére épen annak a leánynak a bírása, a kit ő is szeret. De Metastasio nagyon könnyen kiszabadítja a derék leventét kétségbeesett helyzetéből: valami nyakláncz segélyével kiderül, hogy az, a ki helyett a bajnok megverekedett, tulajdon bátyja a leánynak s így hát nem is veheti feleségül. A derék vitéz elveheti hát a primadonnát, míg az ő gyáva jó barátja kénytelen beérni a *seconda* donnával, a kit annak előtte hűtlenül cserben hagyott volt. Metastasio a cselekvényt nem veszi valami nagyon komolyan: hogy valószínű-e, az nem igen bántja; a fő az, hogy mozgalmas legyen és hogy alkalmat adjon hatásos jelenetekre. Miként a cselekvényben, úgy az alakokban is bizonyos egyformaság uralkodik. Nem annyira egyénített jellemek, mint inkább bizonyos jellemek általánosságban elfogadott típusai: a szerelmes, a nagyravágyó, a jó hazafi s majd mindegyikben bizonyos lágysággal, bizonyos érzelgőséggel találkozunk. A szerelmesek mind egyformán gögicsélnek és a nagy királyok és hadvezérek mind egyformán hajlanak a legcsodálatosabb nagylelkűségre. Mind igen finoman és előkelően tudják magokat kifejezni, sohasem sértve a jóízlést, sem a társadalmi illemszabályokat. A történeti hűséggel, a korfestéssel sem sokat gondolt Metastasio: a perzsák épen úgy beszélnek mint a görögök és a görögök úgy, mint a kínaiak. De mindezek a dolgok mellékesek voltak az operában. Persze most, olvasva, egészen másként hatnak ezek az Artaxerxesek, Olintok és Zenobiák, mint a mikor Cimarosa, Porpora vagy Hasse szép zenéjével ajkukon jelentek meg a fényes színpadon. Csak hogyha megint így látnók őket, akkor bírnánk egészen tárgyilagos ítéletet mondani Metastasio munkásságának értékéről. Ő a zene számára dolgozott és a zenétől

elszakítva csak félannyit érnek munkái, mint a mennyit azzal együtt értek. Csak ha ismét így látnók e színdarabokat, akkor bírnók megérteni azt az óriási lelkesedést, melylyel koruk fogadta őket; akkor értenők Rouseaut, a ki Metastasiót édig magasztalta, azt mondván róla, hogy «egyetlen költője a szívnek, a ki a költői és zenei harmónia bájaival meg tud indítani»; akkor értenők a múlt század legszigorúbb olasz kritikusát, Baretit, a ki majd hogy Dante fölé nem helyezte; akkor értenők egész Európa tudós és költői akadémiáit, a melyek mind tagjaik sorába választották, akkor értenők a mi dédapáinkat is, a kik Metastasiót talán az összes olasz költők közül legjobban szerették és legtöbbet fordították is.*) Akkor aztán meggyőződnenk arról, hogy mindazok a hibák, melyek az olvasónak föltűnnek, a nézőt és hallgatót alig zavarják, míg ellenben tízszeresen jutnak érvényre mindazok az érények, melyeket már említettünk, első sorban a versek rendkívüli bája.

Metastasio még csak férfikora delén állott, a mikor már vénája apadóban volt. A mily korán kezdte, oly korán hagyta is abba írói működését. Ugyanakkor, mikor dicsősége tetőpontját érte, a mikor Európának majdnem minden neves komponistája megzenésítette egyik-másik drámáját, a mikor Madridtól Pétervárig minden színpadon visszhangoztak az ő versei, a mikor naponként özönével érkeztek hozzá a gratuláló és hízelgő levelek: akkor kezdett hanyatlani alkotó ereje. Negyvenkét éves korától fogva már alig írt valamit; ő, a ki azelőtt tizennyolcz nap alatt elkészült egy drámával, most évekig hevertette félbenmaradt kézíratait, úgy hogy élete második felében talán ötödrészét sem írta annak, a mit első felében. Ötven éves korától fogva nyolczvannégy éves koráig csak egy-egy dalocska, egy-egy cantata, egy-egy æsthetikai fejtege-

*) Illei lefordította *Titust* (Kassa, 1767); Döme Károly Ábelt, *Joast, Themistoclest* (Komárom, 1802), *Achillest Scirusban, Klélia győzelmét, Niktétit, Attilius Regulust, Zenobiát, az Olimpiást* (Pozsony, 1815). Csokonai a *Pásztor királyt*, (Nagyváradon, 1806), Berzeviczy Pál az *Alcidest a válaszüton* (Pest, 1793), Egerváry Ignác *Artaxerxest* (Megjelent a *Magyar Játékszín* IV. kötetében), báró Radvánszky Karolina a *Pusztai sziget*et (ugyanott a II. kötetben). Kazinczy fordításaiban játszták színészeink *Themistoclest* és *Titust* (I. Bayert), Wesselényi fordításában *Codrust*.

tés jelent meg tőle s talán három-négy szindarab, körülbelül a leggyöngébb darabjai. A társaságtól is igen korán visszavonult, úgy hogy már 1740-ben sehova sem járt és vendégül is csak kevés embert fogadott hajlékában.

Öreg korában meg kellett érnie azt is, hogy az újabb zeneszerzők nem igen reflektáltak librettóira. Az opera igényei változtak, a komponisták másféle cselekvényt követeltek, az egyes-ének mellett mindinkább tért hódított a duett, a terzett, a quartett; s azok a librettók, a melyekkel azelőtt negyvenötven évvel világraszóló sikert lehetett elérni, nem kellett már sekinek. Nem csoda, ha a régi istenítés helyébe, természetes visszahatásként, csakhamar bekövetkezett a fitymáló lenézés s akadtak olyanok is, a kik Metastasio nevét általában ki akarták törölni az irodalomtörténet lapjairól, csak a zene történetében akarva neki helyet juttatni. Túloztak a bálványzók s még sokkal inkább túloztak az ócsárlók, a mikor Shakspeare-rel mérik össze Metastasiót, feledve az egészen másnemű czélokot, melyeknek ez szolgálatában állott, feledve, hogy Metastasio oly téren szerzett diadalokat az irodalomnak, a melyen ez addig csak a zene megvetett lakája volt, feledve, hogy az olasz nemzet egyik legnagyobb büszkesége, a modern opera, Metastasio nélkül nem lett volna azzá, a mi.

Így Metastasio az Árkádia legnagyobb dicsősége. A század második felének kezdetén, akkor, a mikor ő már mind ritkábban szólamlott meg, Lombardiában épen akkor kezdte pályáját egy fiatal pap, a kinek költészete egészen más eszményeket tűzött maga elé, mint azoké a «müpásztoroké», a kik azelőtt uralkodtak. Neve Parini volt.

II.

PARINI.

Midőn a múlt században a francia philosophia hatása alatt Olaszország közszelleme is ébredezett, midőn az egyenlőség nagy eszméi átrepültek az Alpeseiken és egy egész nemzetdéket forrongásba hoztak: a készülöben levő nagy átalakulásnak rögtön akadt dalnoka is, a ki szakítva az utolsó évtizedek lyrájának tárgykörével, egészen új eszméi számára egészen

új formát talált. Ha minden íróra áll az, hogy teljes méltányolhatása végett lehetőleg be kell helyezkednünk abba a korba, melyben élt és írt: kétszeresen igaz e tétel az oly költőknél, a kiknek legfőbb jelentősége inkább művek didaktikus, mint æsthetikus értékében rejlik. Talán az, a miért küzdöttek, most már régen el van érve, túl van haladva, azok az igazságok, melyek ajkaikról újakként hangoztak, most már szinte banálisakká lettek és senkit sem hoznak többé lázba; s ezért, ha valahol, itt nagy a veszélye annak, hogy a későbbi nemzedékek kicsinylik a régi költő hatását és értékét. Nos hát, Parini épen azon költők közé tartozott, a kiknek megítélésében legkevésbé szabad elfeledkeznünk e történeti szempontokról; ismernünk kell a társadalmat, melynek körében élt, ismernünk kell a ferdeségeket, a félszégeket, melyek ellen küzdött: ismernünk kell a nagy reformot, melyet verseivel szolgált és előmozdított.

Már az 1555-iki augsburgi béke óta Olaszország legnagyobb része idegen járom alatt volt s ha a békekötés óta lefolyt első száz évben akadtak is, a kik a nemzeti önérzetet föl akarták rázni dermedtségéből, lassan-lassan elnémultak az ébresztő hangok. Az Árkádia a költészetet merő játékká süllyesztette, mely a szellemes szórakozásnál egyéb czélt alig ismert; a pásztori szonettek és dalocskák özönében elveszett a nagy emlék iránti érzék és mikor a közönség beleunt a Daphnek- és Phillisekért való nyögdécselésbe, nagyhangú alkalmi ódáktól visszhangzott a Parnassus: születésnapok, névnapok, előléptetések, doktori vizsgálatok s a mindennapi élet más ezer csip-csupsága ihlette dalra az énekeseket. Tartalmatlan volt a nagyurak élete és ugyanolyan tartalmatlan lett a költészet is, mely a számos akadémiában pusztán nagyúri időtöltéssé vált. Kivált ezek, a főnemesek hanyatlottak mélyre; léha semmittevással telt el a napjuk; az öltözködés cifrasága, a diszhintókon való kocsikázás, az operák látványossága foglalták el gondolatvilágukat; hogy pedig érzelmvilágukban is mekkora volt a romlottság, semmi sem bizonyítja inkább, mint a cicisbeóság intézménye, mely a jó modor törvényévé tette, hogy minden férjes asszonynak legyen «szolgáló logvagja», cavalier serventje, a kinek nevét sokszor már a házassági szerződésbe is belefoglalták. Így állottak a dolgok, midőn a köztudatban lassanként megérlelődött az a hit, hogy a társadalmi intézményeket reformálni kell. S annak, a mit

mindenki, habár csak homályosan is, átérzett, csakhamar hangot adott a költészet is. A nagy átalakulás előkészítői között, még pedig első sorban találkozunk azzal a plebejus pappal, a kiról itt szólanunk kell: Giuseppe Parinivel. Egy kis lombardiai helységben, Bosisioban született, 1729 május 22-dikén; apja szegény selyemkereskedő volt. Kilencz éves korában Milanóba vitték, a hol a barnabiták gymnasiumában elvégezve középiskolai tanulmányait, családjára rábeszélésére pappá lett. Az is maradt élete végeig, sokáig a legnagyobb inséggel küzdve és eleinte másolással, később úri házaknál való nevelősködéssel keresve kenyerét. Versei már huszonhárom éves korában ismertté tették; ekkor jelent meg egy kis kötete, mely ha nem is tartalmazott értékes dolgokat, mégis megnyitotta előtte a Trasformatik irodalmi társaságának, valamint az Árkádia milanói fiókkörének kapuit. Talán ennek is köszönhette, hogy 1754-ben a Serbelloni hercegi család praëptora és házi abbéja lett, tíz évet töltve ez állásban. Ekkor is csak azért hagyta el a nagyúri házat, mert a hercegnővel szemben pártját fogta egy szegény leánynak, a ki társalgónői minőségben volt ott alkalmazva és a kit az úrnő arczulütésekkel akart falusi villájában marasztalni. Pariniben föllázadt a democrata és maga kísérte vissza a leányt Milanóba.

A költő ezért a lovagias szolgálatért azzal bűnhődött, hogy hónapokon át a legijesztőbb nyomorúsággal kellett küzdönie. Hogy mennyire jutott, mutatja egy szomorú verse, melyben egy kanonok jóakarójától tíz zechinót kér kölcsön s melyből íme néhány strófa: «Tegnap este nem szoltam semmit, mert szégyeltem önnek megmondani, milyen keserves állapotba jutottam. Megmondom hát most: veszszenek el, ha zsebemben nem két lirát, hanem két soldot is találok! Mise után való alamizsnát tudja az Isten, mikor fogok kaphatni és nincsen egy kutya sem, a ki a szánalmas inségemből kirántana. Szegény anyámnak nincsen kenyere, ha nem adok neki enni, nekem pedig nincs annyi sem, hogy csak a holnap napon eltarthatnám. Ha önt nem hatja meg az én keserű kínlásom, nem tudok hova fordulni és kénytelen leszek holnap eladni a melegítő üstünket...» Ilyen sorsban gyötrődött a költő 1763-ban, a mikor megjelent nagy munkájának, a *Giornonak* (Nap) első része: a *Mattino* (Reggel). Ettől fogva, úgy látszik, ismét jobban folyt a dolga; ez a satira meg-

szerezte neki Lombardia szabadelvű helytartójának, Firmian grófnak jóakarátát, a ki 1769-ben a *Gazzetta di Milano* című félhivatalos újság szerkesztését bízta rá, pár hóval utóbb pedig egy sokkal inkább neki való hivatalra nevezte ki, a palatinusi iskolák retorikai tanszékére, melyet 1774-ben a Brera-akadémia széptudományi tanszékével cserélt föl. Társadalmi állása ettől fogva egyre tekintélyesebb lett; 1776-ban egy kis évjáradékot kapott a pápától, 1785-ben a császári udvartól, 1791-ben pedig a milanói kormánytanács ajánlatára Lipót császár ki-nevezte tanfelügyelőnek is, évi fizetését 4000 lirára emelve. Így érte meg a költő azt a nagy napot, 1796 május 2-dikát, melyen a Bonaparte alatti francia csapatok bevonultak Milanóba, a hol akkor már régen elő volt készítve a talaj a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméinek befogadására. A lombardiai művelt társadalom nagy lelkesedéssel üdvözölte a «Repubblica cisalpina» megalkotását és Bonaparte, a ki mindenütt a legjobbakat akarta intézményei számára megnyerni, őt is megtétette városi tanácsosnak. De nem sokáig működött ebben a tisztében; sokkal szabadabb gondolkozású volt, semhogy össze ne tűzött volna a köztársaság biztosával. Még megérte, hogy az osztrákok rövid időre visszatértek Milanóba, de már ekkor sokat betegeskedett s 1799 augusztus 15-dikén meg is halt.

Főműve, a *Giorno* egy hosszú satira, melyben a költő ironikus hangon tanácsokat osztogat egy léha ficsúrnak, hogy miképen töltsse el napját. Négy részre oszlik: a Reggelre (Il Mattino), a mely, mint említettük, 1763-ban jelent meg, a Délre (Il Mezzogiorno), mely két évvel utóbb látott napvilágot, végre az Estére és Éjszakára (Il Vespro, La Notte), melyeket a költő nem dolgozott ki teljesen és melyeket csak két évvel halála után lehetett kinyomatni. Az első rész 1231 sorra terjed, a második 1190-re, a harmadik 510-re, a negyedik 535-re s mind a négy rész rím nélküli hendekasyllabusban van írva. Vegyük őket sorra.

A költő fölszólítja a «fiatal urat» («Giovin Signor»), hogy hallgassa meg őt, a szeretetreméltó szokások tanítóját és tanulja meg tőle, hogyan kell eltölteni az élet unalmas és hosszú napjait. Kezdi a reggelen, a melynek persze távolról sem szabad hasonlítani a munkában gyötrődő plebséhez. A mint fölébred és eldöntötte, hogy vajon kávé vagy csoko-

ládé legyen-e az itala, bocsássa maga elé az úri nevelés legfontosabb férfait, a táncz-, az ének-, a hegedű-, a francia nyelvemester — vívómesterről persze szó se legyen, sőt még amazokkal sem sokat kell bibelődnie; inkább csevegjen velök a napi botrányokról és egyéb léhaságokról. Aztán öltözködjek kellő gonddal, közben arra a hölgyre gondolva, a ki «az ő mindennapi fontos cselekedeteinek társnője». Hadd jöjjön be a fodrász és míg ez lelkiismeretes gonddal és híven követve a kapott utasításokat, végez fontos munkájával, a fiatal úr olvasson — persze csak a francia irodalom termékeit, azok közül is csak minél ledérebbeket. Ha a fodrász készen van, a hajporozás következik, majd az öltözködés, mely mellett egyetlenegy sem szabad elfeledni azon fontos ékességek és szerszámok közül, melyek egy elegáns uracsnak nélkülözhetetlenek. Még egy séta vagy néhány levél írása van hátra, aztán hősünk felövezheti kardját és elindulhat nagy útjára, cicisbeája házába.

A «Dél» mindenekelőtt a dáma öltözőtermébe visz bennünket, a hol már más uracsok is együtt vannak, mulattatva a bájos asszonyt. Mindenki beszédes, csak a férj, a türelmes férj mosolyog hallgatagon és félrevonulva. Majd megérkezik a «törvényes imádó», a mi «fiatal urunk», a kit a dáma legbájosabb mosolyával fogad s a ki viszont egy kis féltékenységi jelenettel tartja kötelességének élénkiteni a plátói viszonyt. Ezalatt a konyhában megindul a nagy munka s nemsokára tálnak. A társaság ebédhez ül és a költő elmondja, miféle beszélgetések folynak étkezés közben. A szeladon persze a ház asszonya mellé ül, a férj lent az asztal végén. Amaz gondosan ügyel hölgye minden falatjára és «mérsékli étvágját», hogy drága egészségét megóvja gyermekei számára, a kiket különben, mióta megszülte őket, alig látott. Megismerkedünk az asztaltársaság egyes típusaival, a kik között különösen mulatságos egy vegetarianus, a ki csak kenyeret majszol, mert barbarismusnak tartja az ártatlan állatokat leölni, hogy hússukkal táplálkozzunk. Az ő kegyes szavai eszébe juttatják a ház úrnőjének egyik legborzasztóbb fájdalmát, úgy hogy szép szemeiből könnyek csillannak elő. Emlékszik a napra, a melyen «szüzi kis kutyuskája, a grátiák neveltje», «elefántcsont fogával gyöngéd nyomot hagyott a pór inas lábain», ez pedig «vakmerően, szentségtörő lábbal», félre rúgta. A dáma elajúlt,

az egész háznép rémülten sereglett össze és a nyomorúlt szolgának, a ki csak húsz év óta szolgálta híven gazdáit, rögtön el kellett pusztulnia. Hiába is keresett új szolgálatot, mert a kegyes lelkű úrnők elborzadtak a dolog hallatára és gyűlölték a kegyetlen gonosztett elkövetőjét. «A nyomorúlt, piszkos porontyaival, félmeztelen feleségével ott fetrengett az úton, az arramenők fülét hasztalan jajveszékeléssel töltve meg: de te, szüzi kutyus, az emberi áldozattól kiengesztelt bálvány, itt állsz büszkén!»

Az asztal fölötti beszélgetés közben a fiatal úrnak minderről lehet szólnia. Legjobb, ha otthon elolvas sebtében valami új dolgot és ügyesen arra tereli a beszélgetést, hogy minél inkább pompázhasson tudományával. A vallás dolgában persze a legszabadabb elvűnek kell lennie; a francia philosophusok nyomán indulva, hitet és erkölcsöt hagyjon a plebsre. De abban aztán már ne kövesse Voltaireéket, a mit az emberek egyenlőségéről összefirkálnak. «Őrizkedjél, oh őrizkedjél uram, az Istenért, ettől a halálos méregtől, melyet a francia kötetek kilehelnek és a mely ámitó, csábos nyelven meg akarja rontani azt a származásodra való dicső büszkeségedet, mely elkülönít a köznéptől. Azt fogod tőlök hallani, hogy a halandók mindegyike egyenlő, hogy a természet és az ég előtt te nem vagy kedvesebb, mint az, a ki lovatad hajtja, földedet szántja és hogy szánalmadnak, tiszteletednek gyáva módon e teremtésekig is le kellene szállnia! Beteg ember örült álmai! Föl se vedd az ilyen hóbortos tanácsokat . . .» Ilyen beszélgetések között telik el az ebéd, mely után a fekete kávé következik; aztán a játékasztalok köré gyülekezik a társaság és ezzel véget ér a «Dél».

Míg a «Reggel»-ben főképen a fiatal úr tolettje, «Dél»-ben pedig az úri társaság nagy ebédje vannak leírva, az «Esté»-ben a látogatások és a «corso» kerülnek sorra. A «cicis-beo» és hölgyei készülnek kikocsizni, hogy meglátogassák ismerőseiket, a kikkel különben nem törődnek semmit; csak anyagot keresnek a pletyka számára. A fiatal úr csak névjegyét küldi föl egy beteg «jóbarátjához», aztán elkíséri hölgyét egy másik úrnőhöz, a hol vígan szól az emberszólás s a hol a tettetett nyájasság mögé a legesúfósabb irigység és rosszakarat rejtőzködik. Innen egy gyermekágyas asszonyhoz mennek gratulálni; úgy látszik, a költő e helyen akarta beszöni a gyer-

mekek nevelésére vonatkozó észrevételeit, de e résznek csak egyes töredékeit találták meg hátrahagyott írataiban. Ellenben egészen kidolgozta a «corso» leírását, gazdag színekkel rajzolva azt a tarka képet, melyet a nagyúri társadalom e kedvtelése nyújtanak. Itt már az új nemesekre és a főúri dámákkal mindenáron versenyezni akaró polgárasszonyokra is rájár a rúd, a kikre az aristocraták gőgösen néznek alá. A kocsik tömegében most föltűnik a mi szerelmes párunk hintaja is; alig, hogy ez megáll, a dámákat új udvarlók serege veszi körül, míg a cicisbeo siet a többi hintók úri asszonyáinal is tiszteletét tenni.

A tetralogia utolsó részében, az «Éjszaká»-ban az úgynevezett «conversazione»-kbe, a szalonok esti összejöveteleibe visz bennünket a költő, hogy aztán onnan a színházba vezessen; de már ez utóbbi rész festése csonka maradt. A palota — írja — meg van világítva és mindenütt nyüzsögnek a családok, fogadni az egyre érkező vendégeket. Diadalmasan érkezik meg a mi fiatal urunk is és karján fölvezeti hölgyét a terembe. A ház úrnője cercelet tart a terem közepén és minden új vendégével pár szót vált, aztán mindenki elfoglalja helyét. Megismerkedünk az úri társaság typusaival: emez egész napját kávéházban tölti, hogy ígyék, tubákoljon és friss híreket halljon; amaz sportsman és kivált az ostorpattogatás művészetében vitte sokra; a harmadiknak az a foglalkozása, hogy bevásárlásoknál tanácsokkal szolgál a hölgyeknek stb. Aztán megkezdődik a «társalgás», a mely persze lovak, léha hírek és haszontalanságok körül forgolódik. A költő a «fiatal úr» okulására szánja mindezek leírását, a mik talán «a vak köznép előtt alacsony és értéktelen dolgoknak látszhatnak»; de tanítványa e dőre fölfogásban bizonyára sohasem fog osztozhatni, mert hisz látja, hogy ilyen módon telik a rangjabeliek élete és hogy így épül annak a sok hősnek dicsősége és fénye, kiket aztán az otromba vulgus földig borulva imád.

Ez Parini *Giornójának* vázlatos tartalma, melynek elmondásával talán sikerült meggyőznünk az olvasót arról, hogy e költemény a maga idejében nemcsak nagy irodalmi mű, hanem nagy politikai tett is volt. Sok helyütt túlmenve azon a kereten, melyet maga elé szabott, Parini nemcsak az aristocrátia fiatal léhütőinek ad szigorú leczkét, nemcsak hirdeti és előkészíti a világtörténet egyik legnagyobb esemé-

nyét, az arisztocrátia hatalmának megtörését, hanem gúnyja marólúgjával végigönti a korabeli társadalom sok egyéb ferdeségét is. Küzd a humanizmus legmagasztosabb eszméiért, a szociális különbségek elenyészéseért, a nép nyomorának lehető enyhítéseért. A «szüzi kutyus» történetében hasonló kitérések, jól célzott vágások voltak az akkori társadalom sokféle kórságára és sok részben még ma is találó karrikatúrái bizonyos osztályok világnézetének.

De ha csak egyféle vélemény uralkodhatik Parini satirájának erköcsi értékéről, nagyon is vitás kérdés az, vajon æsthetikai értéke ugyanakkora-e? Mi részünkről megvalljuk, hogy egyetlen egy olasz író megítélésében sem találtuk magunkat annyira ellentétben az olasz kritikusok legnagyobb részével, mint éppen a *Giornónál*. Készséggel elismerjük, hogy ez a mű a satirának egészen új formája, a minőre a költő se a régi, se az új irodalmakban példát nem találhatott. Új eszme volt, mintegy tankölteményét írni a léhaságoknak, de úgy, hogy a tanítás hangja mindenütt éreztesse az elítélő gúnyt; új eszme volt a satirát mintegy összeolvasztani az epikával s egy folytonosan haladó cselekvény keretében tüntetni föl azt, a mi ostromozandó; új eszme volt, nem egyes alakokat tenni a gúny czégtáblájává, hanem az egész társadalmi osztályra, sőt egy egész korszakra sütni rá a bélyeget. De nekünk úgy rémlik, hogy a satirának ez új formája ilyen hosszúra megnyújtva ezer meg ezer verssoron át szöve, fárasztóvá egyhangúvá lesz, még pedig annál fárasztóbbá, és annál egyhangúbbá, mennél inkább törekszik a költő, hogy gúnyos oktatásait ugyanabba a mesterkéltségre, cikornyásra, dagályos nyelvbe öltöztesse, melyet a társadalmi körök a magok kedvenc költőiben legszívesebben láttak. Megengedjük, hogy a költő ezzel a hanggal is csúfolódását akarta hatásosabbá tenni, de ítéljen maga az olvasó, vajon eléri-e a célját Parini, midőn annyi meg annyi lapon át a legjelentéktelenebb dolgokat, például a szakácsoknak az ebédhez való készülődését is ily ünnepélyes phrasisokkal mondja el: «De már teremből terembe visszhangzik neved, óh uram; már meghallották az alsó műhelyek, a hol a jól kiművelt szájpadlások szeszélyes ízlése számára csiklandozó inger készül, mely gyöngéden fölrázza az idegeket és különböző fajta gyönyörűségeket árasztson egész a szív közepéig. Fehér köntösben sürgölődnek jeles szolgálak, hogy bevégezzék a nemes művet és

nekik törvényt egy nagy elme diktál, mely abból az országból eredt, a hol Colbert és Richelieu voltak híresek stb». Pedig fordítás nem is adhatja vissza az eredetinek még ennél is ünnepélyesebb hangját, melyet mindenféle szónokias inverziók, régies szavak és szöfűzések és végül a mythológiának rendkívül sűrű használata is emelnek. Lassan-lassan türhetetlenné válik ez a parodizáló hang, mely jóformán semmit sem nevez meg a maga nevéen, mely a tánczmester helyett azt mondja: «az édes mester, a ki lábaidat tetszése szerint vezeti és igazgatja», francia nyelvemester helyett pedig ezt: «ama gyöngéd idiomának oktatója, mely a Szajnától, a Grátiák anyjától, a megcsömörlött Itália ajkainak mennyei ambroziával való telehintésére jött!» Kétségtelen, hogy ez szépen csengő, olasz jambusokban van mondva s így bizonynyal másként hangzik, de mégis csak ez a mód, melylyel Parini körülzirkalmazza a legegyszerűbb fogalmakat. Még valami van, a mi bánthatja az olvasót. Nem azt a hosszadalmasságot értjük, melybe a költő néha beleesik, mert hiszen, midőn terjedelmesen írja le például a hajporozást, már e terjedelemben is ki van figurázva az a nagy fontosság, melyett a toilette e részének a «fiatal úr» tulajdonít; hanem igenis hosszaljuk azokat a részleteket, melyeket a költő szintén csufondáros hangon ad elő, mintha azokon is valami nevetni való volna, holott olyan ártatlan dolgok, melyeken a legzordonabb erkölcsbíró sem találhat megbotránkozni valót: például hogy az udvarló megkérdezi hölgységétől, vajon a feketekávé kevés vagy sok czukorral szereti-e?

De e fogyatkozások mellett nem szabad említetlenül hagynunk Parini művének azokat a tulajdonságait, melyeknek idegen olvasó nem lehet illetékes bírója. Értjük a verselést és a nyelvet, melyekre nézve csak azt akarjuk ismételni, a mit a mai Olaszország egyik kiváló költője és irodalomtörténírója, Carducci mond. *) Szerinte Parini leírásai a legszebbek, melyeket Dante óta az olasz irodalom fölmutathat, sőt az egész modern irodalomban is kevés versenytársuk van; rendkívül magasztalóan emeli ki, mennyi szép régi szót elevenített föl s mily találóan használja őket, mennyi színes phrásist alkotott — épen úgy, mint nálunk Vörösmarty — milyen változatos és.

*) *Storia del Giorgio*. Bologna, 1891. VII. fejt.

újszerű az ő képeiben, milyen «merészen elegáns» sok helyütt stb. Carducci mind e dicséreteket érdekes példákkal igazolja, a melyekből nagyon sokat tanulhat az, a ki az olasz költői nyelv minden árnyalatát meg akarja ismerni. Hasonlóan példákkal illusztrálja, milyen sok finomsággal tette Parini hajlékonyabbá, zengzetesebbé, változatosabbá a rim nélküli hatodfelest, melyet az olasz költők oly sokáig elhanyagoltak s melyben Parini elérte a tökély netovábbját. E formai kiválóságokkal is számot kell vetnünk, midőn olvassuk a *Giorno* költőjének alkotását, mert a munka tartalmi fontossága mellett éppen ezek tették, hogy Parinit az olasz irodalomtörténet írói oly magas fokra helyezik, melyet, a ki a nagy satirát fordításban olvasná, nem tarthatna jogosultnak.

Parini nemcsak satirikus, hanem lyrikus is volt, de mint ilyen is mindig didactikus czélokat tartott szeme előtt. Maga mondja egyik versében, hogy ő a szépet a hasznossal akarja egyesíteni s ahhoz képest választotta meg tárgyait is. Ha a marinisták legnagyobb részének azt lehetett szemökre hányni, hogy verseikben csupa ürességgel és léhasággal foglalkoznak: Parinit talán az ellenkező szélsőség vádjával lehet illetni, mert bizony azok a témák, melyeket ódáiban megénekel és talán még inkább az a mód, a hogy megéneкли őket, sokszor nem éppen ódaiak. Az egyikben például (czime: *A levegő egészséges volta*) abból indul ki, hogy a Milano környékén levő réteket egyre öntözik, hogy a gazdagoknak ott legelésző lovai a nedves fűben annál jobb táplálékot találjanak; s nemcsak e rétek rontják kigőzölgéseikkel a levegőt, hanem az utcai piszok is, melyre senkinek sincs gondja, az itt-ott elhulló állatok, melyeket nem takarítanak el stb. Ezek mind igen helyes dolgok, csakhogy nehéz őket egy lendületes óda strófáiba beilleszteni. Nagyon nemes intentiók nyilvánulnak a himlőoltásról írt ódában is, vagy a hol a nevelésről ír, vagy arról a műveletről, melynek segélyével a sixtusi kápolna jó szopránistákat nyer; mindezekben a versekben egy nagy jellemű, fölvilágosodott, bölcs ember szólal meg, de a kinek költői szárnyalása nem igen tud magasra emelkedni. Természetes, hogy azok a nyelvi és versbeli előnyök, melyeket főntebb Carducci szavaival jellemeztünk, itt is megvannak s így e versek is jóval nagyobb gyönyört nyújtanak az olasz fülnek. Megemlíthetjük szerelmes dalait, valamint néhány rövid satiráját és tréfás versét is,

melyek mind kedvesek és elmések; különösen a borbély halálára írt gyászének tetszetős, valamint *A babér* című költemény, hol a költő a rossz költők megkoronázásán nevetgél.

Mint prózairó Parini nem volt jelentékeny. Legérdekeőbb az a párbeszéde, melyet *A nemességről* írt (*Della nobiltà*) s melyben mintegy előízét kapjuk a *Giornó*ban hirdetett eszméknek. A párbeszédet egy nemes ember és egy költő folytatják, még pedig lent a föld alatt, mert mindkettőt csak nemrég temették el. A nemes ember haragszik, hogy a költő közel mert hozzá feküdni s ezen aztán összeperelnek, a nemesség jogairól, szabadalmairól és érdemeiről perorálva. A hosszú vita folyamán a költő meggyőzi a nemes embert, hogy alaptalanul tartja magát nála különbnek, hogy az őseire való hivatkozásnak nincsen semmi értelme és hogy az egyik ember csak annyit ér, mint a másik. Ha valaki derék ember — ennyit elismer a költő — jól eshetik neki az a tudat, hogy apja, öregapja és minden őse is derék emberek voltak. «Ha föltámadnék, úgymond a költő, én mindenekelőtt azt kívánám, hogy jóraváló férfiú legyek, másodszor, hogy legyek egészséges, aztán hogy legyek nagytehetségű és végre, a mikor már nem maradna semmi kívánni valóm és mégis okvetlenül még kellene valamit kívánnom: nos, akkor megeshetnék, hogy csupa fáradságból arra adnám magamat, hogy azt kívánjam, legyek nemes ember, a szónak abban az értelmében, melyet annak a nagy tömeg ad.»

E párbeszédén kívül még írt néhány irodalmi értekezést is, dicsérő és egyéb alkalmi beszédeket, melyek azonban nem járultak hozzá hírneve emeléséhez. Az egyedül *Giornóján* nyugszik.

RADÓ ANTAL.

VISSZAEMLEKEZÉSEK ROSCHER VILMOSRA.

A magyar tudományos akadémia alkalmasint még ez őszön megüli volt kültagjának, a nagyhírű német nemzetgazdának, Roscher Vilmosnak emlékét. Ez alkalomból talán a következő, igénytelen visszaemlékezések is némi értékkel bírnak.

1871 február elején, mint negyedéves joghallgató, indultam Lipcsébe, hogy Stein Lőrincz, a híres osztrák nemzetgazda után Roschert is hallgassam. Igen érdekes korszak volt az. Drezdában megszállva, midőn este a kávéházban az ujságot kezembe vettem, a kiejthetetlen Jirecék-Habietinek-Hohenwart minisztérium kinevezése okozott nekem elég kellemetlen meglepetést. Lipcsében nemcsak a tudománynak szentélyét, hanem a győzelemittas Németország egyik főhelyét, a Bismarckismus egyik várát találtam. A város tele hadi foglyokkal, mellettem is lakott két francia tiszt. Képzeltetni az akkori hangulatot. Csak a socialisták szidták gyűléseiken Bismarckot és a porosz dynastiát. Magyarország iránt, hol erős sympathia nyilvánult Franciaországgal szemben, nem volt épen kedvező a hangulat.

Midőn először elmentem Roscherhez, igen barátságosan fogadott és meglepetésemre azt mondta, hogy jövelelem már be van jelentve. Egy szellemes osztrák nemzetgazda, kinek különösen a természettudományi és közgazdasági parallelismusról, akkor tájt közölt tanulmányaim tetszetek, készítette így tudtomon kívül elő az utamat. Roscher mindjárt meghívott estélyre. Épen akkor vettük hírét a magyar közélet legnemesebb alakjának, báró Eötvös Józsefnek, kidőlését. Mikor a terembe beléptem, Roscher és felesége, mindjárt felém tartottak és részvétöket fejezték ki a hazámat ért nagy veszteség

miatt. Roscher nagy elismeréssel beszélt Eötvösről, kit — ha jól emlékszem — személyesen ismert. Én ezután többször látogattam el Roscherhez, mindannyiszor fölvetve oly kérdéseket is, melyek Magyarország közgazdasági viszonyaira vonatkoztak. Láttam, hogy Roscher hazánk iránt nagyon érdeklődött, azt meg is látogatta, úgy tudom, mint Lónyay Menyhért vendége. Az ilyen beszélgetések alkalmával közölt nézeteiről akarok naplóm alapján egynehányat közölni.

Engem akkor különösen a módszertan kérdése érdekelnél, egy alkalommal ezt vettem föl. Míg némelyek — azt mondá Roscher — egy tudomány helyzetét alábecsülik, mások az ellenkezőt teszik. Mill azt hiszi, hogy a tudomány máris a legmagasabb fokot foglalja el, pedig még haladni fog és ezért azt hiszem, hogy az a módszer, mely a tudománynak ma megfelel, mindig meg fog felelni. Általában — folytatta — nekem a különbség deductio és inductio között nem olyan szigorú: a deductio az ember belsejében végbemenőnek az észlelése, a subjectivnek, ezt minden deductio mutatja. Ha egy történetírója Nagy Sándort akarja megítélni, ítéletében a közelebbtől a távoli felé halad, a közelebbi pedig saját énje. Így Mill akkép vizsgálja az ártörvényt, hogy azon okokat keresi, melyek a vevő és eladó oldalán működnek, tehát tulajdonkép egyebet sem tesz, mint saját énjét megkérdezi, azaz a deductio és inductio. Különben is a nemzetgazdaságtanban minden csak relativ, a szerint, a mint egy nép középkorát éli vagy a legmagasabb fokon áll. Nem is vezet mindenkít a gazdagodás elve — mint Mill gondolja — mely elvből különben is semmiféle törvényeket sem lehet levezetni. A fogalmak értéke is relativ. Így például a termelékenység fogalma. Maga idejében azt Beckmann igen jól határozta meg, de Thaer jobban, Liebig még jobban és bizonyos, hogy még tovább haladunk. Az ismertekkel általában úgy vagyunk: a gyermek megmagyarazottnak tart valamit, a mi nekünk még nem elég világos és így mi gyermekek vagyunk a jövő nemzedékekkel szemben.

Legtöbbször azonban hazánk közgazdasági viszonyáról beszéltem Roscherrel. Az úrbéri viszonyok eltörlését «egy kissé» elhamarkodottnak tartotta. Ebben megerősítették őt a statistika adatai is, melyek szerint a földtehermentesítést közvetlen követő évben a termelés csökkent, és — úgy mint Oroszországban — sokan visszaestek úrbéri viszonyokba.

A Zichy-féle birtokok látogatása alkalmával észlelte, hogy közvetlenül a földes úr mellett, ki gépekkel csépeltetett, a parasztok körben mozgó lovakkal csépeltek, egészen úgy, mint a hogy az a bibliában le van írva. A mezőgazdasági munkásügyre vonatkozólag nagyon helyesnek találta, hogy erős munkások, mint a hogy azt nálunk tapasztalta, telepíttetnek le, a mi keleti Poroszországban is divik. Ez azért előnyös, mivel különben túlságos ingadozások mutatkoznak a munkabérben és az egyik fél a másiknak kizsákmányolására törekszik. Ezért mutatkozik például Ausztriában oly nagy ingadozás a szegényügyi terhek havonkénti eloszlása között. Különben is a mezőgazdaság a természethez való viszonya következtében nagyobb kötöttséget kíván, mint már termelési ágak. Egyébként — azt mondja — egészen más most Magyarország helyzete a vasútak kiépítése következtében. Magyarország most beletartozik az európai gazdasági rendszerbe és ennek megfelelően számos reformot kell keresztülvinni, főleg a gépeket kell mindinkább meghonosítani, minék következtében a nyugathoz olyan viszony fejlődhetik, mint régente Róma és Gallia között, mely utóbbiban szintén sokkal több volt a gép, mint a sokkal előbbre haladt Olaszországban.

Magyarország borkiviteléről beszélvén, a kivitel lassú fejlődését a soliditás hiányában találta. Magam is — mondá — kérdeztem egy koresmárostól, miért nem árul magyar borokat («Ungarweine») és arra azt a feleletet kapta, hogy egyszer már tett egy próba-megrendelést és igen kitűnő volt, mikor utána rendelt, megcsalták. Nézete szerint Magyarországnak kiváltságolt kereskedelmi társulatok kellenének, különösen abból a célból, hogy egyes országos termékek — ilyen a bor, mely erre főleg alkalmas volna — piacot («reellen Absatz») találjanak. A magánüzérkedés kevésbé fejlett országokban — fájdalom — könnyen esik insoliditásba. Kereskedelmi társulatok mellett, mint a milyenek a magyarországihoz hasonló kulturfokokon az utolsó századokban más államokban léteztek, ilyesmi elő nem fordulhat. A részvénytársulati jogot is kellene módosítani. A «leggyöngébb» rendszabály az volna, hogy a részvények addig a tőzsdei forgalomba ne bocsáttathassanak, míg az egész tőke nincs befizetve. A részvénytársulati a legmagasabb gazdasági korszak üzleti alakja, mely kitűnő igazgatókat, igazgatótanácsosokat követel; alacsonyabb gazda-

sági fokon ezek hiányoznak és akkor beáll, mint mindig, ha magasabb kulturfokok intézményei alacsonyabb kulturfokok mellett alkalmatlannak, insoliditás, minthogy az egyéni felelősség elesik.

Minthogy Magyarországon az időtájt az állami tüzkár-biztosítás kérdése fölvetetett, ezt is egyszer szóba hoztam. Véleménye az volt, hogy oly ország, melyben kevés a tőke, előnyös, ha külföldi társulatok látják el a biztosítást; ez korántsem hátrány, mint a hogy némely merkantilista gondolja. Így Hollandia soká látta el a többi országok tengeri biztosítását. Különb a két rendszernek ellentétes okai vannak és csak az egyes esetek körülményeitől függ a döntés. Magyarország még alacsony népműveltsége mellett, minthogy önkénytes biztosításra nem lehet számítani, az állami kényszerbiztosítás egészben előnyös lehetne; esetleg a két rendszert egyesíteni lehet, mint a hogy az Németország számos vidékein történik oly módon, hogy egy bizonyos minimumot okvetlenül az államnál biztosítani kell. Különb itt a kényszer csak úrbéri tartozással terhelt parasztokra nézve létezett, hogy szolgáltatási képességeket megóvják. Alacsony műveltség mellett különben még azzal a babonával találkozunk, hogy a biztosítást bűnnek tartják; e fölfogás — azt mondja Roscher — más igen szép érzelmekkel van kapcsolatban, itt azonban teljesen helytelen.

Érdekesnek tartottam ezek közlését, mert látjuk ebből, hogy Roscher, kinek sok magyar tanítványa volt, a magyar viszonyokat figyelemmel kísérte, bár korántsem állítom, hogy nézetei mindig helyesek voltak, főleg szorosabbnak látta ő — a mi ugyan külfölditől és különösen némettől nem meglepő — Magyarország és Ausztria gazdasági összetartozását, minek jelét abban is találta, hogy a magyar nyelvnek külön neve van Ausztria fővárosára. Azért is aggodalmát fejezte ki előttem, ha Magyarország a nemzeti bankkal szakítana «denn oft geschieht, dass das Neue noch weit schlimmer ist».

Csak e némileg jellemző megjegyzésekre szorítkozom, melyeket Roscher beszélgetés közben tett; ezek, minthogy hazánkra vonatkoznak, élénkebbé teszik számunkra e kiváló ember képét, melyet különben se általános egyéni, se tudományos oldaláról ezúttal érinteni nem akartam. Legyen szabad még annyit megjegyezni, hogy természetesen más tudományos

és egyéb kérdések is kerültek szóba és különösen estélyén nem volt jóformán tárgy, melyről tömérdek érdekes adatot és megjegyzést nem tudott volna mondani. Különösen a zenéről nagyon szeretett beszélni és az operáknak még a szövegkönyvét is szigorúan bírálta. Wagnerre — ki lipcsei születésű volt — nagyon haragudott és «szemteléségnek» nevezte, hogy zenéjét újnak tartotta, holott nézeteinek helyes és jogosult részét már Mozart megvalósította, különben is a zenével való jellemzés szigorúan keresztül nem vihető.

FÖLDES BÉLA.

MÉG NÉHÁNY SZÓ A MAGYAR ZENÉRŐL.

(Bertha Sándor úr megjegyzései alkalmából.)

Bertha Sándor a magyar zenéről e helyen közölt tanulmányomat abban a megtiszteltetésben részesítette, hogy *Megjegyzések* czíme alatt egy külön cikkben foglalkozik velem s az annak tárgyát képező kérdések közül különösen a magyar zene művészeti fejlesztésének kérdését veszi hosszabb megbeszélés alá.

Mindenek előtt az tűnt föl nekem, hogy a megjegyzések a tanulmány tulajdonképeni tárgyával épen nem, vagy csak mellékesen foglalkoznak. Bertha Sándor úgy látszik elismeri a magyar zene különálló fejlődését, de az ebből folyó sajátosságokat teljesen mellőzi. Azt látszik hinni, hogy ezektől a hosszú idők folyama alatt kifejlődött sajátosságokat mellőzhetni s a régen megállapodott iránytól egyszerre el lehet térni. Csupa eszményi lelkesedéssel és illúzióval gondolkozik és tervez a magyar zene jövőjéről, helyesebben egy új művészetről, melyet magyar zenének nevezve akar megteremteni, de az igazi magyar zene múltja és sajátosságai, eredete és természete őt nem érdeklik, mert mindezekről nem szól egy szót sem.

Bertha Sándor megjegyzései leginkább csak avval foglalkoznak, hogy mi módon lenne megteremthető egy új magyar zenei művészet oly alakulás és fejlődés útján, a mint szerinte a többi nemzetek zenéjéből is magas fokú művészet keletkezett, én pedig tanulmányomban különösen azt igyekeztem vizsgálni, hogy mi a magyar zene lényege, mi az, a mi által az minden más zenétől különbözik és hogy eredt e zene? E tárgyhoz a többi, a magyar zene sorsa és jövő fejlődésének

kérdése csak mellékesen, zárkövetkeztetések alakjában jutott. Ennyire különböző a kettőnk kiinduló pontja és iránya, nem lehet csodálkozni tehát azon, hogy egymástól oly messze eső eredményekre jutunk.

Én kizáróan az eddigi magyar zene és annak esetleges sorsával foglalkoztam és így épen azokról a kérdésekről, melyek engem első sorban érdekeltek és érdekelnek, sajnálatomra nem tanulhattam semmit egy szakembertől, ki oly jártas a zenében és egyszersmind oly avatott műbíró. Nekem czéljaimhoz képest azt kellett keresnem, hogy mi az, a mi által a magyar zene minden mástól különbözik, s miután ezt se a dal-lam-rendszerben, se a rhythmikában nem találhattam meg, hanem az eltérő zene-rendszerben, meg kellett maradnom az egyszer megtalált alapon, tekintet nélkül arra, hogy oly eredményekre jutok, melyek szerint sok olyant nem fogadhatok el igazi magyar zenének, a mit általában annak tartanak.

A kérdés lényege a két különböző zene-rendszerben fekszik, mely két rendszernek alapja a tiszta hangösszetétel és az érzelmek kifejezése hangokban. A kettő már a legelső eredetnél egymás mellett, mint ellentétes jelentkezett és azután a zene egész fejlődési folyamán egymás mellett párhuzamosan haladt. Nagy átváltozás csak akkor történt, mikor a rendszerek egyike győzedelmeskedett, elfoglalta a tért, félretolta a másikat, a nélkül azonban, hogy azt elnyomhatta volna. Azóta is fönmaradt mind a kettő, egymásra nagy hatással van, egyik a másiktól átveszi a neki alkalmas hangokat, de az eredeti rendszerbeli különbség mindig élesen megkülönböztethető és lényegében mindig ellentétes marad. Külső története, fejlődése és változatos formái csak az egyiknek, a hangösszetételek művészetének vannak.

Ha a magyar zene fősajátsága csakugyan az, hogy megtartotta az ősi beszédének jellegét, akkor ez döntő a sorsára és fejlődésére. Vagy megtartja e sajátságot, melyben minden szépsége és érdekessége rejlik, akkor nem fejlődhetik az általános zene módjára; vagy elhagyja e sajátságát s akkor belépve a tiszta hangösszetételek művészetébe, zeneileg fejleszthető lesz, de épen azokat a tulajdonságokat veszti el, melyekért azt fön-tartani és megőrizni érdemesebb volna, mint alakítani és fejleszteni.

Bertha Sándor megjegyzései szerint nincs ok arra, hogy

épen a magyar zene nem mehetne át oly alakuláson, minőn a többi nemzetek zenéje átment. Annak lehetősége sincs kizárva, hogy most kezdjük meg tervszerűen a magyar dal rendszerét az általános zene módjára fejleszteni. Szerinte a stíl adja meg a zenének a nemzeti jelleget. A zeneszerzéshez az elméleti tudáson kívül észjárás és ízlés is kell, mely tulajdonságok a nemzetiségek szerint változnak s az igazi magyar zenész, bármily érzelmeket akarjon is bármily formában kifejezni, azt oly sajátos modorban fogja tenni, mely minden mástól különbözik és meglepő lesz. Ilyformán több magyar zeneszerző műveiből elvonva magyar modor, stíl fog keletkezni.

Itt mindenek előtt nem érthetek azzal egyet, hogy a magyar és más zene közt csak a stílből volna különbség. Erről lehetne beszélni, ha az általános zene és a többi (európai) nemzeti zene közti különbségről volna szó, melyek mind egy rendszerbe tartoznak; de a magyarnak a rendszere más. Oly értelemben, mint az általános zenében, magyar zenei stílről nem is lehet szó. Különbözik is az oly értelmezés, hogy a stíl adja meg a zenének a nemzeti jelleget, inkább megkerülése, mint magyarázása a dolognak.

A nemzeti zenesajátságok keletkezéséről a Bertha Sándorétól lényegesen eltérő képet alkottam magamnak. A nemzeti zenei sajátságok nem egyesek, hanem egész nemzedékek hosszú, az egyesekre nézve öntudatlan munkája. Itt épen azok alkotnak, kiknek nincs kiválóbb zenei természetök, kiknél hosszú időn át még a lényegtelen hangfordulatok is tipikusokká válnak s a kik megőrzik, föntartják és hosszú idők alatt egyforma irányban módosítják a zene legegyszerűbb anyagát. Mikor e zene-anyag a zenészek kezébe jut, kész már a lassan kifejtett sajátos anyag egész tömege.

A nemzeti zenei írásmodor sem úgy keletkezik, mint azt Bertha Sándor gondolja, hogy egyes szerző érzelmeit és gondolatait sajátos modorban fejezi ki, s több ilyen szerző műveiből elvontan sajátos nemzeti írásmodor keletkezik.

Ha nemzeti zenét művészi formákban alkalmazzuk, akkor a már kész kifejezőmódot visszük be azokba és az ad épen annak sajátos jelleget; egyes kiválóbb mestereknek csak kevés szerepök és hatások van itt.

Kezdetben, a zene életének legelején, csakugyan egymástól eltérő módon, kedélyállapota és vérmérséklete szerint volt képes mindenki kifejezni érzelmeit. De a zene úgy fejlődött tovább, hogy egy általános, mesterséges zenerendszer képződött, melyet Kiesewetter óta nyugateurópai zenerendszernek szoktak nevezni, s mely mindent beolvasztott magába. A sajátságok elmosódtak a régi eredeti kifejezőmód helyét engedett az egyforma művészies hangösszetételeknek, melyeknél csak nagyon kevés alkalom maradt nemzeti sajátságok alakulására és megőrzésére. A népeknél, melyek részt vettek a zene-rendszer kiépítésében, eltérő nemzeti zenéről alig lehet szó. A mi különbség és sajátság van náluk az eltérő természetű nyelvbeszéd és a tánczok különbözőségénél fogva a dal és tánczenében, az is sokfélekép elmosódik, kieserülődik és általánossá lesz a művészeti földolgozásban.

Az éjszaki népek nemzeti zenéjében, pedig ezek távol álltak a zenében elől menő népek munkájától, a közös hangrendszer és a sokszoros érintkezés következtében a nemzeti sajátságok, melyekkel oly eltérő különös jelleget tudnak adni zenéjüknek, mindössze a skála némely módosításán és rhythmikai különbségeken alapulnak.

A szlávok nemzeti zenéjében több eredeti sajátság maradt meg. Mondják, hogy befolyással volt az eredeti sajátságok kifejlésére a gregorián éneket sokfélekép módosító byzanti egyházi zene, a korlátoltabb érintkezés a nyugati népek zenéjével és az, hogy később hagyták el a beszéd-ének rendszerét és mentek át zenei alapra. A régi nemzeti vonások elmosódásáról és a zene eláltalánosodásáról itt is, igaz, hogy később, mint a nyugati népeknél, sok panasz merült föl.

E két nagy népcsaládnál is inkább a zene egyes különösségeiről és módosulásairól lehet szó, mint önálló, mástól különböző nemzeti zenéről.

Ha az eddigi magyar zene anyagára gondolt Bertha Sándor, mikor magyar zenei írásmódor alakításáról szól, akkor azt a munkát, hogy az érzelmek eredeti sajátságos zenei kifejezés-módja által magyar zenei stíl teremtsék, már elvégezték. Mindarra, a mire a magyar zene alkalmas, megvan alkotva a sajátságos kifejezés-mód, még sincs zeneművészet oly értelemben, a milyenben ő azt várja és tervezi. Szerinte azért nem lendül föl egy új magyar zenei művészet, mert még

nem születtek meg az arra hivatott mesterek és mert a viszonyok kedvezőtlenek. Pedig ellenkezőleg, vannak nagyon tehetséges és tanult zeneszerzőink, kik különös kedvvel és lelkesedéssel igyekeznek magyar zenét teremteni.

Bertha Sándor nem veszi tekintetbe, hogy mennyire kötve van a zenész a magyar zene természete, makacs ritmikai és változhatatlan phrasisai által s hogy ezekből nem lehet más fajú zenét alakítani. Szerinte, ha a szerző magyar szívvel, magyar észjárással, magyar közönség számára ír, az magyar zene lesz; nem fog idegen érzelmeket idegenszerűen kifejezni. A magyar érzés a fő, minden más mellékes.

Ha ilyent ért Bertha Sándor az új magyar művészi zene alatt, akkor legfeljebb annak elnevezésében nem értek egyet vele. Az ily szabadon és tágan magyarázott zene, mely semmi- ben sem függ össze azzal, a mit eddig magyar zenének nevezünk, minden műformára használható, mindent ki lehet vele fejezni és minden irányban ki lehet fejleszteni. Ily értelemben semmi különbség sincs a magyar és az általános zene közt, csak magyar szívvel és magyar észjárással kell ezzel foglalkozni. Itt csak abban fogok eltérni Bertha Sándortól, hogy ő ezt magyar zenének tartja, én pedig és azok, a kik érdemesnek tartják az eddigi magyar zenét tisztán megőrizni és föntartani, nem.

Vannak azonban érdekes és komoly kísérletek is arra, hogy a magyar zenét bevigyük a művészi formákba, oly módon, mint az a többi, az általános zene körébe tartozó nemzeti zenével sokféleképen történik. Ily módon csakugyan keletkezhetik egy sajátzerű zenei stíl. Itt azonban nincs szó a zenei teremtésnél érzelmek kifejezéséről, melyeket magyar szerző, magyar érzésénél fogva, másokétól eltérő módon fejezne ki és ily úton új magyar zenei kifejezésmód keletkezne. Ellenkezőleg itt a már kész eddigi magyar kifejezésmód megváltozik, elveszti természetét és zeneivé lesz, hogy alkalmas legyen a zenei dolgozásra. Ez az, a mit jobb szó hiányában «másodlagos magyar zenének» neveztem. De ezt sem tekintem a magyar zenére fejlődésnek, haladásnak, mert az zeneivé válva elveszti fősajátságát. A tiszta magyar zenéből nem alakulhat oly művészet, mint az általános zene és olyan úton nem is fejlődhetik, mint az. A másodlagos magyar zenénél azonban lehet magyar zenei művészetről beszélni. Igaz, hogy az így

alkotott zene mindig bizonyos átmeneti állapotot fog mutatni, észrevehető lesz, hogy két ellentétes rendszerből van összetéve és küzdenie kell mind két iránynyal.

Az ilyenmű zenében látható legvilágosabban a nagy rendszerbeli különbség a magyar zene és az általános zene körébe tartozó többi nemzeti zene közt. Látjuk, hogy például Grieg Eduárd a norvég, Csajkovszkij az orosz nemzeti zenét nagy sikerrel alkalmazták a legmagasabb hangszeri formákban. Az idegen zeneanyag teljesen hozzásimul a szigorú formákhoz és a tőle távol eső zenei összekötő és építő anyaghoz; az új érzék megtermékenyítik és élénkké teszik a zenei teremtő phantasiát. Egy-egy ügyesen kiválasztott sajátosság fordulat színezetet és jelleget ad egy egész zenerésznek. A magyar zenénél ellenkezőleg az egészen idegen zeneanyag gátolja a szabad művészi alkotást, vagy pedig egészen át kell azt változtatni.

Mióta a magyar zene az általános zene közelébe jutott és azzal némileg megismerkedett, mindig észrevehető benne az irányzat, hogy általa, annak mintájára alakuljon. Eddig azonban egységes, rendszeres, fokozatos haladásról nem lehet szólni. A tiszta magyar zene szempontjából semlegesek maradhatnánk ez iránynyal szemben, mert nem várjuk attól a magyar zene művészi átalakítását és nem is tartunk tőle, hogy ez az irány elnyomja, megrontja a tiszta magyar zenét. A két zenerendszer annyira ellentétes, hogy nagy befolyása egyiknek se lesz a másikra. Mégis fontos, nehéz és eszményi szépnek tartjuk az ily nemű zene utáni törekvést is. Kétszeresen nehéznek tartjuk azok munkáját, kik erre törekednek. Mint már egyszer mondtuk, csak egyik kézzel dolgozhatnak, a másikkal küzdeniök és a magyarságot védeniök kell. Bizonyára be fog következni, hogy e sajátyszerű hangképletekkel, magas, komoly célból való tervszerű foglalkozás és az azokban való elmélyedés megtermékenyíti valamely mester teremtő phantasiáját, noha az, a rendes körülmények közt és a kisebbeknél inkább nehezíti, mint elősegíti az alkotást. Ily értelemben lehet magyar zenei művészetről, fejlesztésről, haladásról szólni, így alakulhat oly zene, mely alkalmas a nehéz hangszeri műformákra is: általános zene magyaros vonásokkal.

Idővel többé-kevésbé közeledhetnek munkájokban a tiszta magyar zene elemeihez és fölfedhetik annak még némely rejtélyes sajátosságait s ha általánosan el fog ismertetni, hogy az

természetéhez képest mire használható és mire nem képes, egyszerűen módon, bensőleg gazdagíthatják azt és hangját emelhetik. Ily módon a magyar zenében, bár az aranyesinálás után hiába törekedve, szándékukon kívül is a zenei vegyészeti tudományát viszik előbbre.

Az operában a legtöbb alkalom van tisztaságában alkalmazni a magyar zenét. A lyrai részekben teljesen megőrizheti sajátosságait és az által, hogy a költői helyzet és a tárgyak különfélétségéhez képest keresni kell a különböző hangulatok és érzéseknek megfelelő hangokat, alkalom lesz arra, hogy azokat öntudatosan használják és ez által annak kifejezéseit gazdagabbá és változatosabbá tegyék. E mellett képzelhető egy neme a magyaros jellegű lyrai zenei beszélgetésnek, mely mellett a zenei recitálás lehetőleg mellőzhető lenne. Épen az operában sok alkalom van ezenkívül a legalsóbb és egyszerűbb kötött formák alkalmazására, melyeknek az indulók, tánczok, kisebb szabad közzenerészek, melyekben a tagolás, a keret és a beosztás zenei természetű, de ezen belől az eszmék nem dolgoztatnak föl zeneileg és így megtarthatják magyarosságukat.

Épen így megőrizheti a zene a magyarosságot a szabad, rhapsodikus, ábrándszerű formákban is, melyekben nincs semmiben korlátozva a zenei rend; a zenei földolgozás egészen mellőzhető, az eszmék megmaradhatnak eredeti alakjukban, terjedhetnek tetszésök szerint és csak összeállításból áll a dolgozás.

A magas hangszeri műformákban azonban, melyekben a tulajdonképeni zenei földolgozás a főszerep s melyben a zene anyagának fokozatos átalakítása történt, a tiszta magyar zene csak átváltozva, eredeti sajátosságai félretételével, fölláldozásával, egyezkedés és megalkuvás és egy közvetítő idegen zeneanyaggal való összeolvadás segítségével alkalmazható.

Bertha Sándor megjegyzéseiben azon kijelentésemre, hogy a magyar zenét nem lehet érinteni, mert ha érintik, akkor varázsa azonnal szétfoszlik és az előbb oly közvetlen, mély kifejezésű phrasisok értelem és jelentőség nélküli hangokra esnek szét, azt mondja, hogy a zenei eszmékkel általában így van ez, kiméletesen kell velök bánni, nehogy a finom hangképletek összetörjenek.

Ez a kérdés a dognak épen egyik olyan pontja, a melyből sok mást meg lehet magyarázni és érdemes lett volna

róla behatóbban gondolkozni. Van olyan zeneanyag, melyet nem szabad érinteni és van olyan, mely épen megkívánja az alakítást, változtatást és földolgozást. A két egymástól nagyon különböző zenét az eddigiek után érthető lesz, ha csak röviden úgy különböztetjük meg: érzelmek kifejezése és zenei architektika. A kettő különböző módon eredt és egymástól különböző úton haladt. Eredetileg az első volt sokáig előnyben a másik fölött, azután az utóbbi fejlődött ki gyorsan és rendkívüli arányokban és akkor az elsőt mellőzték és majdnem elfeledték. A zenei újjászületés idejében Palestrináról mondhatni, hogy elsőként egyesítette a két különböző zeneanyagot. Bainsi apát, Palestrina életrajzírója, ki szerint a zene Palestrinával kezdődött és végződött is, őt az ég és föld közt lebegő harmoniak mesterének, de a mellett a természet nagy utánczójának is mondja. Épen oly nagy a zenei építésben, mint az igazi természetes kifejezésben. Azóta mindenhol világosan meg lehet különböztetni a két irányt. A legnagyobb mesterek egyesítik azokat magokban. A melyiknél az egyik irány, a zenei építés, vagy pedig az érzelmek kifejezése túlnyomó, az árt a zenéjének. Az első irányú zene, mely az általános zene anyagának legnagyobb részét képezi, olyan, hogy megkívánja a változtatást és alakítást; a másik, az érzelmeket kifejező zeneanyag, mely kész, kerekded, befejezett zenei phrasisokat teremt, olyan, melyet általában nem lehet érinteni és változtatni.

Miért nem veszi figyelembe Bertha Sándor a két rendszerű zeneanyag közti különbséget? Az sok dolgot megmagyaráz, a mi másképen nem érthető és világosságot áraszt oda, a hol különben nem lehetne tisztán látni.

Ott, a hol a beszédének alapján áll a zene, ott zenei építő anyag nem képződhetik s ha a magyar beszédénekből tiszta zenei dallamok és tiszta hangösszetételre alkalmas zenei anyag képződhetnék is, ez és az általános zene közt minden különbség megszűnnék. A magyar ének elvesztené a beszédének természetét, az igazi és benső kifejezést és ezzel elvesztené a magyar zene fő megkülönböztető sajátosságát, elvesztené a szabad és beszéd által szabályozott rhythmikai menetet és a kötetlen metrumot s ha egyszer a rhythmus és a taktus zeneivé vált, akkor azok a saját szabályaik szerint kezdenek uralkodni és ezzel eláltalánosítanak mindent.

Inkább féltem e zenét az ily irányú fejlesztéstől, mint sem hogy irigvelném vagy akadályozni törekedném fejlődését, mint Bertha Sándor megjegyzéseiből kiolvasni lehet és abban, hogy ilyen földolgozásra nem tartom alkalmasnak, nem látom a zene tökéletlenségét vagy hátrányát, sőt ellenkezőleg arról vagyok meggyőződve, hogy a magyarság zenéjével bizonyos tekintetben előnyben van a többi népekkel szemben. A sors rendelkezéséből és nagyobb ellentálló erejénél fogva megőrizte ősi énekmódját, melyet a többiek már régen elfeledtek és helyébe egy általános mesterséges zenét fogadtak el. Birhatja és fölhasználhatja ezt a magyar is, mert az közös kincse mind-egyiknek, nincs egyes nemzethez kötve és megteremtéséhez többé-kevésbé hozzájárult mindegyik; de a magyarnak ezen-fölül van egy oly kincse, melyet a többi nép nem bír.

Ez, éppen mert önmagában tökéletes és befejezett, nem vihető előbbre oly értelemben, hogy rá nézve idegen műfajokban földolgozható lenne.

A hova a magyar zenét fejleszteni akarják s a művészet, melybe a magyar zene anyagát át akarják alakítani, már nagy idő óta nem a ragyogó virágzás, élénk élet és gazdagság képét mutatja. A hangszeri zene gyorsan megteremtette nagy műformáit, fölhasználta abban az egész zenei építő anyagot és a zenei eszmékből megalakított mindent, a mit lehetett. A szabályszerű, tiszta, egyenes vonalak, a világosság és az erő művészete után fölvette és elhasználta azokat a zenei eszméket, melyek a dalköltészet és az érzelmek kifejezése körében alakultak és ezeket is gyorsan kimerítette. Nem látjuk itt a művészet fokozatos fejlődését, hanem inkább a zenei eszmék elhasználását és a formák kimerítését.

Igaz, hogy a hangszeri formák és a hangszeri művészet kellett arra, hogy a zenei gondolatokat igazi értékökben megismerjük és hogy megtanulhassuk azokat alakítani és fejleszteni s Hausegger szavai szerint ezekben mutatta magát a zene legtisztább formájában. A mi földiest századokon keresztül magába fölvelt, itt levetette és csak tulajdonképeni lényegének tiszta képe látszott. De mint Hausegger mondja, sorvasztó betegség az, mely megmutatja a csodálatos szervezet finom, művésziesen bonyolult érezetét, mely által tanulmányozni lehet életének föltételeit és törvényeit, de egy már hal-dokló szervezeten.

Ezek azok az okok, a mikért nem osztozhatom Bertha Sándor illúzióiban és reményeiben.

Kétszeresen fontosnak tartom föntartását, összegyűjtését és megőrzését a tiszta magyar zene anyagának. A magyar zene egész életében épen e tekintetben történtek a legnagyobb mulasztások, és mindig azon oldalról, mely azt az általános zenéhez akarta közel vinni. A nép énekéből egész az újabb időkig semmi sem jegyeztetett föl; a kik erre képesek lettek volna, azok azt nem tekintették zenei érdekűnek.

Még Verseghy Ferencz, a művelt költő és tanult zenész a múlt század végén megvetően nyilatkozott a nép énekéről és a cigányok «nyomorult szinfónáiról», melyek szerinte taktus nélkül szükölködnek, vagy pedig a taktus ízeire semmi rend és rhythmus nincs bennök, s olyanok, mint a tántorgó járása, ki rend és mérték nélkül kisebb-nagyobb lépéssel jár, minden második harmadik lépésnél botlik és megáll, minden negyedik vagy hatodik lépésnél falhoz ütődván, kadenciát csinál.

Verseghy, a helyett, hogy tanulmányozta volna e zené melynek egyik fősajátságát, a zenei mérték és rhythmus hiányát tökéletlenségnek vélte, — hideg és száraz dalokat írt, csupa szintelen általános zenét, pedig a Bertha Sándor kívánsága szerint magyar szívvel, magyar észjárással és a magyar közönség számára írt, és mégis idegen érzelmeket idegen-szerűen fejezett ki.

A magyar dal lényegében még a zoltárok és a protestáns choral idejéből való dallammenetet mutatja, a diatonikai skálán. A zene azóta történt változásairól nagyon kevés tudomást vett. De emelni fogja hangját és gazdagabb lesz kifejezéseiben, ha olyanok is fognak foglalkozni vele, kik ismerik a a zenét. Talán idővel jobban megbarátkozik a chromatikával is, és akkor még kifejezőbb, melegebb és mélyebb lesz, de megmarad dalzenének, mely nem szokott külsőleg tovább fejlődni.

Önmagában ez a kis befejezett, bensőleg gazdag műfaj is tökéletes művészet, melynek becse nem kisebb az általános mesterséges zeneénél, sőt a magyar dalnál inkább megállapodott, befejezett és általánosan érthető minden, mint az utóbbinál.

Bertha Sándor téved, ha itt kiskorúságra való kárhoz-

tatásról beszél. Kis formában is jelentkezhetik tökéletes és befejezett művészet.

Figyelmébe ajánlom Grimm Jakab szép hasonlatát a népdalról, melynek gyermekded, de mély értelmű kifejezés-módját az indiai hitrege egyik alakjához, Krisna, az isteni eredetű kis fiúhoz hasonlította, kiben mindenki, még emberi származású anyja is csak egy, a réten játszadozó gyermeket látott, míg egyszer anyja véletlenül fölnyitotta a száját, és akkor bámulva pillantotta meg benne kicsiben az egész világegyetemet és az égbolt ragyogását. A fiú pedig ártatlanul tovább játszott, látszólag semmit sem tudva az egészről.

ÉRDY LAJOS.

É R T E S I T Ő.

Buda-Pest és környéke. Baedekerszerű útmutató. Írta Palóczy Lipót. Buda-Pest, 1896. Lampel.

Hevesi Lajosnak ügyesen szerkesztett utazó-könyve óta nem jelent meg útmutató Budapestről, mely czélszerűbb volna a Palóczyénál. E könyvből nem csak az idegen, hanem a fővárosi is tanulhat; mert hány budapesti őslakos tud valóban számot adni a főváros nevezetességeiről mind? Sőt hány látta azokat az intézményeket, melyeket alapos utazó meg szokott nézni? Hány budapesti volt például a vágóhídon és hányan látták ott a Begas szép szobrait? Vagy az óbudai hajógyárt? A Lotz-féle nagyon is nevezetes freskókat az igazságügyi palota előcsarnokában? Hány fővárosi látta a környéken a tatai parkot és várat, vagy a Dobogó-kő remek kilátását Dömös mellett?

Palóczy könyve általában elég megbízható és tájékozott vezető. Figyelme igen sok irányú, mindenütt ki tudja emelni azt, a mi az idegenre nézve érdekes; összehasonlító adatai, melyekkel Buda-Pestet a többi európai főváros világitásánál mutatja be, igen tanulságosak. Helylyel-közzel bírálatokat is mond a fővárosi viszonyokról, melyek ugyan nem tartoznak épen ilyen «baedekerszerű» könyvbe, de mindamellert még e helyütt is némi érdekre számíthatnak. Ilyen passusok például azok, a melyekben kikel a főváros atyái nem nagyon bölcs határozata ellen, melylyel a Margitsziget megvételtét megtagadták; vagy midőn kimutatja, hogy egy fővárosnak sincs aránylag oly kevés ligetje, mint Pestnek, a hol aztán még a meglevő ligetet is jónak találták újabban nagyobb részt kipusztítani stb.

Leggyöngébbnek találom Palóczy művét művészi adataiban

és általában műtörténeti részében. Minthogy nálunk ez irányban nagy a közönbösség, úgy gondolom ép ily útmutatónak volna föladata a figyelmet helyes czélokra irányítani és pontos fölvilágosítást adni. Palóczy ugyan igen sok műtárgyról szól, de néhány nevezetést mégis kihagyott, adatai pedig ép e részben nem mindig helyesek. Ime vagy húsz példa a mondottakra.

A Deák-szobor mellékalakjai olyannyira homályosan allegorikusak, hogy valóban rászorúlnak a magyarázatra. Palóczy azt mondja könyvében: A talapzatot «négy női alak állja körül, melyek a hazaszeretetet, az igazságot, a tudományt és a kibékülést jelképezik» (64). E magyarázat teljesen téves: mintha csak a szerző soha sem látta volna a Deák-szobor alját. — A tudományos akadémia dísztermében levő Lotz-féle freskók pontosabb magyarázatát vártuk volna (Nagy Lajos, Kálmán, Mátyás korát tüntetik föl). Palóczy csak Szent Istvánt említi. — Az országos képtár ismertetése tele van sajtóhibákkal. — A Redoute nagy termében levő *Mátyás diadala* című freskót nem Wagner Pál, hanem Wagner Sándor festette; a másik fresko: *Attila lakomája* pedig Than Mór műve. — A belvárosi plebánia templom leírásánál okvetetlenül említenie kellett volna a szerzőnek, hogy a templomnak vannak még egyes árpádkori részei, valamint föl kellett volna említenie a XVI. századbeli szép renaissance stílus márvány szentségtartót is. — József nádor szobrát nem 1865-ben, hanem 1869-ben leplezték le. — Az Uj-épületet II. József nem tűzérkaszárnának szánta, hanem — a mi a császár elvont humanitarius gondolkodására igen jellemző — ő ezt az óriási épületet jótékony intézet számára építtette. — Feltűnő hiány, hogy az *Útmutató* az igazságügyi palota leírásánál nem emlékezik meg egy szóval sem Lotz nagy freskójáról a lépcsőházban. E fresko talán a legszebb az egész fővárosban. — A nemzeti múzeum gyűjteményeinek ismertetése is valamivel bővebb lehetne: oly nagyérdekű tárgy, mint például a Constantinus Monomachus koronája, egy árva szóval sincs említve. — A nemzeti múzeum vezérigazgatója Palóczy szerint: «Szalay Péter, halhatatlan történetírónk Szalay Mihály unokaöccse» (96. lap). Ime, úgy látszik, az elkeresztelés ideje még nem járt le: szerzőnk az elébb, a mint láttuk, a festő Wagner Sándort Wagner Pálnak nevezte el, most pedig Szalay Imrét Péterrel téveszti össze, és «halhatatlan történetírónkat» Szalay Lászlót Mihálynak kereszteli el. — Az Arany-szobor jóval nagyobb összegbe került 50.000 forintnál, a mennyire Palóczy a költségeket becsüli. (96. lap.) — A nemzeti

színházat nem 1839-ben, hanem 1837-ben avatták föl. — A lipót-városi nagy templom építője, Hild, Palóczy szerint, nem soká élte túl a kupola beomlását. Hild azonban a kupola beomlásakor már nem volt az élők közt. — A szép új múcsarnokot az Andrassy-út végén nem Alpár, hanem Schickedanz építette. — Csodálatos, hogy az aquincumi ásatásokról szól, a nélkül, hogy Torma Károly nevét említéné, kié a főérdem. Ne felejtjük el Tormát azért, mert évek óta a Coriolanus városában, Antiumban időzik! — Az az adat ellenben, hogy a Mátyás könyvtárában 50.000 kötet volt, végre már megérdemelné, hogy kipusztuljon a kézi könyvekből. — Az Esztergomban őrzött úgynevezett Mátyás kalváriáját Corvinus János nem ajándékba, hanem zálogba adta Bakocz Tamásnak.

Reméljük, hogy a szerző hasznos kis könyvét egy új kiadásnál a művészeti tárgyak leírására nézve is pontosan és czélszerűen ki fogja bővíteni.

—zs.

A hazai réz-kor viszonya az újabb európai kutatások eredményéhez. Hampel József. Újabb tanulmányok a rézkorról. Ötven ábrával. Budapest, 1895. Ára 60 kr. Értekezések a történeti tudományok köréből. XVI. kötet, 6. szám.

Csak nem olyan rég még nagyon is bizonyítgatni kellett a külön «rézkor» létezését. Mikor boldogult Kubinyi Ferencz *) 1861-ben a m. tud. Akadémia előtt azt a nézetét fejtegette hogy az őskorban a réz használata a bronz- és vas-kort megelőzte, akkor még nagyon kis körben talált ez a kijelentés helyeslő visszhangra. Pedig alig pár év múltán Keller **) zürichi tanár, a svájcezi czölöp-építmények első felfedezője ismételte ezt a kijelentést épen Magyarországra nézve, miután a Fehr-féle gyűjteménnyel hazánkból a zürichi muzeumban került harmincznál több rézkori tárgy alakjának sajátosságával az ő figyelmét is fölkeltette. A nemzeti muzeumban az 1876. őseibertani congressusra Romer Flóris ***) által megkezdett országos gyűjtés csakhamar annyira szaporította a réz-

*) *Archaeologiai Közlemények.* 1861. II. köt. 81/82. l.

**) *Die fahlbauten in der Schweiz.* 1863. V. füzet. 141. (13) lapján a VII. tábla illusztrálja a magyarhoni réztárgyakat.

***) Romer Fl. congressusi jelentése. *Congress internationale Budapest, I. 16.*

tárgyak csoportjait, hogy Pulszky Ferencz emlékezetes előadását immár valami 200 jellegzetes rézkori emlékekkel illusztrálhatta. 1883-ig kibővített monographiájával a réz létezését Magyarországon minden kételyt kizáró bizonyossággal megállapította.*)

A maga idejében európaszerte nagy elismeréssel méltott munkáit külföldön is fokozta a rézkori leletek jelentőségét s az egy-szerre általánossá vált érdeklődés tanújeléül Much Mátyás bécsi magánzó a Salzkammergut tavaiból, de különösen a Mondseeből kiasott leletekre támaszkodva, 1885/86 folyamán közzétett tanulmányával***) Pulszky mellé sorakozott s a rézkor magyarországi bizonyítékait külön is méltatá, sőt 1893-ban az aközben felmerült s hazánk különböző vidékeiről Téglás Gábor (az erdélyi medence rézleletei), Milleker Bódog (a délvidéki rézleletek), dr. Kuzsinczy Bálint (délvidéki és erdélyi múzeumok rézleletei), Wosinszky Mór (lengyeli leletek), Récei (hontmegyei leletek), Spöttl bécsi fényképész és dr. Szombathy József udvari muzeumi őr s mások által közzétett leletek felhasználásával munkája második kiadását tetemesen bővíthetné, habár az előtte kevésbé ismert hazai közleményeken kívül a lausannei és bieli muzeumok 18 darab svájci réztárgy is elkerülte figyelmét s ily módon valami 150 magyarhonai rézleletet összefoglaló művében (*Die Kupferzeit in Europa* ***) nem méltathatott.

Hampel József, mint a muzeum illető osztályának őre és az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője egészen hivatott ember a rézkor magyarországi képviselőinek tudományos méltatására. Ő tehát a hazai rézleletekből az eszközök, fegyverek, ékszerek csoportozatait leltári részletességgel és lelhelyek szerint átvizsgálva s azok anyagának vegyvizsgálati eredményeit összegelve, az eddigi — habár fogyatékos — adatokból kiderül, hogy a réz mellé nem az ón, hanem az antimonium társul hazánk réztárgyaiban. Ebből észrevehetőleg még a réz és ón keveredéséből keletkező bronzöntvény elterjedése előtt alkalmazni tudták az antimoniumot a rézkészítmények keményítésére. A rézkikészítést másfelől, Hampel észlelete szerint, nem

*) *A rézkor Magyarországon*. 1883. 21 képes táblával.

**) *Die Kupferzeit in Europa*, Wien. Eredetileg a *Mittheilungen der k. k. Central Commission*. 1885.86. évfolyamaiban. Különlenyomat, 1887. Wien.

***) *Die Kupferzeit in Europa*. II. Auflage. Jena, 1893. 376 lap, 118 ábrával.

csupán kalapálás által eszközölték, a mint azt Pulszky a hazai réz-
kor egyik jellemző sajátságául kiemelte; hanem több ízben, mint
épen az erdélyrészi csákányokról Téglás Gábor által közölt csáklyai
és Torma Zsófia tordosi mintaközleményei is igazolják, az elébb
öntött tárgyakat utólagos kalapácsolással és csiszolással is idomították
és vésetekkel ezek némelyikét díszítették.

S a hazánkbeli rézkor emlékeiről kimutatható sajátságokat a
mívelődés legrégibb telephelyei szintén igazolják. Montelius Egyep-
tomból a Feinders Petrie által Kahumban kiásott s a XII. dynastia,
vagyis a Kr. előtti harmadik évezred végéről származó rézfejsze és
véső vegyelemzésével mutatja ki, hogy a rézben szegény vidékek
merő takarékoságból kezdték bevegyíteni az ónt s ez a gyakorlat
vezetett lassankint a bronzöntés gyakorlatára. Egyiptom ősi rézkorát
bizonyítja másfelől az is, hogy a Ptolemaeusok koráig a réz képezte
a belforgalmi érték- és súlymérők anyagát. Így Chabas és Berg-
mann egyiptomi felirásokból kideríték, hogy a 94—96 gramm közt
váltakozó ten vagy uten rézsúly vala. Lenormant a pénz első kezde-
tét szintén rézdarabokban jelöli meg.

Magyarország mellett Cyprus szigetén jelölték meg a kutatók
kezdettől fogva a rézbányászat és technika hajnalkorát. Újabban
Cesnola és Richter Olnefalsch a magyarországiakkal formában s
technikában egyező leleteket hoztak napfényre, sőt utóbbtól egy
összehasonlításra igen alkalmas sorozatot nemzeti muzeumunk
is szerzett.

Schliemann trójai ásatásaiból főleg a második városnak ne-
vezett (Dörpfeld szerint I. b) réteg) kőkori szerszámokkal vegyesen
a mieinkre és cyprusiakra emlékeztető réz- és bronzeszközöket szol-
gáltatott, s ha a mikenei emlékek a Kr. e. XIV. századból erednek,
azt a II. réteg leletei több századdal előbbi származással birhatnak.

Az itáliai xerramareknek a mi őstelepünkkel való rokonságát
Pigorini, majd Undset és Helbig vitatták legelőször s a legújabb lele-
tek hasonlóságai még jobban megerősítették a rokonság elméletét.
Még Svédország is 47 véső-, csákány- és karikafélével járul a rézkor
önállóságának igazolásához s Montelius szerint a Kr. e. második
évezredben uralkodhatott ott ez a cultura, a mikor már Közép-
Európában a bronzkor előtérbe helyezkedett.

Hampel fejtegetései rendén a következő végeredményhez
jutunk: 1. A rézcultura csakis rézzel bíró vidékeken fejlődhetett ki
természetszerűen. Ilyenformán az Uralhegység, Cyprus szigete, a
Sinai hegy, Elba szigete, Közép-Itália, spanyol félsziget, Anglia,

Svédország, az Alpések központja (például Mitterberg Salzburg közelében) és a mi Kárpátjaink képezhettek párhuzamosan a rézipar kiindulását.

2. Ezen egymástól távol eső területeken egymástól függetlenül és önállólag is létrejöhetett a rézkor, melynek első iparmintáit a kőkori eszközök képezték.

3. A mint a kőkorban kimutatható a világforgalom első kezdetleges érvényesülése a rézkorban is különös hatások formái és díszítési utánezatok igazolják a cserekereskedelem kiterjedtségét.

4. Hazánk a Duna völgyében már geographiai világhelyzeténél fogva ki vala téve a szomszédos rézipar behatásának. Erre utalnak a kőkori típusok utánezatára szorítókozó sajátos autochton formák mellett jelentkező délvidéki, például cyprus, görögországi, itáliai majd keleti uralvidéki, sőt nyugoti-típusok.

5. A rézkor a kalapácsolást és öntést vegyesen alkalmazta; pont, egyenes és görbe vonalakból álló czirádavésetekkel díszített a keramikában főleg a spirális díszítések, kaolinbetétek alkalmazásával s ékszerei között Angliában, Spanyolországban ép úgy, mint nálunk (például a Wosinszky által felásott Lengyelen), kőgombokon kívül gagat borostyánkő, szarukő, majd elefántesont ékszereket, gyöngyöket és kagylóhéjból (például Sprondylus) vágott karpereceket találunk.

6. A bronzkorra való átmenet lassan haladhatott előre s a rézkeverés technikájának kifejlődésében az antimoniumnak is szerepe lehetett nálunk. A bronzipar is rézérczekkel rendelkező vidékeken fejlett tovább. Ez átmenet Közép-Európában a Kr. e. II. évezredre tehető s a rézkor idomait továbbfejlesztő bronzkor nem egy alakja díszítési eleme behatott a történeti korba, sőt a hazai néptermékek díszítményei között mind e mai napig sok ős rézkori elemmel találkozhatunk.

Hampel munkája sok tanulságos észrevételt tartalmaz s a figyelmes olvasóban számos gondolatot támaszt. Részünkről annyival nagyobb örömmel üdvözljük az ilyen időszakos összefoglaló fejtegetéseket, mert hogy az anyaggyűjtésre is hatalmas ösztönt szolgáltatnak azok, Pulszky nagy művének példájával legjobban igazolhatjuk. Nagyban emelte volna a munka becsét és használhatóságát, ha szerző időt és fáradságot vesz a különböző muzeumokban őrzött magyar eredetű réztárgyaknak szám és milyenségi táblázatos kimutatására is, a lelhelyeket vidékenként és megyék szerint összeállítja, sőt térképen szemlélteti a hazai rézkor eddigi leleteinek hollétét és

csoportosulását. S ezt a térképet annyival sürgősebbnek látnók, mert nagy okunk van feltételezni, hogy hazánk réztelepei nemcsak a Kárpát alji rézkorszak kialakulásának alapját képezték; de tőlünk keletre, északra és délre minden bizonynyal innen sugárzott szét a rézkori polgárosodás, sőt az Alpok vidékének is volt mit tanulni innen.

Téglás Gábor.

1. *A wozindoni csodavirág. Történeti regény Stuart Mária utolsó évéből.* Írta Spillmann S. J. Fordította Perényi (Patzner) István. Temesvár, 1896. — 2. *Idegenből. Elbeszélések.* Fordította Rada István dr. Veszprém, 1896.

Ez a két munka a magyar irodalomnak úgyszólván félreeső részéből való. Felekezeti irodalmi termékek, s alkalmat adhatnak némely nem épen érdektelen kérdés felvetésére.

Van irodalmunknak egy különleges része, a mely némán és észrevétlenül termel évenként egy csomó kötetet, szépirodalmi, æsthetikai, bölcséleti, theologiai, történeti műveket; de a napi sajtó szabadelvű része nem igen vesz róla tudomást. Előkelő megvetéssel ignorálja az «ultramontán» irodalmat — mert arról van szó — pedig az egy tekintélyes társadalmi osztálynak mindennapi tápláléka, és a papság révén a nép között is tetemesen el van terjedve. Jules Lemaitre a *Les Contemporains* legújabb kötetében egy hosszabb cikket szentel Veuilleotnak, a híres francia ultramontán hírlapírónak és elismerésben egyáltalán nem fukarkodik. Igaz, hogy a magyar katolikusok nem dicsekedhetnek Veuilleot-féle emberrel; de van egy tucat jelentős irodalmi nevek, melyek mindenesetre több tekintetet érdemelnének a magát szabadelvűnek nevező sajtó részéről.

Különben szabadelvű sajtónknak nagyon sok tekintetben igaza van az ultramontán szépirodalommal szemben. Tém, hogy ultramontán íróink jó nagy, mondhatni nagyobb részénél elriasztó izléstelenséget tapasztalunk a tárgy megválasztásában; felfogásuk, melynek tárgyilagossága költői műben alapkellék, gyakran menthetetlenül egyoldalú; közönségesen nagyon is elötolakodik nálunk a tanító hang, mely tönkre teszi a cselekvény önállóságát és a szépmű æsthetikai becsét. Ehhez járul elég sokszor a nyelvenek nehézkes, izléstelen volta. A mondottakra példákul szolgáló műveknek bővben vagyunk. Ott van a többi között Városi Gyula az *ő Kőrös Daniél*-jével. A szerző, különben fürge tollú író, szerényen «az első magyar

humoros regénynek» nevezte ezt a különös, lélektani képtelenségek-ből és üres mókázásokból álló művét. Ott van Bruch József legújabb műve, a *Megromlott élet*. A szerző rablelkész s áldásos, de nehéz működésének egyik megrendítő tapasztalatát teszi papírra, egy akasztófán kimúlt gonosztevőnek életét írja le. Komoly igyekezetű könyve a bűn ocsmányságainak rajzában szertelen, akár egy naturalista; nyelvazete néha az utczai söpredéknek nyelve. Igaz, hogy a *fabula docet* meg van, a bűnös megtér és meglakol; de bizony eszünkbe jut a bűn orgiáinak rajzánál a Jean Paul szava: «Mit használnál, ha egy hajótörésből megmenekszik egypár ember, kik a pestist rejtik magokban?» S ott van egy nagyobb lapunk heti melléklete, a *Szépirodalmi Kert*, melyben képtelen versek és elbeszélések jelennek meg. Ez a lap régi politikai lapjaink melléklapjaira emlékeztet és egy önképzőkör színvonalán áll, sokszor még az alatt.

S mindezek daczára sincs teljesen igaza a szabadelvű sajtónak. Mennyi irodalmi bünt, ízléstelenséget, képtelenséget, történelmet, természetet, és erkölcsöt arczúlverő művet termelnek nálunk évenként, de melyeket a sajtó megtúr, s olykor legyezget. A kritikának ugyanazon tárgyilagossággal kellene megítélni bármely felekezet, vagy pártállás irodalmi műveit. Az úgynevezett katolikus irodalom figyelemmel kísérése más tekintetben is ajánlatos. Nem lehet közönyös előttünk, hogy mivel táplálják a népet s melyek vezérlő eszméi és irányai a sokszor támadott, de talán eléggé sohase tanulmányozott papi osztályunknak.

Ez eszmék tolultak föl bennem, midőn Perényi (Patzner) Istvánnal *A woxindoni csodavirág* című fordítása a kezembe került. Örültem, hogy e névvel újra találkozom a szépirodalom terén. Mert hiszen Racine és Molière kedvelői előtt mindenestre ismeretes a Patzneré is, mint hivatott fordítójoké. Az európai irodalomnak ez a lelkes ismerője és művelője csanádegyházmegyei misés pap és egy theologiai folyóirat szerkesztője. Évek hosszú során át hallgatott; most egy neves jezsuita írónak történeti regényét fordította magyarra, örömmel lehet őt üdvözölni e téren is, mert komoly munkát végzett.

Spillmann műve az angol protestantismus végleges diadalának korába vezet bennünket. Szomorú kor, melyben az emberek meggyőződésök miatt fosztogatják és gyilkolják egymást. Spillmann természetesen az elnyomott katolikus párt részén áll. A Babington-féle összeesküvést rajzolja és egy katolikus családnak beleszótt történetét, melynek végre sikerült részben Franciaországba mene-

külnie. A kifejezetten katolikus álláspont daczára is bizonyos méltányos higgadtság tünezik föl művén, mely történetileg lú, gyakran költői lendületű és ügyes szerkezetű. Gyöngébb benne a jellemrajz, de legfelölőbb jó tulajdonsága nyelve, mely vonzóan régies. Ha elismerem Spillmann művében a történeti hűséget, azzal nem mondtam azt, hogy a regény ne tüntetné föl az angol protestantizmust egyoldalú világitásban. Spillmann maga is alig merné azt állítani, hogy a manap nimbuszából sokat veszített Erzsébet királynő protestánsai mind olyanok voltak, mint a minöket a szerző nekünk nagyobbbrészt rajzol. Spillmann oly történetet ír le, melyet okmányokból merített s mely tagadhatatlanul a katolikus félre veti fényét, ez az egész. Ily egyoldalúsággal másoknál, nagyobb írónál is találkozunk. Gondoljunk csak a Schiller Tillyjére és Lessing *Bölcs Náthánjára*, a melyben a zsidó és mohamedán vallás követői sokkal derekabb emberek, a keresztyéneknél.

Patzner fordítása itt-ott egyenetlen, de általában nagyon gondos; figyelemreméltó jelenség gyorsan dolgozó, elhamarkodó, felszínés korunkban. A fordítás a régiességre nézve felülmúlja az eredetit; mert a német csak egy-egy szóban régieskedik, míg a magyar fordítónál a nyelvet teljesen áthatja a régieség. Mintha a *Nyelvtörténeti Szótár* feküdt volna folyton a fordító előtt: a nyelvújítás által divatba hozott, csinált szavakból nem használ úgy szólva egyet sem (kivétel az *erény* s még egypár), de minduntalan szemünkbe ötlük egy-egy ilyen szó vagy kifejezés: felvonszolódik, türetlenség, mikéntség és mód, duzmadozó, drágaság-árus, hihetségesen, arca megpirúlt, a kellő perczenetben, nagy kellemességgel bemutatá barátait, szokásbéli hajladozás, tanács és tanácsúr sat. sat. Talán igen is sok a jóból. A népies író gyakran népibb a népnél, úgy a régieskedő is. A kellő mértékét bajos mindig eltalálni.

Rada Istvánnak *Idegenből* című kötete két német és egy francia elbeszélést nyújt élvezhető, gondos fordításban. Az elbeszélések közül az első, *Nagyapa és unoka*, Erzsébet királynő korában játszik s a fentemlített Spillmann jezsuitának műve. Egy hőslékű gyermeket és egy ingadozó aggastyánt mutat be az olvasónak a «szűz királynő» idejéből. Az elbeszélés nagyon vázlatos, befejezetlen, nem ment a valószínűtlenségtől; de a kis John Worthington kedves, szöke fürtű, okos fejecskéje vonzóvá teszi. *A professzor leányában* nagyon szembeötlő a tanulság-hajhászás s az eseményeknek és a jellemeknek egészen a tanulság értelmében kell alakulniok és haladniok. *Az Immenstein bárók* a kötet legjobb elbeszélése. Kiválik

jellemrajz, nyelv és szerkezet tekintetében. Igaz, hogy ez a beszély is egy kissé vázaltszerű és egy-két helyen itt is kirí a moralizálás. — Rada fordítanivalót elég jót keresett ki magának; de szó sincs róla, hogy a francia és német katolikus irodalomban nem talált volna külömb műveket is. rdr.

Benedek Elek: Testamentum és hat levél. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. Ára 80 kr. — A szív könyve. Buda-Pest, 1896. Athe-naeum. Ára 1 frt 80 kr.

A szerzőnek e két gyűjteményét azzal dicsérte meg egy pár lap, hogy azok a kedély, a szív termékei. Kíváncsian és örömmel fogtunk olvasásukhoz, mert az igazat megvallva, immár meguntuk némely beszélyíróknak fásult borongását, kesernyés szellemeskedését és léha humorát. De fájdalom, csalódtunk s elégtelenül tettük le kezünkől mind a két gyűjteményt. A szerző nemes érzelmek tolmácsolására törekszik ugyan, de igen a szív embere akar lenni, erőlteti különben is szűk körben mozgó érzelmességét s alakjaiban sok a mesterkéeltség.

Az első gyűjtemény tartalma egy erkölcsi végrendelet, melyet a szerző fiához intéz, továbbá két levél, melyeket leányának s egy másik fiának ír és végre négy levél, melyeket egy szerelmes pár egymással s az apa a fiával, a leány az anyjával váltanak. A végrendeletben sok jó tanács van, de az egész egy kissé köznapias erkölcsi elmélkedés. Az erkölcsi törvények és életigazságok nem lehetnek újak, soha nem hallottak, nem is ezekre vonatkozik köznapias kifejezésünk, hanem tárgyalásukra. Bizony Kölcsey híres *Parainesise* sem mond új igazságokat, de az érzelem és gondolat mennyi gazdagságával mondja, hogyan világítja meg új oldalról a régi igazságokat s az élettapasztalat és philosophiai műveltség mennyire megérzik minden során. Benedek végrendeletében mindez hiányzik s nemes szándékát nem koronázza oly siker, a melyet az megérdemelne. E mellett van elmélkedésében olyan is, a mi bizvást elmaradhatott volna. «E századvég modern, kosmopolita fiainak szemében a legnagyobb mértékben neveltség tárgya a chauvinismus . . . Ma a világpolgárság divat, de te ne hódolj a divatnak. Inkább légy vad magyar, mint szelid hazafi. Mennél jobban szaporodnak a szelid hazafiak, annál inkább lesz szükség a vad magyarokra.» Bizonyára csak mosolyt kelthet a szerzőnek az az állítása,

hogy ma a világpolgárság a divat. Ezt lehet mondani a XVIII. századról, de nem a XIX. század végéről. Mikor volt a nemzeti érzés kifejtettebb Német-, Francia-, Olasz- és Oroszországban, mint ma? S vajon nincs-e így nálunk is? Csodálatos, hogy a szerző mennyire nem ismeri korát. A mi pedig a szelid és vad magyart illeti, azt hiszszük, hogy a haza baján egyik sem segít, csak az okos magyar.

Az sem szerencsés gondolat a szerzőtől, hogy szegény emberre nézve a hirlapírói pályát tartja legfüggetlenebbnek. «Nincs pálya — úgy mond — mely a kellemetlenségeknek, időnként lehangoló, elkeserítő momentumoknak egész sorával ne kedveskednék. De ha van pálya, hol a szegény ember aránylag boldognak érezheti magát: az újságírói pálya az. Az egyetlen, a hol a szegény ember megőrizheti függetlenségét, szabadságát.» A lélek szabadsága, függetlensége nem annyira a helyzettől függ, mint inkább a jellem erejétől. De hogy legfüggetlenebb épen a hirlapírói pálya volna, a legmerészebb állítások egyike. A hirlapíró a szerkesztőtől függ, a szerkesztő a kiadótól. Hát még a pártok s maga a nagy közönség? Csak nézzen körül a szerző a mi hirlapirodalmunkban. Nem látott-e lapot, mely szerkesztőt cserélt s mégis dolgozótársai nagy részt megmaradtak, pedig a lap elvet, pártállást is cserélt.» Nem látott-e más lapot, mely mindennemű áramlatnak hódol, minden népszerű jelszónak, szenvedélynek tolmácsolója, csakhogy növelje előfizetői számát. Hát a pénzintézetek s másnemű részvénytársaságok és vállalatok, melyekkel nem egy lap van összekötöttesben, emelik-e a hirlapíró függetlenségét? Nem vonjuk kétségbe, hogy vannak független szellemű hirlapírók is, de az van más pályán is, s nincs ok, hogy épen a hirlapírói pályát tartsuk legfüggetlenebbnek.

Sikerültebb ennél az a levél, melyet a szerző másik fiához intézett. Kevesebb követeléssel és jobban van írva, s nem zavarják meg gondolatlan ítéletek. Az atya azt tanácsolja a fiának, hogy ne szegyen iparos vagy kereskedő lenni, mert úgy látszik, nincs se kedve, se tehetsége a tankönyvekkel való nem közönséges harcra. Ez mind helyes, csak az a baj, hogy a hét éves fiú nehezen értheti meg az egész elmélkedést, mikor pedig már megérthetné, már késő a jó tanács. Ily esetben nem elmélkedést írni, hanem tenni kell. A másik levél leányának szól, ez már egy kissé érzelgős. A szerző igen is a szív embere akar lenni. Arról elmélkedik, hogy mi lesz leányából, ha felnő; ki fogja elvenni. Ily tartalmú magánbeszédet mondhat egy atya leányáról, de nem írhat meg leányának. A talán nagyon is kényeztetett leányt Aranyvirágnak nevezi s így ír hozzá:

«A te nemednek gyászos végzete, Aranyvirág, hogy, ha szép vagy körülzsonganak a férfiak, mint virágot a méhek; nyomodban járnak, mint az árnyék, esekednek egy szép szavadért, egy mosolyodért, de lelkednek tengermélységébe nem tekintnek s belé is tekintvén, drága tartalmát soha meg nem ismerik. Soha, soha. Egészen valójában soha. S mily kegyetlen végzet. A férfinak nem elég egy élet, hogy megismerjen, lelked tartalmának értéke szerint megbecsüljön s a te szemednek elég egy pillanat, hogy a férfilelek fenekére pillants.» Ilyesmit hihet ugyan leányáról valaki elfogultságában, de az bizonyára nem helyes, ha ezt vele is el akarja hitetni.

A más négy levél nem annyira elmélkedés, mint egy szerelmes pár nem épen érdekes története. Bándi Miklós egyetemi tanár és képviselő, a kit mindenki előkelő nemes származásának hisz, mert e néven vannak ilyenek is, bele szeret Margitba, egy kamarás és bárónő leányába. Szerelmet vall neki s a leány azt feleli reá: beszéljen a mamával. De Bándi mielőtt a mamával beszélne, levelet ír a leánynak, a melyben megvallja, hogy ő paraszt származású, szülői is élnek, a kiket szeret, a kiket nejjének is meg kell becsülnie, sőt ha választania kell kedvese és szülői közt, ez utóbbiakat választaná. Most már így tudva mindent, válaszoljon Margit: igen vagy nem. Margit, a ki eddig inkább csak rokonszenvet érzett iránta és hiúságának hízelgett Bándi társadalmi helyzete, elolvasva nemes szívű levelét, valójában bele szeret, szülői is meghatva a levéltől, beleegyeznek a házasságba. S így minden bonyodalom nélkül be is végződhetnék az elbeszélés, azonban a szerző még két levelet írat, egyet Bándi atyjával, a ki kifejezi örömét fia házasságán, másikat pedig Margittal, ki örömben úszva rajzolja le látogatását férje szüleinél s a parasztházban töltött boldog napjait. A levelek elég jól vannak írva, de nem igen találjuk természetesnek, hogy egy hiú leány, a ki szerelem nélkül akar férjhez menni, csak azért szeressen kérőjébe, mert az paraszt szülőit rendkívül szereti. Az érzelmi áradat lemos az elbeszélés alakjairól minden egyéni vonást s bizonyos mesterkéeltséget érzünk. A szerző igen meg akarja hatni olvasóit s épen azért kevésbé hatja meg.

A második gyűjtemény vázlatok, rajzok, életképek gyűjteménye, melyek a lapok tárczáiban jelentek meg s melyek itt összegyűjtve *A szív könyve* hangzatos és követelő címet nyertek. Annyi igaz, hogy Benedek inkább optimista, mint pessimista s az embereket szivesebben rajzolja jó, mint rossz oldalukról. Kedveli a falut, az erdőt, a boldog családi jeleneteket, a székely népelet képeit, de

tárgyait nem igen tudja költőileg alakítani s némi érzelmi felindulással akar pótolni mindent. Ott van például *A bágyi papné* című rajza. A szerző mint képviselőjelölt járja be kerületét a Székelyföldön, egyik faluban a paphoz száll, a ki szívesen látja, jól megvendégeli. A búcsúzásakor kiderül, hogy a papné a szerző rokona, a kit aztán «Édes néni!» felkiáltással ölel át. Elhiszszük, hogy megtörtént, de nincs benne semmi, a mi az embert érdekelné, valamely eszmei központ, érdekes lélektani mozzanat. Még sikerültebb rajzai sem emelkednek egészen költői színvonalra. Példa erre a *Bedőné beszél* című, melyben egy öreg székely asszony elbeszéli, hogy miként forgatták ki vagyonából gyermekei s most idegeneknek dolgozva tengeti életét. A kapu előtti padon beszéli el mindezt, midőn este a mezőről haza jöve leül megpihenni. A szerző gyermekei körülállva hallgatják s a végén felsohajtának: «Beh szomorút mesélt ma Bedőné!» Hogy az ártatlan gyermekek mesének hiszik a szomorú valóságot, abban van valami költői ellentét, de maga az öreg asszony elbeszélése körülményesebb és jellemzőbb lehetne.

A székely népelet rajzaiban van ugyan egy pár találó vonás, de belőlök nem igen ismerhetni meg a székely népet. A szerzőnek nincs elég érzéke a jellemző iránt s elég ereje azt kiemelni. Leginkább egy öreg székely pár: a nagyapa és nagyanya felé fordul előszeretettel. A fővárosban élő fiú gyermekeivel meglátogatja az öreg szülőket, kiknek szeretete fiok és unokáik iránt határtalan. (*Az öregek. Arany lakodalom. Nagyapóéknál. Öreg galambok.*) A fővárosban élő testvérnek szive vissza sír falujába, hirtelen haza utazik, hogy lássa faluját s özvegy parasztasszony nővérét, a kinek búzáját egész boldogan aratja le, mert napszámos hiányában maga akarta learatni (*Zágoni Sándor*). Egy kissé édeskés, egyhangú rajzok, melyeket egy kis humor talán élvezhetőbbé tett volna. De szerzőben hiányzik a humor; legjobban bizonyítja ezt *Eduard Schittenhelm* című rajza, mely e legkevésbé sikerült mű az egész gyűjteményben. A gyermeki és testvéri szeretet igen nemes érzések, hogy a szerzőnek nagy fogékonysága van ezek iránt, csak becsületére válik, de erőltetett, túlhajtott rajzuk nem éri el célját, sőt ellenkező hatást idézhet elő. Ott van például a *Várnak a gyerekek* című rajz. Az atya és anya látogatóban voltak a közel városban, s jókor vissza-indultak, hogy mielőbb hazaérhessenek, mert aggódtak otthou hagyott gyermekeikért. Az uton nagy zivatar éri őket. «Igazán úgy volt, babonás félelem szállt meg — írja az atya. Egy szempillantás alatt százféle dolog villant át agyamon. Makacsul beléfészkelődött a

gondolat, hogy hátha éppen most ér utól a balsors, a mitől annyiszor remegtem, miről nem egyszer írtam is, búcsú nélkül halni, nem látván még egyszer, utoljára gyermekeimet. A villámok czikázása, a haragos ég csattogása ijesztő hirtelenséggel érte meg a botor hitet, hogy villámütés vágja ketté életemet, melynek ím még delőjére sem jutottam el.» Hogy ilyenkor bárkinek eszébe juthat a halál, kivált ha gyermekei vannak, az természetes, de hogy az fájjon leginkább, hogy búcsú nélkül kell megválnia gyermekeitől, azt csak iróasztala mellett gondolja ki az ember, ha érzelmébe ringatja magát.

A rajzok között vannak elmélkedések (*Ősz. Feltámadunk. Karácsonyi levél*) és lyrai ömlengések is (*Édes vén fáim. Gyócsé. Jób. Dal az öregségről. Kint a pusztán.*), de a szerzőben éppen úgy hiányzik a lyrai gazdag ér, mint a mélyebbre ható gondolkozás. A mit leginkább méltányolhatni mind két gyűjteményben az az egyszerű, folyékony elbeszélő stil. Látszik, hogy a szerző népmeséket gyűjtött, ez nyomot hagyott mind elbeszélő modorában, mind nyelvében. Hogy őt is megcsapta egy kissé az orthologia szele, ez természetes, mert a lapok tárczáiba is dolgozott, s ezek szeretnek kacérkodni ortholog nyelvészeinkkel. Az *a ki-t s a mely-et aki-nek és amely-nek* írja. Ez ugyan merész újítás, de az orthologok nagyra vannak vele s e helytelen írásmódot, melyet Arany János oly diadalmasan megostromolt, tűzzel-vassal terjesztik. A szerző abban is követi az orthologokat, hogy inkább használ idegen, mint új szót. A *végrendelet* neki *testamentum*, az *alap fundamentum*, az *erény virtus*, a *bátorság kurázi*, a *taglejtés gesticulatio*, a *takarékoskodik spórol*, a *benyomás impressio*, a *mozzanat momentum*. Azt is az orthologoktól tanulta, hogy a külszenvedő ige helyett belszenvedőt kell használni: *meglepetik* helyett *meglepődik*, *meglepetés* helyett *meglepődés*, *úgy neveltetem* vagy *úgy neveltek* helyett *úgy nevelődtem*.

Úgy látszik nem sokára divatba jó Czuczor kigúnyolt táblabírájának, Singi úrnak, magyarsága:

Ki minden gyűlésre levellel *hívódik*,
S *fájdúzza*, ha szava meg nem *hallgatódik*.

Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift unter Mitwirkung von E. Adickes, E. Bontroux, Edw-Caird, C. Cantoni, I. E. Creighton, W. Diethey, B. Erdmann, K. Fischer, M. Heinze, R. Reicke, A. Richl, W. Windelband und anderen Fachgenossen. Herausgegeben von Dr. Hans Vachinger, O. ö. Professor der Philosophie an der Universität Halle a. S. Band I. Heft 1.

Az új folyóirat, melyet ezennel bemutatunk, kizárólag Kantra vonatkozó kérdéseknek van szentelve. Létesülését mindenekelőtt az a körülmény idézte elő, hogy a legutolsó évtizedek philosophiai mozgalmai Németországban, de másutt is megújult erővel Kanthoz nyúlnak vissza, és a Kanttól megoldott vagy legalább is felvetett problémák teszik ismét úgy a rendszeres, mint a történet-philosophiai kutatásnak egyik nagy középponti anyagát. Kant, mint középpont felé tartó erős érdeklődés egyik külső jele az a tény is, hogy a berlini tudományos akadémia egy új és teljes Kant-kiadás előállítását határozta el, mely különösen a kézirati anyagnak minél tökéletesebb értékesítésére törekszik. E kiadás is majd egyik hathatós segéd munkását találja a föntírt című folyóiratban, mely a Kantra vonatkozó legapróbb tényről is szívesen közöl tudósítást.

A folyóirat szerkesztői között találjuk a német, angol, francia és olasz Kantianusok, vagy legalább Kanttal foglalkozó írók legkiválóbbjait, s ezek nevei eléggé kezeskednek a folyóirat tartalmának várható gazdagságáról.

A folyóirat programját behatóan fejtegeti szerkesztője, a *Kritik der reinen Vernunft*hoz írt nagy kommentár ismeretes szerzője, egy bevezető értekezésben. E szerint a folyóiratnak kettős lesz a föladata, egy rendszeres és egy történeti irányú. Történeti tekintetben kutatni fogja egyfelől Kant philosophiájának korában és megelőzőiben (Newton, Malebranche, Svedenborg, Leibnitz) található tényezőit, másfelől a magában Kant fejlődésében mutatkozó menetet. De ki fog terjedni e történeti kutatás a Kant után való philosophiának, sőt századunk egész tudományosságának és irodalmának Kanthoz való viszonyára is, szemmel tartva természetesen a német irodalom mellett a többi országok irodalmait is. A folyóirat rendszeres része pedig foglalkozni fog a modern gondolkodás mindazon problémáival, melyeknek kiinduló pontját Kantban kell keresnünk. E nagyobb szabású föladatok mellett figyelni

fog a folyóirat minden kisebb-nagyobb irodalmi vagy egyéb jelenségre is, mely Kantot illeti.

Mily módon próbálja majd az új folyóirat fontos föladatait teljesíteni, arról legjobban úgy adunk képet, hogy előttünk levő első számának tartalmát ismertetjük.

A már említett szerkesztői bevezetésen kívül van a szám élén négy értekezés. Az elsőben Adickes E. fejtegeti Kant philozofiai fejlődésének mozgató erőit, kiemelve különösen K. egyénisége subjectív elemeinek befolyását philozofiai munkásságára; a másodikban Vorltudor K. tárgyalja Goethenek eddig még nem eléggé méltatott viszonyát Kanthoz, a harmadikban Stadler A., zürichi egyetemi tanár, közli a *Transscendentalis Aesthetika* 1. §-ának összefoglaló elemzését, a mint egyetemi hallgatóinak szánta; a negyedikben pedig Pinloche, a mai francia pädagogiai írók egyik kiválóbbika, foglalkozik egy újabban megjelent munka kapcsán a nevelés problémájával, a mint ez Kantnál és Fichtenél előáll.

Az értekezések e sorozatát követik behatóbb bírálatok és önismertetések Kantot illető újabb munkákról, azután rövid irodalmi értesítő újabb műveknek egyes, Kantra vonatkozó részleteiről. Majd az *Inedita Kantiana* cz. rovat hozza Kantnak egy eddig nem közölt levelét és emlékkönyvi mondatát. Az elsőben K. æsthetikai nézetei alap gondolatának jelöli meg azt a tételt, hogy «erkölcsi érzés nélkül nincs számunkra szép vagy fenséges» és hogy érzésünk és a szépre vonatkozó izlésünk között nagy a kapcsolat.

Ezután következik *Az új Kant-kiadás* című rovat, mely a berlini akadémiának a kiadásra vonatkozó jelentését, továbbá a legelőkelőbb hírlapírókhoz és folyóiratokhoz, valamint könyv- és levéltárakhoz és ismeretesebb autographgyűjtőkhöz intézett fölszólításait közli. Az *Exegetische Miscellen* című rész egyes homályosabb Kanthelyek magyarázatához nyújt kisebb-nagyobb adalékokat, és végre a *Varia* című rovat közli a Kantra vonatkozó egyetemi előadások címeit az 1895/96. év I. feléről, a Kant-féle philozofiára vonatkozó tudományos pályázatokat, a K.-ra vonatkozólag közelebb megjelenendő munkák jegyzékét, (benne említi Alexander Bernátnak a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-vállalatának legközelebbi cyclusa számára hirdetett *Kant világnézlete* című könyvét is) és végre Kant címerét, melyet 1766-tól 1800-ig levelei pecsételésére használt.

A közlemények egy része francia- és angol nyelven van írva. Midőn a föntebbiek szerint eléggé gazdag és változatos tar-

talmú folyóiratra fölhívjuk e lapok olvasóinak figyelmét, teszszük ezt a reményben, hogy talán megindul nálunk, Magyarországon is a kutatás Kantnak irodalmunkra gyakorolt hatására nézve, melyről eddig olyan keveset tudunk, jóllehet bizonyos, hogy e hatás századunk első évtizedeiben nem volt kicsiny. De erre vonatkozólag A. Balogh Pál régi megjegyzésein kívül egészen véve csak bibliographiai összeállításunk van.

Waldapfel János.

Új magyar könyvek.

Ahó János. Forgácsok. Fordította Popini Albert. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 213 l.) 1 frt 20 kr.

Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monographiája. Hazánk ezredéves fönnállásának ünnepe alkalmából kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége. 1., 2. kötet. Zombor, 1896. Bittermann N. és fia (N. 8-r. IV, 640. VII, 613. l.)

Baján Mihály. Redők az élet ábrázataról. Tárcaák és rajzok. Losonez, 1896. Kármán könyvker. (8-r. 147 l.) 1 frt.

Balogh Arthur. Parlamenti reform. Tanulmányok a törvényhozó szerv megjavítását célzó reformeszmék lényege fölött. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 96 l.) 80 kr.

Beniczkyné Bajza Lenke. Ár és apály. Regény. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 254 l.) 1 frt 20 kr.

Bohnert Marián. Assisi szent Ferencz élete. (1182—1226.) Buda-Pest, 1896. Hunyadi Mátyás. (8-r. 471 l.) 2 frt.

Breit József. Az 1870. évi német-francia háború története. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. 383, 25, 15, 5 l. és 16 tábla.) 6 frt.

Bricht Lipót. A budapesti kereskedelmi akadémia története alapításától 1895-ig. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. VII, 296 l.) 1 frt 50 kr.

Diderot válogatott philosophiai művei. I. Fordította Kohn Samu. Bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. (Philosophiai írók tára. XII. köt.) Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 145 l.) 80 kr.

Fayer László. A magyar büntetőjog kézikönyve. II. köt. 2-ik fele. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. XV, 321—600 l.) 2 frt.

Felső oktatásügy Magyarországon. Az 1896-diki ezredévi országos kiállítás alkalmára a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbízásából írták: Brezney Béla, dr. Kenessey Béla,

dr. Schneller István, Kovács János, Schill Salamon, dr. Vécsey Tamás, dr. Hőgyes Endre, dr. Beöthy Zsolt, dr. Márki Sándor, dr. Pisztorý Mór, dr. Szabó Dénes, dr. Finály Henrik, dr. Szamosy János, dr. Kanitz Ágost, Jámbor Gyula, dr. Bozóky Alajos, dr. Horváth Ödön, dr. Mann Jakab, Buda-Pest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 824 l.) 6 frt.

Fináczy Ernő. A magyarországi középiskolák multja és jelene. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából az ezredéves ünnep alkalmára. Buda-Pest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 210 l.) 1 frt 50 kr.

Fodor Ármin. Az új osztrák polgári perrendtartás. Buda-Pest, 1896. Pfeifer F. (8-r. 39 l.) 20 kr.

Földes Gyula. Felső-Csallóköz árvédekezésének története. Pozsony, 1896. Stampfel K. (8-r. 171 l. 2 térképpel.) 3 frt.

Gracza György. Az 1848—49-diki magyar szabadságharc története. III. kötet. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (4-r. 438 l.) 5 frt 60 kr.

Gyarmathy Zsigáné. Tarka képek a kalotaszegi varrottas világból. 40 képpel. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (k. 4-r. 100 l.) 1 frt 50 kr.

Halaváts Gyula. A magyarországi artézi kutak története, terület szerinti elosztása, mélységük, vizük bőségének és hőfokának ismertetése. Az 1896. évi ezredéves kiállítás alkalmából. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 103 l.) 1 frt.

Herczeg Ferencz. Szabolcs házassága. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 196 l.) 1 frt 50 kr.

Hinsenkampf Bernát. Elemi műszaki mechanika. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. IV, 21 l.) 3 frt 50 kr.

Horvát (Horovitz) Lipót. Sophonisbe. Történeti Tragédia 5 felv. Buda-Pest, 1896. Légrády testv. (16-r. 110 l.) 1 frt 50 kr.

Illés Sándor, Edvi. A magyar kir. államvasutak és az üzemiükben levő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai. (Kereskedelmi monographia.) A m. kir. államvasutak igazgatóságának megbízásából, hivatalos adatok fölhasználásával. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter úr meghagyásából kiadja a magy. kir. államvasutak igazgatósága. 2 kötet. Buda-Pest, 1896. (IV.) (8-r. LXIX, 413, XI, 601 l.) 10 frt.

Jankó János. Adatok a Bács-Bodrogh-megyei sokaczkok néprajzához. Buda-Pest, 1896. Révai L. (8-r. 66 l. és 22 tábla) 4 frt.

Jókai Mór. Budapestnek emlékül. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. 28 l.) 50 kr.

József főherczeg uradalmainak rövid ismertetése. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából írta és kiadta a főherczegi

uradalmak központi jószágigazgatósága Alesúthon. Buda-Pest, 1896. Ráth M. (8-r. 166 l. és 10 melléklet) 2 frt.

Kéry Gyula. Blaha Lujza élete. Jókai Mór bevezető soráival. Buda-Pest, 1896. Rózsavölgyi és Tsa. (4-r. 190 l.) 2 frt.

Kézai Simon. Árpád. Színmű 3 felv. Lőcse, 1896. (8-r. 120 l.)

Kis Ernő. A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531—1895. Pápa, 1896. Kis T. (8-r. 350 l.) 1 frt.

Komáromy András. Ugocsa vármegye keletkezése. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVI. köt. 7 sz.) Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 47 l.) 45 kr.

Kovács Károly. Történetek, rajzok, elbeszélések. Eger, 1896. Blay Istv. (8-r. 203 l.) 1 frt.

Krisztinkovich Iván. A haszonbérleti jog mai érvényében. Birói gyakorlatunk alapján. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. XIII, 216 l.) 2 frt.

Kun Sámuel. Az æsthetika elvei a positivizmus szempontjából. Buda-Pest, 1896. Révai L. (8-r. 45 l.) 50 kr.

Lasitz Pál. A bélyeg és illetékek iránti törvények és szabályok magyarázata. A hivatalos összeállítás szakaszai és tételeihez. 3. átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. 640 l.) 3 frt 50 kr.

Loti Pierre. Izlandi halász. Regény. Francziából fordította Kováts S. János. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 263 l.) 1 frt.

Magyarország népe ssége a *pragmatica sanctio* korában. 1720—21. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja az országos statisztikai hivatal. (Magyar statisztikai Közlemények. Új foly. XII. köt.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. (2-r. 68 496 l.) 6 frt.

Moldován Gergely. A románság. Politikai, történelmi, néprajzi és nyelvészeti közlemények. I. köt. Nagy-Becskerek, 1896. (8-r. 623 l.) 4 frt.

Ohnet György. A szerelem mámorában. Regény. Francziából fordította Liptai Károly. Szeged, Endrényi J. (8-r. 398 l.) 1 forint 50 krajczár.

Olcsó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (16-r.)

361. sz. *Csiky Gergely.* Árnyképek. Elbeszélések. (293 l.) 60 krajczár.

362. sz. *Mazsuranics Iván.* Csengics Szmail Aga halála. Költői elbeszélés. Horvátból fordította Margalics Ede (55 l.) 20 kr.

363. sz. *Anatol France.* A rózsafa bútor. Beszély. Francziából ford. R. F. (100 l.) 30 kr.

Pükh Károly. Az iglói ág. ev. főgymnasium története. Igló, 1896. (8-r. 127 l.) 50 kr.

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. XII. köt. Magyar-Nemes, Buda-Pest. 1896. Pallas. (N. 8-r. 1047 l.) 6 forint.

Pázmány Féter összes munkái. A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. II. kötet. Imádságos könyv. Rövid tanuság. Keresztényi felelet. A megdicsőült szentek tiszteletéről. Alvinczi Péterhez íratott öt szép levél. Alvinczy feleletinek megrostálása. Calvinus hiszek-egy-Istene. Posenban lött prædikatio. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (4-r. XII, 801 l.) 6 frt.

Peres Sándor. A magyarországi tanító-egyesületek története. A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatása mellett kiadta a magyarországi tanítók országos bizottsága. Buda-Pest, 1896. (8-r. III, 340 l.) 1 frt.

Polgár György. Ókori hitéleti és művészeti régiségek kép-gyűjteménye. Segédkönyv a történelem és irodalom szemléltető tanításához. Miskolcz, 1896. Lövy I. (8-r. 206 l.) 1 frt 40 kr.

Prém József. A képzőművészetek története. (Egyetemes ismeretek tára 4. köt.) Pozsony. 1896. Stampfel K. (8-r. XIV, 192 l.) 1 frt 50 kr.

Than Károly. A qualitativ chemiai analysis elemei. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. VIII., 232 l.) 3 frt.

Török Emil. A német behajózási törvény. A behajózás magánjogi viszonyairól szóló 1895. június 15-ki német birodalmi törvény. Fordítva s magyarázatokkal ellátva. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. VII., 100 l.) 1 frt.

Török történetírók. A m. tud. akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kíserte Thury József. II. köt. (1521—1566.) Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 426 l.) 4 frt.

Vajda János. Magyarország és nemzeti önérzet. Kóros áramok. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 180 l.) 1 frt 20 kr.

Vécsey Tamás. A római jog institutiói. Jogtörténeti bevezetéssel. 4-ik javított kiadás. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. XIII., 558 l.) 5 frt.

Vietórisz József. Giuseppe költeményei. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 159 l.) 1 frt 20 kr.